Имамәддин Зәкијев

АЗӘРБАЈЧАН КИТАБЫНЫН ИНКИШАФ ЈОЛУ

(ГӘДИМ ДӨВРДӘН XIX ӘСРИН СОНУНА ГӘДӘР)

«Азәрбајчан Енсиклопедијасы»
Нәшријјат-Полиграфија Бирлији

Бакы—2000

76.11 (Аз)
З 52

461
3-52

Баш редактор
Исмајыл ВӘЛИЈЕВ

Редактор
Имран ХӘЛИЛОВ

Елми редактор
Әзиз МИРӘҺМӘДОВ,
Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү, әмәкдар елм хадими

Рә'јчи
Хејрулла МӘММӘДОВ,
филолокија елмләри доктору, профессор

---- ❖ ❖ ❖ ----

Азәрбајҹан ЕА мухбир узву, әмәкдар елм хадими Әзиз Мирәһмәдовун, филолокија елмләри докторлары, профессор Хејрулла Мәммәдовун, профессор Низамәддин Шәмсизадәнин, профессор Азад Нәбијевин, филолокија елмләри докторлары Агарәфи Зејналовун, Шамил Салмановун, Әфлатун Мәммәдовун, филолокија елмләри намизәдләри Туран Һәсәнзадәнин, Аслан Салмансојун Азәрбајҹан ЕА Мәтншунаслыг шө'бәсиндә кечирилмиш музакирәдә (7.1.2000) бу монографијанын әлјазмасы һаггында сөјләдикләри диггәтәлајиг мулаһизәләри вә гәләм достларым, филолокија елмләри намизәди Исмајыл Вәлијевин, әмәкдар инҹәсәнәт хадими Имран Хәлиловун әсәрин чапына көстәрдикләри гајгыны милли мәдәнијјәтимизә һөрмәтин бариз нумунәси кими гәбул едир вә онлара дәрин тәшәккуруму билдирирәм.

Муәллиф

Б Д У-нун
Елми
китабханасы

325423

З $\frac{4502030000}{М 657-2000}$ Е'лансыз-2000

ISBN 5-89600-276-9

© Имамәддин Зәкијев, 2000.

Бу китабы устад мүәллимим
Әзиз Мирәһмәдова вә онун адыны дашыјан
нәвәм Әзиз Зәкијевә итһаф едирәм

Мүәллиф.

КИРИШ

Азәрбајчан дүнјанын ән гәдим мәдәнијјәт бешикләриндән бирилир. Лакин мә'лум сәбәбләрә көрә азәрбајчанлыларын јашадыглары ән ибтидаи дөврләрдән бизә һеч бир јазылы бәдии әсәр кәлиб чатмаса да, улу әчдадларымызын даим тәрәггијә чан атдығыны тәсдигләјән күлли мигдарда шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри кәлиб чатмышдыр. Сонракы әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты «бу бүнөврә дашлары үзәриндә» инкишаф етмишдир. (М. Ариф)[1]. Онлардан бир чоху Азәрбајчан шаири вә философу Зәрдүштүн Авеста китабларында әксини тапмышдыр[2]. Азәрбајчан әдәбијјаты вә китабынын тәшәккүлүнү бу өрнәкләрсиз тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр.

Авеста дүнја шөһрәти газанмыш илк јазылы абидәмиздир. О, бәшәр мәдәнијјәти тарихинә, китаб хәзинәләринә әбәди дахил олмушдур. Зәрдүштү «гәдим Азәрбајчанын ән бөјүк мүтәфәккири», Авестаны исә «Азәрбајчан әдәбијјатынын ән гәдим вә ән әзәмәтли әсәри» адландыран профессор М. Рәфили һаглыдыр ки, Авеста гәдим Азәрбајчан әдәбијјатынын вә китабынын «ән бөјүк абидәси кими тәдгиг едилмәлидир»[3]. Милли китаб тарихимизи бу классик абидәдән һесабласаг, Азәрбајчан китабынын үч мин ил јашы олдуғу ајдынлашар.

Һәмин дөврдән үзү бәри Азәрбајчан мүәллифләринин әсәрләриндә әдәбијјат, елм, мәдәнијјәт, маариф ишығына рәғбәт һиссинин

---

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. I., с. V

[2] АСЕ. Б., 1976, ч I, с. 34-35; Авеста. Биринчи китаб. Б., Азәрнәшр, 1995, с. 3-36. (Исмајыл Шәмсин гејдләри).

[3] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч I, с. 4, 6.

күчлү олмасы факты көстәрир ки, халгымыз һеч бир әсрдә мә'нәви јохсуллуғун әсири олмамыш, әксинә, савадсызлыг бәласына гаршы мүбаризә апарараг тәрәггијә доғру инамлы аддымлар атмышдыр. Чүнки китаб вә «мүдрик сөз олмасајды, мөвчудаты танымаг олмазды» (Ф. Нәими)[1]. Дүнја јаранандан китабын әзијјәти мүәллифин, хејри охучунун пајына дүшүб.

Бу кими мүлаһизәләрә әсасән дејә биләрик ки, Азәрбајчан китабы һәмишә јүксәлән хәтт үзрә инкишаф етмишдир. Күчлү милли зәмин олмасајды, Авеста өзү дә Азәрбајчан, Шәрг вә үмумијјәтлә, дүнја китабынын инкишаф зирвәсинә јүксәлә билмәзди. Ән јахшы әлјазмаларынын бир сыра китаб хәзинәләриндә (Копенһакендә, Оксфордда, Лондонда...) сахланылмасы да бунунла изаһ олунмалыдыр. Тәәссүф ки, китаб вә чәмијјәт, мүталиә вә заман, китабхана вә мә'нәви тәрәгги мәсәләләри илә әлагәдар Азәрбајчан һәгигәтләри узун заман арашдырылмадығына көрә бу барәдә сон илләрә гәдәр ајдын тәсәввүр јох иди. Бунун әсас сәбәбләриндән бири о иди ки, бу чохәсрли мөвзунун әһатәсини бүрүмүш думаны говмаг чәтинликләри тәдгигатчыларын әлини ишдән сојутмушду. Нәтичәдә Азәрбајчан китабы вә китабхана тарихинин бир чох сәһифәләри өјрәнилмәмиш галмышдыр. Бу мөвзуда әсәр јазмағын зәрурилији һаггында тәклифин 60-70-чи илләрдә мәтбуат[2] сәһифәләринә чыхарылмасына бахмајараг, китаб мәдәнијјәтинин үзүнә лагејдлик пәрдәси чәкән әлләрин хәјанәтинә сон гојмаг XX әсрин 90-чы илләриндә мүмкүн олмушдур. Бу монографија һәмин чәһдләрин илк нүмунәсидир.

Ихтисасчы китабшүнас олан алимләр тәрәфиндән бу тәдгигата гәдәр Азәрбајчанын китаб вә китабхана тарихинә даир бә'зи әсәрләр јазылса да, демәк олар ки, үмуми нәтичә кифајәт гәдәр ганеедичи олмамышдыр. Чүнки онларын бир чохунда фикирләр, мүлаһизәләр лазымынча әсасландырылмадығына көрә бу чәтин вә мүрәккәб саһәнин тәдгиги өзүнүн әмәли һәллини тапмамышдыр. Бундан башга, Азәрбајчанын вә кечмиш Иттифагын нүфузлу мәтбуат органларында јарым әср әрзиндә һеч бир ихтисаслы китабшүнасын милли китаб вә китабхана тарихи һаггында елми мәгалә илә чыхыш етмәмәси, архивләрин бу иш үчүн зәрури говлугларыны ачмаға сә'ј көстәрмәмәси вә с. сәбәбләр дә бу күнә гәдәр китабшүнаслығын инкишафыны ләнкидән вә танынма һүдудларынын кенишләнмәсинә мане олан һаллардан бири кими галмагдадыр.

---

[1] Мүдрик сөзләр. Б., Јазычы, 1979, с. 62.

[2] Коммунист. 1965, 6 феврал; Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1987, 1 мај.

Бу мөвзуда илк китаб јазан Һүсејн Тағыјевин əсасəн күтлəви охучулар үчүн нəзəрдə тутулмуш «бир сыра гијмəтли мə'зијјəтлəрə малик» əсəрлəри[1] илк тəшəббүс олмаг бахымындан мараг доғурса да, гусурларына көрə објектив тəнгидин[2] диггəтиндəн јајынмамышдыр.

Азəрбајчанда али китабханачылыг вə библиографија тəһсилинин илк бурахылышындан (1947-1951) сонра республикада мүтəхəссис алимлəр вə тəдгигатчылар нəсли јетишмишдир. Бир сыра диссертасијалар јазылмыш, мəгалə, китаб вə китабчалар ишыг үзү көрмүшдүр. Онларын библиографик көстəричиси професор А. Хəлəфовун китабында гејд олунмушдур[3]. Һəмин көстəричидə əксини тапмыш əсəрлəрин сəрлөвһəлəриндəн ачыг көрүнүр ки, онларын əксəријјəти рус вə ермəни шовинизминə əсасланан кечмиш идеолокијанын тəлəблəри мөвгејиндəн јазылдығына көрə бу күн үчүн јарарсыз сајылыр. Белə бир вəзијјəт мөвчуд бошлуглары долдурмаға көмəк мəгсəдилə Азəрбајчан китабынын кечдији јолу елми һəгигəт ишығында өјрəнмəк вə тарихи шəрһлə елми тəһлили бирлəшдирмəк зəрурəтини доғурмушдур.

Индијə гəдəр мүдафиə едилмиш диссертасијаларын, чап олунмуш мəгалə вə китабларын даһа бир үмуми гүсуру бундан ибарəт олмушдур ки, онларын демəк олар һамысында мəһдуд бир дөврүн (Совет һакимијјəти иллəринин) китаб вə китабхана тарихи нəзəрдəн кечирилмишдир. Һ. Тағыјевдəн сонра јалныз үч мүəллиф—А. Хəлəфов[4], Һ. Һəсəнов[5], Б. Аллаһвердијев[6] Азəрбајчан китабы вə китабханаларынын кечмиши һаггында үмуми тəсəввүр јарадан əсəр јазмышдыр. Бундан башга, Б. Аллаһвердијевин рус вə Азəрбајчан мəнбəлəри əсасында јаздығы дикəр бир китабы—«Китабшүнаслыг» (дəрс вəсаити, Б., БДУ нəшри, 1974, 184 с.) техники əдəбијјатын чешидинин үмуми вəзијјəтинə һəср едилмишдир. Һ. Һəсəновун «Азəрбајчан китабынын инкишаф мəрһəлəлəри» (Б.,

---

[1] *Һ. Тағыјев.* Совет һакимијјəти иллəриндə Азəрбајчанда китабхана ишинин инкишафы. Б., Азəрнəшр, 1960; Азəрбајчанда китабханачылыг иши. Б., Азəрнəшр, 1964.

[2] *Əбулфəз Рəһимов, Əли Минаи.* Китабда нəгсан чохдур. — Коммунист, 1965, 6 феврал.

[3] *А. Хəлəфов.* Азəрбајчанда китабханачылыг тəһсилинин инкишафы, Б., Маариф, 1987, с. 34-130.

[4] *А. Хəлəфов.* Азəрбајчанда китабхана ишинин тарихиндəн (мүһазирəчијə көмəк). Б., 1986, 52 с.

[5] *Һ. Һəсəнов.* Ингилабдан əввəл Азəрбајчанда китабчылыг иши. Б., 1965, 108 с.

[6] *Б. Аллаһвердијев.* Китаблар һаггында китаб. Б., 1972, 96 с.

Азәрнәшр, 1989) китабынын сәрлөвһәси илк бахышда кениш бир дөврүн зәнкин китаб сәрвәтинин тәдгигиндән хәбәр верир. Әслиндә исә китаб һаггында дејилмиш бә'зи фикирләр, јазы вә јазы материалларынын тарихи, бир нечә мүәллифин әлјазма вә чап китабынын хатырланмасы, илк Азәрбајчан мәтбәәләри вә китаблары һаггында мүхтәсәр сөз истисна едиләрсә, ајдын олар ки, әсәрин мәтни сона гәдәр (42-чи сәһифәдән 256-чы сәһифәјә гәдәр) XX әср Азәрбајчан китабынын нәшринә һәср едилмишдир. Нәдәнсә, бу сәһифәләрдә елми тәһлилә јох, о заманкы режимин мәнафејинә ујғун китабларын чапына даир мә'луматларын садаланмасына даһа чох үстүнлүк верилмишдир.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан китабы вә китабхана тарихи бир-бири илә әлагәли тәдгигат саһәләри олса да, онларын һеч бири узаг кечмишдән үзү бәри әсаслы шәкилдә елми тәдгигат сүзкәчиндән кечирилмәмишдир. Бу саһәнин елми тәдгиги сон илләрин һадисәсидир.

Демәк олар ки, XX әсрин орталарына гәдәр Азәрбајчан китабшүнаслығы будаглары буданмыш әзәмәтли бир ағачын гурумаг тәһлүкәси гаршысында галмыш көвдәсинә бәнзәјирди. Ону пәһрәләндирмәк шәрәфи илк дәфә әмәкдар елм хадими Ә. Мирәһмәдовун талејинә јазылмышдыр. «Илләр вә тәдгигләр» мәгаләсиндә[1] дедијимиз кими, бу саһәдә сәмәрәли фәалијјәт көстәрән, Азәрбајчан китабшүнаслары үчүн илк чығыр ачан вә тәдричлә ону кениш јола чевирән о олмушдур. Әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, 40-чы илләрдән бәри Азәрбајчан китабүаслығыны инкишаф етдирмәк вә дар милли чәрчивәдән чыхармаг саһәсиндә онун гәдәр чох вә санбаллы иш көрән алимә раст кәлмәк чәтиндир[2]. Јаздығы мәгаләләр[3], китаблар[4], јетишдирдији тәләбә-

---

[1] М. Ф. Ахундов адына АДК-нын (Азәрбајчан Дөвләт Китабханасынын) Әсәрләри. 1980, № 1, с. 147-167. (Сонракы нөмрәләри «Елми әсәрләр» ады илә чыхмышдыр).

[2] Орада, с. 154.

[3] Библиографија китабларымыз һаггында.-Коммунист, 1949, 30 ијун; Мүгәддимә.-Азәрбајчан китабы. (Библиографија). Б., 1963, ч. I, с. XIII-XLVIII; Путь Азербайджанской книги.-Лит. Азербайджан, 1964, № 2, с. 67-71; Из истории дореволюционной книги. –Книга. Исследования и материалы. Вып. 21, М., 1970, с. 124-143; Азәрбајчан китабы (Библиографија). Б., 1982, ч. 2. с. VII-XXXIV; Азәрбајчан китабшүнаслығы, китабханашүнаслығы вә библиографијасы һаггында мәгаләләр — Книговедение (Энциклопедический словарь) М., 1982, с. 12-15, 227) вә с.

[4] Совет Азәрбајчанынын китаб мәдәнијјәти (һ. һәсәновла бирликдә). Б., 1975; Книга Советского Азербайджана (һ. һәсәновла бирликдә). Б., 1975.

ләр[1], һәмчинин Азәрбајҹан китабшүнаслығына, китабханашүнаслығына, библиографијасына, китаб вә мәтбуат тарихинә даир бир чох китабын елми редактору, рә'јчиси, редаксија һеј'әтинин үзвү олмасы, кечмиш Иттифаг мигјасында Азәрбајҹан китабшүнасығыны ләјагәтлә тәмсил етмәси вә с. кәстәриҹиләри онун милли китабшүнаслыг саһәсиндәки мүһүм хидмәтләридир.

Бунлардан әлавә, китабшүнаслыға даир бир нечә намизәдлик вә докторлуг диссертасијасынын елми рәһбәри, оппоненти, рә'јчиси олмуш алимин бә'зи китабларынын[2] 100-дән чох сәһифәсинин Азәрбајҹан китабшүнаслығы мәсәләләринә һәср едилмәси тәдгигатчыларын әлиндән тутан илкин вә е'тибарлы гајнаглардандыр.

1982-ҹи илдә Москвада чапдан чыхмыш бир ҹилдлик «Книговедение» енсиклопедик лүғәтиндәки мәгаләләр дә (с. 12-15, 227) онун гәләминдән чыхмышдыр. Һәмин китаб һаггында ичмалда[3] Азәрбајҹан китабшүнаслығына даир мәгаләләр вә онун мүәллифи (Ә. Мирәһмәдов) барәдә бирҹә ҹүмлә дә олса мә'лумат верилмәдијинә көрә күтләви охуҹулар (бә'зи мүтәхәссисләр вә тәдгигатчылар да) еләә күман етмишләр ки, дүнјаја јајымланан бу енсиклопедик лүғәтдә Азәрбајҹан тәмсил олунмамышдыр. Һалбуки, һәмин китабын Москвада чапа һазырланан икинҹи тәкмилләшдирилмиш нәшри үчүн дә Азәрбајҹан китабшүнаслығына даир мәгаләләри Ә. Мирәһмәдов јазмышдыр. Китабшүнаслыг проблемләри үзрә кечирилмиш елми конфрансларын (Москва, 1971, 1974, 1977, 1980) Азәрбајҹандан јеканә иштиракчысы олмуш алимин бу хидмәти һәмин китаб васитәсилә икинҹи дәфә даһа кениш вариантда дүнјаја јајымланаҹагдыр.

Азәрбајҹан китабшүнаслығынын танынма һүдудларыны кенишләндирмәк сә'јләри јорулмаз алимин тәләбәләринә кәмәјиндә дә өзүнү кәстәрмәкдәдир... Бу монографијанын јазылмасынын әсас мәсләһәтчиси вә идеја рәһбәри дә одур. Тәдгигатын баша кәлмәси үчүн китабшүнас алим әсәрин һәгиги мүәллифи сәвијјәсиндә иш көрмүшдүр. Азәрбајҹан китаб тарихинин тәдгигиндә јаранмыш дәрин бошлуғу гисмән дә олса долдурмаға көмәк едән бу әсәрә көрә тәшәккүр дә, миннәтдарлыг да илк нөвбәдә она аиддир.

---

[1] *Ф. Бајрамов. И. Зәкијев* вә б.

[2] Азәрбајҹан Молла Нәсрәддини. Б., Јазычы, 1980, 432 с.; Азәрбајҹан әдәбијјатына даир тәдгигләр. Б., Маариф, 1983, 364 с.; Әдәбијјатшүнаслыг. Енсиклопедик лүғәт. Б., Азәрбајҹан Енсиклопедијасы, 1998, 240 с. вә с.

[3] Китаблар аләминдә. 1983, № 1. с. 15-17.

Даhа бир һәгигәти гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан китаб хадимләринин ирсинә, онларын һәјат вә фәалијјәти һаггында елми мәгаләләрә, китаблара, орта әср Шәрг вә Авропа мүәллифләринин әсәрләриндә эксини тапмыш Азәрбајчанла бағлы сәһифәләрә вә с. мә'тәбәр мәнбәләрә мүрачиәтлә онун бизә кәмәјинә гәдәр һеч кәс диссертасија вә китаб јазмамышдыр. Бу алимә гәдәр тәдгигатчылар китабшүнаслыг елминин ағыр јүк арабасыны ирәли апармаг истәркән ону садәчә олараг јериндән тәрпәтмишләр.

Бу гыса гејдләрдән көрүндүјү кими, гәдим дәврдән үзү бәри Азәрбајчан китабынын инкишаф јолу әмәли һәллини јеничә тапмагдадыр. Әсәрин јазылмасы үчүн әсас фактик материал Зәрдүштдән XIX әсрин сонуна гәдәр јашајыб јаратмыш Азәрбајчан јазычы вә алимләринин мүһити, әдәби ирси, Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја китаб хәзинәләриндә, әлјазма фондларында мүһафизә едилән китабларынын сахланма вәзијјәти, тәдгиги, тәрчүмәси, нәшри вә с. әлагәдар мәсәләләр һаггында мәнбәләр олмушдур. Бу монографија дедијимиз мәнбәләр әсасында јазылмыш, бир сыра јени мә'луматлар вә шәхси мүлаһизәләрлә зәнкинләшдирилмиш илк әсәрдир, даhа доғрусу, китаблар һаггында илк ири һәчмли китабдыр.

Истифадә етдијимиз јазылы мәнбәләрин вердији дүзкүн идеја истигамәти сечдијимиз мөвзунун әһәмијјәтини әсасландырмаға чох кәмәк етмишдир. Тәдгигатын әһәмијјәти илк нөвбәдә онун әһатәлилијинә, елмилијинә, факт зәнкинлијинә, дәгиглијинә, тарихиликлә мүасирлијин үзви вәһдәт һалында нәзәрдән кечирилмәсинә әсасланыр. Мөвзунун тәдгигинә башлајаркән гаршымызда дуран башлыча вәзифә бу тәләбләрә чаваб вермәкдән вә сон елми наилијјәтләрә даhа чох истинад етмәкдән ибарәт иди. Лакин илк мәнбәләрин азлығы, бир сыра јазылы абидәләрин дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмамасы, бир гисминин исә башга дилләрдә олмасы вә харичи өлкәләрин китабханаларында сығыначаг тапмасы кими сәбәбләр иш просесиндә мүәјјән чәтинликләр јаратмышдыр. Бундан башга, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш гәдим вә орта әср мәнбәләриндә Азәрбајчан китабы вә китабханаларынын вәзијјәти вә инкишаф мәрһәләләри, сон талеји (јоха чыхма сәбәбләри) вә с. һаггында һазыр чаваблар вә тутарлы фактлар олмадығына көрә, бә'зи гаранлыг мәтләбләри ишыгландырмаг чәтинликләри бизи тез-тез тә'гиб етмишдир. Буна бахмајараг, Зија Бүнјадов, Әзиз Мирәһмәдов, Чаһанкир Гәһрәманов, Сејидаға Онуллаһи, Таһир Мәһәррәмов, Јагуб Маһмудов, Наилә Вәлиханлы, Фәридә Мәммәдова, Закир Мәммәдов, Малик Маһмудов, Әбүлфәз Рәһимов вә башга нүфузлу тарихшүнас, шәргшүнас, әдәбијјатшүнас вә фи-

лософларын бир сыра мәгалә вә китабларында Азәрбајҹанын гәдим дөврләриндән XX әсрә гәдәрки зәнкин мә'нәви сәрвәтләри һаггында дејилмиш дәјәрли фикирләр, илк дәфә Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә тәдгиг вә чап етдикләри китаблар бу әсәрин јазылмасы үчүн әсас идеја гајнагларындан олмушдур. Бу ишдә Азәрбајҹан классикләринин китабларынын, епистолјар ирсинин вә онларын һаггында јазылмыш тәдгигат әсәрләринин дә бизә бөјүк көмәји дәјмишдир.

Бундан әлавә, АСЕ, Азәрбајҹан тарихи, Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы вә с. чохҹилдли мө'тәбәр нәшрләрин дә тәдгигат үчүн әһәмијјәтини гејд етмәлијик.

Азәрбајҹан ЕА нәшрләринин (Хәбәрләр, Мә'рузәләр, Азәрбајҹан әдәбијјаты мәсәләләри, Азәрбајҹан мәтншүнаслығы мәсәләләри, Әлјазмалар хәзинәсиндә, Кечмишдән кәлән сәсләр), РӘИ, Низами адына Әдәбијјат Институту, Азәрбајҹан Тарихи Музеји, М.Ф. Ахундзадә адына АДК фондларында, Ә. Мирәһмәдовун шәхси китабхана вә архивиндә мүһафизә едилән XX әсрә гәдәрки бә'зи әлјазма вә чап әсәрләринин дә бу тәдгигата сәмәрәли тә'сири чох олмушдур.

Ерамызын биринҹи миниллији (I-X әсрләри) һаггында јеканә мө'тәбәр милли мәнбә вә «сон дәрәҹә гијмәтли әсәр» (Фәридә Мәммәдова) сајылан Муса Каланкатлынын «Албанија тарихи»нә дә илк гајнаглардан бири кими мүраҹиәт едилмиш вә бу мисилсиз әсәрин көмәјилә Азәрбајҹан китабынын кечмишинә даир бә'зи гаранлыг сәһифәләрә ишыг салмаға сә'ј көстәрилмишдир.

М. Тәрбијәтин VII әсрдән XX әсрә гәдәр елм, әдәбијјат, китаб тарихимизин бир чох сәһифәләринә даир зәнкин мә'лумат мәнбәји олан китабы[1] һаггында да ејни фикри демәк олар.

Москва, Санкт-Петербург, Истанбул, Тәбриз, Тифлис, Бухарест, Ашхабад вә с. шәһәрләрдә чап олунмуш бир нечә китаба дә јери кәлдикҹә мүраҹиәт едилмишдир. Онларын сәһифәләриндә бу тәдгигатла әлагәдар мүлаһизә, факт вә рәгәмләрин Бакы нәшрләриндәки мүвафиг мә'луматларла мүгајисәси бә'зи фәрзијјәләрин вә елми гәнаәтләрин дәгигләшдирилмәсиндә мүәјјән рол ојнамышдыр.

Мә'лумдур ки, XIX-XX әср Азәрбајҹан, рус, татар...мәтбуаты сәһифәләриндә китаб, китабхана, мүталиә вә ҹәмијјәт мәсәләләринә даир хејли мәгаләләр, хәбәрләр вә мә'лумат характерли

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Данишмәндани- Азәрбајҹан. Б., Азәрнәшр, 1987

јазылар дәрҹ олунмушдур. Лазым кәлдикҹә бу јазылара дә диггәт јетирилмиш вә сәмәрәли нәтиҹә чыхармаға сә'ј көстәрилмишдир.

Гәдим дөврдән XX әсрә гәдәр Азәрбајҹан китабы вә онунла әлагәдар милли мәдәнијјәт саһәләри Шәрг халгларынын мәдәнијјәти илә сых әлагә шәраитиндә инкишаф етмиш вә етмәкдәдир. Буна көрә јери кәлдикҹә Шәрг китабы, китабханалары вә охуҹуларына даир бә'зи мүгајисәли мә'луматлара да әсәрдә јер верилмишдир. Бир-бирини тамамламаға хидмәт едән бу паралелләр Азәрбајҹан—Шәрг мәдәни әлагәләринин гәдимлији бахымындан да әһәмијјәтлидир.

Орта әсрләрдә бә'зи сәбәбләр үзүндән Азәрбајҹанын минләрлә јазычы, алим, мүтәрҹим, китабхана рәиси, хәттат, рәссам вә ҹилдчисинин мүхтәлиф Шәрг шәһәрләриндә (Иранда, Ирагда, Түркијәдә, Орта Асијада, Һиндистанда...) јашајыб јаратмасы, онларын һазырладығы хејли китабын дүнја китабханаларында сығынаҹаг тапмасы вә с. мәсәләләрә даир мә'луматлар да Азәрбајҹан китабынын кениш һүдуда малик олдуғуну көстәрмәкдәдир.

Милли китаб вә китабхана тарихимизин өјрәнилмәсиндә дөврләшдирмә проблеминин дә һәлли ваҹиб мәсәләләрдәндир. Бу проблем индијә гәдәр һәлл едилмәмиш вә бу барәдә кичик бир мәгалә дә олса јазылмамышдыр. Азәрбајҹан әдәбијјаты вә Азәрбајҹан тарихи үзрә дөврләшдирмәнин кениш јајылмасына әсасән һәмин ән'әнәви бөлкү принсипи Азәрбајҹан китабы вә китабханаларынын инкишаф јолу үчүн дә әсас көтүрүлмүшдүр. Нәзәрә алынмышдыр ки, бириҹиләр икинҹиләрлә бир чох ҹәһәтдән һәм јахындыр, һәм дә онларын инкишаф јолуну өјрәнмәк үчүн түкәнмәз фактлар мәнбәјидир.

Мәктәб тарихи педагожи мөвзу олса да, кечмиш әсрләрдә тәдрис оҹагларында өјрәдилән фәнләрә даир китабларын вә мәктәб китабханаларынын тәдгигат објектимизлә идеја јахынлығына әсасән јери кәлдикҹә бу әсәрдә мәктәб-китаб-китабхана вә ҹәмијјәт проблеминә дә тохунулмушдур. Бу мәсәләјә даир хејли мәгалә вә китаб нәзәрдән кечирилмиш вә онларда әксини тапмајан бә'зи јениликләр ашкар едилмишдир.

Ән нәһајәт, демәлијик ки, истифадә олунмуш мәнбәләрин һамысына миннәтдарлыг нәзәри илә јанашсаг да, лазым кәлән мәгамларда онларын сәһифәләриндә көзә чарпан сәһв бахышлара, тәһрифләрә вә јанлыш мә'луматлара әдаләтли тәнгидин тәләбләри мөвгејиндән мүнасибәт билдирилмиш вә елми һәгигәтин бәрпасына сә'ј көстәрилмишдир.

«Азәрбајҹан китабынын инкишаф јолу» јахуд, «Әсрләр вә әсәрләр» адланан бу әсәрдә әлјазма вә чап китаблары илә јанашы, китабхана гуруҹулуғунун вәзијјәтинә дә диггәт јетирилмиш вә һәр ики саһә ејни мәгсәдә хидмәт едән гоша ганад кими нәзәрдән кечирилмишдир.

Әсәрин әһатә даирәсинин кенишлијини нәзәрә алараг китаб вә китабхана тарихинин бә'зи сәһифәләринә даир мә'луматлар мүхтәсәр шәрһ едилмишдир.

Бүтүн бунларла јанашы әдәбијјатшүнаслыгда вә китабшүнаслыгда бир мүддәт мүбаһисә вә мүзакирә објектинә чеврилмиш әдәби ирс вә дил проблеминә дә мүнасибәт билдирилмишдир. Һансы әсәрләр Азәрбајҹан китабы сајыла биләр? суалы узун мүддәт бә'зи әдәбијјатчылары ана дили факторунун ҹазибәсиндән чыхмаға гојмадығы кими, китабшүнаслар арасында да бир чашгынлыг јаратмышды... Нәтиҹәдә јалныз "Азәрбајҹан полиграфијасынын мәһсулу олан китаблар"[1] Азәрбајҹан китабы сајылмышдыр. Һалбуки Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабынын башланғыҹыны, инкишафыны, орижиналлығыны, милли мәнсубијјәтини ана дили фактору вә әрази принсипи илә мүәјјән етмәк ҹәһдләрини мәгбул сајсаг, Баба Бакуви, Бәһмәнјар, Хәтиб Тәбризи, Гәтран Тәбризи, Ејнәлгүзат, Сүһрәвәрди, Хагани, Низами, Н. Туси кими фикир нәһәнкләрини вә онларын идеја давамчыларыны милли зәминдән ајырмыш оларыг. Бу идеја танынмыш алим Низамәддин Шәмсизадәнин тәдгигатында тутарлы фактларла әсасландырылмыш вә көстәрилмишдир ки, һансы өлкәдә јашамасындан асылы олмајараг әсәрләрини әрәбҹә, фарсча вә с. дилләрдә јазмыш Азәрбајҹан мүәллифләринин ирсини һәмин дилләрдә данышан халглара аид етмәк көкүндән јанлыш методолокијадыр[2]. Бу әсәр јазыларкән һәмин елми принсип әсас көтүрүлмүшдүр.

Әсәр кириш, дөрд фәсил, нәтиҹә вә мүхтәсәр әдәбијјат сијаһысындан ибарәтдир.

Киришдә тәдгиг етдијимиз мөвзуда јазылмыш мәгалә, китаб вә диссертасијалар һаггында јығҹам мә'лумат вә фәсилләрин гыса хүласәси верилмишдир.

«Азәрбајҹан китабынын јаранма тарихиндән» адлы биринҹи фәсил ики параграфдан ибарәтдир:

1. Гәдим јазы материаллары, китаблар вә китабханалар.

---

[1] *Һ.Һәсәнов.* Азәрбајҹан китабынын инкишаф мәрһәләләри. Б., 1989, с. 33.

[2] *Н. Шәмсизадә.* Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығы Б., Озан, 1997, с. 61, 68, 69, 73, 118, 124, 131, 133, 135-136 вә с.

2. Азәрбајҹан китабы VII әсрә гәдәрки дөврдә.

Бириҹи параграфда дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹанда илк јазы материаллары, јазы аләтләри, јазы нөвләри вә гәдим китабханалар һаггында мүхтәсәр сөз дејилмишдир. Тохундуғумуз мәсәләләрә даир мөвҹуд тәдгигатлара јол тапмыш бә'зи сәһвләр вә тәһриф олунмуш фикирләр ислаһ едилмишдир. Тәдгигат нәтиҹәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, Азәрбајҹанда кағыз истеһсалына XIII—XIV вә XVI әсрләрдә дејил, IX әсрин сону, X әсрин әввәлләриндә башланылмышдыр. Азәрбајҹанда грифелдән, фырчадан, үстүнә мум чәкилмиш тахта лөвһәләрдән (грифел тахтасындан), папирусдан, пергаментдән вә с. јазы аләтләри вә јазы материалларындан истифадә едилдији һаггында да илк сөз дејилмишдир.

Икинҹи параграфда VII әсрә гәдәрки дөврдә китаб вә китабханаларын инкишаф јолу нәзәрдән кечирилмишдир. Азәрбајҹанын Шималында вә Ҹәнубунда китаб јарадыҹылығынын, тәрҹүмә вә шәрһчилик ишинин, дәрслик мәсәләләринин гыса хүласәси верилмишдир. Рустак кәндинин јери вә Албанијанын (Азәрбајҹанын) гәдим мәдәнијјәт мәркәзләриндән, тәһсил вә маариф оҹагларындан бири олдуғу мүәјјән едилмишдир. Мө'тәбәр мәнбәләрин көмәјилә сүбут едилмишдир ки, V әсрдән башлајараг бурада вә Азәрбајҹанын бүтүн кәнд вә шәһәрләриндә мәктәблиләрин китаб, палтар вә јемәклә тә'мин олунмасы мәгсәдилә дөвләт бүдҹәсиндән хејли малијјә вәсаити ајрылмыш вә тәһсилини битирән ән исте'дадлы кәнҹләрдән бә'зиләри дикәр Шәрг өлкәләринә охумаға көндәрилмишдир[1]. Бу параграфда даһа сонра көстәрилмишдир ки, IV-VII әсрләрдә Азәрбајҹан вә Шәрг китабханаларында тапылмајан бә'зи китаблар хариҹи өлкәләрдән кәтирилиб ана дилинә чеврилмишдир.

Әсәрин икинҹи фәсли «VII-X әсрләрдә китаб мәдәнијјәти» адланыр. Бу фәсилдә Азәрбајҹанда вә онун һүдудларындан узагларда (Мәдинәдә, Бағдадда, Гаһирәдә, Дәмәшгдә, Нишапурда, Шашда (Дашкәнддә)...) китаб мүәллифләринин әрәб дилиндә дә фајдалы әсәрләр јазмасы, әрәб охуҹуларыны һејрәтә салдыглары китабларла бир чох Шәрг өлкәләриндә танынмасы, бу барәдә мәшһур сәјјаһларын вә антолокија мүәллифләринин әсәрләриндә мараглы фикирләрә јер верилдији көстәрилмишдир. Дәрбәнд, Бәрдә, Бејләган, Гәбәлә, Һәмәдан, Тәбриз вә башга Азәрбајҹан шәһәрләриндә китаб јарадыҹылығы вә китабхана гуруҹулуғу саһә-

---

[1] *Муса Каланкатлы.* Албанија тарихи. Б., Елм, 1993, с. 53; З. Бүнјадов. Азәрбајҹан VII-IX әсрләрдә. Б., Азәрнәшр, 1989, с. 57; *Г. Ворошил.* Гафгаз Албанијасы. Б., Өјрәтмән, 1993, с. 74-75.

синдә хејли ирәлиләјишин олдуғу, мә'нәви мәдәнијјәт саһәсиндәки тәрәгги бахымындан VII-XII әсрләр дөврүнүн «парлаг дөвр»[1], «гызыл дөвр»[2], «камал дөвру»[3] кими тәсдигләнмәси мисалларла әсасландырылмышдыр. Гејд едилмишдир ки, һәмин гызыл сәһифәләрин јазылмасында Азәрбајҹанын бир чох јазычы вә алимләри дә јахындан иштирак етмишдир. О ҹүмләдән X әсрдә јазыб јаратмыш 50-дән артыг азәрбајҹанлы сөз устасынын хәттатларла, ҹилдчиләрлә бирликдә елм, әдәбијјат вә китаб тарихини јени әсәрләрлә зијнәтләндирмәси бу фәсилдә әсас јер тутур.

IX-X әсрләрдә бир чох суфимәсләк Азәрбајҹан јазычыларынын јаздығы хејли фајдалы әсәрләрлә сонракы нәсилләрин мә'нәви тәрәггсиндә мүһүм рол ојнамасы[4], «Сафлыг гардашлары» ҹәмијјәтинин кизли јазыб јајдығы китабларла Шәрг вә Гәрб охуҹуларынын фикри инкишафында бөјүк дөнүш јаратмасы һаггында гејдләр дә тәдгигатын мараглы сәһифәләриндәндир.

Биринҹи миниллијин сонуна гәдәрки дөврдә Азәрбајҹан китабынын уғурларына ермәни гысганҹлығынын вә хәјанәтинин изләри дә диггәтдән јајынмамышдыр.

Үчүнҹү фәсил ән кениш вә мүрәккәб бир дөвру әһатә едир: «Орта әсрләрдә Азәрбајҹан китабы вә китабханалары тарихиндән» адланан бу фәсилдә XI-XVIII әсрләрдә милли китаб сәрвәтинин (һәмчинин Шәрг вә дүнја китаб мәдәнијјәтинин) инкишафында Азәрбајҹан мүәллифләринин ролу, хәттатлыг, рәссамлыг, ҹилдчилик сәнәтләринин тәрәгги тапмасы, бир сыра шәһәр вә кәндләрдә зәнкин китабханаларын фәалијјәт көстәрмәси, әрәб, фарс вә с. дилләрлә јанашы милли дилдә хејли әсәрләрин јаранмасы, дүнја китаб хәзинәләриндә вә әлјазмалары фондларында сығынаҹаг тапмасы, бир гисминин хариҹи дилләрә тәрҹүмә, тәдгиг вә нәшр едилмәси, мүтәрәгги даирәләрдә күҹлү экс-сәда доғурмасы вә с. мәсәләләр ишыгландырылмышдыр.

Шәрг өлкәләриндә јашајыб јаратмыш азәрбајҹанлы мүәллифләрин јаздығы уғурлу китабларла кениш охуҹу аудиторијасынын, о ҹүмләдән елм, әдәбијјат вә дөвләт хадимләринин нүфузуну газанмасы, дүшдүјү хариҹи мүһитдә әдәби шөһрәт зирвәсинә галхмасы

---

[1] *Ҹ. Неһру.* Үмумдүнја тарихинә нәзәр. Б., 1986, с. 213.

[2] *З. Бунјадов.* Азәрбајҹан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с. 121; АСЕ. Б., 1980, ҹ. 4, с. 213, 220.

[3] *Хагани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., Азәрнәшр, 1987, с. 480

[4] АСЕ. Б., 1976, ҹ. 1 с. 517; АСЕ. Б., 1987, ҹ. 10, с. 193.

да милли китаб сәрвәтимизин индијә гәдәр ишләнмәмиш мараглы сәһифәләриндәндир.

Орта әсрләрдә олдуғу кими XIX әсрдә дә мүәллифләрлә вә мүтәрҹимләрлә јанашы хәттатларын, мүзәһһибләрин, сәһһафларын, мүҹәллидләрин... диггәтәлајиг иш көрмәси, бу әсрдә бә'зи зијалыларын милли мәтбәә, нәшријјат, јени типли китабханалар ачмаг сә'јләри вә с. әлагәдар мәсәләләр дөрдүнҹү фәслин ана хәттини тәшкил едир.

Әсәрин «Нәтиҹә» һиссәсиндә гәдим дөврдән XIX әсрин сонуна гәдәр Азәрбајҹанда китаб јарадыҹылығы, китабхана гуруҹулуғу, тәрҹүмәчилик иши, мәтбәә, нәшријјат ачмаг тәшәббүсләри вә с. саһәләрдә газанылмыш уғурларын гыса хүласәси верилмишдир.

Бу әсәр Азәрбајҹан китабынын вә китабханаларынын инкишаф тарихини ики гоша ганад кими өјрәнмәк бахымындан сон нөгтә дејил, илк башланғыҹдыр. Бу саһәдә гаты ачылмамыш һәлә чох мөвзулар вардыр. Онларын мәрһәләләрлә өјрәнилмәси Азәрбајҹан китабшүнаслығынын кәләҹәк саһибләринин үмдә вәзифәләриндәндир.

I ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН КИТАБЫНЫН ЈАРАНМА ТАРИХИНДӘН

1. Гәдим јазы материаллары, китаблар вә китабханалар

Јазысыз вә китабсыз, мәктәбсиз вә китабханасыз, јазычысыз вә алимсиз тәрәгги етмәјин мүмкүн олмадығы әсрләрин, минилликләрин сынағындан чыхмыш бөјүк һәгигәтдир. Дүнја халгларынын әлбир сә'јләринин мүтәрәгги нәтичәләри вә бир-биринә сәмәрәли тә'сири олмасајды, һеч бир халг мәдәнијјәт аләминдә бөјүк уғурлар газана билмәзди.

Заманын ибрәт дәрсләри сүбут етмишдир ки, тәкләнмиш халг кими, тәкләнмиш мәдәнијјәт дә мәһвә мәһкумдур. Әксинә, халглар кими мәдәнијјәтләр дә тарих боју һәм өјрәнмиш, һәм өјрәтмишләр. Профессор Хејрулла Мәммәдовун сөзләри илә десәк, «китаб јазанларын адлары бәшәр тарихиндә инсан һафизәсиндә она көрә әбәди јашајыр ки, онларын зәһмәтләринин бәһрәси дүнјаја һәр јени кәлән вә бир-бирини әвәз едән нәсилләри мә'нәви чәһәтдән гидаландырыр» вә пис әмәлләрдән чәкиндириб паклыг, учалыг зирвәсинә сәсләјир. Буна көрәдир ки, «китаб вә әдәбијјат тарихи зәнкин, әкинчилик мәдәнијјәти јүксәк олан халглар дүнјанын мәдәни халглары һесаб олунурлар». Улу әчдадларымызын бу истигамәтдәки тәшәббүсләринә, сә'јләринә вә наилијјәтләринә даир мәнбәләрин чоху јад әлләрлә мәһв едилсә дә, бизә чатанлары фәрәһ доғуран сәһифәләрлә зәнкиндир. «Милли-мә'нәви сәрвәтимизин инкишаф тарихинин аз ишләнмиш бу гатына ишыг салмаг» бахымындан онлары өјрәниб сонракы нәсилләрә тәгдим етмәк алимлик вә вәтәндашлыг борчу илә јанашы, Вәтәнә вә бәшәријјәтә хидмәтин бир әламәти сајылмалыдыр[1].

[1] Филолокија елмләри доктору, профессор Х. Мәммәдовун Азәрнәшрә тәгдим етдији бир әлјазмадан. Бакы, 1991, 20 декабр, с. 1-4 (Мүәллифин имзаладығы һәмин әлјазманын бир нүсхәси шәхси архивимиздәдир).

Һәр бир халгын јазысы, јазы материаллары, китаб вә китабхана тарихи дүнја мәдәнијјәти тарихинин бир голу, тәркиб һиссәсидир. Бәшәр мәдәнијјәти хәзинәсини бир сыра түкәнмәз инчиләрлә зәнкинләшдирмиш Азәрбајчан халгы да белә өнчүл халглардан биридир. Онун јазы вә китаб тарихи чох гәдим заманлара кедиб чыхыр.

Дүнјанын һәр јериндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да јазы материалларынын вә јазы аләтләринин тарихи китаб вә китабханаларын тарихиндән гәдимдир. Дүнјанын илк китаблары («Килгамыш дастаны», «Илиада», «Одиссеја», Авеста, Мидија әфсанәләри, «Китаби-Дәдә Горгуд», Гуран вә с.) әввәлчә һафизәләрдә јашамыш, јазы материалларынын сирри тапыландан сонра онлар әбәдиләшдирилмишдир. Ибтидаи инсанлар нә илә вә нә үстүндә јазмаг сиррини өзләри дүшүнүб тапмышлар: метал гәләм, сүмүк гәләм, гамыш гәләм, ләләк, ијнә, фырча вә с.

Дүнјанын илк јазы материаллары-«муасир чап китабынын ән гәдим сәләфләри» (Ә. Мирәһмәдов) кил лөвһәләр, даш лөвһәләр, тунч лөвһәләр, сахсы парчасы, чини габлар, сүмүк, палма јарпағы, ипәк парча, папирус, пергамент (инәк, дана, кечи, балыг, чејран, бәбир...дәриси), ән сонунчусу кағыз олмушдур[1]. Бу јазы материаллары букүнкү сәвијјәјә кәлиб чатана гәдәр минилликләрлә өлчүлән узун бир инкишаф јолу кечмишдир. Онларын бир нечәсиндән азәрбајчанлылар да истифадә етмишләр.

Һәр өлкәнин өз јазы материалы вә өз јазы аләти олмушдур. Бу мүхтәлифлик јазынын истигамәтинә дә өз тә'сирини көстәрмишдир. Буна көрә дүнјада јазынын истигамәтләри ејни олмамышдыр. Сәтирләри сағдан сола, солдан сağа, јухарыдан ашағыја јазылан китаблар олмушдур вә инди дә вардыр. Гәдим јунанлар биринчи сәтри сағдан сола, икинчини солдан сağа, үчүнчүнү сағдан сола јазмышлар[2]. Корејада XV әсрин орталарына гәдәр Чин һероглифләриндән истифадә олунмушдур. 1444-чү илдә јарадылмыш 19 самит вә 21 саитдән ибарәт Кореја јазысы јухарыдан ашағы вә сағдан сола, даһа чох үфүги истигамәтдә солдан сağа јазылыр. Чәнуби Корејада исә гарышыг Чин-Кореја јазысындан истифадә олунур[3]. Һазырда олдуғу кими әрәбләр вә фарслар кечмишдә дә сағдан сола јазмышлар...[4]

---

[1] Азәрбајчан китабы (Библиографија). Б., 1963, ч. 1. с. XIII.

[2] *А. Гурбанов.* Инсан вә дил. Б., 1973, с. 47.

[3] АСЕ. Б., 1981, ч. 5. с. 514

[4] *Г. Әһмәдов.* Бу күнә нечә кәлиб чыхмышыг... Б., 1989, с. 86.

Азәрбајчанлылар мүхтәлиф дилләрдә вә әлифбаларда гәдимдән бәри солдан саға јазсалар да, VII әсрдән бәри әрәб әлифбасы илә дә сағдан сола мәһарәтлә јазыб охујурлар.

Гәдим халгларын ән чох истифадә етдикләри јазы материалларындан бири кил лөвһәләр олмушдур.

Кил китаблары вә ән гәдим јазы нөвү олан пиктографик јазылары е.ә. IV минилликин ахырларында шумерләр дүшүнүб тапмышлар. Онлар бу шәкилли јазылары тәкмилләшдириб идеографик јазыја чевирәрәк е.ә. III минилликин орталарында даһа мүкәммәл јазы системи олан михи јазы нөвүнү јаратмышлар. Әввәлләр сағдан сола, шагули шәкилдә, сонралар исә солдан сағa дүз хәтлә јазмышлар. Бу јазыдан шумерлиләр вә аккадлыларла јанашы Јахын вә Орта Шәргин дикәр халглары да истифадә етмишләр. Шумерләрин илк тајфа бирлијинин мәркәзи олмуш (е.ә. XXVIII әсрдә) Кишдә зәнкин бир китабхананы хатырладан «чохлу михи јазылы сәнәдләр архиви ашкар едилмишдир»[1].

Михи јазы үч мин илдән чох өмүр сүрмүшдүр. Гәдим Азәрбајчанын бир сыра вилајәтләриндә дә ондан мүвәффәгијјәтлә истифадә едилмишдир.[2]

Һәр михи јазылы китаб онларча, јүзләрчә кил лөвһәдән ибарәт олурду. Бир-биринә гарышмамаг үчүн лөвһәләр хүсуси ишарәләрлә нөмрәләнирди. Индики Ираг әразисиндә јерләшмиш Ассурија дөвләтинин чары Ашшурбанипал (е.ә. 669-633) Ниневија шәһәриндә кил лөвһәләрдән ибарәт ән бөјүк китабхана јаратмышды. Орада шумер вә аккад дилләриндә јазылмыш бүтүн китабларын орижиналыны, бә'зиләринин исә сурәтини топламышды. (Ашшурбанипал өзү дә хејли китаб јазмышды. АСЕ, ч. 1, с. 625). Сағлығында Еламдан Мисирә, Вавилондан Урартуја гәдәр онун үнванына һеч ким бир сөз дејә билмәдији һалда, өлүмүндән сонра Ассурија вә Мидија чәкишмәләри нәтичәсиндә Ниневија јерлә јексан едилмишди. Бу һадисәдән сонра (е.ә. 600-чү илләрин ахырларында) китабхана јерин алтында галмышды[3]. Орада грамматикаја, поетикаја, тарихә, елмә, динә вә с. даир «он минләрлә нүсхә китаб» олмушдур[4]. 2500 илдән сонра (1849-1854-чү илләрдә)[5] бу китабхана үзә чыхарыланда орада кил лөвһәләр үзәриндә јазылмыш 30

---

[1] АСЕ. Б., 1976, ч.1. с. 525; АСЕ. Б., 1981, ч. 5, с. 409; АСЕ. Б., 1983. ч. 7, с. 5,12.

[2] *Ј. Јусифов.* Гәдим Шәрг тарихи. Б., 1993, с. 65-66, 123, 386.

[3] Домокош Варга. Древний Восток . Будапешт, 1979, с. 108.

[4] Джес Х. Шира. Введение в библиотековедение. М., 1983, с. 18.

[5] АСЕ. Б., 1976, ч.1, с. 516.

миндəн чох михи јазылы əдəби əсəрлəр[1], лүғəтлəр, тибб, чоғрафија, ријазијјат вə с. саһəлəрə даир китаблар ашкар едилмишдир[2]. Бу һəмин китабханада олмуш «100 минə гəдəр əсəрин» бир һиссəси иди[3].

Азəрбајчанда да белə тапынтылар (михи вə албан јазылы абидəлəр) һаггында кифајəт гəдəр мə'лумат вардыр. Хочалыда тапылмыш əн гəдим михи јазы нүмунəлəриндəн бири е.ə. VIII əсрə аиддир[4]. Манналыларын да михи јазысы, орижинал əдəбијјаты вə зəнкин китаб сəрвəти олмушдур[5]. Јазысы Ассурија михи јазысына бəнзəјирди[6]. Маннанын мирзəлəр һазырлајан мəктəблəрини битирəнлəр[7] китаб мəдəнијјəтинə хејли төһфəлəр вермишлəр. Белə мəктəблəр Азəрбајчанын һəр ики тајында ачылмышды. Дини вə дүнјəви əсəрлəрин јазылмасы, башга диллəрдəн китаб тəрчүмə едилмəси вə с. мəдəни əн'əнəлəр кениш вүс'əт алмышды[8].

«Стил» адланан мыха охшар ити учлу чөплə, дүзбучаг тахта парчасынын тини илə, сүмүклə, метал алəтлə («гəлəмлə») јазылан вə гəлиблəнəрəк чохалдылан кил лөвһəлəр күнəш алтында гурудуландан сонра очагда, сахсы габ күрəсиндə (ики күрəнин шəкли Играр Əлијев вə Фиридун Гəдировун «Гəбəлə» китабында (Бакы, 1985, с. 74-75) верилмишдир) гыздырылыб даш кими бəркидилирди. Белə китаблар һəм узун өмүрлү, һəм јанғына, нəмлијə вə суја давамлы олурду; онлара кəмиричилəр дə јахын дүшə билмирди[9]. Гəдим дүнјанын кил китабларынын, мəсəлəн, бир чох диллəрə, о чүмлəдəн, Азəрбајчан дилинə тəрчүмə вə нəшр едилмиш «Килгамыш дастаны»нын[10] дөврүмүзə гəдəр (5 мин ил) торпаг алтында саламат галмасынын əсас сəбəблəриндəн бири вə əн башлычасы будур.

Тарихи мəнбəлəр көстəрир ки, Азəрбајчанда да кил лөвһəлəрдəн јазы материалы кими чох истифадə олунмушдур... Үмумијјəтлə, мүхтəлиф өлкəлəрдə, о чүмлəдəн Азəрбајчанда бу гајда она көрə кениш јајылмышды ки, јумшаг материалын (кил, кəч) үстүнү јазыб,

---

[1] АСЕ. Б., 1981, ч.5, с.409

[2] *Ј. Јусифов.* Көстəрилəн китаб. с. 270.

[3] Китабхана каталоглары. Б., 1974, с.28 (Москва нəшриндəн тəрчүмə)

[4] *Р. Көјушов.* Гарабағын кечмишинə сəјаһəт. Б., 1993, с. 19

[5] Азəрбајчан тарихи. Б., 1961, ч.1, с.47

[6] АСЕ. Б., 1982, ч. 6, с. 346

[7] *Ј. Јусифов.* Көстəрилəн китаб, с. 386.

[8] Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи. Б., 1960, ч.1, с.8.

[9] *М.Илјин.* Əшја һаггында һекајəлəр. Б., 1950, с. 233.

[10] Килгамыш дастаны. (Мүтəрчим вə мүгəддимə мүəллифи: И. Вəлијев). Б., 1985.

јахуд истәнилән рәсм әсәрини чәкиб сонра гурутмаг даш үзәриндә апарылан ишдән тез вә раһат баша кәлирди[1].

Гәдим Азәрбајҹан ән'әнәсинә кәрә е.ә. вә сонракы әсрләрдә мәрһумларла бирликдә онларын бүтүн әмлакларыны да басдырардылар[2]. Гарабағда гәбирләр газыларкән е.ә. IX әсрин сону, VIII әсрин әввәлләринә аид михи јазылы әгиг мунҹуг, даш гәләм, сахсы, Газах рајонунда дәмир гәләм вә с. нүмунәләрин тапылмасы[3] улу әҹдадларымызын елм, билик, мүталиә вә сәнәткарлыг баҹарығы һаггында тәсәввүр јарадыр. Бунлардан башга гәбирләрдән чох шеј (кил габлар, шамданлар вә с.) тапылса да, һәләлик кил китаблара тәсадүф едилмәмишдир.

Китаблары дәфн етмәмәк бәлкә дә мәрһумун аилә үзвләринин вә нәсил төрәмәләринин онлары охујуб бир-биринә өтүрмәк адәти илә әлагәдар олмушдур. 1997-ҹи илин апрел ајында Шәкидә апарылан археоложи газынтылар заманы 2 нөмрәли гәбирдән е.ә. V-VI әсрләрә аид 56 әдәд мүхтәлиф әшјанын тапылмасы бу фикрә һагг газандырыр вә бу гәдим шәһәри «Азәрбајҹанын антик дөвр сивилизасијасынын мәркәзләриндән бири» сајмаға әсас верир[4].

Бә'зи мәнбәләрә кәрә, гәдим заманларда «истәр Азәрбајҹанда, истәрсә дә Гафгазда кил лөвһәләрдән ибарәт китабханалар олмамышдыр»[5]. Һалбуки XX әсрдә Ҹәнуби Азәрбајҹанда тапылмыш михи јазылы кил лөвһәләр Азәрбајҹанын Шималында вә Ҹәнубунда кил китабларын вә китабханаларын олмасындан сораг верир. Фәрәһ һиссә вә сенсасија доғуран бу кими јералты хәзинәләрин үзә чыхарылмасына Иран, Азәрбајҹан вә башга өлкәләрин алимләри нәдәнсә анҹаг тарихи мә'луматлары зәнкинләшдирән тапынты кими бахмышлар. Бизә белә кәлир ки, бу доғру фикрә белә бир еһтимал да әлавә олунмалыдыр: һәмин михи јазылы кил лөвһәләр вахты илә баш вермиш мүһарибә, зәлзәлә вә с. фәлакәтләрә дүчар олмуш китабханалардан биринин галыгларыдыр.

Бу тапынтылар әсасында јазылмыш тәдгигат әсәрләриндән бири тарихчи алим Солмаз Гашгаја мәхсусдур. О, е.ә. биринҹи минилликин әввәлләриндә Ҹәнуби Азәрбајҹан әразисиндә јарадылмыш Манна дөвләти һаггында ејни адда монографија јазыб чап

---

[1] *Р. Әфәнди*. Азәрбајҹан декоратив тәтбиги сәнәтләри. Б., Ишыг, 1976, с. 25.

[2] *И.Әлијев, Ф. Гәдиров*. Гәбәлә. Б., Елм, 1985, с. 13; М. *Исмајылов*. Азәрбајҹан тарихи. Б., 1992, с. 31.

[3] *И. Әлијев*. Дағлыг Гарабағ: тарих, фактлар, һадисәләр. Б., 1989, с. 9-10; *Г.Әһмәдов*. Көстәрилән китаб. с. 72, 83.

[4] Халг гәзети. 1997, 27 апрел, с. 11.

[5] *Б. Аллаһвердијев*. Көстәрилән китаб, с. 10.

етдирмишдир. Китабын илк сәһифәси (аннотасијасы) бу сөзләрлә ачылыр; «Әсәрдә Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә газынтылар заманы ашкар едилмиш михи јазылардан истифадә едилмишдир»[1]. Киришдә исә дејилир ки, Ашшур вә Урарту арасында кедән узун мүддәтли әрази чәкишмәләриндән Манна дәфәләрлә өз хејринә истифадә етмишди. Ашшур дөвләтинин дармадағын едилмәсиндән сонра Манна е.ә. I миниллијин орталарындан Өн Асијанын ән гүдрәтли дөвләтинә чеврилән Мидијаја табе едилсә дә, јенә дә игтисади вә мәдәни чәһәтдән онун ән инкишаф етмиш һиссәси кими галмагда иди[2]. Манналылар кими «мидијалыларын да јазылары михи хәтлә олмушдур» (М. Газыјев)[3]. Урарту әразисиндә дә е.ә. VIII әсрә аид хејли михи јазылы лөвһәләр тапылмышдыр[4]. Г.А. Меликишвили онларын там топлусуну китаб шәклиндә бурахдырмыш[5], сонрадан тапылмыш абидәләри исә журналда нәшр етдирмишдир.[6]

XX әсрин сонларына јахын Иран, Ираг, Сурија, Түркијә сәрһәдләри арасында газынты ишләри апарыларкән 4 мин иллик јашы олан 1000-дән чох јазылы кил лөвһәнин тапылмасы факты[7] да көстәрир ки, кечмиш миниллликләрдә кил лөвһәләрдән јазы материалы кими истифадә едиб зәнкин китабханалар јарадан халглар чох олмушдур. 1974-1975-чи илләрдә Шимали Суријада апарылан газынтылар заманы Һәләб шәһәринин 50 км-дә Ебла шәһәринин үзә чыхарылмасы, бурада е.ә. III миниллјин икинчи јарысына аид шумер михи јазылары илә тәртиб едилмиш 16 мин китабын (о чүмләдән, Шумер-Ебла дили лүғәтинин) тапылмасы[8] да јухарыдакы фикрин доғрулуғуну тәсдигләјир. Чох күман, бу китаблар да Иран, Азәрбајчан, Дағыстан... торпагларынын ич гатларында мин илләрлә сығыначаг тапмыш кил китаблар кими изи итмиш һансы бир китабхананынса фондуна мәхсус олмушдур. Торпагдан јаранмыш кил китаблар кәнчлијини дә, динчлијини дә торпағын гојнунда кечирәрәк бир нечә мин илдән сонра музејләрә јол тапмышдыр.

---

[1] *С. Гашгај.* Манна дөвләти. (Елми редактору: Играр Әлијев). Б., Азәрнәшр, 1993.

[2] *С. Гашгај.* Көстәрилән китаб, с. 3

[3] Азәрбајчан кәнчләри. 1948, 6 август; *Г.Әһмәдов.* Көстәрилән китаб, с. 83; *Н.Рзајев.* Әчдадларын изи илә. Б., Азәрнәшр, 1992, с. 11.

[4] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. 25, 40

[5] *Г.А. Меликишвили.* Урартские клинообразные надписи. М., 1960.

[6] Вестник Древней Истории. 1971, № 3-4.

[7] Елм вә һәјат. 1989, № 6, с. 20

[8] *Ј. Јусифов.* Көстәрилән китаб, с.216.

Бир сыра дикәр халглар кими гәдим азарбајчанлылар да кил лөвһәләрдән тәкчә михи јазылар үчүн јох, 52 һәрфдән ибарәт әлифбасы (албан әлифбасы) олдугда да истифадә етмишләр. 1948-1952-чи илләрдә Минкәчевирдә СЕС үчүн газынты ишләри апарыланда V-VI әсрләрә аид албан (Азәрбајчан) пуллары вә кил шамданларла јанашы, үстү албан јазылы кил лөвһәләр дә тапылмышдыр[1].

Гәдим азәрбајчанлылар килдән чохлу инсан вә һејван (гоч, гојун, ат...) фигуру да дүзәлдиб онлары кил китаблар кими дулус күрәсиндә биширәрдиләр ки, мөһкәм вә узун өмүрлү олсун (АСЕ, 6-90). Белә "орижинал күрәләр" Азәрбајчанын әксәр рајонларында олмушдур (АСЕ, 9-324).

Азәрбајчанлылар вә башга гәдим халглар михи јазыларыны бә'-зән көн, даш, сүмүк, метал вә с. материаллар үзәриндә дә јазмышлар[2]. Гәдим азәрбајчанлыларын мөһкәм үнсијјәтдә олдуғу урартулулар буна мисал ола биләр. Е.ә. VIII әсрин орталарында Урарту һөкмдары Аркишти бир һәрби сәфәр заманы газандығы тарихи гәләбәси һаггында мә'луматы михи хәтлә даш үзәриндә (гајада) һәкк етдирмишди: «64 мин адамын бир гисмини гырдым, бир гисмини әсир алдым. 986 ат, 2 мин өкүз, 8 мин дә гојун апардым...».

Бир сыра белә мә'луматлар көстәрир ки, мүхтәлиф өлкәләрдә дашдан да јазы материалы кими чох истифадә едилмишдир. Мисирлиләрин ичад етдикләри даш китаблар кил китабларла јашыддыр. Китабын мәтнини тава дашлары үзәриндә газыб китабханаларда сахлајардылар. Белә китаблары анчаг онларын сахланылдығы јерләрдә — «китабханаларда» охумаг олурду[3]. Даш вә кил китаблар дүнјанын әксәр китаб евләринин илк мүталиә мәнбәләриндән бири сајылмышдыр. Бир сыра шәһәрләрин, мәсәлән, Сәмәргәндин чохлу зәнкин вә ири китабханаларында хејли даш вә кил китаблар олмушдур.[4]

Е.ә. XII-XV минилликләрдән[5]сораг верән Гобустан музејиндә јүзләрлә даша һәкк едилмиш 4000-ә јахын рәсм, нахыш, јазы[6]да

---

[1] АСЕ. Б., 1976, ч.1, с. 215.

[2] *Г. Әһмәдов*. Көстәрилән китаб, с.82-83.

[3] *Ә. Мирәһмәдов*. Мүгәддимә. -Азәрбајчан китабы. (Библиографија). Б., 1963, ч.1, с. XIII.

[4] *Ш. Султанов, К. Султанов*. Өмәр Хәјјам. (Көркәмли адамларын һәјаты). Б., 1991, с. 64, 88

[5] *В. Әлијев*. Кәмигаја абидәләри. Б., Азәрнәшр, 1992, с.25

[6] АСЕ. Б., 1979, ч.3. с. 189.

халгымызын гәдим сәрвәтидир. Бу јазылы дашлар тәкчә узаг әсрләрин тәрчүмеји-һал китабындан гопмуш сәһифәләр дејил, улу әчдадларымызын дүшүнчәләринин әксини минилликләр боју јашадан вә кечмишимизи бизә өјрәдән илк дәрсликләрдир. Бә'зиләри гапалы мәктуб кими охунмамыш галса да, тарихи әһәмијјәтини бу күнә гәдәр сахламагдадыр. Дәфәләрлә Азәрбајчанда олмуш мәшһур Норвеч алими Тур Һејердал Гобустан мәдәнијјәтинин дүнјаја јајылмасына хүсуси мәгаләләр һәср етмишдир. Азәрбајчан тарихинә јени ишыг салан вә дәрин елми мүзакирәләрә мејдан ачан һәмин мәгаләләрдән бири («Азәрбајчан тели: миграсијанын авросентрик нәзәријјәсинә тәнгиди бахыш») Америкада чыхан «Азәрбајчан интернешил» журналында чап олунмушдур...[1]

Гобустан ачыг һавада јарадылмыш музеј — китабханадыр. Бурадакы абидәләр тәсдиг едир ки, билик өјрәнмәјин тарихи јазынын тарихиндән чох гәдимдир. Гәдим Азәрбајчанда јазы мәдәнијјәтиндән китаб мәдәнијјәтинә кедән әзаблы јолун башланғычы Гобустанын даш китабларындан башлајыр. Ә. Мирәһмәдов гејд едир ки, «Бизә мә'лум олан ән гәдим јазылы абидәләрдән бири Бакынын јахынлығында Бөјүкдаш дағынын әтәкләриндә олан Гобустандакы гајаүстү јазыдыр. Латын дилиндә олан бу јазы ерамызын 90-чы илләринә аиддир[2]. Һәмин јазынын әјани тәсвири «Азәрбајчан тарихи» китабында (1961, ч. 1, с. 81) верилмишдир. Ерамызын биринчи әсриндә даш үзәриндә јунан әлифбасы илә јазылмыш башга бир јазы Шәки шәһәринин Бөјүк Дәһнә кәнди әразисиндә тапылмышдыр (Г.Әһмәдов. Көстәрилән китаб, с. 83). 1948-1952-чи илләрдә Минкәчевирдә V-VI әсрләрә аид албан јазылы даш абидәнин ашкар едилмәси[3], 1970-чи илдә Дағыстанын Лабко кәнди јахынлығында һәр ики үзүнә албан әлифбасы һәкк едилмиш даш лөвһәнин тапылмасы[4] вә с. фактлар да Гафгаз әразисиндә дашдан јазы материалы кими истифадә олундуғуну тәсдигләјән сүбутлардандыр.

Көрүндүјү кими фикирләрини пиктографик ишарәләрлә, латын, јунан вә албан һәрфләри (әлифбалары) илә ифадә едән улу һәмвәтәнләримиз ојма сәнәтини инкишаф етдирәрәк, сахсы габлар, даш лөвһәләр[5] вә с. бәрк материаллар үзәриндә «көзәл хәттатлыг»

---

[1] Һәмин мәгаләнин тәрчүмәси үчүн бах: Азәрбајчан. 1995, 6 апрел.

[2] Азәрбајчан китабы. (Библиографија). Б., 1963, с. XIV.

[3] АСЕ. Б., 1976, ч. 1, с. 215

[4] Советски Дагестан. 1971, № 3.

[5] *З. Бунјадов*. Азәрбајчан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с. 56-57

нүмунәләри јаратмышлар[1]. Гәдим азәрбајҹанлылар бу сәнәти орта әсрләрдә дә давам етдирмишләр. Ады Азәрбајҹан-Шәрг китабы инҹәсәнәти тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмыш Шаһ Тәһмасибин сарај китабханасынын мисилсиз рәссамы Аға Мирәк фил диши үзәриндә ојма ишләринин дә маһир устасы иди (АСЕ, 1-98). Онун бә'зи мүасирләринин сүмүк, даш вә с. материаллар үзәриндә нүмајиш етдирдикләри хәттатлыг ишләри узаг өлкәләрә дә јајылмышды. Бу үсулдан истифадә едәрәк алман алими Алоиз Зенефелдер (1771-1834) XVIII әсрин сонунда (1798) китабларын литографија (даш мәтбәә) чапыны ихтира етмишдир[2].

Даш китаблардан сонра инсанлар, о ҹүмләдән азәрбајҹанлылар е.ә. IV миниллијин сону, III миниллијин әввәләриндән башлајараг мисә сүрмә вә галај гатмагла даһа бәрк метал—тунҹ әмәлә кәтирмишләр[3]. (Бу бирләшмәнин 90 фаизини мис, 10 фаизини сүрмә вә галај тәшкил едирди)[4]. Тунҹ даһа мөһкәм, узунөмүрлү вә әлверишли метал олдуғундан инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләринә јарамышдыр[5]. Тунҹ китаблар да бунлардан биридир. Даш китаблар кими тунҹ китаблар да газма, ојма үсулуна әсасланырды. Белә китабларын үстүнә һәрфләр метал гәләмә вурулан чәкиҹ зәрбәләри илә һәкк едилирди. Бир тунҹ китаб бир дивар боју олурду. Һәр ики үзү јазылырды вә зәнҹирлә елә асылырды ки, охуҹулар ики үзүнү дә охуја билсинләр[6]. «Лакин галај гарышығы илә алынан тунҹ чох баһа баша кәлирди. Чүнки Азәрбајҹанда галај јатаглары јох иди. Академик М.С. Гашгај вә профессор И.Р. Сәлимханов белә һесаб едирләр ки, Азәрбајҹана о вахтлар галај Малазија адаларындан кәтирилирди»[7].

Сон илләрдә мә'лум олмушдур ки, гәдим халглар метал лөвһәләрдә дә јахшы хәтт нүмајиш етдирмишләр. Е.ә. V әсрдә Алма-Атанын 50 км јахынлығында јерләшән Есик гәсәбәсиндә гызылдан һазырланмыш палтарда дәфн едилмиш намә'лум түрк һөкмдарынын (шәрти ады: Гызыл либасылы Адам) мәзарындан

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб. с. 375.

[2] Книговедение (Энциклопедический словарь). М., 1982, с. 187; АСЕ. Б., 1982, ч. 6. с. 246.

[3] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. .20; *Р. Көјушов.* Гарабағын кечмишинә сәјаһәт. Б., 1993, с. 17, 24.

[4] *Р.Әфәндијев.* Дашлар данышыр...Б., 1980, с. 7.

[5] *Р. Көјушов.* Азәрбајчан археолокијасы. Б., 1986, с. 31-32

[6] *М. Илјин.* Көстәрилән китаб, с. 232.

[7] *Г.Әһмәдов.* Көстәрилән китаб, с. 70-71

тапылмыш (1970) она мәхсус силаһлар, 4800 әдәд гызыл вә с. гијмәтли әшјаларла јанашы, күмүш табаг үзәриндә полад гәләмлә (түркҹә вә Орхон әлифбасынын һәрфләријлә) јазылмыш ики сәтирлик јазы да тапылмышдыр. Бу гәдәр гызылы вә с. шејләри көлкәдә гојан һәмин јазынын мә'насы бу иди: «Ханын оғлу 23 јашында өлдү. Есик халгынын башы сағ олсун»[1].

Елми арашдырмалар көстәрир ки, һәлә Исламдан әввәлки дөврләрдә, хүсусилә IV-VII әсрләрдә Азәрбајҹанда да даш вә метал үзәриндә сәнәткарлыг иши, о ҹүмләдән габартма тәсвирләр кениш јајылмышды (АСЕ, 10-164). Мүхтәлиф өлкәләрдә олдуғу кими бурада да инсанлар метал лөвһәләрдән китаб мәтни вә ҹилди үчүн дә истифадә етмишләр. Дәмир, мис, тахта вә с. материаллардан һазырланмыш ҹилдин үстү дәри, мәхмәр, парча илә өртүләндән сонра чох вахт гијмәтли даш-гашла бәзәдиләрди. Белә китаблар хәзинәдә сахланылыр, өлкәдән-өлкәјә (һөкмдарлара) һәдијјә көндәрилир вә сатылырды ки, кениш јајылсын.

Китаба мүтәрәгги мүнасибәтин белә изләриндән бири XX әсрин орталарында ашкар едилмишдир. Газынты ишләри заманы Шри-Ланканын (Сејлон) гәдим пајтахты Анурадхапурда тапылмыш гызыл китаб буна сүбутдур. Санскрит — гәдим вә орта әсрләр һинд әдәби дилиндә јазылмыш бу китабын әлә кәлән једди лөвһәси (сәһифәси) тәмиз гызылдан дүзәлдилмишдир. Алимләрин јекдил рә'јинә көрә бу китаб VI әсрин ахырында Һиндистандан Шри-Ланка адасына кәтирилмишдир[2]. Ҹ. Неһру јазыр ки, о заманлар тәкҹә китаб мәтнләри дејил, һөкмдарларын сајсыз-һесабсыз мәктуб вә фәрманлары да даш вә метал үзәриндә һәкк олунарды. XI әсрин әввәлрәиндә Суматра һөкмдары она һәдијјә көндәрилмиш тунҹ зәнкләрин әвәзинә Чин императоруна мирвари, фил диши, санскритҹә јазылмыш китаблар вә гызыл лөвһәҹикдә һәкк едилмиш мәктуб көндәрмишди[3].

Јахын гоншумуз күрҹүләр дә даш, метал вә с. гијмәтли сәрвәтләрдән јазы материалы кими чох истифадә етмишләр.[4]

Бу кими мә'луматлара бахмајараг, сон илләрә гәдәр елә күман едилмишдир ки, биринҹи минилликин орталарындан сонра тәбиәтин бә'зи јералты вә јерүстү сәрвәтләриндән (даш, гызыл вә с.) јазы

---

[1] *Рәфиг Өздәк.* Түркүн гызыл китабы. Биринҹи китаб. Б., Јазычы, 1992, с. 7, 36, 45, 47, 118.

[2] Китаблар аләминдә. 1985. № 1, с. 59.

[3] *Ҹ. Неһру.* Үмумдүнја тарихинә нәзәр. Б., 1986, с. 102, 194.

[4] История Грузии. Тбилиси, 1973, с. 28-31.

материалы кими истифадә едилмәмишдир. Инди исә ајдын олур ки, мүхтәлиф өлкәләрдә, о ҹүмләдән Шимали вә Ҹәнуби Азәрбајҹанда мәһдуд шәкилдә олса да бу просес биринҹи миниллијин сону, икинҹи миниллијин әввәлләринә гәдәр давам етмишдир. 952-953-ҹү илләрдә Азәрбајҹана вә Ирана сәјаһәт етмиш X әср әрәб ҹоғрафијашүнасы Әбу Дуләф јазыр ки, бә'зи шәһәрләрдә, хүсусилә Исфаһанда јерли әһали Әш-Шиздә[1] чыхарылан лөвһәшәкилли вә тәркиби бир гәдәр торпаглы гызыл лөвһәләрдән зинәт вә бәзәк шејләри илә јанашы, үстүндә јазы јазмаг вә шәкил чәкмәк үчүн дә истифадә едирләр.[2]

Әл-Әндәлуси (Әбу Һәмид әл-Әндәлуси әл-Гәрнати: 1080-1170) исә јазыр: Хәзәр дәнизи вә онун адаларынын саһилиндә тәркибиндә гызыл олан хејли даш вардыр. Јерли әһали онларын үстүндә инҹә хәтт нүмајиш етдирирләр. Адалардан кәтирилмиш чохлу дашлардан биринин «үстүндә Мәһәммәдин вә Әлинин кәламлары ән көзәл хәтлә (мәтндә ағ хәтлә) јазылмышдыр»[3], даһа доғрусу, һәрфләрин ичи фырча илә рәнкләнмишдир.

Әрәб сәјјаһларынын әсәрләриндә бу кими мә'луматларын гејдә алынмасына бахмајараг, Азәрбајҹанда әрәб һәрфләри (әлифбасы) илә даш лөвһәләр вә с. бәрк материаллар үзәриндә јазы јазылдығы вә шәкил чәкилдији (бу барәдә Низаминин дә әсәрләриндә мараглы фикирләр вардыр: «Әлиндә фырчасы, бојасы, зәри»...)[4] һаггында индијә гәдәр китабшүнаслыға даир тәдгигат әсәрләриндә бәһс едилмәмишдир.

Азәрбајҹанда китаб мәтинләринин вә с. јазыларын Чин сајағы ипәк парча үзәриндә фырча вә гара рәнклә јазылмасы да индијә гәдәр һеч кәсин диггәтини ҹәлб етмәмишдир. Әввәлҹә хатырладаг ки, Чиндә илк китаблар даш, сүмүк, бамбук лөвһәләр вә с. үзәриндә јазылырды. Лөвһәләр индики китаб блоклары кими үст-үстә јығылыб мөһкәм иплә бир-биринә тикилир вә ҹилдләнирди...Даһа сонра онлар ипәк китаблары кәшф етмишләр.

Е.ә. икинҹи әсрдән башлајараг Чиндән кечән карванлар орадан башга јерләрә ипәк апармышлар. Ипәк истеһсалынын сирри

---

[1] Бу гәдим Азәрбајҹан шәһәри (Атропатена һөкмдарынын пајтахты) мәнбәләрдә Гандзак, Кәндзәк (ермәни), Ҹәнзә, Шиз (әрәб), Кәнҹәк (фарс), Газака, Кәзән (Азәрбајҹан) кими гејд олунмушдур. (Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1979, № 1, с.40; АСЕ, ч.2, с.558).

[2] *Н. Вәлиханлы.* IX-XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында. Б., Елм, 1974, с. 77-78.

[3] Орада, с. 163.

[4] *Низами Кәнҹәви.* Једди көзәл. Б., 1983, с.73.

Мисирә, Месопотамијаја, Аралыг дәнизи саһилләринә, орадан да гоншу халгларын әразиләринә јајылмыш вә онлар арасында мәдәни әлагә бирлијинин јаранмасына сәбәб олмушдур. Чиндән Азәрбајҹана вә дикәр рекионлара илк дәфә ән чох ипәк кәтирилдијинә кәрә бу әлагәләр јолунун ады «Ипәк јолу» кими танынмышдыр. Јајылдығы өлкәләрдә ипәк тәкҹә кејим васитәси олмамышдыр. О, јазы үчүн ән дәјәрли материал сајылан кағызы әвәз етмиш, лазым кәлдикдә исә китаб ҹилдләринин үзүнә чәкилиб онлара көзәллик вермишдир. Мәнбәләрдән ајдын олур ки, Чиндә, Мисирдә, Һиндистанда вә с. өлкәләрдә ипәк парчадан јазы материалы вә китаб ҹилдләри үчүн истифадә етмәјин гәдим тарихи вардыр. Азәрбајҹана вә дикәр өлкәләрә Чиндән ипәк парчалар кәсилмиш вә кәсилмәмиш шәкилдә көндәрилирди. Мүәллифләр вә хәттатлар онларын үстүнү јазандан сонра китаб блоклары кими үст-үстә јығыб ҹилдчијә верәрдиләр. «Чиндән кәтирилмиш кәсилмәмиш парчалар»дан[1] китабчылар мүхтәлиф форматлы китаблар үчүн чох истифадә етмишләр. XV әср тәзкирәчиси Д. Сәмәргәндинин вердији мә'луматдан анлашылыр ки, алты дилдә јазыб охумуш Зүлфүгар Ширванинин (1190-1245) бир ше'риндән тә'сирләнмиш Ширван вүзәрасындан Сәдр Сәидин она бағышладығы үч тон јарым ипәкдән[2] шаирин Диваны вә с. әсәрләри үчүн дә истифадә олунмушду.

Ирәлидә кил китаблардан данышсаг да, бурада бир мәгама тохунмаг јеринә дүшәр. Кечмишдә кил лөвһәләр үчүн дә фырчадан истифадә едилмишдир. Мүвәггәти мәтнләри әксәр һалларда гурудулмуш һамар кил лөвһәләрин үстүндә фырча илә јазардылар. Бундан башга, үстү грифеллә (стил илә) јазылмыш кил лөвһәләр күрәдән чыхарыландан сонра мәтнин (һәрфләрин, ишарәләрин) ичи лазым кәлдикдә фырча илә рәнкләнәрди. Сонралар фырча илә јазмаг сәнәти өлкәдән-өлкәјә јајылдыгҹа ондан ипәк парча, папирус, пергамент, кағыз вә с. материалларын үстүнү јазмаг үчүн дә истифадә олунмушдур.

Китабчылар лакланмыш ипәк парчанын үстүнү фырча вә тушла јазыб зәнкин китабханалар јаратмышдылар[3]. Орта әсрләрдә Русијада да пергамент китабларын сәһифәләрини фырча, ләләк, јахуд чубуг гәләмлә јазмышлар[4]. Тәәссүф ки, Азәрбајҹанда фырча

---

[1] *Низами Кәнҹәви*. Хосров вә Ширин. Б., 1962, с. 308

[2] *Ф. Кәчәрли*. Азәрбајҹан әдәбијјаты. Б., 1978, ч. 1, с. 146; *М. Тәрбијәт*. Кәстәрилән китаб, с. 158.

[3] Нәдир? Кимдир? I китаб. Б., 1976, с. 364.

[4] Хочу всё знать. Б., 1963, с.11

илә китаб јазылдығы барәдә илк сөз чох кеч — инди үзә чыхыр. Бу барәдә орта әср мәнбәләриндә бә'зи мә'луматлар вардыр. Низаминин «Јаздырды ипәјә гара мүшк илә»[1] (мүшк — бурада гара рәнкли маддә, туш)[2] сөзләри ипәк парча үзәриндә фырча вә тушла јазмаға ишарә дејилми?

Низамидән даһа бир нечә өрнәк: «Ипәјимин мүшкү (гара рәнкли сәтирләри—*И.З.*) һәр шејә дәјәр»[3], «Мүшкә бәнзәјирди аһу көзләри»[4], «О, мүшкү гыр кими пајлар һәр јана»[5], «Мүшк илә сүсләнмиш» ипәк мәктубу «үч јериндән өпүб ачды»[6].

Хагани дә мүшк сөзүнү ејни мә'нада ишләтмишдир: «Мүшкә охшар (гара, шәвә—*И.З.*) сачларыны» сәһәр меһи өпүб сығаллајырды[7].

Һүмам Тәбризинин (1201-1314) елми, билији "Гара мүрәккәблә јазылмыш китаблар"да тапмаг олар дејиминдән (Мүдрик сөзләр. Б., 1979, с. 60, 132) дә көрүнүр ки, Азәрбајчанда да китаб мәтнләри үчүн гара рәнкдән чох истифадә едилмиш вә инди дә едилмәкдәдир.

Гара рәнклә (мүшклә) ипәк үзәриндә јазмағын изләринә Низаминин әсәрләриндә даһа чох тәсадүф едилир; Ипәк үзәриндә «јазмагдан катибләр јорғун дүшдүләр»[8]. Көзәл «Бир ипәјә бүрүнүб әсәр»[9]. Ипәк үзәриндә «Чәкди өз әксини бизим күләндам. Башынын үстүндә јазды ән көзәл бир хәтлә...»[10]. «Бу ипәк мәктубу оху, көр нәдир»[11].

Башга классикләримизин дә әсәрләриндә вә дикәр мәнбәләрдә белә нүмунәләрә чох тәсадүф едилир.

Бу вә ја дикәр мисаллардан көрүнүр ки, биринчи миниллијин сонуна гәдәр мәктуб вә китаб јазмаг, јазылы абидәләри чилдләмәк вә с. мәгсәдләр үчүн «чохлу пергамент сәрф» олунмушдуса[12], икин-

---

[1] *Низами Кәнчәви.* Искәндәрнамә. Б., 1982, с. 507.

[2] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. Б., Елм, 1983, ч. 3, с. 379.

[3] *Низами Кәнчәви.* Једди көзәл. Б., 1983, с.32.

[4] *Низами Кәнчәви.* Лејли вә Мәчнун. Б., 1959, с. 88; 1983, с. 109

[5] Орада, 1959, с. 41; 1983, с. 55.

[6] *Низами Кәнчәви.* Хосров вә Ширин. Б., 1962, с.174; 1982, с. 214

[7] *Хагани Ширвани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1987, с. 469

[8] *Низами Кәнчәви.* Хосров вә Ширин. Б., 1962, с. 71; 1982, с. 99

[9] Орада, 1962, с. 312; 1982, с. 370.

[10] *Низами Кәнчәви.* Једди көзәл. Б., 1983, с. 195.

[11] *Низами Кәнчәви.* Лејли вә Мәчнун. Б., 1959, с. 167; 1983, с. 195.

[12] *Муса Каланкатлы.* Кестәрилән китаб, с. 47.

чи миниллијиң илк әсрләриндә папирус, пергамент, ади кағыздан башга «ипәк кағыз» кими ишләдилмиш ипәк парчадан да гәләм вә фырча саһибләри илә јанашы, чилдчиләр дә чох истифадә етмишләр.

Султан Мәһәммәд Тәбризинин, онун оғлу вә тәләбси Мәһәммәди (?-1580) кими мәшһур Азәрбајчан китабчыларынын «лаклы чилдләр һазырламаг, онлары бәзәмәк ишиндә бир уста кими танынмасы»[1] да һәмин гаранлыг сәһифәләрин изләриндәндир.

Мәшһур алман алими А. Олеаринин дә бу барәдәки мүлаһизәси бөјүк мараг доғурур вә Азәрбајчан хәттатлығы, китаб вә китабхана тарихини јени бир мә'луматла зәнкинләшдирир. О јазыр ки, Азәрбајчан шәһәрләриндә вә китабханаларында оларкән бурада, мәсәлән, Султанијјә мәсчидинин китабханасында гызыл сују вә мүрәккәблә (кағыз үзәриндә фырча илә!) јазылмыш «бармаг бөјүклүкдә һәрфләри олан чохлу китаблар» мәни сон дәрәчә валеһ етди. «Мән һәмин китаблардан бир нечә вәрәг гопара билдим ки, бунлары инди дә өз мәрһәмәтли һөкмдарымын китабханасында сахлајырам»[2]. Ола билсин ки, онун апардығы китаб сәһифәләри инди дә Алманијада сахланылыр.

Ихтира едилдији (1798) вахтдан е'тибарән мүхтәлиф өлкәләрдә литографија дашынын үстүндә јазы јазмаг вә шәкил чәкмәк үчүн дә јағлы туш вә гәләмдән (јахуд фырчадан) истифадә едилмишдир. Азәрбајчанда вә дүнјанын мүхтәлиф шәһәрләриндә XIX-XX әсрләрдә бир чох гәзетләр, журналлар, китаблар, рәсм әсәрләри, е'ланлар вә с. гәләм вә фырча мәһсуллары литографијада чап олунмушдур[3].

Бурадан бир нечә суал доғур: Азәрбајчан јазычы вә алимләри, хәттатлары, бир сөзлә, јерли әһали јазы јазмаг үчүн ипәји, рәнки вә фырчаны һарадан алырды? Шимали вә Чәнуби Азәрбајчанын ипәк парча истеһсал едән фабрикләри олмушдурму? Бәс парча, фырча вә рәнк сатылан дүкан вә базарлары нечә?

Орта әср мәнбәләри бу суаллара мүсбәт чаваб верир. Әл-Истәхри (X әср) јазыр: «Ирагдан вә Хорасандан, Рејдән вә Исфаһандан сонра өз јеринә вә зәмиләринә көрә Бәрдә гәдәр чох бөјүк, чичәкләнән вә көзәл бир шәһәр јохдур. Бәрдәдән чохлу ипәк ихрач олунур... Орадан Ирана, Хузистана чохлу ипәк көндәрилир»[4],

---

[1] Азәрбајчан. 1988, № 3-4, с.158

[2] *Ј. Маһмудов*. Одлар јурдуна сәјаһәт. Б., 1980, с.80

[3] АСЕ. Б., 1982, ч. 6. с.246

[4] *Расим Әфәнди*. Көстәрилән китаб, с. 6.

Истәхри даһа сонра јазыр ки, башга Шәрг шәһәрләринә дә «бурадан (Бәрдәдән—*И.З.*) чохлу ипәк апарырлар»[1]. Әл-Мүгәддәси (тәгр. 946/947-1000) исә јазыр ки, Бәрдә базарында мүнтәзәм олараг ипәк сатылырды[2].

Әрәб сәјјаһларынын вердији мә'лумата көрә, «Бәрдә шәһәри бу дөврдә парча истеһсалы илә јанашы рәнк истеһсалы саһәсиндә дә көркәмли јер тутмушдур...Рәнкләри өлкәдән (Азәрбајҹандан—*И.З.*) чох узагларда беле шөһрәт тапмышдыр»[3]. Ҹәнуби Азәрбајҹанда да белә истеһсал јерләри вар иди. «Әрдәбилин уҹгарлары ипәк вә памбыг парча, һәмчинин рәнк истеһсалы илә мәшһур иди»[4]. Хариҹи сәјјаһларын јаздығына көрә, о заман Мәрв ипәји, Рум ипәји вә с. ипәк нөвләри дә чох мәшһур иди[5]. Тарихи мәнбәләрдә әрәб хилафәтиндән хејли әввәл — V-VI әсрләрдә Азәрбајҹан шәһәрләриндә ипәк вә памбыг парча истеһсал едилдији көстәрилир. О ҹүмләдән, Ширван ипәјинин тә'рифи бүтүн Шәргә јајылмышды.

Русларын Азәрбајҹан парчалары илә илк танышлығы IX-XII әср мүәллифләринин китабларында гејдә алынмышдыр. «Шамахыја, Тәбризә мал алмаға кәлмиш рус таҹирләри һәлә о вахт бу парчаларын көзәллијинә һејран галмышдылар». Бу һәгигәт гәдим рус халг маһнысынын «Сәнә Шамахы ипәјиндән көјнәк тикдирәрәм» сөзләриндә дә әксини тапмышдыр[6]. «Тәбриздән зәнкин бир шәһәр» (Амброджо Контарини) кими танынан бу гәдим мәдәнијјәт мәркәзинин ипәји Русијадан башга «Асијаја, Суријаја, Италијаја, Чинә, Инкилтәрәјә вә бир чох башга өлкәләрә көндәрилирди»[7]. Хәттатлар «ағ ипәк үзәриндә» јазмағы даһа чох хошлајардылар[8].

Топладығымыз фактларын вә мә'луматларын мүгајисәсиндән ајдын олур ки, пергамент вә кағыз боллуғуна бахмајараг IX-X әсрләрдән е'тибарән Азәрбајҹан ипәји вә парчалары хәттатларын вә ҹилдчиләрин дә ишинә чох јарамышдыр. Күман етмәк олар ки, ипәји, кағызы, рәнки өзү истеһсал едән Азәрбајҹанын фырча һазырлајан е'малатханалары да олмушдур. Онлар һәм хариҹә

---

[1] *Н. Вәлиханлы.* Көстәрилән китаб, с.88

[2] Орада, с.129, 135.

[3] *Расим Әфәнди.* Көстәрилән китаб, с.6

[4] Орада.

[5] *Н. Вәлиханлы.* Көстәрилән китаб, с. 117, 121.

[6] *Р. Әфәндијев.* Азәрбајҹан бәдии сәнәткарлығы дүнја музејләриндә. Б., Ишыг, 1980, с.11.

[7] *В. Мурадов.* Орта әср Азәрбајҹан шәһәрләри. Б., 1983, с. 32

[8] *М.Ф. Ахундов.* Кәмалүддөвлә мәктублары. Б., 1924, с. 13-14.

ихрач едилмиш, һәм дә дүкан вә базарларда сатылмышдыр. С.Әфшарын фырча, гәләм вә рәнк һазырламаг һаггында мүлаһизәләри[1] дә бу фикрә ајдынлыг кәтирмәјә чох көмәк едир.

Мәнбәләр көстәрир ки, Чин китабчылары ипәк парчадан вә фырчадан кениш мигјасда, Азәрбајчан китабчылары исә мәһдуд шәкилдә истифадә етмишләр.

Азәрбајчандан фәргли олараг Һиндистан, Русија вә Јунаныстанда китабчылар вә јерли әһали ағач габығы, јарпағы, грифел тахтасы вә с. материаллар үзәриндә јазмышлар. Һинд китабчылары ијнә илә јаздыглары палма јарпагларыны һамарлајыб кәнарларыны кәсдикдән сонра сапла бир-биринә тикиб зәрли рәнкләрлә бәзәјәрдиләр. Сәһифәләри пәнчәрә пәрдәсинә охшајан минләрлә јарашыглы китаблар китаб усталарына бөјүк шөһрәт газандырса да, онлар әбәди китаблара чеврилә билмәмишдир. Русијада ағчагајын вә чөкә ағачларынын габыгларында јазылмыш мәтнләрин дә талеји беләдә олмушдур[2].

Јунан китаб усталарынын ихтира етдикләри мум китабларын да өмрү узун олмамышдыр. Тахтанын үстүнә мум чәкиб ити учлу чубугла, јахуд мисмара охшар метал гәләмлә (стил илә) јазылан белә лөвһәләр китаб сәһифәләри кими үст-үстә јығылыб чилдләнирди. Мум китаблар учуз баша кәлдијинә көрә папирусун ихтирасындан сонра да ондан һамы (мәктәблиләр, мүәллимләр, һәкимләр, алимләр вә б.) истифадә едәрди. Стилин ити учу илә јазыр (чызыр), күт учу илә кил, мум лөвһәләрин кәрәксиз јерләрини (сөзәләрини, хәтләрини) һамарлајыб јох едирдиләр. Бизим дөврүмүздә бир учу илә јазан, о бири (резинли) учу илә сәһвләри позан карандаш һәмин гәдим јазы аләтини хатырладыр[3].

Ромалыларын улу бабалары мум үзәриндә јазмаг сиррини јунанлардан өјрәнмишдиләр. Онлар ири метал лөвһәләри сәһифәләјиб сәтһини назик мум тәбәгәси илә өртәр вә үстүнү јазардылар. III әсрдә Романын 28 бөјүк китабханасында белә китаблар варды. Лакин мум китаблар учуз баша кәлсә дә илин бүтүн фәсилләри үчүн әлверишли дејилди. Буна көрә онлары тәдричлә давамлы јазы материаллары илә әвәз етмишләр.

Азәрбајчанда бу типли китаблардан вә јазы лөвһәләриндән истифадә едилиб-едилмәмәсинә даир тарихи мәнбәләрдә һеч бир из галмамышдыр. Лакин улу әчдадларымызын е.ә. вә ерамызын I-II

[1] *С.Әфшар.* Ганун үс-сүвәр. Б., Елм, 1971, с.17-23

[2] *М. Илјин.* Көстәрилән китаб, с. 231.

[3] Орада, с.243

әсрләриндә (һәмчинин сонралар) јунан, латын мәдәнијјәтинә (о чүмләдән јазылы абидәләринә) бәләдлији вә Азәрбајчанда тапылмыш јазы нүмунәләри өлкәмизин Рома вә Јунаныстанла о заманкы «әлагәләрини нүмајиш етдирир. Һәмин әсрләрдә Азәрбајчанда ишләдилән пулларын да үзәриндә Рома вә јунан әлифбасы илә һәкк олунмуш јазылар вар иди. Демәли јерли әһалинин һәлә о вахтлар дүнјада ән кениш јајылан әлифбалар (вә јазы материаллары—*И.З.*) илә таныш олмаг имканлары олмушдур»[1]. Бу кими мүлаһизәләрә әсасән демәк олар ки, әһалинин мум китаблар вә лөвһәләр һаггында һәм тәсәввүрү олмуш, һәм дә марагланaнлар вә јунан дилини биләнләр онлардан истифадә етмишләр. Ола билсин ки, Албанија мәктәбләринин китабханаларындан мәктәблиләрә «китаб вә грифел тахталары (јазы лөвһәләри—*И.З.*)» верилдијини[2] гејдә алан VII әср Азәрбајчан тарихчиси Муса Каланкатлы үстүнә мум чәкилмиш һәмин тахта лөвһәләри нәзәрдә тутмушдур. Азәрбајчан тарихчисинин вердији мә'луматдан вә мүхтәлиф мәнбәләрин мүгајисәсиндән ајдын олур ки, јунанлар кими гәдим азәрбајчанлылар да металдан, чубугдан, сүмүкдән, дашдан һазырланмыш карандаш шәкилли гәләмин биз кими ити учу илә јазмыш, о бири (јасты) учу илә мум тәбәгәнин сәһвләрини ислаһ етмишләр[3].

Муса Каланкатлы, Низами вә б. мүәллифләрин гәләм инчиләриндән ајдын олур ки, әдибләр вә алимләр мум лөвһәләрә ағыл, камал, һүнәр лөвһәси кими мүрачиәт етмишләр: «Һүнәр лөвһәсини јазырдым јенә. Гәләм димдик (гуш димдији кими ити—*И.З.*) олуб деширди лә'ли»[4]. Хаганинин әсәрләриндә дә Азәрбајчанда мум лөвһәләрдән истифадә едилмәсинә даир ишарәләр вардыр: 7 јашыма чатанда әмим ибтидаи тәһсилимлә мәшғул олуб «Ағыл лөвһәсини верди әлимә» ки, јаз, оху, өјрән! О, «Мәнә хәтт (јазыб охумаг—*И.З.*) өјрәтди һәр сәһәр-ахшам». Бундан сонра «Дизим үстү дәбистан» олду. Бу кими сөзләр[5] диз үстә гојулуб јазылан мум лөвһәләрдән сораг верир.

Мараглыдыр ки, ерамызын биринчи миниллијинин сонуна доғру бир сыра өлкәләрдә үстү мумлу лөвһәләрдән башга мумсуз јазы

---

[1] *Г. Әһмәдов.* Көстәрилән китаб, с. 83-85, 90-91.

[2] *М. Каланкатлы.* Көстәрилән китаб, с.53.

[3] АСЕ. Б., 1979, ч. 3, с. 345 (10-чу шәкил); Русча-азәрбајчанча лүғәт. Б., Елм , 1976, ч.1, с. 270; 1984, ч.1, с. 270.

[4] *Низами Кәнчәви.* Лејли вә Мәчнун. Б., 1959, с. 33; 1983, с. 46.

[5] *Хагани Ширвани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1978, с. 66, 67, 303; 1987, с. 87, 99.

левһәләриндән дә истифадә едилмишдир. Әрәб хилафәти дөврүнүн бә'зи јазылы абидәләриндә, о чүмләдән «Мин бир кечә» нағылларында дејилир ки, дәрс һәфтәси 7 күн иди. Гызларла оғланлар бир мәктәбдә охујурду. Һәр кәсин өз јазы левһәсиварды. Ким мүәллимлик фәалијјәти илә мәшғул олмаг истәјирдисә, о әввәлчә «јазы левһәләри вә јазылы вәрәгләр (әјани вәсаитләр—*И.З.*) јығараг онлары кәтириб бир јердә асандан» сонра мәктәб ача биләрди[1].

Үстү мум тәбәгәси илә өртүлмүш левһәләр тәдричлә өз јерини мумсуз левһәләрә вермишдир. XX әсрин орталарына гәдәр Азәрбајчан мәктәбләриндә үмуми ири јазы тахтасындан башга, һәр шакирдин өзүнә мәхсус гара рәнкли кичик тахта, јахуд кардон левһәси вар иди[2]. Бу сәтирләрин мүәллифи дә 1940-чы илләрдә һәмин левһәләрдән истифадә етмишдир. Бу, гәдим мум левһәләрин (грифел тахталарынын) доғурдуғу күчлү әкс-сәданын мәнтиги нәтичәси иди.

Азәрбајчанда мумдан мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә едилмәсинин тарихи ерамызындан әввәлки минилликләрә кедиб чыхыр[3]. Мәктублашма тарихинә даир мәнбәләрдә көстәрилир ки, јунанлар вә ромалылар кими бир чох халглар, о чүмләдән азәрбајчанлылар мәктубларыны мумла мөһүрләјәрдиләр. Гәдим китабларда вә Низаминин әсәрләриндә әксини тапмыш «мума мөһүр вурдум» ифадәсиндән дә буну ајдын көрмәк олар. Јахуд, «Исит, донмуш муму јупјумшаг елә», јаздығын мәктубу сонра мөһүрлә. «Катиб мөһрү гырыб ачды кағызы. Охунду падшаһа јазылан јазы»[4] дејәндә Низами һәмин фикри нәзәрдә тутмушдур. Бу гајда мүхтәлиф өлкәләрдә орта әсрләрин сонуна гәдәр давам етмишдир. Тачирләрин Русија вә Скандинавија өлкәләриндән Азәрбајчана хејли бал вә мум кәтирмәси дә буну ајдын көстәрир[5].

Ч. Неһру јазыр ки, «гәдим мәдәнијјәтин үч мәркәзи варды: Месопотамија, Һиндистан вә Чин». «Һиндистан мәдәнијјәти Мисир, Чин вә Ираг мәдәнијјәти илә јашыд» олса да, јазы, јазы аләти, јазы материалы вә китаб һазырламаг сирләрини кетдикчә тәкмилләшдириб дүнјаја јајмаг бахымындан «Мисир о дөврүн ән габагчыл

---

[1] Мин бир кечә . Б., 1976, ч. 4, с. 293-294, 351 вә с.

[2] Азәрбајчан мүәллими, 1979, 23 феврал.

[3] *Г. Әһмәдов*. Көстәрилән китаб, с. 70.

[4] *Низами Кәнчәви*. Једди көзәл. Б., 1983, с. 29, 82; Лејли вә Мәчнун. 1983, с.192.

[5] *М. Әлијев*. Азәрбајчан игтисадијјаты. Б., 1993, с.15, 22, 32.

өлкәси иди»[1]. Тарихдә лент шәкилли бүрмәли китаблары да илк дәфә мисирлиләр ичад етмишләр. Е.ә. III миниллијин әвәлләриндә онларын дүшүнүб тапдыглары ән әлверишли јазы материалы папирус иди. Мисирлиләр 5 метрә гәдәр бој атан папирус ағачынын габағындан вә јарпагларындан истифадә үсулларыны кетдикчә тәкмилләшдирәрәк ерамызын IX әсринәдәк ону ән дәјәрли кағыз кими дүнјаја ихрач етмишләр (АСЕ, 7-454). Папирусун бир-биринә јапышдырылан лифләриндән һазырланмыш кағызын узунлуғу 30-40 метрә, бә'зән 45 метрә чатырды[2].

Ән бөјүк папирус фабрики Мисирин Искәндәријјә шәһәриндә иди. Мүхтәлиф өлкәләрдә китабчылар вә јерли әһали 4 мин ил (е.ә. III миниллијин әввәлләриндән ерамызын I миниллијинин сонуна гәдәр) «Мисир папирусу»ндан ән јахшы јазы материалы кими истифадә етмишләр. Бә'зи Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрбајчанда биринчи миниллкдән сонра да кағызла јанашы[3], ипәк парча[4], пергамент (дәри)[5] вә папирус[6] үзәриндә јазмаг үсулундан да јери кәлдикчә истифадә едилмишдир. «Лүләләнмиш кағыза диз үстә инчи ахар»[7] дејәндә Низами папирусу нәзәрдә тутмушдур. Онун үстүнү индики перолар кими учу јарылмыш гамыш гәләмлә јазардылар. Низаминин «Гамышдан гәнд сәпди кағыз үстүнә» мисрасында илк сөз, Бејләганинин «Гәләм тәк икидилли олдуса заман...» мисрасында үчүнчү сөз гамыш гәләмә ишарәдир. «Азәрбајчан китабы»нын биринчи чилдинә (1963, с. XXI) Ә. Мирәһмәдовун јаздығы «Мүгәддимә»дә дејилир ки, үзүнү көчүрүб гуртардыглары китабларын сон сәһифәсиндә орта әср Азәрбајчан хәттатларынын јаздыглары гејдләрдә дә гамыш гәләмдән күтләви јазы аләти кими истифадә едилдијинә ишарәләр чохдур:

Буну јаздым, гыш иди,
Гәләмим гамыш иди.
Охујан мә'зур тутсун,
Әлим үшүмүш иди.

Орта әср Азәрбајчан вә Шәрг мүәллифләринин китабларында белә нүмунәләрә истәнилән гәдәр раст кәлмәк олар.

---

[1] *Ч. Неһру.* Көстәрилән китаб, с.40, 49

[2] *Домокош Варга.* Көстәрилән китаб, с. 72; Книговедение. М., 1982, с. 393

[3] *Низами Кәнчәви.* Искәндәрнамә . Б., 1982, с.508, 519

[4] Орада, с. 507.

[5] Јенә орада, с.431

[6] *Низами Кәнчәви.* Сирләр хәзинәси. Б., 1981, с. 49.

[7] Орада.

Азәрбајчанлыларын мөһкәм гајнајыб гарышдығы күрчүләрин дә күтләви јазы аләти гамыш гәләм олмушдур.[1]

Азәрбајчанда вә дикәр өлкәләрдә су илә гурумун гатышығындан, јахуд бојаг биткиләриндән һазырланмыш мүрәккәбә јапышган гатардылар ки, «перодан» мүрәккәб дамчыламасын. Папирус гатландыгда сындығына көрә онун јазылы нүсхәләрини гутулара јығыб чәркә илә китабхана рәфләринә дүзәрдиләр. Дөвләтли адамлар өзләри илә китабханалара, китаб базарларына, папирус вә китаб сатылан дүканлара гул апарардылар ки, гутулары далына јүкләјиб евә кәтирсин[2].

Ерамыздан әввәлки заманларда Азәрбајчанда өз әшјалары илә дәфн едилмиш өлүләрин «зәнкин бир хәзинәни хатырладан» гәбирләриндән[3] фәргли олараг, гәдим мисирлиләр мумијаладыглары мејитлә бирликдә онун бүтүн папирус китабларыны (шәхси китабханасыны) дә сәрдабәјә гојуб дәфн едәрдиләр. Мисирлиләрин гәбирләри чохлу китаб мүһафизә етмәк бахымындан нәсилләри мә'чүзә илә гаршылашдырмышдыр. Инсанларда белә бир инам јаратмышдыр ки, күлли мигдарда китаб гәбрләрдә кизләдилмәсәјди, һеч бир китабхана онлары узун мүддәт горујуб сахлаја билмәзди[4].

Тәкчә Азәрбајчанда вә Шәрг өлкәләриндә дејил, бүтүн дүнјада танынан минләрлә мүәллифин китаблары зәманәмизә папирус васитәсилә чатмышдыр. Мәсәлән, Евклидин (е.ә. III әср) 13 китабдан ибарәт «Башланғыч» («Һәндәсә») китабы илк дәфә ити учлу гамыш гәләмлә зәриф папирусда јазылыб дүнја китабханаларынын гијмәтли сәрвәтинә чеврилмишдир[5]. «Илиада», «Одиссеја» вә с. дүнја шөһрәтли китаблар јазылдығы вахтдан 2 әср сонра папируса көчүрүлүб бәшәријјәтин малы олмушдур[6]. Әсәрләри Азәрбајчанда вә бүтүн дүнјада бөјүк шөһрәт газанмыш мәшһур Шәрг рәссамы, һәкими, мүһәндиси, алими Манинин (216-276) папирус вәрәгләриндә јазылмыш 6 китабы, 76 рисаләси олдуғу бир сыра мәнбәләрдә гејд едилмишдир. Зәрдүшт кими Мани дә өзүнә гәдәрки биликләрлә силаһланмыш вә дүнјаны һејрәтә салмышды. Халг

---

[1] *Шота Руставели.* Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван. Б., Азәрнәшр, 1966, с. 4; Б., Елм, 1978, с. 15.

[2] *М. Илјин.* Көстәрилән китаб, с. 236, 239.

[3] *Р. Кәјушов.* Гарабағын кечмишинә сәјаһәт. Б., 1993, с. 15, 22, 32

[4] *М. Илјин.* Көстәрилән китаб, с. 270

[5] АСЕ. Б., 1976, ч. 1 с.246; *А.Г. Глухов.* Әсрләрин сынағындан чыхмыш китаблар. Б., 1979, с. 5-16

[6] Ким, нә вахт, нә үчүн. Б., 1976, с. 281.

рәссамы, профессор Микајыл Абдуллајев јазыр ки, Манијә гәдәр Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәдәнијјәтиндә һеч бир рәссам адына раст кәлмәмишик. Әсрләр боју онун әсәрләри дүнја әдәби вә елми ичтимаијјәтинин диггәт мәркәзиндә олмушдур. Китаб коллексионерләринин вә вилајәт һөкмдарлары китабханаларынын әксәријјәтиндә Манинин бәдии тәртибли әсәрләри әвәзсиз инҹиләрдән сајылмышдыр[1]. «Әржәнк» (јахуд «Әртәнк», «Әрсәнк») рәсмләр китабы о гәдәр мәшһур олмушдур ки, дүнјанын һәр јериндә олдуғу кими Азәрбајҹанда, Иранда, Түркијәдә вә с. өлкәләрдә ән јахшы рәссамлары Манијә бәнзәтмишләр. Фирдовси, Һафиз, Низами вә б. классикләр дә Манинин әсәрләриндән естетик зөвг алмыш вә онун һаггында хош сөзләр сөјләмишләр. Мүәјјән едилмишдир ки, 1931-ҹи илдә (17 әсрдән сонра!) Мисирдә тапылмыш 20 мин папирус вәрәгдән ибарәт 7 китабын (гибти дилиндә) мүәллифи Манидир. (Онун әввәләр Азәрбајҹанын Һәмәдан (Екбатан) шәһәриндә јашадығы, сонралар Бабилә көчдүјү еһтимал едилир.[2] Фәлсәфә елмләри доктору, профессор Абдулла Әһәдов сон арашдырмалара әсасланыб јени китабларын биринә јаздығы мүгәддимәдә гејд едир ки, Мани «Азәрбајҹанын Һәмәдан шәһәриндә дүнјаја көз ачмыш вә әсәрләрини дә дүнјаја көз ачдығы өлкәнин әһалисинин дилиндә, јә'ни, доғма түрк дилиндә, өзүнүн иҹад етдији 18 һәрфли согди әлифбасы илә гәләмә алмышдыр. Әсәрләри о гәдәр шөһрәт газанмышдыр ки, һәлә мүәллифинин сағлығында гәдим Бабил, Мисир, јунан, латын, фарс вә Чин дилләринә чеврилмишдир»)[3]

Бәс Манинин гибти (гипти) дилиндә әсәр јазмасы нә илә әлагәдар иди?

Мәнбәләрдә бу суала белә ҹаваб верилир: III әсрдә Мисир дили өлү дилләр чәркәсинә дахил олмушду. Гибти дили гәдим Мисир дилинин сон инкишаф мәрһәләси кими мејдана чыхмышды. II-III әсрләрдә јунан јазысына әсасланан фонетик әлифбасы јарадылмышды. Һал-һазырда Мисирдә дөрд милјон јерли гибти јашајыр. Онлар христиан олмагла әрәб дилиндә данышыр, лакин дини ибадәтләрини гибти дилиндә апарырлар[4].

Китабханашүнаслыг, библиографијашүнаслыг вә информатика саһәсиндә көркәмли Америка алими Джес Х. Шира бир нечә дилә тәрҹүмә вә нәшр олунмуш «Китабханашүнаслыға кириш»

---

[1] Әдәбијјат гәзети. 1992, 17 феврал, № 16, с.3.

[2] АСЕ. Б., 1982, ч.6. с. 343.

[3] *Һачы Фәрһад Мирзә.* Һагг јолу, паклыг јолу. Б., 1997, с.5.

[4] АСЕ. Б., 1979, ч. 3. с. 146; *Ј. Јусифов.* Көстәрилән китаб, с. 206 .

китабында јазыр ки, шумерләр кими мисирлиләр дә китаб вә китабханаја бөјүк гајғы көстәрдикләрини әмәли фәалијјәтләри илә доғрултмушлар. Китабхананын көркәмли јериндә јазылмыш «Үрәк үчүн дәрман» («Лекарства для души») сөзләри дә бу мәнтигин нәтичәси иди[1]. Мүасир дилдә десәк, китабхана аптек, китаб дәрман, китабханачы дәрман пајлајан иди.

Китабханаларда топладыглары јүз минләрлә китабдан баш чыхармаг сиррини дә мисирлиләр дүшүнүб тапмышлар: каталог тәртиб етмишләр вә буну дүнја китабханалары үчүн зәрури сајмышлар. О вахтдан бәри каталог китаблар аләминә дахил олмаг үчүн ән мө'тәбәр ачар олдуғуну бу күнә гәдәр доғрултмагдадыр. Мисирлиләр масаүстү вә дивар каталогларындан башга китаб шәклиндә һазырланмыш ири форматлы каталоглардан да истифадә етмишләр. Бә'зән бир китабхананын каталогу 30 ири чилддән 50 чилдә гәдәр олурду[2]. Страбонун (е.ә. 64-е. 24) јаздығына көрә, «Аристотел биринчи адам иди ки, хејли китаб топлајыб охумуш вә Мисир фиронларына китабхана тәшкилатчылығынын сирләрини (әсасларыны) өјрәтмишди». Страбон бу сөзләри 400-дән чох әсәр јазмыш Аристотелин (е.ә. 384-е.ә. 322) өлүмүндән тәгрибән 500 ил сонра јазса да, онун мүлаһизәси Мисирдә китаб вә китабхана ишинә күчлү мараг олдуғуну көстәрән дәлилләрдән биридир.[3] Мисирин ән бөјүк китабханасы Искәндәријјә шәһәр китабханасы иди. Е.ә. III әсрин әвәлләриндә Зенодот, Каллимах, Аристарх, Евклид, Ератосфен вә б. алимләрин сә'ји илә тә'сис едиләндә китабхананын фондунда папирус кағызында јазылмыш бир милјона гәдәр китаб олмушдур. Китабхананын мүдири јунан алими чоғрафијашүнас, астроном, шаир, философ Ератосфен иди. Каллимахын тәртиб етдији каталогун чох аз һиссәси заманәмизә чатмышдыр[4].

Шүбһәсиз, бу көстәричиләр һеч бир өлкәнин, о чүмләдән Азәрбајчанын мәдәни һәјатына тә'сирсиз гала билмәзди. Бәлкә буна көрәдир ки, «тарихдә сәркәрдә, һөкмдар, алим, елм һавадары кими шөһрәт тапмыш даһи» (Зүмрүд Глузадә) Искәндәр һаггында Азәрбајчанда мүхтәлиф рәвајәтләр јаранмыш, нағылларда ады һөрмәтлә чәкилмишдир. Низаминин «Искәндәрнамә» поемасында онун

---

[1] *Джес Х. Шира*. Введение в библиотековедение. М., Высшая школа. Пер. с англ. 1983, с.17.

[2] *Джес. Х. Шира*. Көстәрилән китаб, с. 28.

[3] Орада, с. 18.

[4] Әлјазмалар хәзинәсиндә. (Әсәрләр). 1979, ч. 5. с. 119.

фәлсәфи бахышлары, Бәрдә һакими Нүшабә илә көрүшү, алимләрә, китаблара, китабханалара мүтәрәгги мүнасибәти вә с. портрет чизкиләри јүксәк сәнәткарлыгла гәләмә алынмышдыр[1].

Азәрбајчан һаггында бир чох һәгигәтләр папирус китаблар васитәсилә дүнјаја јајылмышдыр. Һеродотун (е.ә. тәгр. 490-480-е.ә. 425) 9 китабдан ибарәт мәшһур «Тарих» китабы Азәрбајчанын гәдим тарихи, чоғрафијасы, етнографијасы һаггында мә'лумат верән илк гајнаглардандыр. Мидија әфсанәләри дә илк дәфә һәмин китабда јазыја көчүрүлмүшдүр. Бу әфсанәләр (Астиаг, Томрис вә с.) «јазыја алындығы дөврдә артыг халгын бәдии тәфәккүр сүзкәчиндән кечәрәк чилаланмыш, долғун сүжет хәттинә малик әдәби әсәр сәвијјәсинә јүксәлмишди»[2]

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја китаб мәдәнијјәтинин инкишафында папирус чох мүһүм рол ојнамышдыр. Бир чох халглар, мәсәлән, алманлар инди дә кағыза «папир», франсызлар «папје», инкилисләр «пејпер», латвијалылар «пејперс» дејирләр. Папка (говлуг) сөзү дә папирус сөзүндән әмәлә кәлмишдир.[3] Папиролокија елми дә өз адыны папирус сөзүндән алмышдыр.

Бу күн дә дүнјанын бир сыра китаб хәзинәләриндә хејли мигдарда јазылы папирус бүрмәләри сахланылмагдадыр. Мәсәлән, Мисир, јунан, латын, гибти, әрәб, арамеј, Авропа, фарс (пәһләви), Сурија, күрчү...папирус абидәләри дөрд мин иллик инкишаф јолу кечәрәк зәманәмизә гәдәр саламат галмышдыр[4]. О чүмләдән, 1754-чү илдә әсасы гојулмуш Британија музеји китабханасында үч мин нүсхә гәдим јунан, латын вә Мисир папирусу сахланылыр[4]. Лакин бу гијмәтли сәрвәт һаггында гәзет, журнал, китаб сәһифәләриндә јанлыш фикирләр дә чох јајылмышдыр. «Кичик тарихи китабхана» серијасы илә бурахылмыш бир китабда јазылмышдыр ки, «папирус гуру јердә мин ил (?—*И.З*) галыр»[5] көрүндүјү кими, бу јазы материалынын мин илләрлә јашамаға гадир олмасына даир һәгигәт тәһриф едилмишдир. Бу кими сәһвләр Азәрбајчан мәнбәләринә дә јол тапмышдыр. Елә баша дүшүлмүшдүр ки, е.ә. « IV (?—*И.З.)*—III минилликләрдә гәдим мисирлиләр папирус адлы хүсуси јазы материалындан истифадә етмишләр». Әслиндә исә мисирлиләр

---

[1] АСЕ. Б., 1982, ч. 6, с. 312-313.

[2] АСЕ. Б., 1982, ч. 6, с. 549; ч. 10, 1987, с.178.

[3] *М. Илјин.* Көстәрилән китаб, с.235

[4] Книговедение. М., 1982, с. 393.

[4] Китаблар аләминдә. 1968, № 2, с. 49.

[5] *С. Я. Лурье.* Письмо греческого мальчика. М., 1966, с.7.

ону кәшф етмишләр. Даһа сонра охујуруг ки, папирус «кејфијјәт бахымындан» јарарсыз јазы материалы «олдуғу үчүн тез сыныр вә овулурду». Буна көрә «әсл (?—*И.З.*) јазы материалы кими чох јашаја билмәмишдир»[1]. Һалбуки е.ә. дөрдүнҹү минилликдә дејил, үчүнҹү миниллијин әввәлләриндә һәјат паспорту алмыш папирус дөрд мин ил (ерамызын биринҹи миниллијинин сонуна гәдәр) бәшәријјәтә хидмәт етмишдир[2]. Һансы әсасла буну «гыса өмүр» адландырмаг олар? О, «гәдим јумшаг јазы материалларындан биринҹиси», китаб вә «јазы үчүн даһа әлверишли материал» сајылмасајды, ерамыздан әввәл вә сонракы әсрләрдә «бир сыра өлкәләрдә дә папирус истеһсал»[3] олунардымы? Азәрбајҹанда вә башга өлкәләрдә пергамент, ипәк вә кағызла јанашы XI-XII әсрләрдә дә ондан китаб мәтнләри үчүн истифадә едиләрдими?

* * *

Кағызын һәлә мә'лум олмадығы, папирусун исә дүнја шөһрәти газандығы бир заманда-ерамыздан 100 ил әввәл јунанлар дәридән (пергаментдән) јазы материалы кими истифадә етмәк сиррини кәшф етмиш вә ону дүнјаја јајмышлар[4]. Пергамент папирусун күҹлү рәгиби кими мејдана чыхмышды. Кичик Асијанын Пергама шәһәр китабханасынын (е.ә. III әср)[5] фондуну сүр'әтлә зәнкинләшдириб өз јашыды вә дүнјанын јеканә бөјүк китабханасы сајылан Мисирин Искәндәријјә китабханасындан габаға кечәҹәјиндән еһтијат етдијинә көрә о заман шаһлыг едән фирон Птоломеј әмр вериб (е.ә. II әсрдә) Асијаја папирус көндәрилмәсини гадаған етмишди. Бу гысганҹлыға ҹаваб олараг Пергама шаһы хәттатлары, ҹилдчиләри вә башга китаб сәнәти усталарыны топлајыб тапшырмышды ки, тезликлә онлар шәһәр китабханасыны дурғунлуг бәласындан вә тәнәззүлә уғрамаг тәһлүкәсиндән хилас етмәк наминә папирус әвәзинә дана, гојун, кечи вә с. һејванларын дәрисиндән кејфијјәтли јазы материалы кими истифадә етсинләр[6].

Папирусдан бир чох үстүнлүкләринә көрә фәргләндијинә көрә пергамент дүнјаја сүр'әтлә јајылмыш вә 2 мин илдән чох бәшә-

[1] *Һ. Һәсәнов.* Азәрбајҹан китабынын инкишаф мәрһәләләри. Б., 1989, с. 15.

[2] Книговедение. М., 1982, с. 393; АСЕ. Б., 1983, ч.7, с. 454

[3] АСЕ. Б., 1983, ч. 7, с. 454; *Гурбанов.* Үмуми дилчилик. Б., 1989, һ. I, с. 519.

[4] *Ә. Мирәһмәдов, Һ. Һәсәнов.* Совет Азәрбајҹанынын китаб мәдәнијјәти. Б., 1975, с. 9

[5] АСЕ. Б., 1983. ч. 7. с.500

[6] *Е. Немировский, Б. Горбачевский.* Рождение книги. М., 1957, с.7.

риjjәтә хидмәт етмишдир. Азәрбаjҹан мүәллифләринин дә пергаментдән истифадә етмәсинә даир мәнбәләрдә кифаjәт гәдәр мә'лумат вардыр. Илк Азәрбаjҹан шаири, алими вә философу Зәрдүштүн Авеста китабы 12 мин инәк дәриси үзәриндә jазылмышды.[1] Азәрбаjҹан ЕА РӘИ фондунда VIII әсрдә куфи хәтти (әлифбасы) илә дәри үзәриндә jазылмыш Гуран сурәси мүһафизә едилир[2]. Тәбриз китабханасында сахланылан пергамент китаблардан бири көзәл хәтлә Ханы балығы (Ханбалыг) дәрисиндә jазылмыш Гуран нүсхәсидир...[3]

Хатырладаг ки, чох надир һалларда бә'зи габагҹыл өлкәләрдә пергаментдән бу күн дә истифадә олунур. Дүнjанын ән бөjүк китабларындан бири Инкилтәрәдә нәшр едилмишдир. Бу китаб «1800-1900-ҹү илләрдә Британиjа парламентинин акт вә сәнәдләринин күллиjjаты» адланыр. Онун ҹилдләринин саjы 1200, чәкиси 31 тон, тиражы 500 нүсхәдир. Бу китабларын ҹилдләнмәсинә 34 мин кечи дәриси сәрф едилмишдир (Шәһриjар. 1996, 18 иjул, с.4).

* * *

Кил, папирус, пергамент вә с. jазы материалларынын кәшфи илә дүнjанын һәр jериндә (о ҹүмләдән Азәрбаjҹанда) китаблар аләминдә хеjли мө'ҹүзәләр jарадылса да, кағызын ихтирасындан сонра бу мө'ҹүзәләрин саjы өлчүjә кәлмәз дәрәҹәдә чох олмушдур.

Кағызын («ши») вәтәни Чиндир. Ону илк дәфә Чиндә ерамызын II әсриндә (105-ҹи илдә) Тсаj Лун ихтира етмишдир[4]. Һәмин вахтдан Jапониjаjа, Орта Асиjаjа, Ирана, сонралар Авропа өлкәләринә көндәрилән Чин кағызы (АСЕ, ҹ.10, с. 355) Азәрбаjҹан китабчыларынын да бөjүк марағына сәбәб олмушду... Әрәбләр Орта Асиjаны ишғал едәркән Чин кағыз фабрикинин әсир алдыглары ики нәфәр фәһләсиндән кағыз һазырламағын сиррини өjрәнмиш вә Сәмәргәнддә кағыз фабрики тикдирмишләр. Бу фабрикдә истеһсал олунан кағыз Бағдада, Дәмәшгә, Гәрби Авропанын бир сыра шәһәрләринә көндәрилирди[5]. Беләликлә кағызын сирри Чиндән Орта Асиjаjа, Кореjаjа, Jапониjаjа, Мисирә, Һиндистана, Шимали Африкаjа, Jапониjаjа, орадан Италиjаjа, тәгрибән X әсрдә бүтүн

[1] Мүхтәсәр Азәрбаjҹан әдәбиjjаты тарихи. Б., 1943, ҹ.1, с.6; Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 26.

[2] АСЕ. Б., 1980, ҹ.4. с.184.

[3] Шәһриjар. 1996, 17, октjабр, с. 1.

[4] АСЕ. Б., 1981, ҹ.5. с. 203; Книговедение. М., 1982, с.94

[5] *А. Гурбанов.* Инсанлар jазмағы нечә өjрәнмишләр. Б., 1967, с.50

Авропаја, о ҹүмләдән Русијаја јајылмышдыр[1]. VIII әсрдән е'тибарән Бағдадда, Мисирдә, Сичилијада, Испанијада, Суријада, Тачикистанда...кағыз фабрикләри ишләјирди. Бағдад кағызы ән јахшы кағыз һесаб едилирди[2]. IX-X әсрләрдә Сәмәргәнд кағызы да ондан кери галмырды[3]. Кағыз истеһсалында габаға дүшән өлкәләр VIII әсрдән башлајараг дүнја базарында кағыз тичарәтинин вәзијјәтини хејли јахшылашдырмышды. Тарихчи профессор Исмајыл Һүсејновун мә'луматына көрә дикәр кағыз нөвләри илә јанашы Чин бамбук кағызы да Азәрбајчана гәдәр кениш јајылараг тәдричлә папирусу вә пергаменти сыхышдырыб истеһсалатдан чыхармышды. Буна бахмајараг китаблар јенә дә бәбир дәриси вә с. пергамент нөвләри илә чилдләнирди[4]. Китаблар аләминдә бир сыра јениликләр «әрәбләрин, әски чејран дәрисини вә Чин ипәк кағызыны бу күн ишләтдијимиз ади кағыза чевирмәләриндән сонра мүмкүн олмушдур»[5]. Бир чох белә мә'луматлар көстәрир ки, Азәрбајчан хәттатларынын папирус вә пергаментлә әсасән IX-X әсрләрдә видалашмасына бахмајараг, онлар сонракы миниллијин әввәлләриндә дә бу кими давамлы материаллардан зәрури һалларда, чилдчиләр исә узун мүддәт истифадә етмишләр.

Јухарыдакы гејдләрдән көрүндүјү кими, мөвчуд тәдгигатларда, һәмчинин «Азәрбајчан тарихи», «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» вә с. мө'тәбәр нәшрләрдә Азәрбајчан кағызы хатырланмамышдыр. Өз тәдгигатларында кағызын тарихинә аз да олса јер ајырмыш А. Гурбановун «Үмуми дилчилик» (Б., 1989, h. I, с. 523-525), h. Һәсәновун «Азәрбајчан китабынын инкишаф мәрһәләләри» (Б., 1989, с.16-18) китабларында Азәрбајчанда кағыз истеһсал етмәк вә бу рекиона башага өлкәләрдән кағыз кәтирмәк һаггында һеч бир мә'лумат верилмәмишдир. Бу мәсәләјә даир бир сыра суаллар бу күн дә актуал көрүнүр. Кағыз проблеми саһәсиндә орта әсрләрдә Вәтәнимиздә вәзијјәт нечә олмушдур? Одлар јурду харичдән кағыз алмағы нечәнчи әсрә гәдәр давам етдирмишдир? Азәрбајчан кағызы илк дәфә нечәнчи әсрдә вә һарада һәјат паспорту алмышдыр? Бу гәдим мәдәни өлкә кағыз вә кағыз пул бурахмаға

---

[1] АСЕ. Б., 1981, ч.5, с. 203; Книговедение. М., 1982, с. 94.

[2] *М. Илјин.* Көстәрилән китаб, с. 256; *А. Немировски, Б. Горбачевски.* Көстәрилән китаб, с. 76

[3] *Ш. Султанов, К. Султанов,* Көстәрилән китаб, с.66

[4] *Низами Кәнчәви.* (Мәгаләләр мәчмуәси) IV китаб. Б., 1947, с.29.

[5] *Һејдәр Баммат.* Гәрб мәдәнијјәтинин инкишафында мүсәлманларын ролу. Б., Азәрнәшр, 1994, с.32.

бә'зи Шәрг өлкәләриндән, Русијадан, Авропадан кеч, јохса тез башламышдыр? Бу барәдә гәдим мәнбәләрдә бир из галмышдырмы? Үмумијјәтлә, бу гаранлыг мәтләбләрә ајдынлыг кәтирмәк үчүн елми әсас вармы?

Мараг доғурмасына бахмајараг, факт гытлығына көрә бу суаллар индијә гәдәр чавабсыз галмышдыр. Ашағыда көрәчәјимиз кими, һәтта бә'зи тәдгигат әсәрләриндә јанлыш гејд едилмишдир ки, Азәрбајчанда кағыз истеһсалына XIII-XIV әсрләрдә (?), XIV әсрдә (?), башга бир мәнбәјә көрә XVI әсрдә (?) башланылмышдыр. «Азәрбајчанда XV әсрә гәдәр кағыз олмамышдыр»[1] фикриндән дә белә чыхыр ки, һәмин вахта гәдәр Азәрбајчан өзкә чырағы илә китаб мәдәнијјәти јолуна ишыг сачмыш вә Шәргдә (бәлкә дә дүнјада) кағыз истеһсалына ән кеч башлајан өлкәләрдән бири олмушдур. Бәс, әслиндә һәгигәт нечәдир?

Бүтүн өлкәләрдә олдуғу кими, Азәрбајчанда да кағыз јазы материалларынын ән сонунчусу, ән учузу, ән әлверишлиси вә ән әһәмијјәтлиси һесаб едилмишдир. Чаһанкир Гәһрәманов вә Ајдын Гасымовун гејд етдикләри кими, о вахтлар Азәрбајчана кағыз Асијанын вә Авропанын мүхтәлиф шәһәрләриндән кәтирилирди. Азәрбајчан XIV әсрә гәдәр кағызларын бир гисмини Һиндистандан вә Орта Асијадан алмышдыр. Һәмин әсрин ахырларында Аралыг дәнизи саһилләриндәки өлкәләрдән дәниз јолу илә кәтирилән Авропа кағызлары Шәргдә, о чүмләдән Азәрбајчанда мин чилдләрлә китаба чеврилиб дүнјаја јајылырды.

Бә'зи өлкәләрдә (Италијада, Франсада вә с.) кағыз истеһсал едән фабрикләр «кағыз дәјирманы» адланырды. Русијада да бир нечә дәфә кағыз дәјирманы тикилмишди, лакин чох өмүр сүрмәмишди. Һәмин дәјирманлардан бирини 1657-чи илин јазында дағлардан кәлән сел дағытмышды. Бундан 70 ил сонра 1716 вә 1720-чи илләрдә I Пјотр ики кағыз дәјирманы тикдирмишди. О вахтда гәдәр Русијаја кағыз ән чох Һолландијадан, кағыздан әввәл исә гамыш гәләм вә пергамент Бизанс өлкәләриндән чох баһа гијмәтә алыныб кәтирилирди.[2] Үмумијјәтлә, 1917-чи илә гәдәр Русијаја кағыз вә кардон харичдән кәтирилмишдир.[3] Бурада Сурија вә Италија кағызы да кениш јајылмышды[4].

---

[1] Азәрбајчан кәнчләри. 1964, 14 ијун

[2] *М.Илјин*. Көстәрилән китаб, с. 252, 258, 265.

[3] АСЕ. Б., 1984, ч.8, с. 340

[4] Азәрбајчан мәтншүнаслығы мәсәләләри . Б., 1979, с.40-41.

Јухарыдакы тәсвирләрдән чыхан нәтичә будур ки, китабхана гуручулуғунда олдуғу кими, кағыз истеһсалында да Азәрбајчан Русијаны, Авропаны хејли габагламышды. Азәрбајчан харичдән кағыз алмағы давам етдирсә дә, кағыз фабрики тикдирмәји дә зәрури сајмыш вә бу иши мүвәффәгијјәтлә баша чатдырмышды. Бу саһәдә газанылмыш уғурлара бахмајараг, сон илләрә гәдәр Азәрбајчанда кағыз фабрикләринин тикилмәсинә вә кағыз истеһсалына нечәнчи әсрдә башланылмышдыр?-суалына елми әдәбијјатда дәгиг чаваб верилмәмишдир. Мәнбәләрдә бу барәдә мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Профессор Б. Аллаһвердијев јазыр ки, XVI әсрдән е'тибарән дүнјанын бүтүн мәдәни өлкәләриндә кағыз истеһсал олунурду. Лакин «Азәрбајчанда кағыздан јазы материалы кими нә вахтдан истифадә едилдијини дәгиг сөјләмәк чәтиндир»[1]. Азәрбајчанда кағыз истеһсал едән мүәссисәләрин (фабрикләрин) олуб-олмамасына көлдикдә исә мүәллиф е'тибарлы мәнбәјә раст кәлмәдијинә көрә бу мәсәләни ачыг сахламышдыр. Профессор А. Хәләфова көрә, XIII-XIV әсрләрдә Азәрбајчанчда кағыз һазырлајан е'малатханалар јарадылмышды. Белә е'малатханалардан бири XIV әсрдә Рәшидијјә шәһәрчијиндә тәшкил едилмишди[2]. Профессор Ч. Гәһрәмановун вә А.Гасымовун шәрикли тәдгигатында исә дејилир: «Белә күман етмәк олар ки, бу дөврләрдә (јә'ни: XVI әсрдә – *И.З.*) Тәбриз вә Азәрбајчанын дикәр бөјүк шәһәрләриндә хүсуси кар-ханалар јаранмыш вә беләликлә кағыз һазырлама сәнајеси јетишмишди»[3]. Тарих елмләри доктору С. Онуллаһи исә бә'зи орта әср мәнбәләринә әсасланыб јазыр ки, Тәбриз вә Рәшидијјә шәһәрләриндә кағыз истеһсалына XIV әсрдә башланылмышдыр. Бурада китаб вә кағыз сатылан дүканлар варды[4]. Ә. Мирәһмәдовун исә диггәтимизи чәлб етдији мәнбәләрдән ајдын олур ки, Азәр-бајчанда кағыз истеһсалы XIV вә XVI әсрләрдән хејли әввәлә—IX әсрин сону, X әсрин әввәлләринә аиддир. Фактлара кечәк.

Мәшһур алим Вејл Дурантын "Мәдәнијјәт тарихи" китабындан Доктор Чавад Һеј'әтин кәтирдији бир ситатда дејилир ки, Бағдадда илк кағыз фабрикини (794) Чәнуби Азәрбајчан түркү Әлфәз Бәрмәки ачмышдыр...[5] Онун бу тарихи хидмәти Шәргдә, о чүмләдән Азәрбајчан шәһәрләриндә кениш экс-сәда доғурмушду...

Әрәбләрин һөкмранлығы дөврүндә Азәрбајчанын әсас шәһәр-ләри Марағa, Хунәч, Мијанич (Мијанә), Әрдәбил, Тәбриз, Мәрәнд,

---

[1] *Б. Аллаһвердијев.* Китаблар һаггында китаб. Б., 1972, с.12

[2] *А. Хәләфов.* Азәрбајчанда китабхана ишинин тарихиндән. Б., 1986. с. 33.

[3] Мәтншүнаслыг мәсәләләри. Б., Елм, 1979, с.42.

[4] *С. Онуллаһи.* XIII-XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи. Б., Елм, 1982, с.49, 128, 197.

[5] Мәдәнијјәт. 1991, 21 март, №12, с. 2.

Нахчыван вә башгалары иди[1]. Мијанәдән Хунәчә 25 км јол варды. Хунәчин башга шәһәрләрлә јахын әлагәси, мүһүм тичарәт, сәнәт вә мәдәнијјәт мәркәзи кими танынмасы, Азәрбајчанын әсас шәһәрләриндән бири олмасы, харичи гонагларла тез-тез долуб бошалмасы, бурада китаб вә кағыз сәнәти адамларына чох тәсадүф едилмәси вә с. сәбәбләр онун симасыны да, адыны да дәјишдирмишди[2]. Ибн Һөвгәл (X әср) јазыр ки, Азәрбајчандан Рej наһијјәләринә апарылан маллара нәзарәт мәнтәгәси — көмрүкхана бурада јерләширди.[3]

IX-X әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһларынын (Ибн әл-Фәгиһ, Истәхри, Мүгәддәси) мә'луматына көрә Чәнуби Азәрбајчан шәһәри Хунәч IX әсрдән башлајараг јүксәк инкишаф јолуна дүшмүшдү. Хунәчдә кағыз фабрики (кархана) ишә дүшәндән сонра бу шәһәр Кағызкунан адланмышдыр[4].1213, 1220-чи илләрдә Азәрбајчан шәһәрләрини кәзмиш Јагут Һәмәви (1179-1229)[5] дә һәмин мә'луматы гејдә алмышдыр. О, јазыр ки, Азәрбајчанда Зәнчан илә Марага арасында Рej јолунун үзәриндә Хунә (Хунәч) шәһәриндә кағыз истеһсал едән фабрик вардыр. Һәмин фабрикин фәалијјәтиндән сонра бура даһа Хунә вә ја Хунәч шәһәри дејилмир, кағыз гајыран, кағыз истеһсал едән јер мә'насында Кағызконан дејилир[6].

Әрәб сәјјаһларынын мә'луматындан ајдын олур ки, Азәрбајчан (Хунәч) кағызы һеч дә бә'зи Шәрг шәһәрләринин истеһсал етдикләри кағызлардан кери галмыр вә китаб һазырламаг үчүн чох јарарлыдыр. Онларын вердији илк мә'лумата әсасланан тарихчи алим М.Шәрифли јазыр ки, «IX-XI әсрләрдә Азәрбајчан шәһәрләриндә кағыз, кәндир, шүшә вә с. шејләр истеһсал едилирди»[7]. Бурадан беләнитичәјә кәлмәк олар ки, Азәрбајчанын Хунәч шәһәриндә кағыз истеһсалына IX әсрин сону, X әсрин әввәлләриндә башланылмышдыр. Бу фабрикин кағызлары Азәрбајчан вә Шәрг китабынын инкишафы илә јанашы, јајылдығы өлкәләрдә јерли әһалинин мәдәни һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр.

Һәмин дөврләрдән башлајараг Азәрбајчанда хејли кағыз усталары јетишмишди... 1266-чы илдә Н. Туси илә ишләјән азәрбајчанлы мүһәндис Кәримәддин Әбубәкр ибн Маһмуд Сәлмаси кағызы һәлл едиб алынан хәмирдән аләтләр вә чиһазлар

---

[1] *З. Бунјадов.* Азәрбајчан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с. 137.

[2] АСЕ. Б., 1987, ч.10, с. 113.

[3] *Н. Вәлиханлы.* Көстәрилән китаб, с. 116.

[4] АСЕ. Б., 1987, ч. 10. с.113.

[5] Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар. Б., 1989, с. 164.

[6] *М. Шәрифли.* IX әсрин икинчи јарысы-XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри. Б., Елм 1978, с. 328

[7] *М. Шәрифли.* Көстәрилән китаб, с. 328.

дүзәлтмәклә о вахта гәдәр бәшәр тарихиндә көрүнмәмиш јени бир кәшфлә әслиндә мөʼчүзә јаратмышды. «Сәлмаси рәсәдханада Туси үчүн (кағыз хәмирдән—*И.З.*) ичи бош Јер күрәси модели һазырламыш вә онун үзәриндә иглимләрин тәсвирини вермишдир. Әлбәттә, бу, чоғрафи глобус иди. Һалбуки елм аләминдә елә һесаб едирләр ки, илк чоғрафи глобусу алман чоғрафијашүнасы вә сәјјаһы Мартин Беһајм (1459-1507) һазырламышдыр»[1].

О вахтлар Азәрбајчанда Туси, Сәлмаси вә башгалары кими зәнкин билик вә тәчрүбә саһибләри чох иди. Онларын сәʼји вә идеја истигамәти јени-јени истеһсал вә тәрәгги саһәләринә дә јол ачмышды. Ф. Рәшидәддин онларын өлмәз әнʼәнәләрини јашадан алим, хејријјәчи, дөвләт вә китаб хадими кими кағыз истеһсалы саһәсиндә дә чох ишләр көрмүшдү. Онун дөврүндә Азәрбајчананын јени шәһәрләриндә дә кағыз фабрикләри варды. XIV әсрин башланғычында Ф. Рәшидәддин өз адына салдығы ики һиссәдән ибарәт «Рәбʼи-Рәшиди» (јахуд: Рәшидијјә) шәһәриндә кағыз һазырлајан бина да тикдирмишди. Бурада мүхтәлиф нөв кағызлар һазырланыр вә Азәрбајчанын ајры-ајры бөлкәләринә көндәрилирди[2]. Кағыз фабрикиндә азад сәнәткарларла јанашы хејли гул да чалышырды. Ф. Рәшидәддин вәсијјәт етмишди ки, гул ушагларына хәттатлыг, рәссамлыг, чилдчилик, бағбанлыг, меʼмарлыг, зәркәрлик вә с. сәнәтләр өјрәдилсин[3].

XII-XIII әсрләрдә Иран вә Азәрбајчан јүксәк кејфијјәтли кағызын Вәтәни кими танынырды. О заман гызыл вә күмүш пул ишләнирди[4]. Кағыз пул илк дәфә орта әсрләрдә Чиндә бурахылмышдыр. «Чин кағыз пулу илә таныш олан монгол ишғалчылары Азәрбајчанда оларкән кағыз пул бурахмаға чәһд көстәрмишләр. Елхани һөкмдарларындан Кејхату ханын фәрманы илә 1294-чү илдә Тәбриздә «чао» («чав») ады илә кағыз пул бурахылмыш, лакин өзүнү доғрултмадығы үчүн тезликлә ләғв едилмишдир»[5]. Буна бахмајараг, кағыз истеһсалында олдуғу кими, кағыз пулун бурахылмасында да Азәрбајчан бир чох өлкәләри габагламышдыр. Мәсәлән, кағыз пул Шимали Америкада 1690, Франсада 1716-1720, Русијада 1769-чу илдә әскинас ады илә бурахылмышдыр.[6]

---

[1] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983, с.187.

[2] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 49, 75, 128, 197.

[3] Орада, с. 46, 50, 84, 86.

[4] Јенә орада, с.55.

[5] АСЕ. Б., 1981, ч.5. с. 203.

[6] Орада.

Көрүндүјү кими, кағыз бәшәријјәтин ән бөјүк кәшфләриндән биридир. Кағыз истеһсалы китаб боллуғу илә јанашы, пул ислаһатына да јол ачмышдыр. Тәдричлә кағыз пул бурахылышы сүр'әтләнмиш вә бөјүк мигјас алмышдыр[1].

Ч. Гәһрәманов вә А. Гасымовун јаздығына көрә, XIV әсрә гәдәр кағыз әл үсулу илә һазырланмыш, XIV-XV әсрләрдә машынла истеһсал едилмишдир. Бурада әсас јери селлүлоз тутурду[2]. Әслиндә исә кағызын әл илә һазырланмасы вә китабларын әл илә чилдләнмәси орта әсрләрин сонуна гәдәр давам етмишдир[3]. XVII-XVIII әсрләрдә Һолландијада кағыз апараты-роллун ихтисарындан вә франсыз П.Л. Роберин (1799) кағыз төкмә просесинин механикләшдирилмәсиндән сонра кағыз машынла истеһсал едилмишдир. Бу заман кағызын чырчындыр вә көһнә палтардан һазырланмасы үсулундан имтина едилмиш вә ағачын селлүлоз күтләси лифләриндән истифадә үсулуна кечилмишдир[4]. О вахтдан бәри кағызын нөвләри дә, истеһсалы да, кејфијјәти дә хејли јахшылашдырылмышдыр. Һазырда кағызын 600-дән чох нөвү мә'лумдур[5]. Бир сыра өлкәләрдә олдуғу кими, XIX әсрин әввәлләринә гәдәр Русијада да кағыз әл илә һазырланмышдыр. Бурада илк селлүлоз кағыз заводу XVIII әсрдә, машынла кағыз истеһсал едән илк фабрик исә 1818-чи илдә тикилмишдир[6].

Азәрбајчанда да кағызын һазырланмасы, китабларын јазылмасы вә чилдләнмәси әл әмәјинә әсасланырды. Әввәлки әсрләрдәки наилијјәтләрин давамы олараг бу истигамәтдә XIV-XV әсрләрдә даһа чох уғур газанылмышды. Һәмин дөврдә Азәрбајчан кағызы беш әсрлик инкишаф јолу кечмишди. Бир чох фактларын мүгајисәсиндән чыхардығымыз нәтичәјә әсасән XVI әсри Азәрбајчанда кағыз истеһсалынын јүксәлиш әсри адландырмаг олар. Бу јүксәлишин доғурдуғу фәрәһ һиссинин тә'сири алтында Сәфәвиләр дөврүндә азәрбајчанлы усталар кағыз нөвләринин, һәмчинин мүрәккәб, рәнк вә китаб чилдләринин һәмишәкиндән даһа кејфијјәтли олмасына чалышараг Азәрбајчан кағызынын вә китабынын шөһрәтини өлкәдән-өлкәјә јајмышлар[7].

---

[1] АСЕ. Б., 1981, ч.5. с. 203.

[2] Азәрбајчан мәтншүнаслығы мәсәләләри. Б., 1979, с.41.

[3] Книговедение. М., 1982, с.95.

[4] АСЕ. Б, 1981, ч. 5, с. 203; АСЕ. Б., 1984, ч.8, с.340; Книговедение, М., 1982, с. 94.

[5] АСЕ. Б., 1981, ч.5. с. 203; Книговедение . М., 1982, с. 95-96.

[6] АСЕ. Б., 1984, ч.8 с. 340; Книговедение . М., 1982, с.94.

[7] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч.I, с. 306, 308.

Пергамент кими кағыз да ләләк, гамыш, метал гәләм вә фырча илә јазылырды. Мәнбәләрдә көстәрилир ки, орта әсрләрдә Шәрг халглары гамышдан дүзәлдилмиш гәләмдән, Авропа халглары XIX әсрин биринчи јарысынадәк ләләк гәләмдән, Узаг Шәрг өлкәләри исә фырчадан истифадә етмишләр[1]. Тәдгигат исә көстәрир ки, Шәргдә, о чүмләдән Азәрбајчанда тәкчә гамыш гәләмдән јох, ләләк, фырча, грифел вә с. јазы васитәләриндән истифадә едилмишдир. Ләләк гәләм гамыш гәләмдән сонра јаранса да, ону һәјат мејданындан сыхышдырыб чыхара билмәмишдир. Тарихчиләрин фикринчә, онларын һәр икиси «узун заман мүвази ишләдилмишдир»[2]. Лакин «Авропада полад гәләмучу (перо—*И.З.*) XIX әсрин орталарында мејдана» кәлсә дә, «гамыш гәләмдән Азәрбајчанда XX әсрин 20-30-чу илләриндә дә истифадә олунмушдур»[3] кими фикирләрлә разылашмаг чәтиндир. Чүнки XIX әсрин орталарындан һәлә хејли әввәл—1828-чи илдә Мазон полад перо штамлајыб һазырлајан машын ихтира едәндән сонра[4] классик јазы васитәләри кәрәксиз сајылмышдыр. Һәсир, һасар, аракәсмә, дам өртүјү, гәләм һазырламаг үчүн инсанларын мин илләр боју истифадә етдији гамышдан инди сөз сүзкәчи (гәләм) кими истифадә едилмәсә дә, кағыз, гатран вә с. мәһсуллар һазырламаг үчүн о бу күн дә ән гијмәтли хаммалдыр (АСЕ, 3-25).

«Кағызын мејдана чыхмасы илә әлагәдар олараг јазмаг үчүн [...] түклү фырча јарадылмышдыр» фикри сонралар бир гәдәр дәјишдирилиб «Кағызын јаранмасы илә әлагәдар фырча мејдана чыхды»[5] шәклинә салынса да, мә'на дәјишилмәмишдир. Белә чыхыр ки, кағызын кәшфи фырчанын кәшфинә јол ачмышдыр. Бундан әлавә, фырчадан анчаг кағызын үстүнү јазмаг үчүн истифадә едилибмиш. Һалбуки фырчадан бәрк материаллар үчүн дә истифадә олунмуш вә олунмагдадыр. Бундан әлавә, фырчанын јашы кағызын јашындан даһа чохдур. Ирәлидә көстәрдијимиз кими, кағыз ерамызын икинчи әсриндә (105-чи илдә) кәшф едилмиш вә VI-X әсрләрдә демәк олар ки, бүтүн өлкәләрдә (о чүмләдән Азәрбајчанда) онун јени-јени истеһсал саһәләри ачылмышды[6].

---

[1] АСЕ. Б., 1981, ч. 5 с. 222.

[2] *А. Гурбанов.* Үмуми дилчилик. Б., 1989, һ. I, с. 521.

[3] Орада, с.521-522.

[4] .*М. Илјин.* Көстәрилән китаб, с. 252.

[5] *А. Гурбанов.* Инсанлар јазмағы нечә өјрәнмишләр. Б., 1967. с. 50; Үмуми дилчилик. Б., 1989, һ. I, с. 523.

[6] АСЕ. Б., 1981, ч. 5, с. 203.

Демәли, фырча е.ә., кағыз исә ерамыздан сонра кәшф едилмишдир. Кағызын ихтирасындан хејли әввәләр Чиндә устү лакланмыш парчада фырча вә тушла јазардылар[1]. Түркмәнистанда е.ә. II-I әсрләрдә устү фырча вә гара рәнклә јазылмыш 2 миндән чох сахсы сәнәдин (1,5 метр һүндүрлүјүндә гулплу хумларын — шәраб күпләринин) тапылмасы[2], Азәрбајжанда исә е.ә. III-II минилликләрдән ерамызын илк әсрләринә гәдәр бојалы габларын, ири тәсәррүфат күпләринин (хумларын) үстүндәки рәсмләрин (пиктографик јазыларын) охра вә фырча илә ишләнмәси[3] вә с. фактлар да фырчанын кәшфинин кағызын кәшфи илә һеч бир әлагәси олмадығыны тәсдигләјир.

Бунунла белә, фырчанын һәјат мејданындан сыхышдырылыб чыхарылдығыны сөјләмәк јанлыш олар. Лазым кәлән мәгамларда фырча јенә дә өз ишини көрүр; ондан бу күн дә дивар, парча, кағыз... үзәриндә шүар, е'лан, афиша јазмаг үчүн тез-тез истифадә едилир. Сахсы вә чини габ истеһсалында да фырчасыз кечинмәк олмур. Бундан башга, јазычы вә алимләр үчүн гәләм нәдирсә, рәссамлар үчүн дә фырча одур.

Мөвчуд тәдгигатларда кағызла бағлы башга ирадлар вә фикир ајрылыглары да вардыр. Ч. Гәһрәмәнов вә А. Гасымовун гәнаәтинә көрә, XIV-XVI әсрләрдә Һиндистан, Орта Асија, Авропа вә с. өлкәләрдә һазырланан кағызлар јарарсыз (?—*И.З.*) иди. Һәмин өлкәләрдән Азәрбајчана кәтирилән тонларла кағыз бурада «јенидән ишләнәрәк јарарлы бир һала салынырды», онлардан «мүхтәлиф чешидли кағызлар» һазырланырды. Лакин «һазырландығы јерләри мүәјјәнләшдирмәк хејли чәтиндир»[4]. Һалбуки адлары чәкилән өлкәләр о гәдәр дә тәчрүбәсиз дејилди ки, јарарсыз (јә'ни: зај) кағыз истеһсал етсин. Белә мәһсул онларын нәјинә кәрәк иди ки? Дикәр тәрәфдән, јарарсыз кағызларыны Азәрбајчана сатан (бир аз да дәгиг десәк, сырыјан) өлкә өзүнү мөзәммәт охларына һәдәф етмәјә, Азәрбајчаны исә алданан өлкәләрдән бири кими танымаға разы олардымы? Бу вәзијјәт өлкәләрарасы мүнасибәтләрин мөһкәм тәмәл үзәриндә гурулмасына хәләл кәтирмәздими?

Дилчи алим Афат Гурбанов јазыр ки, XIV әсрдә дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә һазырланан кағызлар, тәдгигатчыларын

[1] Кимдир? Нәдир? I китаб. Б., 1976, с. 364.

[2] *Г.А. Пугаченкова*. Ниса. Краткий путеводитель. Изд. второе. Ашхабад, Туркменистан, 1972. с.9.

[3] *Н.Рзајев*. Мө'чүзәли гәринәләр. Б., Азәрнәшр, 1984, с. 84; *Ш.Гулијев, Т.Аббасов, Ф.Гулијев*. Чәбрајыл. (Тарихи очерк). Б., 1993, с. 13.

[4] Азәрбајчан мәтншүнаслығы мәсәләләри. Б., 1979, с. 41-42.

мүәјјән етдикләринә көрә, «чох мөһкәм (јә'ни: чох јарарлы—*И.З.*) вә аз бозумтул рәнкдә иди. XV әсрин кағызы исә назик вә ағ рәнкдә олмасы илә фәргләнирди», јазыда вә чапчылыг ишиндә мәһарәтлә тәтбиг едилирди[1]

Кағыз сонунчу јазы материалыдырмы? Ондан мүәјјән дөврә гәдәр, јохса әбәди истифадә едиләчәкдир? Һачанса ону әвәз едән күчлү рәгиб тапылачагмы? Заман бу сирри инсанлара ачыглајачаг, јохса әсиркәјәчәк?

Инди бу суаллара чаваб вермәк чәтин олса да, кағыздан даһа давамлы, даһа е'тибарлы вә узун өмүрлү јазы материалынын олачағына үмүд бәсләјән мүтәхәссисләрин фикринчә «Кәләчәкдә кағыз китаб олмајачагдыр». Бә'зи әсәрләрдә бу фәрзијјә «Кәләчәкдә китаб олмајачагдыр»[2] шәклиндә ифадә олунмушдур. Бу јанлыш мүлаһизәдән белә суаллар доғур ки, кәләчәкдә китаб олмајачагдырса, онун әвәзиндә бәс нә олачагдыр? Китабын јохлуғу мәдәнијјәтин јохлуғуна, јахуд, јохсуллуғуна кәтириб чыхармазмы? Китаб јох оларса, һәјат чәһаләтлә пәнчәләшмәзми? Китабсыз јашамаға дәјәрми?

Китабда бу суаллара чаваб верилмәмишдир. Һеч олмаса прогноза ајдынлыг кәтирмәк наминә мүхтәсәр дә олса демәк оларды ки, китаб гырычы јох, гуручу силаһдыр. Елм, билик, тәрбијә васитәсидир. Бәшәријјәтин мә'нәви күнәшидир. Бир чох фәсадлар китабын чохлуғундан јох, јохлуғундан јарана биләр. Одур ки, дүнја дурдугча китаб да олачагдыр. О јох ола билмәз, онун јалныз материалы (кағызы) јени бир кәшфлә әвәз едилә биләр. Дәрин инам һисси илә демәк олар ки, «Китабсыз, һәјатын нә мә'насы вар?» (С.Вурғун) суалы бундан сонракы әсрләрдә дә өз мүасирлијини горујуб сахлајачагдыр.

2. Азәрбајчан китабы VII әсрә гәдәрки дөврдә

Китаб вә чәмијјәт, мүталиә вә заман, мәктәб вә китабхана бәшәријјәти даим дүшүндүрән мәсәләләрдән биридир. Мүдрик бир Шәрг мәсәлиндә дејилир ки, «Халг үчүн чөрәкдән сонра ән гијмәтли шеј мәктәб вә китабдыр»[3]. Һеч бир мәктәбин инсана өјрәдә билмәдији биликләри китаблар өјрәдир. Китаблар охучуларын

---

[1] А. Гурбанов. Үмуми дилчилик. Б., 1989, һ. I, с. 523-524.

[2] Һ. Һәсәнов. Азәрбајчан китабынын инкишаф мәрһәләләри. Б., Азәрнәшр, 1989, с. 23.

[3] Китаблар аләминдә. 1969, № 1, с.16.

әбәди јол јолдашыдыр. Физики әмәк инсана мүәјјән јаш дөврүнә гәдәр, мүталиә исә «бешикдән мәзара гәдәр» лазымдыр. Тарих боју мүталиәјә мараг артдыгча китаба мараг да артыб өзүнә чохлу тәрәфдарлар топламышдыр. Әзиз Мирәһмәдовун јаздығы кими, бәшәријјәтин јаратдығы өлмәз әсәрләдән дәрс алмаға чалышан «охучуларын мүталиә һәвәсини гүввәтләндирмәк вә онларда милли мә'нәви сәрвәтә вәтәнпәрвәр мүнасибәт ојатмаг мәгсәди» гәдимдән үзү бәри бүтүн Азәрбајчан-түрк јазарларынын излəдиjи али мәгсәдләрдән бири олмушдур[1].

Белә мүдрик мүәллифләрдән бири Азәрбајчан шаири вә философу Зәрдүштдүр. О, бүтүн дүнјада Авеста илә танынмыр «Тәбии тарих» китабынын мүәллифи Бөјүк Плинијә көрә онун илк һәчми «ики милјон мисра» олмушдур. Бу чохсајлы китаблар вә биликләр топлусундан бир сыра өлкәләрин сырави охучулары да чох шеј өјрәнмишдир. Бу китаблар гәдим дөврүн јүзләрлә мәшһур алиминә (Платона, Аристотелә, Һермиппә вә б.) дә күчлү тә'сир көстәрмишдир[2]. Орта әсрләрдә бир чох дилләрә тәрчүмә, нәшр вә тәдгиг едилмишдир.[3] Профессор М.Рәфили ону «Азәрбајчан мәдәнијјәти вә әдәбијјаты тарихинин башланғычы, фәлсәфә, елм вә тарихимизин илк» јазылы абидәси кими тәдгиг етмишдир.[4]

Авеста бир чох чилддә 12 мин инәк дәриси үзәриндә гызыл һәрфләрлә јазыја алынмышдыр[5]. Сасанилэр дөврүндә (III-VII әсрләрдә) о 21 китабдан ибарәт олмушдур[6]. Күман етмәк олар ки, Авеста китабларынын көчүрүлмәси, чилдләнмәси вә китаб хәзинәләринә верилмәси бир нәфәрин јох, бир чох хәттат вә чилдчинин әмәјилә баша кәлмишди. Бу кими фактлар көстәрир ки, һәр ил дүнјаја кәлән јүзләрлә, минләрлә китаб үчүн милјонларла мал-гара дәриси вә хејли хәттат, чилдчи лазым олмушдур.

Ерамыздан әввәл биринчи миниллијин орталарында Азәрбајчанын Шимал һиссәси Албанија, Чәнуб һиссәси Атропатена адланырды[7]. Албанијада албан әлифбасындан, Атропатенада гәдим Иран јазысындан истифадә едилирди. Бурада Авеста

---

1 Азәрбајчан мәтншүнаслығы мәсәләләри. I. Б., Елм, 1979, с. 7

2 АСЕ. Б., 1980, ч.4. с. 323-324

3 Орада, с.4-8

4 Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с.5.

5 Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.I, с.6; Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 26.

6 АСЕ.Б., 1976, ч.1, с. 34

7 Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч.1, с. 215, 234

пәһләви әлифбасы илә көчүрүләрәк кениш јајылан китаблардан биринә чеврилмишди[1]. Она Шимали Азәрбајҹанда да тез-тез мүраҹиәт едилмишдир. О тајлы-бу тајлы Азәрбајҹаны нәзәрдә тутараг алимләр гејд едирләр ки, «Ерамыздан чох-чох габаглар Азәрбајҹанда јајылан вә севилән әсәрләрдән бири Авеста иди»[2]. О, һәмин дөврүн ән бөјүк тарихи абидәси, инсан һәјатынын вә дүнјакөрүшүнүн енсиклопедијасыдыр. Профессор Абдулла Әһәдовун Авестаны «О дөврүн әхлаги, дини, сосиал вә фәлсәфи бахышларыны парлаг» шәкилдә әкс етдирән мисилсиз хәзинә кими тәгдим етмәси дә буну ајдын көстәрир[3].

Ерамызын илк әсрләриндә дә Авеста өзүнүн һалал шөһрәтини горујуб сахлаја билмишди. Хүсусилә Урнајрын һакимијјәти (313-371) дөврүндә өлкәдә «кениш гуруҹулуг ишләри вә мәдәни тәдбирләр һәјата кечирилмишди»[4]. О ҹүмләдән Авестанын бүтүнлүклә— тәркиб һиссәләринин, тәрҹүмә вә шәрһинин албан (Азәрбајҹан) дилиндә тәдрис едилмәси вә бу ишин VII әсрә гәдәр давам етдирилмәси Азәрбајҹан мәдәни һәјатынын әламәтдар һадисәси иди[5]. Һәмин дөврдә онун јајым мәркәзләриндән бири Бакы олмушдур. 624-ҹү илдә Бизанс императору Иракли (610-641) Бакыја дахил олуб атәшкәдәләри дағыдандан сонра[6] Авестасеварләр мүхтәлиф өлкәләрә дағылмыш вә Авеста нүсхәләрини дә өзләри илә апармышлар.

VIII әсрә гәдәр Зәрдүшт кәламларынын «хүсуси сәјлә тәблиғ едилдији» мәркәзләрдән бири дә Гәбәлә иди[7]. Шимали вә Ҹәнуби Азәрбајҹанын бир сыра шәһәр вә кәндләриндә Авестанын чох һиссәләрини әзбәр билән күҹлү јаддаша малик јүзләрлә адам (һафизләр) варды.

Үмумијјәтлә, Авеста Шимали вә Ҹәнуби Азәрбајҹанда кениш јајылан јеканә китаб дејилди. Иранда Сасаниләр дөврүндә (III-VII әсрләрдә) гәдим Сурија вә пәһләви дилләриндә јајылан (ријазијјат, астрономија, тибб, бајтарлыг, кәнд тәсәррүфаты вә с. саһәләрә даир) китаблар Азәрбајҹанда да охунулуб өјрәнилмиш вә дөврүмүзә

---

[1] *М. Исмајылов.* Азәрбајҹан тарихи. Б., 1992, с.66

[2] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с.3

[3] Һаҹы Фәрһад Мирзәнин «Һагг јолу — паклыг јолу» китабына «Өн сөз». Б., Ширваннәшр, 1997, с.3.

[4] АСЕ. Б., 1986. ҹ.9, с.463.

[5] *Г. Ворошил.* Гафгаз Албанијасы. Б., Өјрәтмән, 1993, с.76.

[6] *В. Мурадов.* Орта әср Азәрбајҹан шәһәрләри. Б., Маариф, 1983, с.10.

[7] *И. Әлијев, Ф. Гәдиров.* Гәбәлә Б., Елм, 1985, с.16

гәдәр кәлиб чатмышдыр[1]. Авеста да һәмин китаблардан биридир. Бу китаб јүз минләрлә адамын зеһни инкишафы илә јанашы, бир сыра әсәрләрин јазылыб јајылмасына вә шифаһи әдәбијјатын инкишафына да сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир. Абидәнин јазылдығы дөврә гәдәр Јахын вә Орта Шәргдә кениш јајылмыш јүзләрлә шифаһи халг әдәбијјаты инчиләринин илк дәфә Зәрдүшт тәрәфиндән топланылмасыны вә Авестаја дахил едилмәсини јүксәк гијмәтләндирән фолклоршүнас профессор Азад Нәбијев бу абидәни «Китаби-Дәдә Горгуд»а гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјаты вә фолклорунун шаһ әсәри[2], фәлсәфә елмләри доктору Рәшид Әлијев исә әвәзсиз «фолклор абидәси»[3] адландырмышдыр.

О заман китаблары күтләвиләшдирмәк чәтин иди. Аталар сөзү исә даһа тез јадда галыр вә сүр'әтлә јајылараг бејинләрин гаранлыг зүлмәтини шимшәк кими јарыб бә'зән бир китабдан чох иш көрүрдү. Мин илләрин сынағындан чыхмыш вә Шәргдә дилләр әзбәри олмуш һинд аталар сөзүндә дејилир ки, «Ағлын варса, онунла иш көр, әкәр јохдурса онда аталар сөзү илә иш көр»[4]. Зәрдүштүн топладығы вә өз китаблар күллијјатына—Авестаја дахил едиб әбәдиләшдирдији аталар сөзүнә үстүнлүк вермәсинин әсас сәбәбләриндән бири бу иди. Бу мәнтиг академик Һ. Араслынын сөзләриндә даһа ајдын сәсләнир: «Азәрбајчан мәдәнијјәтинин ән гәдим нүмунәләриндән һесаб олунан Авеста шифаһи әдәбијјатын әсас мотивләри үзәриндә јаранмыш» абидәдир.[5]

Авеста китаблары, һәмчинин јерли әһалинин дилиндән Һеродотун јазыја алдығы Мидија әфсанәләри (Астиаг, Томирис) сүбут едир ки, Мидија дөврүндә Азәрбајчан јазычы вә алимләри «бир чох јени вә индијә гәдәр мә'лум олмајан әсәрләр» јаратмышлар вә «дүнја мәдәнијјәтинин инкишафыны» мүнтәзәм изләмишләр (М. Рәфили)[6]. Шамахы[7],Тәбриз[8], вә с. Азәрбајчан шәһәрләри Мидијанын мәдәни чәһәтдән инкишаф етмиш ән јахшы шәһәрләриндән иди.

---

[1] АСЕ. Б., 1980, ч.4. с. 507

[2] А. Набиев. Типология и взаимосвязь Азербайджанского и Узбекского фольклора. Докт. дисс. Тбилиси, Библиотека Института Литература имени Ш. Руставели. 1981, с.181

[3] *Р. Әлијев*. Халг мүдриклији. Б., Азәрнәшр, 1986. с.51

[4] Ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр. Б., Азәрнәшр, 1981, с.44 (Тәрт.: Б. Чәркәсов)

[5] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1., с. 29.

[6] Орада, с.16

[7] Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар. Б., 1989, с. 223.

[8] С. Онуллаһи. Көстәрилән китаб, с. 34.

Филолокија елимләри доктору Елмәддин Әлибәјзадә Авеста һаггында јаздығы мәгаләләриндә гејд едир ки, бу даһијанә әсәр128 ил (ерамыздан 550 ил әввәлә гәдәр) Мидија дөвләтинә хидмәт едиб. Мидија «алты тајфаны бирләшдирән мүстәгил Азәрбајҹан дөвләти иди». Бурада Авеста нүсхәләринин чохалдылмасы вә өјрәдилмәси дөвләт сәвијјәли бир ишә чеврилмишди. Мидијанын сүгутундан сонра Авеста Иранда мүгәддәс ганун китабы вә зәнкин биликләр топлусу кими охунулуб, өјрәнилиб вә нүсхәләри чохалдылараг кениш јајылыб. Авестанын фарслара, јунанлара вә башга халглара да күчлү тә'сири олуб[1]. Хариҹи мүәллифләр гејд едирләр ки, Авеста дүнја шөһрәтли китабларын «ән гәдими кими бәшәријјәтә бирбаша, јахуд долајысы илә чох бөјүк тә'сир» көстәрмишдир[2]. Балоғлан Шәфијевин вә дикәр тәдгигатчыларын гәнаәтинә көрә, «Авеста дүнја һаггында камил биликләр топлусудур»[3]. Бурадан белә доғру нәтиҹә чыхыр ки, Авеста дүнјаја мәнсуб абидә олмасајды, о бу гәдәр кениш јајыла билмәзди.

Азәрбајҹан, Шәрг вә дүнја алимләринин елми гәнаәтләринә әсасән демәк олар ки, шумерләрин гәдим мәтнләри, бир сыра халгларын илк јазылы абидәләри, дүнјанын мүгәддәс китаблары— Тәврат, Инҹил Зәбур, Авеста, Гуран вә с. сөз хәзинәләри олмасајды, инсан шүуруна гәдәрки вә сонракы дүнјанын бир чох сирләрини өјрәнмәк ја чох чәтин оларды, ја да алимләрин ачыгладығы фикирләр фәрзијјәләрә әсасланарды. Дүнја шөһрәтли гәдим китаблардан бири кими Авеста узаг кичмишимизи өјрәнмәк бахымындан әдәбијјатчылар, философлар, тарихчиләр үчүн мө'тәбәр гајнаг, «көзәл тарихи сәнәддир»[4]

Ҹавабсыз суалларын ич гатларына шырым ачан гәләм, ишыг сачан елмдир. Авеста бу күн дә гәләм саһибләрини әсрләрин биздән әсиркәдији сирләр јатағынын гаранлыг лајларына бу идеја ишығында јол ачмаға сәсләјир. Филолокија елмләри доктору Елмәддин Әлибәјзадәнин әһатәли тәдгигаты[5] бунун бариз нүмунәләриндән биридир.

Авестада мәсләһәт көрүлүр ки, «Чалышын алим илә ҹаһил арасында фәрг гојасыныз. Алимләр һәјатын јол көстәрәнләридир»[6].

---

[1] Китаблар аләминдә. 1991, № 1-2, с. 21, 22; 1992, №3-4, с. 18

[2] *М. Бойс.* Зороастрийцы... М., 1988, с.6; Низами Кәнҹәви-850. Б., БДУ нәшри, 1992, с. 296.

[3] Низами Кәнҹәви-850. Б., 1992, с.316

[4] *А. Кондратов.* Сирдән билијә доғру. Б., 1975, с. 40-42.

[5] *Е. Әлибәјзадә.* Азәрбајҹан халгынын милли мәдәнијјәт тарихи (Ислама гәдәрки дөвр). Б., 1998, с. 154-238.

[6] Мүдрик сөзләр. Б., Јазычы, 1979, с. 102.

Онларын өзләри сәркәрдә, сөзләри силаһ, фикирләри компас, һәр әсәри бир улдуздур. Онлар «доғру дүшүнүб данышан» адамлар олмагла јанашы, һәм дә «һәјатын мә'нәви һәкимләридир»[1]. Зәрдүшт даһа сонра дејир ки, пис китаб кими пис мүәллим дә шүуру зәһәрләјәр. «Сөзүн мә'насыны чатдырмаз. Ағлын инкишафыны дајандырар, тә'лим-тәрбијәни фәсада чевирәр. Нәтичәдә һәјатын тәбии ахынына вә көзәллијинә зијан јетирәр»[2]. Һалбуки инсанлара сәһвсиз китаб да, устад мүәллим дә һәмишәлик лазымдыр. Одур ки, һәјат һәгигәтләрини ән мө'тәбәр китаблардан, һәм дә јазычы вә алимләрин әсәрләрини доғру дәрк вә шәрһ едән мүәллимләрдән өјрәнмәјә чалышын. Јалана тапынмајын. «Доғру сөз, доғру фикир, доғру әмәл» саһиби олун. «Өз дүзлүјүнүзлә бу дүнјаны абад едәјин». Унутмајын ки, «Фикри, әмәли вә дили әјриләрә хидмәк етмәк дүз адамлара пислик етмәк демәкдир»[3]. Дүз адамларын ардычыллары вә сабаһын гуручулары олмаг үчүн физики вә зеһни ишин бүтүн саһәләриндә «гејрәтлә чалышмагда бир-бириниздән габаға дүшүн!»[4]. «Гејри-ганунн вә пис ишләрдән чәкинмәк үчүн өз ајагларынызы, һәр ики әлинизи вә ағлынызы һазыр сахлајын»[5].

Азәрбајчан философу дедикләринә биринчи өзү әмәл етмишдир. Одур ки, Зәрдүштүн тәһсил, китаб, мүталиә, чәмијјәт, камил инсан тәрбијәси, јазычы, алим вә мүәллим әмәјинин фајдалары вә с. истигамәтләрә даир фикирләри бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр. Буну мәнбәләр[6] дә тәсдиг едир.

III әсрдә Тәбриз Атропатенанын әсас шәһәрләриндән вә әсрдән-әсрә инкишаф едән мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири иди. VII әсрин орталарында — Авестаја вә дикәр китаблара мүрачиәтләрин кетдикчә артдығы бир дөврдә әрәб гошунлары бу шәһәри ишғал едәркән хејли китаб сәрвәти јох олмушдур. Саламат галмыш бә'зи китаблар вә китабханалар исә 852-чи илдә зәлзәләнин гурбаны олмушдур (АСЕ, ч. 9, с. 229).

---

[1] Орада, с. 171.
[2] Јенә орада, с.106
[3] Мүдрик сөзләр. Б., Јазычы, 1979, с. 162.
[4] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., Елм, 1982, ч. I. с. 13
[5] *М. Мәликова, Е. Бајрамов.* Азәрбајчанын сијаси-һүгуги нәзәријјәләр тарихи. Б., 1984, с. 9
[6] *А.О. Маковелски.* Авеста. Б., 1960; *Ф. Гасымзадә, Т. Һачыјев.* Авестадан бу күнәдәк. Б., 1982; *Г. Кәндли.* Авеста, Зәрдүшт, Азәрбајчан.—Азәрб. ЕА Хәбәрләри (ӘДИ серијасы). 1979, № 1. с. 37-48; № 2, с.17-27; № 3, с. 11-17; №4, с. 10-18. *Фридрих Нитсше.* Зәрдүшт белә деди.—Дәдә Горгуд. 1993, № 1, с. 76-109; арды №-2-дә вә с.

Башга шәһәрләрдәки нүсхәләр һесабына чохалдылан Авеста китаблары сонракы әсрләрдә дә мәшһур шаир вә алимләрин дүзкүн истигамәт мәнбәјинә вә әсас идеја гајнагларындан биринә чеврилмишдир. Әбу Рејһан Бируни, Гәтран Тәбризи, Хагани, Низами кими китаб хадимләринин әсәрләриндә Зәрдүштә, Авестаја вә онун шәрһләринә дәфәләрлә едилән мүрачиәтләр буну ајдын көстәрир.

Низами «Авестаны дәриндән мүталиә етмишди. Зәрдүштүн бу әзәмәтли ирси»[1] ону вәчдә кәтирмишди. Даһи шаирин јаздығына көрә, Македонијалы Искәндәр Авестаны «су кими әзбәр» билмишдир[2]. Лакин о, зәрдүштилик динини гадаған етдији үчүн Авестаны чаја төкдүрүб мәһв етмиш, бә'зи һиссәләрини јандыртмыш, өзүнүн лазым билдији (тиббә, фәлсәфәјә, астрономијаја аид) һиссәләри исә јунан дилинә тәрчүмә етдирмишди. Ерамызын үчүнчү әсринин әввәлләриндә бу әсәр һафизәләрдән топланыб Зәнд ады илә бәрпа едилмишдир[3]. Иранда Авеста вә Зәнд (вә ја: Зәнд вә Авеста) ады илә орта фарс дилинә тәрчүмә олунмуш вә она шәрһләр јазылмышды[4]. Авестанын мәһвиндән сонра топланылыб бәрпа едилмиш һиссәләр онун дөрддә бир һиссәсини тәшкил едир. Авеста китабларынын аз бир гисминин бизә чатдығыны нәзәрә алан тәдгигатчылар ону «Бөјүк бир бинанын харабәләриндән топланмыш гырынтылар» адландырмышлар.[5]

Азәрбајчан китабынын VII әсрә гәдәрки инкишаф јолуну тәкчә Авеста китаблары илә мәһдудлашдырмаг олмаз. Инкишаф етмиш бир сыра халглар кими, Азәрбајчан түркләринин дә VII әсрә гәдәр «инкишаф етмиш мәдәнијјәти, гәдим ән'әнәләрлә бағлы фәлсәфи мүһакимәләрлә зәнкин» хејли дини вә дүнјәви китабы олмушдур[6]. Демәли, Авеста кими чаһаншүмул китабы олан халгын јазычы вә алимләри 15 әср әрзиндә (VII әсрәдәк) башга дәјәрли китаблар да јазмышдыр. Лакин онлар мүһарибә, гарәт, јанғын вә с. фәлакәтләрин гурбаны олдуғуна көрә бизә кәлиб чатмамышдыр. Бу барәдә бә'зи һәгигәтләри Муса Каланкатлы да өз китабында гејдә алмаға чалышмыш, лакин ахтарышлары бир нәтичә вермәдијинә көрә е'тираф етмишдир ки, IV әср «Албан чары Урнајра гәдәр (...) мә'луматлары тапа билмәдик»[7]. Бу мә'лумат ерамыздан әввәл вә

---

[1] *Р.Азадә*. Низами Кәнчәви (һәјаты вә сәнәти). Б., Елм, 1979, с. 22.
[2] Низами Кәнчәви-850. Б., 1992, с. 315.
[3] *Хагани*. Сечилмиш әсәрләри. Б., 1987, с.580.
[4] АСЕ. Б., 1976, ч.1 с. 34-35
[5] *В. Вәлијев*. Азәрбајчан фолклору. Б., Маариф, 1985, с.47..
[6] *А. Пашазадә*. Гафгазда ислам. Б., 1991, с. 41-42
[7] *М. Каланкатлы*. Көстәрилән китаб, с. 19, 28.

ерамызын илк әсрләриндә јашамыш азәрбајҹанлыларын китабсызлығы вә фикир јохсуллуғу илә изаһ едилә билмәз. Гәдим азәрбајҹанлылар өз тарих вә мәдәнијјәтләриндән «һеч бир нишан гојмајыб тарих сәһнәсиндән чыха билмәзди»[1]. Одур ки, материал гытлығы илә гаршылашан Муса Каланкатлы азәрбајҹанлылары јазысы, китабы, мәктәби, китабханасы олан 15 танынмыш халгдан бири кими көстәрәрәк,[2] IV-VII әсрләрин тарихи һадисәләрини ишыгландырмагла кифајәтләнмишди. Албаншүнас алим Фәридә Мәммәдованын јаздығына көрә, IV-VI әсрләрдә албан килсәсинин «күҹлү вә мүстәгил» олмасы «V-VII әсрләрдә албан әдәбијјатынын чичәкләнмәсинә көмәк етмишдир»[3]. Һәмин дөврдә Дәрбәнд, Шамахы, Тәбриз, Шәки, Нахчыван, Кәнҹә, Гәбәлә вә с. Азәрбајҹан шәһәрләри сырасында Бәрдә «хејли инкишаф етмиш мәдәни һәјаты вә зәнкин китаб сәрвәти илә даһа чох сечилирди»[4]. Тәәссүф ки, бу зәнкин әдәбијјатдан сонралар әсәр-әламәт галмамышдыр[5]. Онлар Авестанын бу күнә гәдәр тапылмајан һиссәләри кими гарәт вә мәһв едиләрәк јоха чыхмышдыр.

Авестанын гәдим дөврләрдә вә еркән орта әсрләрдә Азәрбајҹан, Иран, Орта Асија вә с. өлкәләрдә кениш јајылмасына бахмајараг, әрәб ишғаллары заманы әлә кечән әлјазма нүсхәләри хејли китабла бирликдә мәһв едилмишдир.[6] Бә'зи дар дүшүнҹәли ислам дини рәһбәрләри «китабларын мәһви үчүн орду башчыларына көстәриш вермишдиләр. Чүнки онлар Гурандан башга бир китаб танымаг истәмирдиләр» (Әли Минаји, Әбүлфәз Рәһимов). Һалбуки о заман китаблара гаршы белә сәрт мүнасибәтин зәрәрли бир јол олдуғуну баша дүшән мүтәрәгги фикирли зијалылар вә дин хадимләри чох олса да, Авестаны вә дикәр Азәрбајҹан китабларыны дүшмән үнсүрләрдән горумаг мүмкүн олмамышдыр. Бу фаҹиәјә дөзә билмәјән атәшпәрәстләр Һиндистана көчүб Сурат, Бомбеј вә с. јерләрдә Авестаны һәм шифаһи јајмышлар, һәм дә јаддашлардан јазыја алыб јенидән китаб һалына салмышлар[7].

---

[1] *М. Исмајылов.* Көстәрилән китаб, с. 77

[2] *М. Каланкатлы.* Көстәрилән китаб, с. 15-16..

[3] Дирчәлиш. 1991, № 7-8-9, с. 86

[4] *Ә. Мирәһмәдов.* Мүгәддимә.—Азәрбајҹан китабы. (Библиографија). Б., 1963, ч.1, с. XVII.

[5] *З. Бунјадов.* Азәрбајҹан VII-IX әсрләрдә . Б., 1989, с.56.

[6] АСЕ. Б., 1976, ч. I. с. 34-35.

[7] *Ә. Сәфәрли, Х. Јусифов.* Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајҹан әдәбијјаты. Б., Мaариф, 1982, с.11-12.

Профессор М. Рәфили јазыр ки, әсрләр боју Азәрбајҹан китабларынын ән чох охунаны, тәрҹүмә, тәдгиг едиләни вә һејрәт доғураны Авеста олмушдур. Бу мөһтәшәм јазылы абидә Шәргдә кениш јајылса да, XVIII әсрә гәдәр Авропада мә'лум дејилди. Лакин охуҹулар вә зијалылар онун адыны ешитмишдиләр. Авеста илк дәфә бир сәјјаһ тәрәфиндән әлдә едиләрәк Инкилтәрәнин Оксфорд университетинин китабханасына верилмишди. Бу китаба мараг көстәрән университет алимләри сонралар онун башга әлјазмаларыны да топлајыб бурада онун јахшы бир коллексијасыны дүзәлтмишдиләр. Бу әлјазмалары һеч кәс охуја билмәдијинә көрә онлар бурада хејли мүддәт музеј материалы кими сахланылмышды. Авестаны илк дәфә кәнҹ франсыз алими Анкетил Дуперрон (ду Перрон) Һиндистанда ахтарыб тапдығы вә дилини мүкәммәл өјрәндији нүсхә әсасында охујуб тәдгиг вә тәрҹүмә етмишдир. Ону Оксфорд нүсхәләри илә мүгајисә едиб бә'зи дәгигләшдирмәләр апарандан сонра 1771-ҹи илдә Парисдә франсыз дилиндә чап етдирмишдир. О, бу хидмәти илә дүнја елминә мисилсиз төһфә вермишдир. 1776-чы илдә Рига университетинин професcору Кленкер Авестаны алман дилинә чевирмишдир. XIX әсрдә Авеста бир чох Авропа дилләринә, о ҹүмләдән русҹа тәрҹүмә едилмишдир[1]. «Зенд Авеста», Әбдүлгазинин «Родословнаја историја о татарах» вә с. китабларындан тәләбәләринә дәрс дејән професcор М.Ҹ. Топчубашов Петербургда А.С. Грибоједовла көрүшәркән онун хаһиши илә һәмин китаблары тәләбәсинә бағышламышдыр. Мүасирләри јазмышлар ки, «Грибоједов бу китаблары нә сәбәбсә һәмишә өзүјлә кәздирәрди»[2]. XIX әсрдә «Һиндистанда 20000000 ҹан атәшпәрәст»[3] Авестанын јајылмасында мүстәсна фәаллыг көстәрмишдир.

Авестанын тәрҹүмә, тәдрис вә јајым мәркәзләрини нишан верән бу кими мә'луматлар китабдан китаба кечәрәк дөврүмүзә гәдәр јашамагдадыр.

Авестанын фарс дилиндән Азәрбајҹан дилинә илк тәрҹүмәси вә нәшри Исмајыл Шәмсә мәхсусдур[4]. Онун һәмин китаба јаздығы елми очеркдә (с. 3-38) дејилир ки, Авестанын «ән јахшы әлјазмасы Копенһакен, Оксфорд вә Лондондадыр» (с. 28).

---

[1] Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ҹ. I. с. 4-5.

[2] *А. Рзајев.* Мирзә Ҹәфәр Топчубашов. Б., 1993, с.58.

[3] Әкинчи, 1875, 20 октјабр, № 7

[4] [Зәрдүшт] Авеста. Биринҹи китаб. Б., Азәрнәшр, 1995

Кечмиш әсрләрдәки шөһрәтин мәнтиги давамы олараг Авеста бу күн дә «Китаби-Дәдә Горгуд», «Хәмсә» вә башга дүнја шөһрәтли китаблар кими Азәрбајҹана башыуҹалыг кәтирән абидәләрдән биридир. Севиндириҹи һалдыр ки, Азәрбајҹан, Шәрг вә дүнја алимләринин әлбир сә'јләрилә Зәрдүшт вә Авеста әтрафындакы јанлыш сөз-сөһбәтләрә бирдәфәлик сон гојулмуш, илк Азәрбајҹан китабы вә онун мүәллифи һаггында әсл елми һәгигәт бәрпа едилмишдир. Бу о демәкдир ки, Зәрдүштүн Вәтәни Азәрбајҹан, Авестанын Вәтәни исә бүтүн дүнјадыр.

* * *

IV-V әсрләрдә Азәрбајҹанда әдәбијјат вә елмин, мәдәнијјәт вә инҹәсәнәтин, китаб вә тәһсилин даһа мүтәрәгги дөврүнә кечидин һәлледиҹи мәрһәләси үчүн әсаслы зәмин һазырланмышды. Лакин өлкә чәтин тәрбијә олунан ушаглары вә кәнҹләри китаба вә тәһсилә јахынлашдырмаг, онлары бәд әмәлләрдән чәкиндирмәк чәтинликләри илә үз-үзә дурмушду.

Муса Каланкатлы јазыр ки, ҹадукәрләрин, сеһрбазларын, бүтпәрәстләрин, бармагкәсәнләрин, инсаны ҹүзам хәстәлијинә саланларын, көзләрини ишыгдан мәһрум едәнләрин, ҹаду илә тәләјә саланларын, дири-дири адам дәриси сојанларын, адамлара ағы верәнләрин вә с. «Инсан гатилләринин мурдар әмәлләринин»[1] көкүнлү кәсмәјә јөнәлдилмиш чохсајлы чағырышлара бахмајараг, ҹәсур Вачагандан (487-510) «габагкы албан чарлары (Вачагана гәдәр өлкәјә доггуз албан чары башчылыг етмишдир)[2] онлары ја тута билмирдиләр, ја да ки, үмумијјәтлә, онлары сајмырдылар. Лә'нәтә кәлмиш вә кинли Иран мәрзбанлары (сәрһәдчиләри—*И.З.)* онларын бә'зиләрини тез-тез јахалајырдылар, лакин рүшвәт алыб азад едирдиләр»[3]. Нәтиҹәдә бәд ушаглар вә кәнҹләр арасында гулдурлуг, сојғунчулуг вә с. гәддар әмәлләр артдыгҹа өлкәни һәрҹмәрҹлик бүрүјүрдү. Белә бир чәтин тарихи шәраитдә өлкәјә башчылыг едән вә ағыллы сијасәт јеридән албан чары Вачаганын чыхыш јолуну китабда, елмдә, тәһсилдә, дөвләт һимајәсиндә вә ганунун алилијиндә көрмәси «чох орижинал тәдбир вә ејни заманда

---

[1] *Муса Каланкатлы.* Көстәрилән китаб, с. 53-55

[2] Орада, с. 26

[3] Јенә орада, с. 53

мәсәләнин көклү һәлли иди»[1]. О, әмр етмишди ки, өлкәнин бүтүн кәнд вә шәһәрләриндә — «һәр јанда шаһ хәзинәси һесабына мәктәбләр» ачылсын[2]. Онларын кифајәт гәдәр китаба малик китабханасы олсун. Ушаглар пулсуз тибби мүајинә, палтар, китаб вә јемәклә тә'мин едилсин. Мәктәблиләрә тәгаүд, мүәллимләрә јүксәк мааш верилсин.[3]

Албанијанын (Азәрбајҹанын) мүхтәлиф саһәли мәктәбләриндә дини фәнләрлә јанашы, әдәбијјат, тарих, риторика, нүҹум, шаһмат, мусиги, идман вә с. дәрсләр дә кечирилирди. Авеста, Зәнд, Инҹил вә онларын шәрһләри мүкәммәл өјрәдилирди[4]. Тәдрис олунан фәнләрин әксәријјәтинә, хүсусилә V әсрдә Һиндистанда мејдана кәлмиш шәтрәнҹ (шаһмат) ојунуна идман мәһарәтини, елми тәфәккүрү, инҹәсәнәт үнсүрләрини үзви вәһдәтдә бирләшдирән, кәнҹләрдә мәнтиги дүшүнҹәнин инкишафына, диггәтин мәркәзләшмәсинә, гәләбә әзминин, ирадә мөһкәмлијинин вә дикәр мә'нәви кејфијјәтләрин тәрбијә олунмасына көмәк едән[5] фәнн кими бахылырды. Ону кәнҹләрә мүкәммәл өјрәтмәк нечә-нечә китабдан өјрәнилән биликдән һеч дә аз әһәмијјәтли дејилди.

Муса Каланкатлы јазыр ки, чар Вачаган «һәмин кәнҹләрин бир чохуну өз шәхси Рустак адлы кәндинә топлајыб онларын јемәкләринә пул ајырды вә мүәллимләр тә'јин едиб әмр етди ки, ушаглара дәрс дејинләр»[6]. «һәр дәфә чар (Вачаган—*И.З.*) өз кәндинә (Рустака—*И.З.*) мүгәддәсләр хатирәсинә ибадәт үчүн кәләндә о, мәктәбә кәлиб чадукәр вә ја бүтпәрәст ушагларыны әтрафына јығырды вә бу ушаглар әлләриндә китаб вә грифел тахталары (јазы лөвһәләри—*И.З.*) чары дөврләринә алырдылар. О заман чар әмр едирди ки, һамы бирдән учадан охусун, өзү исә гулаг асыб севинир вә хәзинә тапмыш адамдан даһа чох онларла фәхр едирди»[7] ки, Албанијанын (Азәрбајҹанын) кәләҹәк гуруҹулары вә зијалылары әлләриндә китаб тутмуш бу ушаглар олаҹаглар.

---

1 *Г. Ворошил.* Көстәрилән китаб, с. 75

2 Орада, с. 74

3 *З. Бунјадов.* Азәрбајҹан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с. 57; *Г. Ворошил.* Көстәрилән китаб, с. 74-75.

4 *Г. Ворошил.* Көстәрилән китаб. с. 76-77.

5 АСЕ. Б., 1987, ч. 10. с. 477.

6 *Муса Каланкатлы.* Көстәрилән китаб, с. 53

7 *Муса Каланкатлы.* Көстәрилән китаб. с. 53; *З. Бунјадов,* Азәрбајҹан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с.57.

Профессор Әлөвсәт Гулијевин «Азәрбајҹан тарихи» дәрслијинин 1973-ҹи ил нәшриндә (с. 46) јаздығына көрә, мүәллимләрдән вә китаблардан өјрәнилән биликләри јекунлашдырмаг үчүн һәр ајын сонунда имтаһан кечириләрди. Бу тәдбир формача мәктәб вә тәһсил ишинин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири сајылса да, мәзмунҹа китаб вә билик тарихинин өјрәнилмәмиш мараглы сәһифәләриндәндир.

Тархи мәнбәләрдә вә тарихшүнаслыг әдәбијјатында Рустак кәндинин јери дәгигләшдирилмәмишдир. Бизә белә кәлир ки, индијә гәдәр јери намә'лум галмыш бу кәнд индики Губа шәһәринин Рустов кәндидир. Јагут Һәмәвинин (1179-1229) бу јерләрдә II әсрдә Грыз, Хыналыг шәһәрҹијининин[1] олдуғуну гејдә алмасы факты көстәрир ки, Албанијанын гәдим адыны (Алпан кәнди) јашадан губалылар онун даһа бир јашајыш мәнтәгәсинин — Рустов кәндинин дә адыны бу күнә гәдәр јашатмагдадыр. Бу мә'луматла тарих бизә бир-биринин гоншулуғунда — дағлар гојнунда јерләшән Грыз вә Хыналыг кими, Рустовун дә гәдим мәдәнијјәт бешикләриндән бири олдуғуну нишан верир.

V әсрдә Азәрбајҹанын учгар кәндләриндән биринин мә'нәви мәнзәрәсинә даир бу гејдләр өлкәнин дикәр кәнд вә шәһәрләриндә дә китабчылыг, китабхана, мәктәб, тәһсил иши, мүталиәнин вә зијалылыг сәвијјәсинин әмәли нәтиҹәләри һаггында мүхтәсәр дә олса фикир сөјләмәјә әсас верир. V әсрдә белә тәдбирин тәкҹә бир јердә јох, бүтүн өлкә боју (пајтахтда, кәнд вә шәһәрләрин һамысында) һәјата кечирилмәсинә көстәриш верилмәси[2] о дөвр үчүн елми биликләр аләминә ачылан гапы идисә, бу күн үчүн китаб вә мәктәб тарихинин һәлә мүкәммәл өјрәнилмәмиш сәһифәләриндән бирмдир.

* * *

IV әсрдә Урнајрын һәјата кечирдији тәдбирләрин мәнтиги давамы олараг Вачаганын дөврүндә албан әлифбасы илә хејли китабын јазылмасы, китаб тәрҹүмәсинә кениш мејдан верилмәси вә с. көстәриҹиләр бахымындан V әср Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә мүһүм бир дөврдүр. Вачагандан сонракы әсрләрдә онун ән'әнәләрини јашатмаг һесабына «Албанијада маариф шәбәкәси даһа да кенишләнмишди». Охумуш адамларын шәхси китабханасы,

[1] Гобустан. 1984, № 1. с. 89; Азәрбајҹан . 1987, № 2, с. 151.

[2] *Г. Ворошил.* Көстәрилән китаб, с. 74-75.

«кениш зәкасы варды, елмин мухтәлиф саһәләрини билирдиләр, јахшы натиг идиләр»[1]. Бир нечә дилдә јазыб охумағы бачарырдылар.

Ерамыздан әввәлки әсрләрдә ишләдилмиш албан әлифбасынын V әсрин әввәлләриндә «бәрпа едилиб тәкмилләшдирилмәси» дөврүн ән бөјүк наилијјәти иди. Бу дөврдә әдәби вә елми јарадычылыг иши кими «тәрчүмә иши дә мүвәффәгијјәтлә апарылырды»[2]. Хејли дүнјәви вә дини «китаблар албан дилинә чеврилмишди. «Әдәбијјат вә елм инкишаф едиб» сүр'әтлә ирәлиләјирди. Өлкәнин китаб сәрвәти кетдикчә зәнкинләшиб јени вүс'әт алмышды. Һомерин «Илиада»сы, Веркилинин «Енеида»сы кими бир чох дүнја шөһрәтли әсәрләр албан дилинә тәрчүмә едилиб јајылмышды[3]. Авеста, Инчил албан дилиндә охунурду[4]. Һәмин дөврдә албан тәгвими дә бу әлифба илә тәртиб олунмушду...[5]

Албанијанын хејли китабы вә китабханасы, мәктәби вә тәдрис әдәбијјаты варды. Исте'дадлы кәнчләр тәһсилләрини давам етдирмәк үчүн Ирана, Түркијәјә, Афинаја, Дәмәшгә, Асијанын мүһүм елм вә мәдәнијјәт мәркәзләринә көндәрилирдиләр[6]. Тәһсилә, китаба, мүталиәјә еһтијач артдыгча орижинал әсәрләрә, мүтәрчимлијә, хәттатлыға, чилдчилијә вә с. сәнәтләрә еһтијач да артырды. Бу мә'нәви тәрәггинин бир чох изләри VII әср Азәрбајчан тарихчиси Муса Каланкатлынын «Албанија тарихи» китабында горуныб сахланылмышдыр[7]. Һәмин китабдан анлашылыр ки, албан јазысынын «чичәкләмә дөврү» сајылан V-VII әсрләр[8] еіни заманда албан әдәбијјатынын вә китабынын чичәкләнмә дөврү иди. Шәрг вә дүнја китабынын ән јахшы нүмунәләринин тәрчүмәси, јајылмасы, тәдриси вә с. әлагәдар мәсәләләр саһәсиндә Азәрбајчан зијалыларынын вә китабчыларынын газандығы уғурлардан бәһс едәркән мүәллиф јазыр ки, Албанија чарларынын һамысы бу истигамәтдә чох иш көрмүшдү. Мәсәлән, чар Асуакен (Арсвакен) јанына кәләнләри диггәтлә, сәбр вә тәмкинлә динләјәрәк онлара «маарифчилик

---

[1] Орада, с. 75

[2] *Ф. Мәммәдова*. Азәрбајчанын сијаси тарихи вә тарихи чоғрафијасы. Б., Азәрнәшр, 1993. с.8.

[3] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч.1, с. 117.

[4] *Г. Ворошил*. Көстәрилән китаб, с. 53, 76.

[5] АСЕ. Б., 1976, ч.1, с. 214.

[6] *Г. Ворошил*. Көстәрилән китаб, с. 51.

[7] *Ф. Мәммәдова*. Көстәрилән китаб, с. 8-15.

[8] Орада, с. 9

фәалиjjәтиндә көмәк етмәjә разылыг вериб», мә'нәви тәрәгги наминә «фәрасәтли кәнҹләри» һимаjә едиб. Тәкҹә jазычыларын, алимләрин вә китабчыларын деjил, тәрҹүмәчиләрин гүввәсиндән истифадә етмәjә дә әһәмиjjәтли бир иш кими бахыб. Сүникдән (Зәнкәзурдан) Бенjамин (Бенҹамин) адлы тәрҹүмәчини вә башгаларыны дә'вәт едәрәк тапшырыглар вермәси буна сүбутдур[1].

Тарихчи даһа сонра jазыр ки, мәнсуб олдуғумуз халгын елм, әдәбиjjат, мәдәниjjәт, инҹәсәнәт вә үмумиjjәтлә, Вәтән тарихини jаратмаг «һәр бир адамын иши деjил». Бу jалныз еләләринин ишидир ки, онлар ҹәсарәтлә елмләрин әлчатмаjан jерләринә— һесаба, һәндәсәjә, астрономиjаjа вә тиббә киришиб, сонра исә мараг доғуран дини «китабларын ән санбаллыларына кәлиб чатыр»[2].

Тарихчи алимин мүталиә даирәси вә бә'зи мөвзулара даир китаб азлығына мүнасибәти дә бөjүк мараг доғурур. О, jазыр ки, «гәдим тарихчиләрин китабларындан» вә индики «нәсил китабларындан чох jахшы хәбәрдарам». Лакин «Шәрг вилаjәтләри һаггында елә дәjәрли мә'луматлар вар ки, бунлар» китабларда әксини тапмаjыб. Алим чыхыш jолуну бунда көрүр ки, бу бошлуғу тәкҹә орижинал китабларын көмәjилә долдурмаг олмаз. Шәрг, о ҹүмләдән, Албаниjа китабханаларында «тапылмаjан китабларын (дикәр өлкәләрдән— *И.З.*) кәтирилмәси» бу кәсири арадан галдырмаға чох көмәк едәр. Башга халгларын ән jахшы китаблары вахтында охунулуб тәрҹүмә едиләрсә, сәлигә илә үзү көчүрүлүб мөһкәм ҹилдләнәрсә[3], китаб хәзинәләринин гапысыны ачанлырын саjы да артар, самбалы да.

Демәли, нә Албаниjа, нә дә Атропатена һөкмдарлары вә зиjалылары һеч вахт китаб мәдәниjjәтинин тәрәггисинә биканә галмамышдыр. Чүнки тәһсил очагларынын, китаб вә китабханаларын, jазычы вә алимләрин саjы аз олан өлкәдә фәсадларын саjы чох олар. Өлкә савадсызлыг вә ҹинәjаткарлыг jувасына чеврилөр. Нәтиҹәдә тәһсил, тәрбиjә, китабчылыг вә идарәчилик иши тәкәббүрлү адамларын әлиндә ҹәмләнәр. Бунун нә кими аҹы нәтиҹәләр верә биләҹәjи вә вәзиjjәтдән чыхыш jоллары һаггында Муса Каланкатлынын 14 әср бундан әввәл һәjәҹан тәбили чалмасына тәсадүфи һал кими бахмаг олмаз. Вәтәнпәрвәр алим бу истигамәтдәки сә'jләри илә фикирләрдә вә әгидәләрдә дөнүш jаратмаға чалыш-

---

[1] *Муса Каланкатлы.* Албаниjа тарихи. Мхитар Гош. Албан салнамәси. (Ики китаб бир ҹилддә). Б., Елм, 1993, с. 33

[2] Орада, с. 45.

[3] Jенә орада, с. 28, 190-191.

мышдыр. Инам һисси илә демәк олар ки, белә әгидә саһибинин јүзләрлә китаб охумасына, сарај китабханасынын фондундан вә дикәр китаб хәзинәләриндән чох истифадә етмәсинә бахмајараг, онун өзүнүн дә зәнкин ев китабханасы олмушдур. Лакин о, белә мө'тәбәр китабханаларын тәкчә сарајларда дејил, өлкәнин бөјүк шәһәрләриндә вә кәндләриндә дә олмасыны арзуламышдыр.

Бу саһәдә Чаваншири (616—680) һакимијјәти (637—680) илләриндә[1] даһа чох уғур газанылмышды. Индијә гәдәрки мәгалә вә китабларда ондан анчаг маһир һөкмдар вә күчлү һәрби сәркәрдә кими данышылмышдыр. Һалбуки о, Азәрбајчан китабынын инкишафы үчүн дә чох иш көрмүшдүр. Илк Азәрбајчан тарихи китабы сајылан «Албанија тарихи» китабыны да Муса Каланкатлы онун тапшырығы вә вердији идеја истигамәти әсасында јазмышды[2]. Әсәр албан дилиндә гәләмә алынмышды[3].

Сөзләр китабын данышан дилидир. Пис дил фикри дә пис чатдырар. Чаваншири сараја топладығы јазычылар, алимләр, хәттатлар вә башга әгидә достлары Азәрбајчан китабынын инкишафына бу фикрин мүсбәт гүтбүнү тәмсил едән ме'јарла хидмәт көстәрмишләр. Чаваншири өзү дә гылынча вә китаба бағлы бир өмүр јашамышдыр. Онун фәалијјәти нәтичәсиндә VII әср вә VIII әсрин башланғычы тарихә албан әдәбијјаты вә китабынын «зирвә дөврү» кими дахил олмушдур[4]. Хүсусилә, Чаваншири һакимијјәтинин сонуна гәдәр јазычы, алим, тәртибчи, мүтәрчим, хәттат, рәссам, чилдчи вә башга јарадычы зијалылар ордусунун әлбир сә'јләри илә өлкәдә китаб боллуғу јаранмышды. Бу һәмин дөврдәки «Азәрбајчан мәдәнијјәтинин орижинал» инкишафыны көстәрир[5].

Гәдим заманлардан бәри гәләбәләрин газанылмасында китаблар да бөјүк иш көрмүшдүр. Гылынчла гәләмин вәһдәтиндән доған һәр бир тарихи гәләбәни халгын сөз јаддашында әбәдиләшдирән китаблар олмасајды, бу күн кечмиши өјрәнмәк чох чәтин оларды. Чаваншири зијалылары һимајә етмәси дә бу зәрурәтдән доғмушду. Бәрдәнин мөһтәшәм сарајы, китабханасы, паркы «көркәмли алимләрин, философларын, ме'марларын, рәссамларын вә шаирләрин мәскәни иди»[6]. Бу гәдәр зијалыны бир јерә топлајыб әлбир

---

[1] АСЕ. Б., 1987, ч. 10. с. 391.

[2] *Ф. Мәммәдова.* Көстәрилән китаб, с. 12.

[3] Орада, с. 236.

[4] *Г. Ворошил.* Көстәрилән китаб, с. 54.

[5] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч.1, с. 117-118.

[6] *Г. Ворошил.* Көстәрилән китаб, с. 54-55

сә'јләрини бирләшдирмәк Чаванширә бөјүк нүфуз газандырмышды. Онун һакимиjјәт илләри бир чох чәһәтдән ән јүксәк «чичәкләнмә илләри» сајылыр[1].

Муса Каланкатлынын вердији мә'лумата көрә Чаваншир китаб сәнәти адамларыны әтрафына топлајыб һимајә етмәјә һакимиjјәтә кечдији күндән башламышды. Бир чох өлкә башчылары онун дәрин билијинә вә китаб јарадычыларына көстәрдији јүксәк гајғыја һөрмәт едәрди[2]. О, тәкчә сијаси хадим, дөвләт башчысы вә чәсарәт символу дејилди, һәм дә тәһсилә, китаба, китабханаја, зијалыја јүксәк гијмәт верән фәал муталиәчи, дәрин дүшүнчә вә гүсурсуз иш адамы иди. Һәмвәтәнләрини мүдрик «ағыл илә һагг јолуна» кәтирәрәк[3] бир әлинә гәләм, о бири әлинә китаб вермишди. Мүасири олан гәләм саһибләриндән башга, өзүнә гәдәрки китаб мүәллифләринин дә әсәрләринин нүсхәләрини чохалтмаға хүсуси фикир верәрди. Виро (?-630) да бунлардан бири иди.

Албанијада јунан, фарс, Сурија вә с. дилләрдән түрк (албан-Азәрбајчан) дилинә едилән тәрчүмәләр кениш јајылмышды. Виро кими һәрәси бир нечә дил билән бачарыглы тәрчүмәчиләрлә јанашы, бөјүк охучу аудиторијасы олан «бир чох көркәмли әдәбијјат, елм вә мәдәнијјәт хадимләри јашајыб јарадырдылар»[4]. Ән мәһсулдар китаб мүәллифләриндән бири Виро иди[5]. О, «тәкчә каталикос јох, һәм дә көркәмли дөвләт хадими, дипломат, шаир, мисилсиз натиг, филолог олуб». Гәдим мәнбәләрдә онун ады «даһи вә мүдрик бир адам», «хејирхаһлығы илә парлајан пак инсан», Иранда «Хосровун сарајында 25 ил һәсбсдә оларкән фарс дилини мүкәммәл өјрәнмиш» гүсурсуз тәрчүмәчи кими чәкилмишдир. Күчлү зәка саһибләри илә онун «тән кәлән» бачарығы варды. Хејли орижинал вә тәрчүмә китаблары ону башга өлкәләрдә дә танытдырмышды. «Фарс дилиндән (албан—Азәрбајчан дилинә—*И.З.*) тәрчүмәдә уста иди»[6].

«Фәлсәфәнин јахшы биличиси» Виро кими Чаванширин гардашы оғлу вә вариси Вараз-Тиридат да (680-699) јүксәк мә'нәви

---

[1] Ф. Мәммәдова. Көстәрилән китаб, с. 12

[2] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч. 1, с. 245-246.

[3] Орада, с. 243.

[4] Г. Ворошил. Көстәрилән китаб, с.53.

[5] М. Каланкатлы. Көстәрилән китаб, с.102.

[6] З. Бүнјадов. Көстәрилән китаб. с. 46-47, 54.

кејфијјәтләри илә сечилән танынмыш зијалы, сијасәтчи вә китаб јарадычыларына бағлы инсан иди[1].

Чаваншир сарајында Дәвдәк кими күчлү шаир, Муса Каланкатлы кими исте'дадлы тарихчи јетишмишди. Тарихчи алим өз мүасирини белә тәгдим едир: «Дәвдәк дөврүнүн бүтүн елмләринә бәләд мүдрик бир философ, көзәл бир натиг вә устад шаир иди»[2]. Еһтимал ки, онун китаб һалына салынмыш «әсәрләри дә, Диванынын топлусу да» олмушдур[3]. Муса Каланкатлынын тәдгиматындан көрүнүр ки, нүсхәләри чохылдылыб јајылмыш бу әсәрләр сарај вә мәктәб китабханаларынын сај-сечмә китабларындан сајылмышдыр.

Муса Каланкатлынын өз китабы да белә әсәрләрдән бири олмушдур. О да Дәвдәк кими бир чох әсәрләр јазмышдыр[4]. Лакин бизә һәрәсиндән бир әсәр кәлиб чатмышдыр. Дәвдәкин әсәрини Муса Каланкатлы бүтүнлүклә өз китабына дахил етмәсәјди[5], бу күн онун һаггында һеч бир тәсәввүрүмүз олмајачагды. Ислама гәдәрки әдәбијјатымызын ән надир поетик инчиләриндән сајылан һәмин абидәнин үмуми руһундан анлашылыр ки, Чаваншир зәкасы гаршысында чох фатеһләр вә алимләр баш әјәрәк онунла мүхалиф мөвгедә дурмагдан еһтијат етмишләр. Дәвдәк јазыр ки, өз сағлығында «Дүнја һејрәт илә әһсән дејәрди ондакы зәкаја, елмә, һүнәрә».

Дәрин елми, сијаси, фәлсәфи мәзмунуну вә гүсурсуз идеја истигамәтини нәзәрә алдыгда белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Дәвдәкин 124 мисрадан (һәр мисра 16 һечадыр) ибарәт әсәри тәкчә үмумхалг кәдәринин ифадәси олан ағы дејил, Чаванширин өлүмүнә јазылмыш Шәрг поемасыдыр. О һәм дә кечмишимизин бир чох гаранлыг сәһифәләрини ишыгландыран мө'тәбәр гајнаглардандыр.

* * *

Бүтүн әсрләрдә китаб үзү көчүрмәк дүнјанын һәр јериндә мүгәддәс бир иш сајылмышдыр. Е.ә. вә сонралар хәттатлар пергамент вә кағыз китабларын үзүнү көчүрүб гуртарандан сонра

---

[1] *М. Каланкатлы*. Көстәрилән китаб, с.102,151.

[2] *Г. Ворошил*. Көстәрилән китаб, с. 57.

[3] *М. Сејидов*. Азәрбајчан халгынын сојкөкүнү дүшүнәркән. Б., Јазычы, 1989, с. 340.

[4] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с. 22-24.

[5] *М. Каланкатлы*. Көстәрилән китаб, с. 147-150; Улдуз. 1971, № 6, с.34-39 (Х. Рзанын тәрчүмәси)

онун ахырынчы сәһифәсиндә јазардылар ки, бу китаб мин бир әзијјәтлә баша кәлиб. Одур ки, «Чәнаблар, бу китабы (охујаркән мүәллифлә јанашы, ону көчүрән—*И.З.*) јазан үчүн дә дуа един».[1] Бу ән'әнә Азәрбајчан мүәллифләринин китабларында да өз изини сахламышдыр. Мәсәлән, тәдгигат нәтичәсиндә Ф. Мәммәдова мүәјјән етмишдир ки, «Албанија тарихи» китабынын үзүнү көчүрән хәттатлардан биринин ады Адриан олмушдур. О, китабы ағардыб гуртардығдан сонра јазмышдыр: «Мән, Адриан сиз охучулардан хаһиш едирәм ки,» бөјүк зәһмәт баһасына баша кәлән бу китабы мүталиә едәркән мәни дә «јад един», хәттатлыг зәһмәтими гијмәтләндирин...[2] Бу сөзләр мүәллиф-китаб-хәттат-охучу-чәмијјәт һаггында мүтәрәгги мүнасибәтин ән гәдим изләриндән биридир.

VII әсрә гәдәрки дөврдә Азәрбајчан халгынын јазылы әдәбијјаты кими шифаһи әдәбијјаты да инкишаф етмишди. Онун бир чох нүмунәләри Авеста китабларында топланмышдыр[3]. О дөврүн дилдән-дилә, елдән-елә өтүрүлән, сонралар китаб һалына салынан ән бөјүк тарихи абидәси «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларыдыр. Онун VII әсрә гәдәр албан (Азәрбајчан) дилиндә јазыја алындығыны, китаб һалына салындығыны дејәнләр (Афат Гурбанов) олса да, һәләлик бу барәдә биткин бир фикир јохдур...Бу күн исә о, әсрләрин сынағындан чыхмыш вә ады Авеста илә јанашы чәкилән дүнја шөһрәтли Азәрбајчан китабларындан биридир[4]. Һәр ики әсәр јүксәк бәшәри идејалар тәрәннүм едән абидә кими дүнја халгларынын мә'нәви сәрвәтләр хәзинәсинә дахил олмушдур. Онларын һаггында Азәрбајчанда вә бир сыра өлкәләрдә сајсыз-һесабсыз тәдгигат әсәрләри јазылмыш вә јазылмагдадыр...

Авеста кими, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары да түкәнмәз инчиләр хәзинәсидир. Онун 1300 иллијинин бајрам едилмәси «бејнәлхалг әһәмијјәтли һадисә»[5] олмагла јанашы, һәм дә Азәрбајчан халгынын зәнкин сөз-китаб јарадычылығына малик халглардан бири олдуғуну тәсдиг едән зәманәтдир.

Бу көстәричиләрә бахмајараг, Азәрбајчан китабына хәјанәт һаллары да аз олмамышдыр. Һәлә IV әсрдә албан чары (313-371) Урнајрын дәфәләрлә «ермәниләр арасында гәләбә бајрығы

---

[1] *М. Илјин*. Көстәрилән китаб, с.253.

[2] *Ф. Мәммәдова*. Көстәрилән китаб, с.15.

[3] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1982, ч.1. с. 11-14, 491-492.

[4] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч.1. с. 317.

[5] Халг гәзети. 1997, 27 апрел, с. 1.

санчмасындан»[1] дүзкүн нәтичә чыхармајан Григорисин һәмин әсрдә Азәрбајчанда христианлығын илк раһиби олмасына бахмајараг, хам атын гујруғуна бағланыб сүрүдүләләрәк өлдүрүлдүјү (337) күнә гәдәр[2] «ермәни часусу» кими кизли фәалијјәт көстәрмәси[3], V әср ермәни мүәллифи Корјунун Азәрбајчан түркләрини «вәһши тәфәккүрлү халг» адландырмасы[4], VI әсрин орталарында албан килсәсинин ермәни килсәсинә табе едилмәси, VII әсрдә албан дилинин ермәни дили илә әвәз олунмасы, һәмин әсрдән е'тибарән «әрәб хәлифәси илә ермәни килсәси арасында сых әмәкдашлығын» јаранмасы, ән нәһајәт, «килсәдә вә әдәбијјатда албан дилинин ермәни дили илә әвәз» едилмәси[5] нәтичәсиндә ермәниләр әрәбләрлә әл-әлә верәрәк әлифба вә китабларымызы гарәт вә мәһв етмиш, Азәрбајчан түркләрини әлифбасыз, китабсыз, мәктәбсиз, китабханасыз вә тәфәккүрсүз халг кими гәләмә вермишләр...Муса Каланкатланын «Албанија тарихи» китабыны, Дәвдәкин «Чаваншир ин өлүмүнә» поемасыны вә с. әсәрләри ермәни дилинә чевирәрәк мәнимсәмиш, орижиналыны исә јандырмышлар. VII әср Азәрбајчан тарихчиси Муса Каланкатлынын китабында һаглы олараг «ермәни һијләси» писләнилмиш, әгидәсизлик күләкләринин үфүрдүјү тонгалларын аловунда минләрлә китабын јандырылмасы, сандыглара долдурулуб Тәртәр чајына атылмасы үрәк ағрысы илә гејдә алынмышдыр[6]. З.Бүнјадовун гәнаәтинә көрә, V-VII әсрләрдә күлли мигдарда китабын «һеч изитозу галмадан јох олмасынын» сәбәбини илк нөвбәдә ермәни хәјанәтиндә ахтармаг лазымдыр[7].

Бир сыра мәнбәләр тәсдиг едир ки, әрәб хилафәти дөврүндә дә ермәни хәјанәтинин күчү Азәрбајчан мәдәнијјәтинә гаршы јөнәлдилмишди. Јарандығы вахтдан бәри «өлкәни (Албанијаны— *И.З.*) ермәниләшдирмәк аләти олмуш ермәни килсәси» VIII әсрин әввәлләринә гәдәр Азәрбајчан мәдәнијјәтинә гаршы төрәтдији

---

[1] *М. Каланкатлы.* Көстәрилән китаб, с. 26; Аәзәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч.1, с. 95-96.

[2] Орада, с. 25, 210.

[3] *Р. Көјүшов.* Гарабағын кечмишинә сәјаһәт. Б., 1993, с.30.

[4] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч. 1, с. 217.

[5] *З. Бүнјадов.* Азәрбајчан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с. 58; *Ф. Мәммәдова.* Көстәрилән китаб, с. 26, 32; Дирчәлиш. 1991, № 7-8-9-, с. 87

[6] *М. Каланкатлы.* Көстәрилән китаб, с. 20, 25, 76; *З. Бүнјадов.* Азәрбајчан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с. 94; *Г. Ворошил.* Көстәрилән китаб, с. 53.

[7] *З. Бүнјадов.* Көстәрилән китаб, с. 98

чинајәтләри «әрәб хәлифәсинин көмәји илә» сонралар да давам етдирмишди (И.П. Петрушевски)[1]. Беләликлә, мүһарибәләр мејданына чеврилән Азәрбајҹан икитәрәфли зәрбәләрә мә'руз галмышды. Тәҹавүзкар ермәни бирләшмәләринин әрәб ишғалчылары илә голбојун олмасы нәтиҹәсиндә Азәрбајҹанын Авестадан үзү бәри мәдәнијјәт абидәләри бир-бир сырадан чыхарылмышды. Бир гәдәр дә дәгиг десәк, әрәб хилафәти дөврүндә Азәрбајҹан дилинин, әлифбасынын вә китабынын мәһви истигамәтиндә көрүлән ишләр ермәни хәјанәтинин албан мәдәнијјәтинә вурдуғу мә'нәви зәрбәләрин давамы иди. Һалбуки VII әсрә гәдәрки Азәрбајҹан мәдәнијјәти чох зәнкин вә орижинал бир мәдәнијјәт иди. Бу мәдәнијјәт Азәрбајҹан, Күрҹүстан, Иран, Түркијә, Орта Асија вә с. халгларын биркә сә'ји илә јарадылмышды[2].

«Әрәбләр бизим мин иллик сәлтәнәтимизи завала уғратдылар» дејәндә М.Ф. Ахундзадә илк нөвбәдә VII әсрә гәдәрки дөврүн китаб вә китабханаларыны нәзәрдә тутмушдур. Даһи јазычы әрәб ишғалчыларынын «Ислама гәдәрки Шәрг мәдәни абидәләрини, о ҹүмләдән бөјүк китабханалары» јандырмасыны тәәссүф доғуран бир һал кими гијмәтләндирмишдир[3]. Әдиб «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда вә мүасирләринә мәктубларында јазмышдыр ки, әкәр әрәбләр Азәрбајҹанын вә дикәр «өлкәләрин (китабларыны јандырыб—*И.З.*) елмләрини јелә вермәсәјдиләр, бүтүн бу өлкәләрин халглары сивилизасјон халглар сырасында мә'рифәт саһиби олардылар»[4].

Көрүндүјү кими, Азәрбајҹанын пиктографик ишарәләр бүрүнҹәјиндән чыхыб әрәб хилафәтинә гәдәр олдугҹа зәнкин мәдәни бир ирсә саһиб олмасына тәрәгги дишмәнләринин гәним кәсилмәси тәкҹә о дөврүн зијалыларыны дејил, сонракы әсрләрдә јашамыш Азәрбајҹан зијалыларыны да сарсытмышды. Буна бахмајараг, онлар һеч вахт руһдан дүшмәмиш, Авеста, «Китаби-Дәдә Горгуд», «Албанија тарихи», «Ҹаванширин өлүмүнә» Шәрг поемасы вә с. јазылы абидәләрдән руһланараг Азәрбајҹан китабынын парлаг кәләҹәјинә үмүдләрини үзмәмишләр. Өлкәнин јазычы, шаир, алим, хәттат вә ҹилдчиләри бу үмидин ишығында VII-X әсрләрдә әрәб дилиндә (гисмән дә ана дилиндә, фарс дилиндә...) Азәрбајҹан китабынын тәгдирәлајиг нүмунәләрини јаратмагла сонракы әсрләр

---

[1] Муса Каланкатлынын китабына. З. Бүнјадовун мүгәддимәси, с. 11-12.

[2] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1961, ч.1, с. 118.

[3] Ә. *Мирәһмәдов*. Көстәрилән мүгәддимә. с. XIV

[4] *М.Ф. Ахундов*. Әсәрләри. Б., 1951, ч. 2, с. 123.

үчүн е'тибарлы зәмин һазырламышлар. Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, һәмин дөврдә дә мәһз түрк дилли јазылы әсәрләрин, һәтта китабларын олдуғу бир сыра тарихи мәнбәләрдә көстәрилмишдир. Бунунла јанашы, милли зијалыларын вә јерли әһалинин дилиндә Авестанын һикмәтләри, Мидија әфсанәләри, Дәдә Горгудун кәламлары, минләрлә фолклар инчиләри һәмишә хүсуси вурғу илә сәсләнмишдир. Азәрбајчанын тез-тез мүһарибәләр мејданына чеврилмәсинә бахмајараг, бурада китаба, тәһсилә, елмә, билијә, тәрәггијә чағырыш руһу даим күчлү олмушдур. Дәдә Горгудун «Баба малындан нә фајда, башда дөвләт (елм, билик, ағыл—*И.З.*) олмаса» кәламындан да ајдын көрүнүр ки, башы инкишаф етдирән елмдир, елми инкишаф етдирән баш.

Биликдир севдирән һәр бир әсәри,
Биликсиз баш нәдир? Сүмүклә дәри!

Бүтүн әсрләрин сынағындан чыхмыш дүнја шөһрәтли илк ана дилли јазылы абидәмиз «Китаби-Дәдә Горгуд»ун 1300 иллијинин бир чох өлкәләрдә бајрам едилмәси илк јазылы абидәмиз Авеста, илк Азәрбајчан тарихи сајылан «Албанија тарихи» вә илк Азәрбајчан поемасы «Чаванширин өлүмүнә» әсәрләринин јубилејләри һаггында да дүшүнмәк вахтынын чатдығына сәрраст бир ишарәдир.

Ислама гәдәрки дөврүн бу уғурлу јазылы абидәләри бүтүн сонракы әсрләрин мүәллифләринә әдәби, елми, фәлсәфи фикри шө'ләләндирмәјә чох көмәк етмишдир. Онларын алышдырдығы фикир мәш'әлләринин ишығында Азәрбајчанда вә башга Шәрг өлкәләриндә минләрлә китаб јазылмышдыр. Бу бизим тәдгигатымызын нөвбәти мөвзусудур.

II ФӘСИЛ

VII-X ӘСРЛӘРДӘ КИТАБ МӘДӘНИЈЈӘТИ

Китаб сөз сәнәти абидәсидир. Сөз сәнәти олмасајды, дүнјаны дәрк етмәк, һәр бир әсрин «тәрҹүмеји-һалыны» өјрәниб кәләҹәк үчүн мирас гојмаг ја чәтин оларды, ја да һеч мүмкүн олмазды. Бу бахымдан VII-X әсрләрдә Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәти саһәсиндә газанылмыш наилијјәтләри кечмиш әсрләрин мә'нәви мәдәнијјәт саһәсиндәки көстәричиләринин лајигли давамы һесаб етмәк олар.

Һәр бир дөврүн мә'нәви абидәләрини јарадан мүәллифләр, јашадан халгдыр. Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, VII әсрдән сонракы дөврдә дә Азәрбајҹанын мә'нәви сәрвәтләринин јарадылмасында минләрлә шаир, алим, китабчы иштирак етмишдир. Онларын бир чоху Азәрбајҹан һүдудларындан хејли узагларда јазыб јаратмышлар. Түрк алими С. Булучун јаздығына көрә VII әсрдә Азәрбајҹан шәһәрләриндән Ирага сырави адамларла јанашы, хејли јазычы, шаир, алим вә башга китаб сәнәти адамлары көчмүшдү. Онларын әксәријјәти «Кәркүк јөрәсиндә јерләшмишдиләр»[1]. Бағдадда Азәрбајҹан китаб јарадычыларынын јашадығы түрк мәһәлләләри варды (745)[2].

VII-XII әсрләрдә мүхтәлиф әрәб шәһәрләриндә јүзләрлә азәрбајҹанлы шаир вә алим јашамыш, Шәрг китаб мәдәнијјәтинин јарадылмасында фәаллыг көстәрмишләр. «Әбу Бәкр Әһмәд әл-Бағдади, Әбу Сәид әс-Сәмани, Әбу Мәһәммәд Әбдүррәһман әл-Әснәви кими ҹәми үч әрәб тәзкирәчисинин әсәрләриндә ики јүзә гәдәр азәрбајҹанлы алимдән бәһс олунур»[3]. Профессор Рәһим Султанов «Габуснамә»јә јаздығы мүгәддимәдә көстәрир ки, бу әсәрдә IX-X әсрләрдә јашамыш 100-дән чох шаир вә алимин ады

---

[1] *Г. Пашајев.* Алты ил Дәҹлә-Фәрат саһилләриндә. Б., 1985, с.59.

[2] *Ф.Әлијев.* Азәрбајҹан-әрәб әдәби әлагәләри. Б., 1987, с.25.

[3] Орада, с. 29.

хатырланмышдыр. Онларын әксәријјәти Иран вә Азәрбајчан һүдудларында јазыб-јаратмышлар[1].

Азәрбајчанын 90 јашајыш мәнтәгәсиндә олмуш (1213,1220) әрәб хәттаты, китаб сатычысы, сәјјаһы, филологу, чоғрафијашүнасы, тарихчиси Јагут Һәмәви (1179-1229) VII әсрдән XIII әсрин илк илләринә гәдәр јашајыб јаратмыш 1100 нәфәр елм, әдәбијјат, мәдәнијјәт вә дин хадиминдән бәһс етмишдир. Онун әсәрләриндә Азәрбајчан китабы мүәллифләринин дә бир чоху һаггында мә'лумат верилир[2].

М. Тәрбијәт (1877-1940) VII-XX әсрләрдә Азәрбајчан елми, әдәбијјаты вә китабынын инкишафында бөјүк хидмәтләри олмуш 1000-дән чох мүәллиф һаггында «Данишмәндани-Азәрбајчан» китабында мүхтәсәр мә'лумат вермәклә Азәрбајчанын мә'нәви тәрәгги дүшмәнләринә сүбут етмишдир ки, бу халгын бүтүн орта әсрләрдә зәнкин китаб сәрвәти олмушдур[3]. Г. Кәндли вә И. Шәмсин һәмин китаба јаздығы мүгәддимәдә (с. 3-16) көстәрилир ки, М. Тәрбијәт «Мусиги вә мусигишүнасан» әсәриндә VII әсрдән габаг вә сонра Азәрбајчанда вә гоншу өлкәләрдә јашамыш мусигишүнасларын вә ханәндәләрин һәјат вә јарадычылығы һаггында кечмишләрдә јазылмыш китаблар барәсиндә кениш мә'лумат вермәклә Азәрбајчан китабынын мусиги саһәсиндә дә бөјүк инкиашаф јолу кечдијини сүбут етмишдир[4].

Азәрбајчанда олдуғу кими, әрәб шәһәрләриндә јашамыш Азәрбајчан китаб јарадычылары да VII-X әсрләрдә хејли дәјәрли әсәрләр јазмышлар. VII әсрин икинчи јарысындан башлајараг Әрәбистан јарымадасында, Ирагда вә с. өлкәләрдә мәскунлашмыш Азәрбајчан шаир вә алимләри әрәб дилиндә јаздыглары фајдалы әсәрләрлә әрәбләрин өзләрини «һејрәтә» салмышлар[5].

Мәнбәләрдә көстәрилир ки, Азәрбајчан сакинләринин, о чүмләдән китаб мүәллифләринин Вәтәндән харичә сыхышдырылмасы хәлифә Әбдүл-Маликин (685-705) заманында башланмышдыр.[6] Ермәни каталикосу Илја вә онун һијлә торуна дүшмүш

---

[1] Габуснамә. Б., Азәрнәшр, 1963, с. 3-28.

[2] АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с. 194

[3] Азәрбајчан. 1988, № 1, с. 167

[4] *М. Тәрбијәт.* Данишмәндани-Азәрбајчан .Б., Азәрнәшр. 1987, с. 10.

[5] *М. Маһмудов.* Әрәбчә јазмыш Азәрбајчан шаир вә әдибләри. VII-XII әсрләр. Б., Елм, 1983, с. 5, 30.

[6] *З. Бунјадов.* Азәрбајчан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с.58, 88-92, 103; *Ф. Әлијев.* Көстәрилән китаб, с. 43.

зәиф ирадәли ермәниләр Әбдүл-Маликә јаздыглары бөһтан долу мәктубларла ону инандырыб әлә алмаға наил олмуш[1], албан дилинә, әлифбасына, әдәбијјатына, китабларына, китабханаларына, мәктәбләринә, килсәсинә гаршы әрәб вә ермәни тә'сирини күчләндирәрәк Азәрбајчанын мә'нәви мәдәнијјәтинә хејли зијан вурмушлар...[2] Аз сонра Бәрдә јерли һөкмдарларын әлиндән алыныб (752) әрәбләрин там нәзарәтинә кечирилмиш[3], китаблары талан едилмишди...

VIII әсрин илк чағларындан башлајараг Азәрбајчанын «фасиләләрлә бир әсрә гәдәр давам едән мүһарибәләрин әсас һәдәфинә чеврилмәси»[4] мүхтәлиф шәһәрләрдә Азәрбајчан китабы әлејһдарларынын да әл-голуну ачмышды.

Бу кими чәтинликләрә бахмајараг, Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти IX-X әсрләрдә өз инкишафыны давам етдирмишдир. Истәр әрәб тајфалары илә долдурулмуш Дәрбәнд, Бәрдә, Бејләган, Гәбәлә, Аран вә башга шәһәрләрдә[5], истәрсә дә әрәб шәһәрләриндә мәскунлашмыш Азәрбајчан мүәллифләри әрәб дилинә алышана гәдәр әсәрләрини «ана дилиндә јаратмышлар», лакин мә'лум сәбәбләрә көрә онлар китабханалара јол тапмамыш, јалныз әһали арасында јајылмыш вә тәдричлә итиб батмышдыр. Бә'зи мүәллифләр әрәб дилиндә даһа јахшы јаздыгларына көрә онларын китабларынын «охучулары да әрәбләр иди, гијмәт верәни дә». Белә мүәллифләрин әсәрләри әрәб дүнјасынын һәр јеринә јајылыр вә «севиләрәк охунурду»[6]. Сонунчу фикирлә она көрә там разылашамаг олмаз ки, бурада әрәб дилини өјрәнмиш азәрбајчанлылар тәмсил олунмамышдыр.

Мәнбәләрдә VII-VIII әсрләрдә Мәдинә, Мәккә, Бағдад вә с. шәһәрләрдә јашамыш Азәрбајчан мүәллифләринин јүксәк кејфијјәтли әсәрләр јаздыглары гејд едилмишдир. Һәмин дөврдә әрәб вә фарс дилләриндә јазылмыш вә тәрчүмә едилмиш китабларла јанашы, аз да олса Азәрбајчан түркчәси илә дә әдәби вә елми әсәрләр јазылыб јајылырды[7]. Муса Шәһәват (?—728), онун гардашы Исмајыл ибн Јәсар (?—тәгр. 748), Әбүл-Аббас (?—757) вә б.

---

[1] *М. Каланкатлы.* Көстәрилән китаб, с. 176-181.

[2] *З. Бунјадов.* Көстәрилән китаб, с. 92-100.

[3] АСЕ. Б., 1978, ч. 2, с. 145.

[4] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч.1, с. 247.

[5] *З. Бунјадов.* Јенә орада, с. 63.

[6] *Ф. Әлијев.* Көстәрилән китаб, с. 25, 27, 29.

[7] *Р. Һусејнов.* Мәсһәти нечә варса. Б., 1989, с.11

шаирләр[1] Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабы илә јанашы, «әрәб дилли поезијанын инкишафына хејли көмәк етмишләр». Онларын әсәрләри Вәтәндән узагларда да тәкҹә мүталиә васитәси олмамыш, Азәрбајҹан халгынын мәдәни сәвијјәсинин «дикәр мүсәлман халгларынын мәдәни сәвијјәсиндән һеч дә кери галмадығыны» тәсдигләјән зәманәтә чеврилмишди[2].

Гәдим мәнбәләрдә дејилир: «Мәдинәдә елә бир шаир јохдур ки, әсли азәрбајҹанлы олмасын»[3]. Әслән Динәвәрдән олан түрк мәншәли көркәмли алим Ибн Гутејбә (828-889) «Ше'р вә шаирләр» әсәриндә бу мә'луматы белә гејдә алмышдыр: «Ҹуверијјәјә әсасланан Әбүл Јәгзан дејиб: Мәдинәдә мәвали арасындан чыхмыш бүтүн шаирләрин әсли Азәрбајҹандандыр». Бурада «Азәрбајҹандан оланлардан саваjы шаир јохдур»[4]. Һәр үч мүәллиф өз әсәрләриндә Муса Шәһәват, Исмајыл ибн Јәсар, Әбүл-Аббас кими гәләм саһибләрини дөврүнүн өн сырада кедән шаирләри сәвијјәсиндә тәгдир етмиш вә әсәрләриндән марагллы нүмунәләр кәтирмәклә онлар һаггында гимәтли фикирләр сөјләмишләр[5]. Бу кими мәнбәләрә әсасланан М. Тәһмасибин јаздығына көрә, бу шаирләрин әсәрләри һәм Азәрбајҹанда, һәм дә әрәб өлкәләриндә «мәшһур олмушдур»[6].

М. Маһмудовун VII-VIII әср шаирләри Муса Шәһәват вә Исмајыл ибн Јәсар һаггында мәгаләләлриндән ајдын олур ки, онларын вә дикәр Азәрбајҹан шаирләринин әсәрләри һәм Азәрбајҹанда, һәм дә әрәб шәһәрләриндә чох охунмушдур[7]. Шәргшүнас И. Һәмидовун бир мәгаләсиндә дә көстәрилир ки, әрәб шәһәрләриндә мәскунлашмыш азәрбајҹанлы шаирләрин бир чох әсәрләри өз сағлығында јүксәк шөһрәт зирвәсинә галхмышды[8]. Һалбуки о заман Әбу Нувас (762-815) вә башга әрәб шаирләринин «ше'рләри рејһан кими бир күн әтир сачыр вә ертәси күн солурду. Белә ки, онлары атмаг (әвәзиндә јахшы китаблар әлдә едиб охумаг—*И.З.*) лазым кәлирди». Елә китаблар ки, «кечмиш шаирләрин ше'рләри кими әнбәр» гохусу версин, охуҹулар мүталиә едәндә «онларын әтрини

---

[1] *И.Гамидов.* Ибн Кутайба Динавари. Б., Елм, 1998, с. 27, 100.

[2] *М. Маһмудов.* Көстәрилән китаб, с. 76.

[3] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 434-435.

[4] Азәрбајҹан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1975, № 1. с. 45; №3-4, с. 26..

[5] Орада, с. 38-47.

[6] Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. 1, с. 44.

[7] Азәрбајҹан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1970, № 1, с.47-58; № 3, с.3-12

[8] Орада, 1975, № 1, с. 45

дујмагдан» ләззәт апарсынлар. (Ибн әл-Ә'раби)[1]. Әсли азәрбајчанлы олан мүәллифләрин мәһз belә тәравәтли әсәрләр јазмасы әсрләрин јаддашында галмыш тарихи һәгигәтин бариз нүмунәсидир. Мәнбәләрдән анлашылдығына көрә, онларын гәлиз сөзләр ишләтмәмәси, башгаларынын сөз зәмисинә әл узатмамасы вә сырф орижинал јарадычылыг јолу кечмәси кими кејфијјәтләр әсәрләринин һамы тәрәфиндән баша дүшүлмәсини шәртләндирән сәбәбләрдән иди.

Муса Шәһәват, Исмајыл ибн Јәсар, Әбүл-Аббас кими шаирләр өз гәләмләри илә тәкчә мәнсуб олдуглары Вәтәнин јох, һәм дә әрәб әдәбијјатынын инкишафына мүәјјән дәрәчәдә тә'сир көстәрмишләр. Әрәб мүһитинә дүшүб «әрәбләри белә һејрәтә салан камил сәнәт нүмунәләри»[2] јаратмыш азәрбајчанлы зијалылар арасында әдәбијјат вә китаб сәнәтинин апарычы сималары да олмушдур. Онларын әксәријјәти, мәсәлән, әсасән Мәдинәдә јашајан, тез-тез Тәбризә сәфәр едән Муса Шәһәват даһа чох тәнгиди-сатирик руһлу әсәрләр јазмагла јашадығы зәманәни дә, мүасирләрини дә гүсурсуз көрмәк истәмишдир. Ше'рләринин бириндә дејилдији кими, Вәтән о заман «абад» олар ки, һаким дә, һөкмдар да «халга етдији зүлм евини јыхсын», көрдүјү ишә елм вә мәдәнијјәт көзү илә бахсын[3].

Китабларда инсана лазым олан мүсбәт кејфијјәтләр топланмышдыр. Шүбһәсиз ки, кечмиш әсрләрдә Азәрбајчан шаир вә алимләриндән чохунун шәхси китабханасы олмушдур. Тәәссүф ки, онлардан бизә Диван китаблары әвәзинә бир нечә ше'р чатмышдыр. X әсрин сәјјаһ шаири Әбүлфәрәч Исфаһанинин (897-967) 50 илдә јаздығы чохчилдли «Китаб әл-әгани» («Маһнылар китабы») әсәриндә верилән мә'лумата көрә, Муса Шәһәватын бир ше'рини охујан мүғәнни Мә'бәд[4] 400 динар бәхшиш алыб ону шаирлә јары бөлмүшдү. Бу ше'р о заман Муса Шәһәватын әлјазма әсәрләри кими севилә-севилә охунан «јүз сечилмиш маһны»дан бири сајылмышдыр[5].

«Маһнылар китабы»нын дөрдүнчү чилдиндә дејилир ки, Исмајылын гардашлары Мәһәммәд вә Ибраһим дә танынмыш Азәрбајчан шаирләриндән олмушдур. Һәр үч гардаш Вәтәнә мөһкәм телләрлә бағланмышды. Онлар һәмвәтәнләринин «шан-шәрәфи

---

[1] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1975, № 1, с. 41

[2] *М. Маһмудов.* Көстәрилән китаб, с. 30

[3] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., Елм, 1989, ч. 2, с. 16-17

[4] Чох күман Мә'буд олмалыдыр.

[5] *Ә. Сәфәрли. Х. Јусифов.* Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты. Б., 1982, с.19

һаггында бир чох ше'рләр» јазараг охучуларын үрәјини фәтһ етмишләр. Гуранын сөзләрини тәһриф едән јаланчы дин хадимләринә гаршы јазылмыш һәмин ше'рләрин бириндә дејилир ки, биз әсли-нәчабәти олан бир нәсилдәник. Ата-бабаларымыз, дајы вә әмиләримиз һамылыгла сәнәтә, елмә, китаба бағлы адамлар олублар. Онларын гојдуғу јолла кедәрәк, оғланларымыз кими «Бөјүтдүк гызлары елмлә, әдәблә. Торпаға көмдүз сиз гара чәһл илә»[1].

Бу кими мә'луматлар Азәрбајчанын VII-VIII әсрләрдәки мә'нәви мәнзәрәси һаггында хош тәәссүрат јарадыр. З. Бүнјадов В.В. Бартолда истинад едәрәк јазыр ки, о вахта гәдәр Азәрбајчанын «мәдәни сәвијәси ашағы» дејилди, әксинә, бу өлкәнин әрәб хилафәтиндән «әввәлки дөвләт механизми јахшы гурулмушду»[2]. Әрәбләрин кәлишиндән сонра зор ағыл күрсүсүнә чыхарылды. Милли механизм әрәб механизми илә әвәз едилди. Јени дил, јени әлифба, јени мәдәнијјәт онун әсас атрибутлары иди. Ч. Неһру јазыр ки, әрәбләрин «бүтүн дүнјаны мат гојуб мүвазинәтдән чыхармасы чох тәәччүблү» олса да, онларын «јүксәк мәдәнијјәт јаратмасы дүнја тарихиндәки мө'чүзәләрдән биридир»[3].

Аббасиләрин (750-1258) әрәб дилли мәдәнијјәти һимајә етмәси дөврү мәнбәләрдә «парлаг дөвр»[4], «гызыл дөвр»[5] һесаб едилир. Һәмин гызыл сәһифәләрин јазылмасында вә јајылмасында Азәрбајчан китаб јарадычылары да фәал иштирак етмишләр. Әрәбдилли әсәрләрин илк охучулары вә «наширләри» олан хәттатлар, рәссамлар, чилдчиләр дә бу саһәдә чох иш көрмүшләр.

Илк Аббаси хәлифәси Әбүл-Аббас (750-754) вәфат едән кими Гафгаз (о чүмләдән Азәрбајчан) чанишини олан гардашы Әбу Чәфәр (707-775) хәлифәлији гәбул едир. Халг она Әл-Мәнсур («Галиб») адыны верир[6]. О, гардашынын јолу илә кедәрәк, елми, мәдәнијјәти инкишаф етдирмәји фәалијјәтинин мәркәзинә чәкир. Онларын дөврүндә Бағдадда әрәб дилинә тәрчүмә едилмиш минләрлә китаб Шәргин һәр тәрәфинә, о чүмләдән Азәрбајчана көндәрилирди[7]. Әдаләт наминә демәлијик ки, бу китаблар әһали арасында әрәбләшдирмә сијасәтини күчләндирмәк мәгсәди дашыса

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Кестәрилән китаб, с.173.

[2] *З. Бунјадов.* Кестәрилән китаб, с. 89

[3] *Ч. Неһру.* Үмумдүнја тарихинә нәзәр. Б., 1986, с. 204.

[4] Орада, с.213.

[5] *З. Бунјадов.* Кестәрилән китаб, с. 121; АСЕ. Б., 1980, ч. 4, с.218, 220

[6] *Н. Вәлиханлы.* Әрәб хилафәти вә Азәрбајчан. Б., Азәрнәшр, 1993, с. 46-48.

[7] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., Елм, 1983, с. 20-21.

да, елми биликлəрин, əдəби вə елми јарадычылығын јүксəк сəвијјəдə инкишафына да чох көмəк етмишдир.

Азəрбајчанда китаба, тəрчүмə ишинə, тəһсилə јүксəк гајғы көстəрилдији, һабелə əһалинин əрəб хилафəтиндəн əввəл халг тəбабəти һаггында биликлəрə, əчзачылыға аид истеһсалат очагларына, əмəк (чəрраһијјə) алəтлəринə малик олдуғу[1] барəдə чох күман Гафгазда ишлəркəн Əл-Мəнсурун кифајəт гəдəр мə'луматы олмушдур. Ола билсин ки, о, е.ə. II-I əсрлəрдəн Орта Асијада үстү јазылы хумларын (1,5 м. һүндүрлүјүндə гулплу сахсы күплəрин («китабларын») ичинə шəраб төкүб ејни бир анбарда сахланылмасындан[2], һəмчинин Азəрбајчанда да (əн чох үзүмчүлүјүн јајылдығы əразилəрдə) хумдан истифадə едилмəсиндəн[3] хəбəрдар иди. Еһтимал етмəк олар ки, Əл-Мəнсур бу идејаны Азəрбајчанда мəнимсəмиш вə Бағдада кедəн кими орада илк аптек (јунанча анбар мə'насыны верир) ачдырмышды (754). Аптекдə китаб, чахыр, дəрман сахланылырды. Сонралар аптекдəн анчаг китаб вə дава-дəрман сахламаг үчүн истифадə едилмишдир. Буну «Мин бир кечə» нағылларындан да ајдын көрмəк олар. (Б., 1973, ч. 1, с. 44-45). Орада дејилир ки, «Бир күн Јунан шаһын шəһəринə Дубан адында бөјүк бир һəким кəлир. О, пиранə бир гоча иди. Бу һəким Јунаныстан, Иран, Бизанс, Əрəбистан вə Сурија үлəмаларынын китабларыны охумушду». Шəхси китабханасында хејли китаб варды. Шəһəрдə «бир ев тутду, өз китабларыны, дава-дəрманыны, зəһəрлəрини ора» јығды. Бунлардан бир хəзинə јаратды. Бу гајда Низаминин дə əсəрлəриндə излəрини сахламышдыр:

Билирсəн, һарда ки, бир хəзинə вар,
Гојнунда зəһəр дə, дəрман да сахлар.[4]

Бу əн'əнə кениш јајылдыгча китаблары вə дəрманлары бир-бириндəн ајырмаг еһтијачы күнүн зəрури тəлəбинə чеврилмишди. Китаб боллуғу јаранандан сонра аптеклəрдəн анчаг дəрман сахланан јер кими истифадə етмəк əн'əнəси тəдричлə башга өлкəлəрə дə јајылмышды... Китаблар үчүн исə јени анбарлар тикилмишди[5].

---

[1] *И. Əлијев, Ф. Гəдиров.* Гəбəлə. (Ред. академик М.Ə. Һүсејнов). Б., Елм, 1985, с. 15.

[2] *Г. А. Пугаченкова.* Көстəрилəн китаб, с. 9.

[3] АСЕ. Б., 1987, ч. 10. с. 113; Шəрабнамə. Б., Елм, 1993, с. 3-4.

[4] *Низами Кəнчəви.* Лејли вə Мəчнун. Б., 1959, с.31; 1983, с. 42

[5] *Д. Һусејнов.* Үмуми вə хүсуси ресептураја даир вəсаит. Б., Азəрнəшр, 1957, с. 36-37.

Һарун әр-Рәшид (786-809), онун оғлу Мә'мун (813-833) вә б. хәлифәләрин дөврүндә Азәрбајҹан да дахил олмагла бүтүн Шәрг өлкәләринә китаб көндәрмәк саһәсиндә «һамыдан чох иш көрүлмүшдү». Һәмин әсәрләрин арасында әрәб дилинә тәрҹүмә едилмиш дүнја (хүсусилә, јунан) мүәллифләринин нәзмлә вә нәсрлә јаздығы әдәби, елми, тибби китаблар даһа чох иди...[1] Бу дөврдә вә сонралар Иран, Азәрбајҹан, Сурија вә башга өлкәләрдә һазырланмыш әрәб дилли китабларын да бир чоху Шәрг өлкәләринә апарылыб орада јерли әһали арасында јајылмыш вә китаб хәзинәләринә верилмишди.[2] Шәһәрләр вә өлкәләрарасы китаб мүбадиләси кенишләндикҹә китаб хәзинәләри дә сајҹа вә самбалҹа чохалыб бир биринә өрнәк олмушду. Азәрбајҹан-Шәрг китаб мәдәнијјәтинин бу мәнзәрәси бир сыра алимләрин әсәрләриндә јүксәк дәјәрләндирилмишдир. Ирагдан, Суријадан, Јәмәндән вә башга өлкәләрдән Азәрбајҹана кәлмиш әрәбләрин, һәмчинин әрәб өлкәләриндә дүшәркә салмыш азәрбајҹанлы мүәллифләрин вә китабчыларын јаратдығы мәдәнијјәти В.В. Бартолд «үмуммүсәлман типли мәдәнијјәт»ин бариз нүмунәләри кими гејдә алмышдыр[3]. Азәрбајҹан мәдәнијјәти дә онун ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән биридир[4].

Бир сыра мәнбәләрдә VIII-IX әсрләрдә Азәрбајҹанда «гызыл, брилјант вә гијмәтли парча илә ишләнмиш» мөһкәм ҹилдли китабларын олдуғу хәбәр верилир[5]. Гәдим азәрбајҹанлыларын јүксәк зөвглә ишләнмиш китаблара малик олдуғу Муса Каланкатлынын да китабында изләрини горујуб сахламышдыр[6].

Билијин нәсилдән-нәслә өтүрүлмәсинин мәнбәји китаб, мөһкәмләндирилмәсинин васитәчиси мүталиәдир. Буну нәзәрә алан албан чары өлкәдәки мөвҹуд китабларла кифајәтләнмәјәрәк бә'зи зијалылары башга өлкәләрә е'зам едирди ки, «Шәрг өлкәсиндә тапылмајан китаблары» әлдә едиб кәтирсин[7]. Онун Ромадан вә дикәр өлкәләрдән сечиб кәтирдији гызылла ишләнмиш зәриф

---

[1] Елм вә һәјат, 1986, № 3, с.20; № 6, с.16; 1987, № 9, с.18

[2] *Ш. Султанов, К. Султанов*. Көстәрилән китаб, с. 74; *Һ. Мурадханов*. Техника аләминдә. Б., 1982, с.17; Сәһәр, 1991, 13 феврал, № 29, с.2

[3] *З. Буниятов*. Азербайджан в VII-IX в.в. Б., 1965, с. 172-174; *Ф. Әлијев*, Көстәрилән китаб, с. 27.

[4] АСЕ. Б., 1980, ч. 4. С. 217

[5] *З. Бунјадов*. Көстәрилән китаб, с. 265.

[6] *Муса Каланкатлы*. Көстәрилән китаб, с. 23-24, 28, 33, 45, 53, 58, 59, 78 вә с.

[7] Орада, с. 191-192, 232

чилдли китабларын вә дикәр әсәрләрин албан (Азәрбајҹан) дилинә тәрҹүмә вә шәрһинә савадлы алимләри ҹәлб етмәси[1] VIII әср Азәрбајҹан китабынын ән мүһүм көстәриҹәлириндән биридир.

Профессор Әһмәд Ҹәфәроғлу Истанбул университетиндә охудуғу «Тарихдә түрклүк вә онун үчүн чалышанлар» адлы мүһазирәсиндә (там мәтни үчүн бах: Азәрбајҹан, 1991, № 5, с. 176-182) демишдир ки, «Үмумијјәтлә, VII-VIII әсрләр түрклүк тарихинин вә бу ҹәрәјанын илк парлаг вә ејни заманда ојаныш чағыдыр». Башга дилләрлә јанашы, «ана дилиндә јазылмыш әдәбијјат» да, сәрһәдләри сорғусуз кечән «ипәклә вә гијмәтли дашларла сүслү китаблар» да һәмин ојанышын мәнтиги нәтиҹәси кими мејдана чыхмышды.

Билик уғрунда мүбаризә тарихинин дәрсләри өјрәдир ки, китабхана мүдриклик мәктәби, китаблар онун дәрсликләридир. VII-VIII әсрләрдә Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин башына кәтирилмиш бәлалара бахмајараг, Шимали вә Ҹәнуби Азәрбајҹанда хејли әсәрләр вә шәхси китабханалар јарадылмышды. Шәхси китабхана саһибләри китаблары китаб дүканларындан, китаб базарларындан алыр, бә'зиләрини муздлу хәттатлара јаздырыр, бир гисмини исә һәдијјә јолу илә әлдә едирдиләр. Х. Тәбризинин вердији мә'лумата көрә, кечмишдә пулуну гызыла, даш-гаша сәрф едиб хәзинә јығмагданса, китаблара хәрҹләјиб китабхана јарадан адамлар аз олмамышдыр. Надир китабларла долу белә китабханалардан бири һәмәдан шәһәриндә јарадылмышды. Онун саһиби Әбүл Вәфа китаб коллексионери иди. Она гәдәр ше'риндә Азәрбајҹанын гәһрәманлыг сәһифәләриндән, хүррәмиләр һәрәкатындан, Бабәкдән данышан вә Азәрбајҹана гырылмаз телләрлә бағланан көркәмли әрәб шаири Әбу Тәммам (796-843)[2] бир мүддәт һәмин китабхананын фәал охуҹусу, хәттаты вә китаб тәртибчиси олмушдур. О[3] бу китабханадакы китаблардан о ҹүмләдән «300 Диван»дан[3] истифадә едәрәк IV-IX әсрләрдә јашамыш 570 шаирин әрәб дилиндә јаздығы сечилмиш ше'рләр әсасында 5 китабдан ибарәт «Әл-һәмасә» адлы илк антолокија[4] вә даһа бир нечә башга китаб һазырламышды[5]. Камандар Шәрифов «һәмәдандан кечән инҹи» мәгаләсиндә јазыр ки, о, сағоллашыб Ирага кедәндә китаблар китабханада галмышды.

---

[1] Јенә орада, с. 191-192.

[2] *Ф. Әлијев.* Көстәрилән китаб, с. 29.

[3] *А. Хәләфов.* Азәрбајҹанда китабхана ишинин тарихиндән. Б., 1986, с. 10.

[4] *И.Гамидов.* Ибн Кутайба Динавари. Б., Елм, 1998, с. 29, 30, 43, 95, 96-97.

[5] АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с. 194

Х. Тәбризинин јаздығына көрә, китабхана саһибләри тәгрибән 250 ил һәмин китаблары «һеч кәсә көстәрмәмишләр». Лакин мадди чәтинлик үзүндән «Һәмасә» Әбүл Әвазил адлы дејнурлу бир китаб коллексионеринә баһа гијмәтә сатыландан вә Һәмәдандан Исфаһана апарыландан сонра «әдибләрин чох хошуна кәлди вә бу әсәрдән башга онлар јердә галан бүтүн китаблары бәјәнмәдиләр. Китаб онларын арасында мәшһур олду вә танынды. Алимләрин сонракы нәсилләри дә ону охујуб бәјәндиләр». Беләликлә тә'рифи Ирандан, Азәрбајҹандан Бағдада чатан «һәмасә» орада да бир чох алимин вә әдибин хошуна кәлмиш вә онлар һәмин китабы Гурандан сонра охумаг үчүн ән јахшы китаб сајмышлар[1]. Бу гијмәт башга Шәрг өлкәләринә дә она марағы артырмышдыр. Х. Тәбризи «һәмасә»нин доғурдуғу күчлү экс-сәданын изи илә кәлиб ону мүвәггәти истифадә үчүн алмыш, сурәтини чыхармыш, тәдгиг вә шәрһ етмиш, кениш мүгәддимә јазмыш, Әбүл-Вәфа китабханасы, Әбу Тәммам, «һәмасә» вә с. әлагәдар мәсәләләр һаггында илк мә'лумат вермишдир.

Хәтиб Тәбризинин фәалијјәти сајәсиндә бу китабын Бағдаддан башланан үчүнҹү өмүр јолу даһа мараглы вә мә'налы олмушдур. О, бу китабын үзүнү хәттатлара вә тәләбәләринә дәфәләрлә көчүртдүрүб бүтүн Шәргдә вә дүнјада јајылмасына чалышмышдыр[2].

Хәтиб Тәбризијә көрә «һәмасә» Әбу Тәммам јарадыҹылығында ән әзәмәтли зирвәдир[3]. Шәрг алимләри IV-IX әсрләрин бу инҹиләр топлусунун тәртибини Әбу Тәммам јарадыҹылығында, шәрһләрини исә Х. Тәбризи јарадыҹылығында бу күнә гәдәр шаһ әсәр һесаб едирләр.

«Шәрһи-һәмасә» әсәри бир нечә дүнја дилинә тәрҹүмә вә дәфәләрлә нәшр едилмишдир[4]. Азәрбајҹан алими она үч (бөјүк, орта, кичик) шәрһ јазмышдыр. Бу шәрһләр 50 илдә дөрд дәфә Авропада, Һиндистанда Мисирдә чап едилиб күчлү-экс сәда доғурмушдур. Г. В. Фрајтагын латын дилинә тәрҹүмә вә мүфәссәл мүндәриҹатла Бонн шәһәриндә 4 ҹилддә чап етдирдији нүсхә бу нәшрләрин ән јахшысы сајылыр[5]. Профессор М. Маһмудов јазыр ки, гәдимдән бәри «һәмасә» антолокијасына сајсыз-һесабсыз шәрһләр јазылса да, охуҹу үрәјинә тез јол тапаны, илк дәфә Авропада (Бонн,

---

[1] Мәдәнијјәт. 1993, 5 феврал.

[2] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 368-369.

[3] Мәдәнијјәт. 1993, 5 феврал.

[4] Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч. 1, с. 28.

[5] М. Тәрбијәт. Көстәрилән китаб, с. 369.

1827) чап олунаны, алман вә латын дилләринә тәрчүмә едиләни, дүнја шөһрәти газананы X. Тәбризинин әлиндән чыхан нүсхә олмушдур[1]. М. Тәһмасибин фикринчә Хәтиб IV-IX әсрләр Шәрг әдәбијјатынын вә китабынын ән јахшы биличиси вә шәрһчиси олдуғуну илк нөвбәдә «Һәмасә»јә даир китабларла доғрултмушдур[2].

Мараглыдыр ки, «Һәмасә»нин илк јарандығы јер Азәрбајҹан шәһәри (Һәмәдан), илк охучулары азәрбајчанлылар, бу күнә гәдәр Шәргдә вә дүнјада илк мүкәммәл тәдгигатчысы кими танынан устад шәрһчиси исә Азәрбајҹан алими Хәтиб Тәбризи олмушдур. Һәмәдан—Исфаһан—Бағдад маршрутлары илә Шәрг вә дүнја сәјаһәтинә чыхан «Һәмасә» бир халга вә бир китабханаја мәнсуб олмаг чәрчивәсиндән чыхыб дүнја халгларынын вә китабханаларынын сәрвәтинә чеврилмишдир.

Мүгајисә үчүн дејәк ки, Әбүлфәрәҹ Исфаһанинин јухарыда адыны чәкдијимиз «Китаб-әл-әғани» («Маһнылар китабы») VII-X әсрләр әрәбдилли поезијанын ән бөјүк антолокијаларындандыр. Шаирләрин гыса тәрҹүмеји- һалы, ше'рләриндән нүмунәләр, әрәб тарихи, мәдәнијјәти, иҹтимаи сијаси һәјаты һаггында мә'лумат верән бу китаб әрәбдилли Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабынын инкишаф јолуну өјрәнмәк үчүн дә мө'тәбәр мәнбә сајылыр[3]. М. Фәрзанәнин «Варлыг» журналында јаздығына көрә (1990, № 3) мәшһур вәзир Саһиб ибн Ибад сәфәрә чыхаркән еһтијаҹы олан китаблары 30 дәвәјә јүкләјиб апарарды ки, бош вахтларында охусун. «Әл-әғани» китабы јазыландан сонра исә о, бу гәдәр китабын әвәзинә јалныз «Әл-әғани» ҹилдләрини өзү илә көтүрәрди[4]. Лакин бу китаб Хәтибин тәдгиг етдији «Һәмасә» гәдәр кениш јајылса да, онун шөһрәтини өтә билмәмишдир[5]. Бу фикрин тәсдиги кими мө'тәбәр мәнбәләрдә гејд едилир ки, Хәтибин шәрһ етдији «Һәмасә» китаблары вә с. әсәрләри Јахын вә Орта Шәрг халгларынын әдәби елми фикринин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир[6]. Әрәб мәнбәләриндә дә мин илдән бәри белә бир һәгигәт дөнә-дөнә тәсдигләнир ки, IV-IX әсрләрин бу надир инҹиләр

[1] Азәрбајҹан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы, 1978, № 4. с.45

[2] Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. 1. с. 45

[3] АСЕ. Б., 1980. ч. 4, с. 132

[4] Азәрбајҹан мүәллими. 1991, 27 феврал, № 16, с. 4

[5] АСЕ. Б., 1980, ч. 4, с. 132; АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с. 194; Азәрбајҹан тарихи. Б., 1961, ч.1, с.143.

[6] АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с. 81.

топлусуну Хәтиб үзә чыхарыб она әбәди шөһрәт газандырмасајды, о, әлдән-әлә кечиб итә биләрди. Нәтичәдә 570 шаирдән вә әсәрләриндән бу күнә гәдәр һеч кәс хәбәр тута билмәзди. Алимләр «Һәмасә»нин јазылмасы үчүн Әбу Тәммама, XI әсрә гәдәр мүһафизәси үчүн Әбүл Вәфа китабханасына, она мүгәддимә вә шәрһләр јазараг нүсхәләринин чохалдылыб дүнјаја јајылмасы үчүн илк јол ачан Хәтиб Тәбризијә борчлу вә миннәтдар олмушлар.

Дүнја шөһрәтли Азәрбајчан алиминин бу инчиләр хәзинәси илә әлагәдар сә'јләри Галеј Аллаһвердијевин "Хәтиб Тәбризинин "Шәрһ әл-Һәмасә"си" адлы тәдгигатында[1] мүфәссәл ишыгландырылмышдыр.

Азәрбајчан китабынын уғурларыны дүнјаја танындырмагда бир чох шәһәрләрин мүәллифләри вә китабчылары да әһәмијјәтли иш көрмүшләр. IX-X әсрләрдә Дәрбәнд, Бәрдә, Кәнчә вә с. шәһәрләрдә китабчылыг иши хүсусилә «хәттатлыг јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды»[2]. Үмумијјәтлә, VIII-X әсрләрдә Гуран вә дини сечијјәли башга китабларла јанашы, сәнәтә, тарихә, әдәбијјата вә с. саһәләрә даир әсәрләрин һазырланмасы ишинә хејли хәттат, рәссам, чилдчи, зәрләјичи чәлб едилмишди[3]. Јагут Һәмәвинин јаздығына көрә, Кәнчәнин јазычы вә алимләриндән бир чоху Бағдадда, Дәмәшгдә, Һәмәданда вә с. шәһәрләрдә ишләсәләр дә, әсәрләри Азәрбајчанын һәр тәрәфиндә кениш јајылмышды[4].

VIII-IX әсрләрдә јунан Сурија, һинд вә башга халгларын елми, бәдии әсәрләриндән хејли нүмунәләр әрәб дилинә тәрчүмә едилиб[5] Азәрбајчан мүәллифләринин китаблары илә бирликдә китабханалара, китаб дүканларына вә базарларына да јол тапмышды. Бухарада түрк, әрәб, дари, Сурија вә с. дилләрдә китаб сатылан дүкан вә базарлар V әсрдән мөвчуд иди[6]. Јагут Һәмәвинин вердији мә'лумата көрә, «891-чи илдә Бағдадда јүздән артыг китаб мағазасы варды»...[7] Гәбәлә һәмин дөврдә өлкәнин сијаси, мәдәни, мә'нәви һәјатында көркәмли рол ојнајан бир шәһәр кими узаг

---

[1] Филолокија елмләри намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија. Б., 1992, 174 с. Азәрб. ЕА Әсаслы Китабханасы, Д. 1400.

[2] *Р. Көјушов.* Азәрбајчан археолокијасы. Б., 1986, с. 136.

[3] *Н. Рзајев.* Әчдадларын изи илә. Б., 1992, с. 74.

[4] *Н. Влиханлы.* Әрәб хилафәти вә Азәрбајчан. Б., Азәрнәшр, 1993, с. 110-111

[5] АСЕ. Б., 1980, ч.4, с. 217-218.

[6] *А.Г. Глухов.* Кестәрилән китаб, с. 18.

[7] *Г. Пашајев.* Алты ил Дәчлә-Фәрат саһилләриндә. Б., 1985, с.14

өлкәләрдә дә танынырды[1]. Бәрдәли шаир вә алимләрин бир чоху Јахын Шәргин вә Орта Асијанын ири мәдәнијјәт мәркәзләриндә—Бағдадда, Гаһирәдә, Дәмәшгдә, Нишапурда, Шашда (Дашкәнддә) вә б. јерләрдә фәалијјәт көстәрәрәк[2] китаб мәдәнијјәтинә лајигли төһфәләр вермишләр.

IX-X әсрләрдә Бәрдә Азәрбајчанын ән өнчүл шәһәрләриндән бири олмушдур. Бөјүклүјү е'тибарилә Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ерменистанын бүтүн шәһәрләрини керидә гојуб өн сыраја кечән бу шәһәри[3] VII әср Азәрбајчан тарихчиси Муса Каланкатлы «бөјүк Бәрдә шәһәри», «бөјүк пајтахт вә гала олан Бәрдә» кими гејдә алмышдыр[4]. X әср әрәб сәјјаһи Мүгәддәси ону Азәрбајчанын «баш шәһәри» вә «бу дијарын (Азәрбајчанын—*И.З.*) Бағдады» адландырмышдыр. X әср әрәб чоғрафијашүнасы Истәхри исә Бәрдәни һәм «хејли бөјүк шәһәр» кими гејдә алмыш, һәм дә «ән бөјүк (үстү өртүлү—*И.З.*) базарын» Бәрдәдә олдуғуну көстәрмишдир[5].

Мүгәддәсинин белә бир мүлаһизәси дә сон дәрәчә мараглыдыр: Деврүн елә бир «китабханасы галмады ки, мән орада олмамыш олум», «һәр һансы тәригәтин елә бир әсәри галмады ки, мән ону вәрәгләмәмиш олум»[6].

Бу мә'луматлара бахмајараг, VII-X әсрләрдә Бәрдә китабханасында нә гәдәр китаб олдуғу јазылы мәнбәләрдә гејдә алынмамышдыр. Әсас мәтләбә кечмәздән әввәл хатырладаг ки, е.ә. 47-чи илдә Јули Сезарын гошунлары Искәндәријјә шәһәрини аланда һәмин шәһәрин бир милјон папирус бүрмәли «китабларындан һамамларда јаначаг кими истифадә едилмишдир»[7]. Китабхана јенидән бәрпа едилсә дә 391-чи илдә христиан, 640-чы илдә исә мүсәлман фанатикләринин гурбаны олмушдур...[8] мүгајисәләрин көмәји илә белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, бу гәдәр фачиәдән сонра әрәб һакимијјәти деврүндә Искәндәријјә китабханасы тамамилә мәһв едиләндә (VII-VIII әср) онун фондунда 700 минә гәдәр[9],

---

[1] *И. Әлијев, Ф. Гәдиров.* Гәбәлә. Б., Елм, 1985, с. 13-16

[2] *Н. Вәлиханлы.* Көстәрилән китаб, с. 91-92, 139-140.

[3] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. 150.

[4] *Муса Каланкатлы.* Көстәрилән китаб, с. 90, 92

[5] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. 150-151, 153.

[6] *Ј. Маһмудов.* Сәјјаһлар, кәшфләр, Азәрбајчан. Б., 1985, с. 44, 53

[7] *Ч. Неһру.* Көстәрилән китаб, с. 208

[8] АСЕ. Б., 1980, ч. 4, с. 542.

[9] Орада .

Пергам китабханасында 200 миндән чох[1], Гаһирәнин сарај китабханасында 200 мин чилд[2] китаб олдуғу бир заманда Бәрдә сарај китабханасында 100 минә гәдәр китаб олмушдур. Бу рәгәм 100 мин әһалинин јашадығы[3] «әзәмәтли Бәрдә шәһәри»[4] үчүн о гәдәр дә бөјүк көстәричи дејилди. Сарај китабханасына мәхсус бу китаблардан башга Бәрдәдә мәктәб, мәдрәсә, дини мүәссисә вә шәхси адамлара мәхсус китабханаларын да олдуғу мәнбәләрдә, о чүмләдән Муса Каланкатлынын да китабында көстәрилмишдир. Тәәссүф ки, Бәрдә сарај китабханасынын талеји кими онларын да талеји фачиәли олмушдур. «Габа хасијјәтли», «азмыш ермәниләр»[5] VII әсрдә Бәрдә тахтында отуран албан каталикосунун (Нерсес Бакурун) ајагларыны зәнчирләјиб ону әзабла өлдүртмүш (704) вә китабханасындакы күлли мигдарда китабы јандырмыш,[6] јердә галан «бүтүн китабларыны сандыглара долдуруб Тәртәр чајына атмышлар»[7]. Онлар Бәрдә китабханасынын да башына һәмин ојуну ачмышлар...

Бу фачиә X әсрдә — Бәрдә вә Тәбриз кими шәһәрләрин «чичәкләнмә дөврү» кечирдији бир заманда[8] јенидән тәкрар едилмишдир. Һәмин дөврдә Бәрдәнин мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини гарәт вә дармадағын едән рус ордусу әрәб гошуну вә часус ермәни груплашмаларынын төрәтдији дәһшәтләри көлкәдә гојмагла тәкчә Азәрбајчанын јох, рус халгынын да тарихинә јени бир ганлы сәһифә јазмышдыр. Јагут Һәмәви бу факты белә гејдә алмышдыр: 944-чү илдә руслар һүчум едиб «Бәрдәни тутду вә бир ил ораны дағытды»[9]. Руслар Бәрдәдән чыхыб кедәндән сонра азғынлашмыш ермәниләр јенидән фәаллашмышлар...

Бу дөврдә Бәрдәдә нә гәдәр китаб олдуғу јазылы мәнбәләрдә көстәрилмәмишдир. О заман Бағдад китабханасында 4 милјон китаб, Испанијанын Кордова шәһәриндә 60 китабхана, 800 мәдрәсә, 400 мин китабы олан сарај китабханасы[10], јахуд, хәлифә Әл-Әзизин

---

[1] АСЕ., Б., 1983, ч.7, с. 500

[2] Китаблар аләминдә. 1968, № 4 , с.79

[3] АСЕ. Б., 1978, ч. 2, с. 145.

[4] *Муса Каланкатлы.* Көстәрилән китаб. с. 17.

[5] Орада, с. 83-84.

[6] *Г. Ворошил.* Көстәрилән китаб, с. 53.

[7] *З. Бунјадов.* Көстәрилән китаб, с. 94-95.

[8] *Н. Вәлиханлы.* Көстәрилән китаб, с. 60, 72, 91, 101.

[9] *М. Шәрифли.* IX әсрин икинчи јарысы—XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дөвләтләри. Б., Елм, 1978, с.153.

[10] Елм вә һәјат. 1990, № 7, с. 22.

китаб коллексијасында 200 минәдәк[1], вәзир Әл-Саһибин шәхси китабханасында исә 114 мин китаб олдуғуну[2] вә с. фактлары IX-X әсрләрдә «ән чичәкләнмә» дөврүнү јашамыш Бәрдәнин[3] сарај китабханасы илә мүгајисә етсәк, күман етмәк олар ки, X әсрдә ерменилерин вә русларын гәзәбинә кәлмиш Бәрдә китабханасында 150 миндән аз китаб ола билмәзди. Профессор Садыг Шүкүровун бир мәгаләсиндә дејилдији кими, Јагут Һәмәви «Мә'чәм әл-булдан» әсәриндә јазмышдыр ки, Азәрбајчан (о чүмләдән Кәнчә) китабханалары Шәргин гәдим вә надир әлјазма китаблары илә зәнкиндир[4]. Онларын бир гисми (VII-VIII әсрин әввәлләриндә олдуғу кими) гарәт едилмиш, бир гисми јандырылмыш, бир чоху исә сандыглара долдурулуб Тәртәрә атылмышдыр...

* * *

О заман китабханаларда китаблар сандыгларда сахланылырды. Әрәбләрин Гафгаза кәлишиндән әввәл бу гајда Азәрбајчанда вар иди. Китаблар отагларын күнчләриндә, јахуд дивар боју гојулмуш сандыгларда чәркә илә үст-үстә јығыларды. Каталогун бир нүсхәси дивардан асылырды, бир нүсхәси мүталиә столунун үстүндә гојулурду. Бурада мүәллифин вә китабын ады, сандығын нөмрәси, онун ичәрисиндәки китабларын јери көстәрилирди: мәсәлән, 5-чи сандыгда, 3-чү сырада, 7-чи китаб. Вахт иткисинә јол вермәдән минләрлә китабын ичиндән истәнилән әсәри тез тапмаг үчүн бу ән әлверишли үсул иди. Китабларын сандыг дүзүлүшү һаггында илк мә'луматын изләринә Муса Каланкатлынын китабында раст кәлирик[5]. Ибн Сина тәрчүмеји-һалында Бухара әмири Ибн Јәһјанын да китабханасыны дедијимиз шәкилдә тәсвир етмишдир[6].

Азәрбајчанда вә дикәр өлкәләрдә кичик, орта вә бөјүк форматлы китаблардан башга һәр чилди бир сандыгда сахланылмыш ири һәчмли китаблар да олмушдур[7]. Руслар да бу үсулдан истифадә етмишләр. XI әсрдә үзү көчүрүлмүш Инчил китабы Москва килсәсинин бөјүк сандығында мүһафизә едиләрәк дөврүмүзә гәдәр

[1] *Ш. Султанов, К. Султанов*, Көстәрилән китаб, с.40

[2] *А. Пашазадә*, Гафгазда ислам. Б., 1991, с. 138.

[3] *Р. Көјушов*. Гарабағын кечмишинә сәјаһәт. Б., 1993, с. 42

[4] Азәрбајчан мүәллими. 1992, 3 јанвар, № 2, с. 4

[5] *Муса Каланкатлы*. Көстәрилән китаб, с. 177, 191.

[6] Әлјазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр), 1979, ч. 5. с. 119-120.

[7] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч. 1, с. 564; *М. Тәрбијәт*. Көстәрилән китаб, с. 413; *Һ. Араслы*. XVII-XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1956, с. 83.

сахланылмыщдыр[1]. 30 рәссам тәрәфиндән (илк дөрд чилди мәшһур Азәрбајчан рәссамы вә чилдчиси, һиндистанда бөјүк ад-сан газанмыш Мир Сејидәлинин (?-1570) рәһбәрлији илә) һазырланмыш 16 чилдлик «Әмир һәмзә дастаны» («һәмзәнамә») китабынын да бир аршын бөјүклүкдә олан һәр чилди бир сандыға јерләшдирилмишди[2]. (АСЕ-дә (ч.6, с.585) чилдләрин сајы 12 көстәрилмишдир).

Биринчи миниллијин сонларына доғру папирус, пергамент вә кағыз боллуғу шәраитиндә Орта Асија, Иран, Азәрбајчан вә с. Шәрг китабханаларында ачарлы вә ачарсыз сандыглардан истифадә етмәк мәһдудлашдырылмыш, китаблары рәфләрдә вә шкафларда јерләшдирмәјә үстүнлүк верилмишдир. Китаблар әввәлки кими јенә дә үст-үстә јығылырды. Х әсрдән сонра китабхана отагларында бүтүн дивар боју шкафлар јерләшдирилмишди. Ени вә һүндүрлүјү үч дирсәк (1, 5 метр) узунлуғунда олан шкафларын гапылары јухарыдан ашағыја ачылырды. һәр билик саһәсинин өз шкафлары вә каталогу варды. Бә'зи китабханалардан истифадә едән охучулара, мүрәккәбгабы, јазы јазмаг үчүн гәләм вә кағыз пулсуз верилирди[3]. Х әср сәјјаһы Мүгәддәси јазыр ки, Исфаһанда әрәб усталарынын килдән тикдикләри Чүмә мәсчидинин нәздиндә јарадылмыш китабхананын каталогу үч чилддән ибарәт иди[4]. Ири китабхана каталогларынын чилдләри бундан 10-15 дәфә чох иди...

Ерамызын биринчи миниллијиндән сонра китабханаларда китабларын рәфләрдә вә шкафларда сахланылмасынын күтләви һал алмасына бахмајараг, бә'зи өлкәләрдә икинчи миниллијин, Азәрбајчанда исә XIX әсрин сонуна гәдәр китабларын сандыг дүзүлүшүндән дә истифадә едилмишдир. Китабларын вә дикәр хәзинәләрин сандыгда сахландығыны гејдә алан Низами кими онун мүасирләринин дә бу барәдә долғун тәсәввүрү варды. «Лә'л сандығы», «Көвһәр илә долу сандыгча» ифадәләрини бол-бол ишләдән Низами китаб сандыгларынын гыфылланмасы һаггында да мараглы фикирләр сөјләмишдир: «Сандыгда кизләнмиш хәзинәни сән», ач оху, бирбәбир «өјрән дәриндән. Дәрс ал агилләрин дедикләриндән». О, кизли көвһәри үзә чыхармаг үчүн «Көвһәр сандығындан гыфылы ачды»[5].

---

[1] М. Илјин. Көстәрилән китаб, с. 274

[2] М. Тәрбијәт. Көстәрилән китаб, с. 413; Араслы. Көстәрилән китаб. с. 83.

[3] Ш. Султанов, К. Султанов. Көстәрилән китаб, с. 91-92.

[4] Орада, с. 111

[5] Низами Кәнчәви. Хосров вә Ширин. Б., 1962, с 208, 213; Једди көзәл. Б., 1983, с 308; Лејли вә Мәчнун. Б. 1983, с. 59, 62.

Китабымын "һәр сәтриндә бир сандыг" мә'на јүкү вар[1] дејән Низамидән 2,5 әср сонра Һәгигинин (1397-1467) һәдијјә көндәрдији Диваны бир сандыг китабдан алынан тәәссүратла мүгајисә едән Ә. Чами ону фикир «долу сандыг» адландырмагла[2] һәм Азәрбајҹан китабынын реал гијмәтини вермиш, һәм дә мүхтәлиф өлкәләрдә китабларын сандыгларда сахланылмасындан хәбәрдар олдуғуну нәзәрә чарпдырмышдыр. Бу кими мүлаһизәләрдән көрүнүр ки, орта әср мүәллифләри дәјәрли китабларын сандыгларда сахланылмасыны вә тәдричлә рәф, шкаф үсулуна кечилмәсини заманын тәләби кими гәбул етмишләр.

XVII әср франсыз сәјјаһы вә алими, 10 чилдлик «Сәјаһәтнамә» китабынын мүәллифи Жан Шарден Иран, Азәрбајҹан вә б. Шәрг китабханаларыны кәзәркән китаб долу сандыглары көзү илә көрмүшдү. О, јазыр ки, Сәфәви шаһзадәләриндән Шаһ Сүлејманын китабханасы хүсуси оху залындан вә бир нечә бөјүк отагдан ибарәтдир. Бурада Азәрбајҹан, әрәб, фарс дилләриндә 15 мин, Авропа дилләриндә 2 сандыг китаб варды. Сандыгларын бириндә 76 китаб јерләшдирилмишди. Китабхана рәиси Мирзә Мүгим иди[3].

Орта әсрләрдә Азәрбајҹанын бүтүн бөлкәләриндә јарадылмыш ев китабханаларында да китаблары сандыгларда мүһафизә етмәк адәти кениш јајылмышды. XVI әсрдә үзү көчүрүлдүјү күман едилән Фүзулинин бир әлјазма Диваны Бакынын Нардаран кәндиндә јашајан шаир-тәдгигатчы Һачы Маилин улу бабасынын вә онун нәсил төрәмәләринин аилә китабханасында сандыгда сахланылараг 400 илдән сонра Азәрбајҹан ЕА РӘИ фондуна бағышланмышдыр. Мәшһур һинд әдәбијјатшүнасы Әбдүлваһаб әл-Кијнајинин 1610-чу илдә фарс дилиндә јаздығы, Сәид ибн Мәс'уд тәрәфиндән инҹә нәстә'лиг хәтти илә үзү көчүрүлмүш (1628) вә дүнјада јеканә нүсхә сајылан 396 вәрәгдән ибарәт «Шәрһи дивани Хагани» китабы да РӘИ хәзинәсинә дүшәнә гәдәр (1979) Гутгашенли мүәллим М. Кәрајбәјовлар нәслинин китаб сандығында мүһафизә едилмишдир.

Гәдимдән бәри елм, билик өјрәнмәјә күчлү мараг кәстәрән Азәрбајҹан-түрк гызлары чеһиз сандыгларында әр евинә тәкчә китаб (Гуран, Хәмсә...) јох, һәм дә күнәш шүасы апармышлар. Бу ел адәтинин бу күн дә давам етдирилмәси ән'әнәләрин варислијинә парлаг нүмунәдир.

---

[1] *Низами Кәнчәви.* Једди көзәл. Б., 1983, с. 309.

[2] *М. Тәрбијәт.* Кәстәрилән китаб, с. 384

[3] *Ж. Шарден.* Сәјаһәтнамә. Теһран, 1335, ч.1, с.59; М. Ф. Ахундов адына АДК-нын Әсәрләри. 1980, №1, с.54.

Кечмиш əсрлəрдə Азəрбајҹан һүдудларындан узагларда да шəхси китабхана саһиблəринин бир чоху гијмəтли әлјазмаларыны вə китабларыны сандыгларда мүһафизə етмишлəр. Тифлисдə јашадығы иллəрдə А. Бакыханов, М.Ш. Вазеһ, М.Ф. Ахундзадə вə башга Азəрбајҹан зијалылары илə əдəби достлуг етмиш алман шаири вə професcору Ф. Боденштедтин (1819-1892) шəхси китабханасына мəхсус сандығы онун вəфатындан 100 ил кечəндəн сонра ачылмасыны вəсијјəт етмəси кими фактлар да буну ајдын көстəрир.

XIX əсрдə Сəмəргəнддə 1,5х1 метр өлчүдə шəкилли вə мəтнли китабларын чап едилиб јајылмасына бахмајараг мүхтəлиф өлкə китабханалары онлары рəф, шкаф вə сандыгларда јерлəшдирмəк вə охуҹуларын истифадəсинə вермəк чəтинликлəри илə һеч дə аз үзлəшмəмишлəр. Һəмин əсрин орталарындан башлајараг дүнјанын һəр јериндə белə китабларын форматы кетдикҹə китабханаларын вə охуҹуларын тəлəблəринə ујғунлашдырылмышдыр.

Азəрбајҹанда XIX əсрин сонуна гəдəр әлјазма вə чап китабларынын дүзүлүшү үчүн сандыглардан мəһдуд даирəдə истифадə олунмушдур. Китабларын рəф, шкаф дүзүлүшү вə каталог əн'əнəлəри исə гəдим үстүнлүјүнү бу күнə гəдəр сахламагдадыр.

* * *

Азəрбајҹан китабынын тарихиндə унудулмаз сəһифəлəрдəн бири суфимəслəк јазычыларын вə кизли ҹəмијјəтлəрин ады илə бағлыдыр. Китабханалар адамларла əбəди көрүш јери иди. Лакин бу көрүшлəр һеч дə динҹ шəраитдə кечмəмишдир. Тəəссүф ки, «Шəргин əн бөјүк суфилəрини инкар едəн» (Һ. Араслы)[1] дајаз дүшүнҹə саһиблəри китаб мəдəнијјəтинин инкишафына һəр һансы бир китабхана таланчысындан һеч дə аз зијан вурмамышлар. Онлара гаршы дуран мүтəрəгги фикирли адамлар əмəли фəалијјəтлəри илə сүбут етмишлəр ки, суфимəслəк јазычыларын китаблары олмасајды, инсанлар чох шеј итирəрдилəр.

IX-X вə сонракы əсрлəрдə «чохлу Азəрбајҹан суфилəри» хејли фајдалы əсəрлəр јазмыш вə јајмышлар[2]. Нечə-нечə нəсиллəр бу əсəрлəрин күҹлү тəканы илə ајылмыш вə һəрəкəтə кəлмишдир. Əбу Абдулла Ширази (?-982), Əбу Нəср Сəрраҹ Туси (?-968), Əбу Əбдүррəһман Сүлəмини (940-1021), Əбузүр'ə Əрдəбили (тəгр. 940-1024), Əбүлһəсəн Мијанəҹи (?-?), Баба Куһи Бакуви (948-1050), Əхи

---

[1] Мүхтəсəр Азəрбајҹан əдəбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1. с. 26.

[2] АСЕ. Б., 1976, ч.1, с.517; АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с. 193

Әбүлфәрәҹ Зәнҹани (?-1065), Әбүлгасим Гушејри (986-1072), Абдулла Әнсари (1006-1088) вә башга Азәрбајҹан суфиләринин бә'зи трактатлары дүнјанын бир сыра китаб хәзинәләринә дә јол тапмышдыр. Суфиләр јаздыглары әсәрләрлә вә көрдүкләри ишләрлә Азәрбајҹан вә Шәрг мәдәнијјәти тарихиндә чох бөјүк рол ојнамышдыр[1].

Көркәмли суфи әдиб, мүтәкәллим вә бир чох әсәрин мүәллифи кими Шәргдә бөјүк нүфуз газанмыш Әбүлгасим Гушејри «Әр-Рисаләт әл-Гушејријјә фи елм әт-тәсәввүф» («Тәсәввүф елминә даир Гушејри рисаләси») әсәриндә (Гаһирә, 1966) сәксәндән артыг суфи мүтәфәккир һаггында мә'лумат вермишдир. X әсрдә јашамыш Јездијар Урмәви, Әһмәд Бәрдәи, Әбүлһәсән Зәнҹани, Әбүлфәрәҹ Вәрсани вә башга Азәрбајҹан суфиләри һаггында китабда сөјләнилмиш марагды мүлаһизәләр онларын әсәрләриндән кәтирилмиш мисаллар әсасында мөһкәмләндирилмишдир[2].

Биринҹи миниллијин сонларына доғру Азәрбајҹан, Шәрг вә дүнја китаб хәзинәләринин зәнкинләшдирилмәсиндә кизли ҹәмијјәтләрин хәтти илә дә чох иш көрүлмүшдү. Белә ҹәмијјәтләрин әсас вәзифәләриндән бири мәхфи шәраитдә китаб јазыб нүсхәләрини чохалтмаг вә мүхтәлиф халглар арасында јајмагдан ибарәт иди. «Сафлыг гардашлары» («Ихван әс-сәфа»)[3] адланан белә кизли елми вә фәлсәфи ҹәмијјәтләрдән бири X әсрин орталарында Ирагын Бәсрә шәһәриндә јарадылмышды. Ҹәмијјәтин үзвләри Иран, Орта Асија, Азәрбајҹан, Сурија вә с. јерләрдән топланмышды. Онлар Аристотел, Птоломеј, Гале вә башга мүәллифлирин әсәрләриндән тә'сирләниб бөјүк экс-сәда доғуран орижинал китаблар јаратмышлар[4]. Һәр ҹүр мә'нәви керилијә гаршы китаб васитәсилә мүбаризә апармаг, бунунла да шүурларда, фикирләрдә вә әгидәләрдә дөнүш јаратмаг онларын һәјат гајәси иди[5]. Һәрәси бир ҹанлы енсиклопедија олан бу ишыглы фикир саһибләри нәҹиб мәгсәдләрини һәјата кечирмәк наминә «Сафлыг гардашларынын вә вәфа мунисләринин трактатлары» («Рәсаил Ихван әс-сәфа вә хүллан әл-вәфа») адлы мүкәммәл бир енсиклопедија һазырламышдылар.

---

[1] Дирчәлиш. 1991, № 7-8-9, с .38

[2] Ә. *Мирәһмәдов.* Әдәбијјатшүнаслыг. Енсиклопедик лүғәт. Б., 1998, с.182.

[3] *М. Мәликова, Е. Бајрамов.* Азәрбајҹанын сијаси-һүгуги нәзәријјәләр тарихи. Б., 1984, с. 30-37

[4] АСЕ. Б., 1981, ҹ.5, с.25.

[5] Низами Кәнҹәви-850. Б., АДУ нәшријјаты, 1992, с. 57-58.

Дөрд һиссәдән ибарәт һәмин енсиклопедијаја 51 трактат дахил едилмишди: он үчү ријазијјата, он једдиси тәбиијјата, ону метафизикаја, он бири илаһијјат мәсәләләринә һәср олунмушду. 51 трактатын 5 универсал мүәллифиндән бири Әбүлһәсән Зәнҹани иди[1]. Бу китаблар Шәргдә — Ирагда, Мисирдә, Суријада, Азәрбајҹанда, Иранда, Орта Асија өлкәләриндә, һабелә Гәрбдә — Әндәлисдә кениш јајылмышды. Онлары охујуб бөјүк һәзз аланлардан бири Ибн Синанын атасы Абдулла ибн Һәсән олмушдур[2].

Бу гәдәр әсәрин кизли јазылыб кизли јајылмасына бахмајараг Ирагда, Орта Асијада, Азәрбајҹанда вә с. Шәрг өлкәләриндә онларын изинә дүшән мүхалиф гүввәләр трактатларын адыны узун заман јасаг олунмуш китабларын сијаһысына салмышдылар. Орта әсрләрин бә'зи тәәссүбкеш ислам идеологлары дүнјәви елмләри мүкәммәл билмәдикләринә көрә һәмин әсәрләрин әлә кечән нүсхәләләрини һајыфсыланмадан јандырмышлар. Буна бахмајараг «Сафлыг гардашлары»нын әмәји һәдәр кетмәмишдир. Онларын јаратдыглары китаблар инанылмыш вә сынанылмыш адамларын һимајәсинә сығынараг, бир сыра Шәрг өлкәләриндә «әһалинин кениш тәбәгәләри арасында мүтәрәгги идејаларын јајылмасында бөјүк рол ојнамыш»[3] вә бу саһәдә һәр һансы бир китабхананын фәалијјәтиндән һеч дә аз иш көрмәмишдир. Мәнбәләрдә кестәрилир ки, трактатларын сајы 52 олмуш[4], бизә исә 51-и кәлиб чатмышдыр.

Әбүлһәсән Зәнҹани Шәрг вә дүнја китабынын шөһрәтини ән уча зирвәләрә галдыран мүәллифләрдән бири олдуғу һалда[5], тәәссүф ки, Азәрбајҹанын илк милли енсиклопедијасында онун һаггында һеч бир мә'лумат верилмәмишдир[6].

Әбүлһәсән Зәнҹанинин вә адлары билинмәјән мүәллифләрин јаратдыглары трактатлар Шәрг вә үмумијјәтлә дүнја китаб хәзинәсини зәнкинләшдирмәјин парлаг тәзаһүрләриндән бири кими бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр[7]. Мәнбәләрдә доғру олараг гејд едилир ки, X әсрә гәдәрки тәрҹүмәчилик фәалијјәтинә вә газанылмыш биликләрә јекун вурмаг вә тәһсили јенидәшдириб

---

[1] *З. Мәммәдов*. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., Елм, 1983, с. 35-37.

[2] Орада, с. 81.

[3] *М.Мәликова, Е. Бајрамов*. Кестәрилән китаб. с.34

[4] Орада.

[5] *А.К.Закуев*. Философия «Братьев чистоты» Б., 1961, с.5-6, 10.

[6] Дирчәлиш. 1991, № 7-8-9, с. 34. (З. Гулузадәнин мәгаләси).

[7] *А.К.Закуев*. Кестәрилән китаб.

системләшдирмәк, бир чох әсәрләрә јол тапмыш чәфәнк мулаһизәләри елми, фәлсәфи фикрин көмәјилә тәмизләмәк, адамлары јени биликләрлә вә ишыгла идејаларла силаһландырмаг кими шәрәфли бир ишә хидмәт едән «Сафлыг гардашлары»нын 51 трактатдан ибарәт ири һәчмли китабы (енсиклопедик биликләр топлусу) олмасајды, адамлар әсрләр боју бир сыра фајдалы суаллара сәрраст чаваблар тапа билмәздиләр[1].

* * *

Бир сыра Шәрг мүәллифләри кими, Азәрбајчан китаб сәрвәтини јараданлар да ону дүнјаја танытдырмаг саһәсиндә мисилсиз ишләр көрмүшләр. Ирәлидә гејд етдијимиз кими, X әсрин сонуна гәдәр кениш јајылмыш вә бу күнә гәдәр бәшәр мәдәнијјәти тарихинә адлары гызыл һәрфләрлә јазылмыш Азәрбајчан китаблары сырасында Авеста, «Китаби-Дәдә Горгуд», илк Азәрбајчан тарихи сајылан Муса Каланкатлынын «Албанија тарихи» китаблары, фәлсәфи фикирләр шаири Дәвдәкин «Чаванширин өлүмүнә» Шәрг поемасы, мүәллифләриндән бири азәрбајчанлы (Әбүлһәсән Зәнчани) олан «Сафлыг гардашлары»нын трактатлары вә адлары бизә бәлли олмајан даһа нечә-нечә әсәрләр тәкчә һәмвәтәнләримизин дејил, бир чох халгларын фикри инкишафында мисилсиз рол ојнамышдыр. Азәрбајчан китабынын бу саһәдәки уғурларындан јахшы хәбәрдар олан Хагани VII-XII әсрләри елмин вә китаб мәдәнијјәтинин чичәкләнмәси, ағлын вә әдаләтин тәнтәнәси мә'насында «камал дөврү» («дөври-кәмал») адландырмышдыр[2]. Бу бахымдан Азәрбајчан китабынын инкишафы тарихиндә X әср сајылыб сечилән әсрләрдән биридир. Бу дөврдә Азәрбајчанда вә Күрчүстанда олмуш Ибн Һөвгәл јазыр ки, «Тифлис әһалиси харичдән кәләнләрә, (...) азачыг дүшүнчә вә билији олан һәр кәсә достчасына јанашырлар». Онлар китаб јазанлара, «елм илә мәшғул оланлара һөрмәт едирләр»[3]. Азәрбајчанда да вәзијјәт ејнилә белә иди. Буну «Азәрбајчанын хәритәси»ни чәкмиш Ибн Һөвгәл өзү дә тәсдиг едир[4]. Бу әсрин мүәллифләри вә китабларынын һамысы бизә бәлли олмаса да, бә'зиләри мә'лумдур:

---

[1] *Ш. Султанов, К. Султанов.* Көстәрилән китаб, с.41-42.

[2] *Хагани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., Азәрнәшр, 1987, с.480.

[3] *Н. Вәлиханлы.* IX-XII әср әрәб чоғрафијашүнас сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында. Б., Елм, 1974, с. 110.

[4] Орада, с.119.

Јусиф Тәбризи (?-912)
Әбүлһәсән Әһмәд оғлу Бәрдәи (?-?)
Әһмәд Һарун оғлу Бәрдичи (?-914)
Әбүлаббас Әзди (?-922)
Әһмәд Һүсејн оғлу Бәрдәи (?-929)
Әбу Сәид Әһмәд Бәрдәи (?-929)
Әһмәд Сүлејман оғлу Тәбризи (?-930)
Јунис Әбдүррәһман оғлу (?-?)
Һүсејн Сәид оғлу (?-?)
Әһмәд Мирзә (?-?)
Өмәр Әрдәбили (?-?)
Мәһәммәд Марағалы (?-?)
Јәһја әл-Хәскәфи (?-?)
Әбдүләзиз Һәсән оғлу Бәрдәи (?-935)
Әбу Бәкр Салеһ оғлу Мәрәнди (?-940)
Јагуб Муса оғлу Әрдәбили (?-942)
Әбу Бәкр Мәһәммәдәли оғлу (?-945)
Мәһәммәд Абдулла оғлу Бәрдәи (?-961)
Мәкки Әһмәд оғлу Бәрдәи (?-965)
Чәфәр Мәһәммәд оғлу Марағи (889-967)
Әбүлһәсән Урмәви (?-?)
Јәздијар Урмәви (?-?)
Шејх Абдулла Рудбари (?-979)
Әбу Мәнсур Мәһәммәд әл-Әзһәри (895-980)
Әбүлһәсән Мијанәчи (?-?)
Шејх Әбүлһәсән Һәзрәми (?-981)
Әбүлфәрәч Варсани (?-?)
Шејх Әбу Абдулла Хәфиф оғлу (?-981)
Әбу Абдулла Ширази (?-982)
Ибн Хәфиф Ширази (?-982)
Әбу Нәср Сәррач Туси (?-988)
Муса Имран оғлу Сәлмаси (?-990)
Сәид Әмури оғлу әл-Әзди (?-?)
Әбүлһәсән Әли Һарун оғлу Зәнчани (?-?)
Әбу Бәкр Бәрдәи (?-?)
Чәфәр Мәһәммәд оғлу Әрдәбили (?-?)
Әбу Әзиз Бәрдәи (?-?)
Мәһәммәд Абдулла оғлу Малики Әбһәри (902-985)
Әли Ибн Мәһәммәд әл-Дәрбәнди (?-?)
Әбүлһәсән (Әбүлһүсејн) Әрдәбили (?-1000)
Әбу Вәлид Дәрбәнди (?-?)

Бәракәвејһ Зәнчани (?-?)
Шејх Мәһәммәд Әли Ширвани (?-?)
Әбу Абдулла әл-Марағи әл-Мүғәлләси (?-?)
Сәид ибн Әмр (Әмир) әл-Бәрдәи (?-?)
Ибраһим Әһмәд оғлу Мимәзи (?-?)
Әбүлвәфа Мәһәммәд Мәрәнди (?-1012)
Әбу Әбдүррәһман Сүләмини (940-1021)
Әбузүр'ә Әјјуб оғлу Әрдәбили (тәгр. 940-1024)
Әбу Мәһәммәд Әрдәбили (?-?)
Иса әр-Раги Тифлиси (?-?)
Пир Һүсејн Ширвани (?-?)
Баба Куһи Бакуви (948-1050) вә б.

Мәнбәләрдә бу адлар һөрмәтлә чәкилир вә әсәрләри илә охучуларын гәлбинә јол тапдыглары көстәрилир. Бу мүәллифләрдән бә'зиләринин һәјаты, фәалијјәти, әсәрләри вә давамчылары һаггында илк арашдырмалар фәлсәфи фикир тарихимизин ардычыл вә мүкәммәл тәдгигатчыларындан бири олан шәргшүнас алим Закир Мәммәдова мәхсусдур.

IX-X әсрләрдә «чохлу диспутлар апармыш, китаблары вә ардычыллары олан» Әбүлһәсән Әһмәд оғлу Бәрдәи Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја китабларынын ән јахшыларындан хәбәрдар олан зијалы иди. О, бир нечә дилдә сәрбәст данышыр вә мүталиә едирди[1].

Јусиф Тәбризи (?-912) зәнкин билији, китабханасы вә әсәрләринин самбалы илә мүасирләринә өрнәк олмушдур. Азәрбајчан-түрк, әрәб, фарс вә с. дилләрдә јазыб охумуш бу бөјүк шаир, алим, хәттатын өз Вәтәниндә вә бә'зи Шәрг өлкәләриндә Шејх Јусиф ады илә танынмасы да, онун парлаг зәка саһиби олмасындан сораг верир. Әсрләрин јаддашында әсасән суфи мәсләкли јарадычы зијалылардан бири кими галмышдыр[2]. Белә ишыглы фикир саһибләриндән бири дә Нишапур, Бағдад, Мәккә шәһәрләриндә јашамыш Әһмәд Бәрдичи (?-914) олмушдур. Әбу Әбдулла Мәһәммәд Нисабури (?-1015) «Нишапур тарихи» китабында Әһмәд Бәрдичи һаггында јазмышдыр: «О, фајдаланмыш вә фајдаландырмышдыр». Башга мәнбәләрдә дә онун ады гүдрәтли алим, бөјүк

[1] З. Мәммәдов. Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри Б., 1986, с.4

[2] М. Тәрбијәт. Көстәрилән китаб, с.180-181.

нүфуз саһиби, дүз данышан вә дүз јазан доғручу инсан, инанылмыш мүәллим, әвәзсиз устад кими гејд едилмишдир[1].

Бәрдичинин дөврүмүзә гәдәр саламат галмыш әсәрләриндән бири «Надир адлар» («Әл-Әсма әл-Мүфрәдә») китабыдыр[2]. Бүтүн орта әсрләр боју мүхтәлиф өлкәләрин китабхана, музеј вә коллексијаларында бу китаба сәхавәтлә јер верилмәси Азәрбајҹан китабынын парлаг налијјәтләриндәндир. Һазырда онун әлјазма нүсхәләри Гүдсүн Халидијјә, Дәмәшгин Заһиријјә китабханаларында вә с. мәдәнијјәт мәркәзләриндә сахланылыр[3]. Өз дөврүндә VII-X әсрләрин тарихи һадисәләрини вә ичтимаи-сијаси фикрини өјрәнмәк үчүн бир чох гаранлыг мәтләбләрә ајдынлыг кәтирән бу әсәр бу күн дә актуаллығыны сахламагдадыр[4].

Әбу Сәид Әһмәд Һүсејн оғлу Бәрдәи (?-929) дә Азәрбајчанын мәһсулдар китаб јарадычыларындандыр. Һүгугшүнас вә илаһијјатчы алим кими даһа чох танынмышдыр. Бәрдәдә доғулуб илк тәһсилини бурада алса да, «илләрлә Бағдадда галыб дәрс демишдир». Әрәб мүәллифләринин бөјүк бир нәсли ондан дәрс алмышдыр. Мәсәлән, «мүсәлман һүгугуна даир бир сыра әсәрләр јазмыш Әбүлһәсән Кәрхинин (874-952) тез-тез Азәрбајчан алиминин јанына кәдиб кәлдији вә ондан чох фајдаландығы» тарихи фактдыр. Мәшһур әрәб алими Ибн ән-Нәдим (?-1047) 988-чи илдә јазмаға башладығы вә XI әсрин әввәлләриндә тамамладығы «Әл-Фиһрист» («Көстәричи») китабында Әбу Сәид Бәрдәинин адыны хејли әсәри олан мүәллифләрдән бири кими чәкмишдир[5].

Әһмәд Тәбризинин (?-930) мәшһур әсәрләриндән бири «Истихарә вә мәшвәрәт китабы» («Китаб әл-истихарә вә-л-истишарә») мүәллифинә даһа бөјүк шөһрәт газандырмышдыр[6].

951-чи илдә Мәһәммәд Бәрдәи (?-961) илә көрүшән Ибн ән-Нәдим көркәмли мүтәфәккир вә һүгугшүнас алимин әсәрләринин сајындан вә самбалындан һејрәтә кәлмишди. Бу әсәрләрлә јахындан таныш олан ән-Нәдим Азәрбајчан мүәллифинин тәкчә һүгугшүнаслыға даир 16 мәшһур әсәринин адыны чәкмишдир:

---

[1] *З. Мәммәдов*. Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с. 6-7

[2] Әдәбијјат вә инчәсәнәт.1989, 3 феврал, № 5, с. 6

[3] *З. Мәммәдов*. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983, с.14

[4] Дүнјаја гапы. 1991, феврал (күнү көстәрилмәјиб), № 6, с. 6.

[5] *З. Мәммәдов*. Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с. 7-8.

[6] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. 1, с. 45

«Дүзкүн јол көстәрән китаб», «Гәрибин өјүдү китабы», «Өјрәнәнләр үчүн дүшүнҹә китабы», «Мүхалифләрә гаршы е'тираз китабы» (Јахуд: «Мүхалифәтчиләрә ҹаваб»), «Башчылыға даир китаб», «Мәстедиҹи ичкини гадаған етмәк һаггында китаб», «Мүсәлман һүгугунун әсасларына даир мәҹәллә», «Имамата даир китаб», «Ибн әр-Рәвәндинин имамәтә даир китабына тәнгид китабы» вә с[1].

Бәрдәдә вә Бағдадда јашамыш М. Бәрдәи хариҹилик вә мө'тәзилилик ҹәрәјанларынын нүмајәндәси иди. Буна көрә өзүнә гәдәрки бир чох мүәллиф кими о да исламын тәәссүбкеш идеологларынын тә'гибләриндән еһтијат едәрәк китабларыны кизли јазмыш вә кизли јајмышдыр[2]. Мө'тәзилилик башга тәригәтләрә вә елмләрә, о ҹүмләдән «бүтүнлүкдә ислам фәлсәфәсинин тәшәккүл тапмасына күҹлү тә'сир көстәрмишдир»[3]. М. Бәрдәинин дә әсәрләри бу тә'сирдән кәнарда галмамышдыр. «Онларда мүтәрәгги ҹәһәтләр вә демократик фикирләр» чох олмуш вә гаранлыг мәтләбләрә ишыг салмышдыр[4]. Тәәссүф ки, бу ити зәка саһибинин китаблары тапылмадығына көрә онун гәдим шөһрәтини бәрпа етмәк чәтиндир.

Азәрбајҹан китабынын инкишафында Мәкки Бәрдәинин (?-965) хидмәтләри даһа чох олмушдур. Мәшһур хәттат, алим, јазычы, китаб тәртибчиси вә баҹарыглы мүтәрҹим олан Мәкки јахын вә Орта Шәрг боју узун заман сәјаһәт етмиш, бу өлкәләрин (Мавәрәннәһр, Хорасан вә с.) китаблары, китабханалары, тәһсил оҹаглары, алимләри вә әдибләри илә таныш олмушдур[5]. Јагут Һәмәвинин вердији мә'лумата көрә Мәкки Бәрдәи јаздығы әсәрләрлә инсанлары һејрәтә салмышдыр. «Мәкки о гәдәр чох китаб јазмышдыр (вә тәртиб етмишдир—*И.З.*) ки, һәтта ағла кәтирмәк олмаз»[6]. Тарихчи профессор Ә. Гулијевин јаздығына көрә көркәмли алим, ҹоғрафијачы, астроном Мәкки Әһмәд оғлу Бәрдәинин китаблары мәктәблиләрин вә китабхана охуҹуларынын тез-тез мүраҹиәт етдији мәнбәләрдән олмушдур[7]. Бу о демәкдир ки, Мәкки бир инсан өмрүнә сығмајан хидмәт нүмунәси көстәрммишдир. «О, Дәмәшгдә, Бағдадда, Траблусда, Мисирдә...» мө'тәбәр сөз

---

[1] *З. Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајҹан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с.8-9.

[2] АСЕ. Б., 1978, ҹ.2. с. 147.

[3] *А. Пашазадә.* Көстәрилән китаб, с. 82.

[4] АСЕ. Б., 1978, ҹ. 2, с.147

[5] *Н. Кәрәмов.* Гүдсинин сәјаһәтләри. Б., 1983, с.6.

[6] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1961, ҹ. 1, с. 171.

[7] *Ә. Гулијев.* Азәрбајҹан тарихи. Б., 1972, с.46-47.

саһибләринин китабларындан вә сөһбәтләриндән чох шеј өјрәндији кими, өзү дә китаблары вә сөһбәтләри илә кәздији шәһәрләрдәки адамлара чох шеј өјрәтмишди[1]. О заман бу бөјүк алим вә китаб хадиминин Дашкәнддән јајылан өлүм хәбәринин доғурдуғу дәрин тәәссүф һиссини бу күн онун китабларынын јохлуғу доғурур.

Әбу Мәнсур Әзһәри (895-980) дә Азәрбајҹан, Иран, Түркијә, Орта Асија вә с. өлкәләрдә әсәрләринә бөјүк еһтијаҹ дујулан мүәллифләрдән олмушдур. Јагут һәмәвинин «Мө'ҹәм әл-булдан» китабында вердији мә'лумата көрә, «Тәһзибүл-луғә» («Дилин тәмизләнмәси») онун ән мәшһур китабларындандыр[2]. Бу әсәр бир нечә нәслин масаүстү мә'лумат мәнбәји олмушдур. Хәтиб Тәбризи илк кәнҹлик илләриндә ону охујуб бәјәндикдән сонра шәрһ вә тәдгиг етмәјә, бир аз да дәгиг десәк, китаб һаггында китаб јазмаға чалышмышдыр... О, Бағдада елм өјрәнмәк ардынҹа кедәркән һәмин әсәри дә өзү илә апармышды[3]. Орада Ә. Мәәрри, Х.Тәбризи вә башга дүнја шөһрәтли мүәллифләрин охујуб тәһлил, тәдгиг вә фикир мүбадиләси мәркәзинә чәкдикләри бу китаб бир мүддәт Х. Тәбризинин Бағдаддакы шәхси китабханасына мәхсус олмуш, сонра исә ону Азәрбајҹандан апардығы китабларла бирликдә Бағдад университетинин 70 миндән чох китаба малик китабханасына бағышламышдыр. Бәрдә, Мараға, Әрдәбил, Тәбриз вә б. Азәрбајҹан шәһәрләриндә олдуғу кими Әзһәринин китабы Бағдадда да бөјүк марагла гаршыланмышды[4].

Ирәлидә көстәрдијимиз кими, Әбүлһәсән Зәнҹани (?-?) дә Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын ән мараглы сималарындандыр. «Сафлыг гардашлары» ҹәмијјәтинин хәтти илә јазылмыш 51 трактатын мүәллифләриндән бири дә одур[5].

Онунла бир әсрдә јазыб јаратмыш Әбүлһәсән Әрдәбили (?-1000) дә Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын парлаг сималарындан сајылыр. Јахшы јазычы, алим, хәттат олмуш, Бағдадда дәрс демишдир. Тәкҹә китабларла јох, натиглик мәһарәти илә јүзләрлә кәнҹин (о ҹүмләдән хејли азәрбајҹанлынын) фикри ојанышында мүһүм рол ојнамышдыр. Тәәссүф ки, мәнбәләрдә онун һаггында бир нечә ҹүмләлик мә'луматдан башга һеч нә галмамышдыр[6].

---

[1] *Н. Вәлиханлы.* Көстәрилән китаб, с.139

[2] Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с.27.

[3] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 367.

[4] *И. Зәкијев.* Әсрләрин әкс-сәдасы. Б., Азәрнәшр, 1992, с.29-30

[5] *А.К. Закуев.* Көстәрилән китаб, с.5-6, 10; *З. Мәммәдов* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983, с.35-37

[6] Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с.26; Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. 1. с.45; *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 117-118.

Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын хошбәхтлијидир ки, хејли китаб јазмыш Баба Бакуви (948-1050) кими көркәмли шаир, алим вә философун әлјазма вә чап китабларындан һеч олмаса, бир нечәси зәманәмизә гәдәр саламат галмышдыр. (Бу барәдә XI әср Азәрбајҹан китабы бәһсиндә ајрыҹа данышылаҹагдыр).

Дедикләримизә јекун вурараг белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, сон илләрә гәдәр ерамыздан әввәлки вә сонракы миниликдә, хүсусилә IV-X әср Азәрбајҹан китаб сәрвәти һаггында билијимиз биләјимиздән күҹсүз иди. Бизә ән чох бәлли олан бу иди ки, Азәрбајҹанын VII әсрә гәдәрки зәнкин китаб сәрвәти бүтүнлүклә «јелә верилмишди» (М.Ф. Ахундзадә). Азәрбајҹан өз мәдәнијјәтини јаратмаға сыфырдан башламыш вә ону әрәб мәдәнијјәтинин өлчүләринә ујғунлашдырмаг мәҹбуријјәти илә үз-үзә галмышды...

Сон илләрин елми наилијјәтләри көстәрир ки, Азәрбајҹан китаб јарадыҹылары бу дилдә дә тезликлә бөјүк уғурлар газанмаг баҹарыгларыны әмәли фәалијјәтләри илә доғрултмушлар...

Бурадан бир нечә суал мејдана чыхыр: Әрәб хилафәти дөврүндә Азәрбајҹан дили өз илкинлијини горујуб сахлаја билмишдирми? Ана дилли әсәрләрин итмәси, гарәт вә мәһв едилмәси милли дилин варлығына зәрәр вурмушдурму? Башга халгларын да дил, әдәбијјат, китаб тарихиндә белә фаҹиәләр, јахуд китаб хәзинәләринә јол тапмасына гадаға гојулмуш мәһбус китаблар олмушдурму? Дөвријјәдән чыхарылмыш јазылы абидәләрин көрдүјү иши шифаһи халг әдәбијјаты әвәз едә билмишдирми? Үмумијјәтлә, милли дилин зәнкинлијинә, мүһафизәсинә вә нәсилдән-нәслә өтүрүлмәсинә халг јарадыҹылығы нә дәрәҹәдә көмәк етмишдир?

Китабларда бу суаллара даир һазыр ҹаваблар олмаса да, бир сыра тәдгигатлар әсасында белә гәнаәтә кәлмәк мүмкүндүр ки, VII әсрә гәдәрки јазылы абидәләр вә шифаһи әдәбијјат нүмунәләри сонракы әсрләрдә халг арасында мәхфи јолларла кениш јајылараг ана дилинин илкинлијини вә сафлығыны горујуб сахламаға хидмәт етмәсәјди, «Китаби-Дәдә Горгуд»у нә әрәб хилафәтиндән сонракы Азәрбајҹан түркләри охујуб баша дүшәрди, нә дә бугүнкү азәрбајҹанлылар. Белә хошбәхтлик тарихдә һәр халга нәсиб олмамышдыр. Мүгајисә үчүн бир факта диггәт едәк.

Кембриҹ университетинин профессору Кент Грик «Мән Гураны нечә дәрк етдим?» китабында јазыр ки, Гуранын сајәсиндә «әрәб дили 14 әср әрзиндә ҹидди дәјишиклијә уғрамамыш вә өз илкин шәклини кифајәт гәдәр һифз етмишдир. Чүнки бу дилин Гуран кими дәјишмәз тә'лим китабы олуб». Буна көрәдир ки, «Филоложи бахымдан Гураны вә мүасир әрәб әдәбијјатыны охумаг арасын-

да чидди фәрг көрүнмүр» (Шәһријар, 1997, 18-24 сентјабар, № 37, с. 6).

Мүәллиф даһа сонра јазыр: «Биз инкилисләр 14 әср бундан әввәл Инкилтәрә әразисиндә јашамыш әчдадларымызын јазылы абидәләрини охујуб баша дүшә билмирик. Һәтта филологлар белә VII әср франсыз дилинин хүсусијјәтләрини ајдынлашдыра билмәмишләр» (Јенә орада).

Бу бахымдан Азәрбајчанда вәзијјәт нечә олмушдур?

Дүнја шөһрәтли Дәдә Горгуд абидәсинә әсаслансаг, дејә биләрик ки, о дөврдәки Азәрбајчан-түрк дили илә мүасир Азәрбајчан дили арасында әсаслы фәрг јохдур. Буну Ә. Дәмирчизадә, М. Чаһанкиров вә башга алимләрин фикирләри дә тәсдиг едир ки, бу китабын лүғәт тәркибини тәшкил едән 4825 сөздән 486-сы әсасән әрәб вә фарс (350+136=486) мәншәлидир, галан 4339 сөз исә түрк-Азәрбајчан дилинә аиддир (М. Чаһанкиров. Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајчан әдәби дилинин апарычы үслублары. 2-чи һиссә. Б., 1989, с. 48-49). Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, Азәрбајчан-түрк дилинин горунмасы саһәсиндә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун вә дикәр шифаһи халг әдәбијјаты инчиләринин көрдүјү мүгәддәс иши әрәб дилинин илкинлијинин горунмасында Гуранын көрдүјү ишлә мүгајисә етмәк олар.

«Китаби-Дәдә Горгуд» илк түрк дилли јазылы абидәмиздир. Бу дүнја шөһрәтли абидәдән сонракы әсрләрдә Азәрбајчан дилинә «6 миндән чох әрәб вә фарс мәншәли сөз» дахил олмушдур (А.Ш. Пашазадә. Гафгазда ислам. Б., 1991, с.112). X әсрин ахырларында әрәбләшдирмә сијасәти ағыл диваны гаршысында мүһакимә едилмиш вә Азәрбајчан мәдәнијјәти јенидән өз милли либасыны кејмәк шансы газанмышды. Бунун нәтичәсиндә Азәрбајчан әдәбијјаты вә китабы XI әсрдән е'тибарән фарс вә түрк дилләринин гојнунда сығыначаг тапмышдыр. Азәрбајчанлы мүәллифләрин бу дилләрдә (вә дикәр дилләрдә) јаратдыглары, тәрчүмә, тәртиб вә шәрһ етдикләри мин нүсхәләрлә әлјазма вә чап китаблары бу күн дүнјанын бир сыра хәзинәләриндә мүһафизә едилир. Бу кими әлагәдар мәсәләләр нөвбәти фәсилләрдә ишыгландырылмышдыр.

III ФӘСИЛ

ОРТА ӘСРЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН КИТАБЫ ВӘ КИТАБХАНАЛАРЫ ТАРИХИНДӘН (XI-XVIII ӘСРЛӘР)

1. XI әсрин мә'нәви мәнзәрәси

Тарих сүбут етмишдир ки, мәдәнијјәтләр бир-бири илә говушанда онларын һәм тәрәгги сүр'әти, һәм дә күчү артыр. Бу мә'нада, милли мәдәнијјәтләр дүнја мәдәнијјәти нәһринә ахан күчлү чајлара бәнзәјир. Азәрбајчанын сөз сәрвәти дә XI әср китаб мәдәнијјәти тарихинә белә чајлардан бири кими дахил олмушдур. Бу әсрә гәдәр Шәрг халглары, о чүмләдән Азәрбајчан халгы китабчылыг вә китабхана иши, китаб дүканы вә китаб базары, шәрһчилик сәнәти, мүталиә вә тәһсил мәдәнијјәти, әдәби мәчлисләрин вә китаб мүзакирәләринин тәшкили вә с. мә'нәви тәрәгги саһәләриндә зәнкин тәчрүбә топламышды. Бунун сәбәбләриндән бири бу иди ки, Азәрбајчан гәдим дөврләрдән бәри мәдәни тәрәггинин «говушма нөгтәси олмушдур». Зәнкин китабханалары, елми, әдәби әсәрләри, фолклар ән'әнәләри вә с. мә'нәви дәјәрләри илә «сечилән бу өлкә X әсрин сону, XI әсрин әввәлләриндән башлајараг» өзүнүн орижинал јазылы абидәләри илә тәкчә милли јарадычы гүввәләрә дејил, Азәрбајчан һүдудларындан узагларда белә елми вә әдәби јарадычылығын бир чох саһәләрини әһатә едән «башга әдәбијјаталара» да сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир[1]. Бу јолу кечән халглар үчүн олдуғу кими, Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти үчүн дә XI әср дөнүш әсридир. Бу дөнүш шаһраһ, һамар јол һесабына јох, бир сыра чәтинликләр вә манеәләр сәддинин мүгавимәтини гырмаг һесабына баша кәлмишди. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг, Шәрг китаб мәдәнијјәтинин о дөврдәки мә'нәви мәнзәрәсинә даир бир нечә факта өтәри нәзәр салыб сонра Азәрбајчан китабынын инкишафындан вә онун мәшһур јарадычыларындан данышмаг даһа мәгсәдәујғун олар.

---

[1] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1989, ч.2. с.5.

XI əsrdə 600 ilə јахын иди ки, Бухарада əрəб, түрк, дари, Сурија вə с. Шəрг дилләриндə орижинал вə тəрчүмə китаблары сатылан бөјүк базар варды[1]. Белə базарлардан бири дə Азəрбајчанын һəмəдан шəһəриндə фəалијјəт көстəрирди. Мүхтəлиф дилләрдə китаб сатанлар вə аланлар тез-тез бу базара топлашардылар. Базарда отуруб бир нечə чилд əлјазма китабыны гаршысына гојуб сатан бир һəкимлə растлашан Ибн Сина китаблардан бирини азачыг ачыб өртəн кими «бу ки, «Ганун»дур» демишдир. Китаб сатычысы чаваб вермишдир ки, «Тамамилə доғрудур. Сиз исə Шејх əр-Рəиссиниз (јə'ни: Ибн Синасыныз—*И.З.*) вə ти'гибдəн (Султан Маһмуд Гəзнəвинин тə'гибиндəн кизлəнмəк үчүн—*И.З.*) гачараг бура кəлмисиниз». Ибн Синанын «Нəдəн билдин ки, мəн Шејх əр-Рəисəм?» суалына китаб сатычысы белə чаваб вермишдир: «...Сəһвсиз олараг гəрара кəлдим ки, китабын сəһифəлəриндəн биринə көзүчү бахмагла онун «Ганун» олдуғуну мүəјјəн едəн шəхс һеч кəс јох, мəһз мүəллифин өзү ола билəр»[2].

XI əсрдə китабхана гуручулуғу саһəсиндə дə Азəрбајчанда бөјүк наилијјəтлəр газанылмышды. Шəргин мүһүм мəдəни мəркəзлəри бу саһəдə даһа чох ирəлидə кетмəклə Азəрбајчана вə дикəр өлкəлəрə өрнəк олмушдур. Мө'тəбəр мəнбəлəр əсасында јазылмыш бир мəгалəдə[3] белə китабханалардан бири һаггында дејилир ки, Мисирдə 1005-чи илдə ачылмыш «Дарүл-Һикмəт» китабханасы узун мүддəт Бағдадын дөрд милјон чилдə јахын китаб фондуна малик ејни адлы китабханасынын əкиз тајы сајылмышдыр. Бурада китаблар шө'бəлəр үзрə бөлүнмүшдү. Мəсəлəн, фəлсəфə вə антик елмлəр шө'бəсиндə сахланылан 18 миндəн артыг китабын мүһафизəси үчүн илдə 2570 динар мəблəғиндə гызыл пул хəрчлəнирди. Китабхананын јеринə гамыш һəсир вə башга дөшəнəчəклəр салынмыш, пəнчəрəлəрə пəрдə чəкилмиш, масаларын үстүнə охучулар үчүн кағыз, мүрəккəб вə гəлəм гојулмушду. Китабхана јарадыланда 500 мин чилдə гəдəр, бир аз сонра исə 1 милјон 600 мин чилд китабы олмушдур. Китабхана һамынын үзүнə ачыг иди. Кечмишдə Јунаныстанда театра кəлəнлəрə пул верилдији кими, Мисирдə китабханадан истифадə едəн тəлəбəлəрə дə дөвлəт хəзинəсиндəн тəгаүд верилирди.

Шəргин белə китаб хəзинəлəри Азəрбајчанда да јахшы əкс-сəда доғурмушду. Мүхтəсəр дə олса дејəк ки, дүнјанын бир сыра мəдəни

---

[1] *А. Г. Глухов.* Əсрлəрин сынағындан чыхмыш китаблар. Б., 1979, с.18.

[2] Орада, с.23.

[3] *Шəһријар.* 1997, 28 мај, № 121, с.7.

өлкәләриндә олдуғу кими, XI әсрә гәдәр Шәргдә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан шәһәрләриндә минләрлә китабхана јарадылмышды. Азәрбајҹанын Һәмәдан шәһәриндә Әбүл Вәфанын бөјүк бир китаб сарајыны хатырладан шәхси китабханасы[1] XI әсрин әввәлләринә гәдәр 2,5 әсрлик инкишаф јолу кечмишди. Бухара әмири Ибн Јәһјанын бир чох отагдан вә мүталиә салонундан ибарәт китабханасынын фәал охуҹусу олмуш Ибн Сина бу елм хәзинәси һаггында өз тәрҹүмеји-һалында мә'лумат вермишдир[2]. Һәзрәт Әлинин хүтбәләрини, өјүдләрини, вәсијјәтләрини, мәктубларыны вә һикмәтли сөзләрини топлајыб «Нәһҹүл-бәлағә» («Көзәл данышмаг јолу») ады илә китаб һалына салан Шәриф Рәзи (970-1015, Бағдад) мәшһур шәхси китабхана саһиби олмагла јанашы, «Үсул вә әдәбијјатда чох уҹа мөвге газанмышды». Өзүндән бир гәдәр бөјүк гардашы алим Сејид Мүртәзанын китабханасында 80.000 ҹилд китаб варды.[3] О, 80 ил өмүр сүрмүш вә 80 ҹилд китаб јазмышдыр[4].

Бу кими көстәриҹиләрин Азәрбајҹанда рәғбәтлә гаршыланмасына даир мәнбәләрдә кифајәт гәдәр мә'лумат вардыр. Бу әсрдә Бәрдә, Кәнҹә, Тәбриз, Нахчыван кими мүһүм елм вә мәдәнијјәт мәркәзләри зијалылары, китаблары, китабчылары (хәттатлары, рәссамлары, ҹилдчиләри, зәрләјиҹиләри), китабханалары, тәһсил оҹаглары вә с. саһәләрдәки наилијјәтләри илә узаг өлкәләрдә дә танынмышдыр.

Гәдим мәнбәләр хәбәр верир ки, Азәрбајҹан китабы вә китабханаларынын XI әсрә гәдәрки инкишаф јолуну изләјән дүнја шөһрәтли мүәллифләрдән бири Бәһмәнјарын мүәллими Ибн Сина олмушдур. Јарадыҹылығынын ән мәһсулдар дөврүнү Азәрбајҹанда кечирмиш вә бурада бир сыра гијмәтли әсәрләр јазмыш[5] Ибн Сина 20 илә (1000-1020) тамамладығы 5 ҹилдлик «Ганун» китабыны јазаркән Азәрбајҹан вә Шәрг китабханаларындан, о ҹүмләдән Бухара, Һәмәдан, Исфаһан... китабханаларындан да чох истифадә етмишдир. О, ерамызын XI әсринә гәдәрки тибб китабларынын наилијјәтләрини нәзәрдән кечирәрәк јаратдығы даһијанә әсәрлә тибби тәфәккүрүн мин иллик инкишаф јолуну ҹилаламышдыр[6]. О замандан бәри бу китаб (вә алимин дикәр әсәрләри) Азәрбајҹан

---

[1] Мәдәнијјәт, 1993, 5 феврал

[2] Әлјазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр). 1979, ч. 5, с. 119-120

[3] *Һәзрәт Әмир Әли ибн Әбуталиб.* Нәһҹүл-бәлағә. Б., Сабаһ, 1994, с.6, 9.

[4] *А. Рзајев.* Нәсирәддин Туси. Б., 1996, с. 19

[5] *Ә. Һәмидов.* Логманлар јурду. Б., Ишыг, 1991, с. 20.

[6] *А.Г. Глухов.* Көстәрилән китаб, с.19.

һүдудларында да кениш јајылмышдыр. Онун 6 гәдим әлјазма нүсхәси (ән гәдими 1143-чү илә аиддир) вә Ибн Синанын даһа 6 башга әлјазма әсәри Азәрбајҹан ЕА РӘИ фондунда сахланылыр[1].

XI әсрдә тәрҹүмә иши дә јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишди. Шәрг вә дүнја дилләриндә китаб тәрҹүмә едән баҹарыглы тәрҹүмәчиләрин сә'ји илә Пифагор, Евклид, Платон, Аристотел, Гале, Александр Афродиси, Плотин, Порфири, Птоломеј вә башга мүәллифләрин китаблары VII әсрин сонларындан башлајараг XI әсрә гәдәр әрәб дилинә тәрҹүмә едилиб[2] Шәрг өлкәләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹанда охуҹуларын марағына сәбәб олмушду. Һәмин дөврдә Азәрбајҹанын вә бир сыра Шәрг мүәллифләринин китаблары да бөјүк шөһрәт газанмышды. Әбунәср Фәраби, Ибн Сина, Әбурејһан Бируни, Әбүлһәсән Бәһмәнјар, Гәтран Тәбризи, Хәтиб Тәбризи кими фикир нәһәнкләринин китаблары дүнја китабханаларына вә елми фикир мәркәзләринә јол тапмышды[3].

Орижинал вә тәрҹүмә китабларынын јајым мәркәзләри арасында Азәрбајҹан да әсас јерләрдән бирини тутурду. Китаб һәдијјә вермәк вә шәхси китабханаларыны зәнкинләшдирмәк истәјәнләр китаб сатылан јерләрә вә муздлу хәттатлара даһа чох мүраҹиәт едәрдиләр.

Фәрәһ доғуран бу кими көстәричиләрә бахмајараг, X-XI әсрләрдә (вә сонралар) Бәрдә, Шамахы вә с. Азәрбајҹан шәһәрләриндә хәјанәткар гүввәләрин әли илә китаблары гәддарҹасына мәһв етмәк һаллары илә јанашы, Шәргин мүхтәлиф мәдәни мәркәзләриндә китабханалары «күфр» очағы сајан, мүәллифләрә вә охуҹулара һәбсхана, дар ағаҹы, тонгал вә'д едәнләр дә аз олмамышдыр. Фанатик диндарлар бә'зи шәһәрләрдә, мәсәлән, Гаһирәдә китабханаларын вә елм евләринин фәалијјәтини шүбһә алтына алмыш, һаким даирләрин рә'ји илә онлары бағлатдырмыш, китабларыны јандырмыш, кафирликдә иттиһам олунан елм адамларыны вә китабханада охуҹулара дәрс кечән мүәллимләри өлүм ҹәзасына мәһкум етмишләр[4].

Гәләм саһибләрини вә охуҹулары горху алтында сахламаға, бунунла да елмләрин, китабларын вә китабханаларын ҹәмијјәтдәки нүфузуну сарсытмаға јөнәлдилмиш бу кими фаҹиәләр Азәрбајҹанда да күҹлү е'тираза сәбәб олмушду. Белә фаҹиәләрдән бири

---

[1] АСЕ. Б., 1980, ч. 4, с. 356.

[2] *З. Мәммәдов*. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983, с. 20-23.

[3] *И. Зәкијев*. Әсрләрин әкс-сәдасы. Б., 1992, с. 26-31.

[4] *Ш. Султанов, К. Султанов*. Кестәрилән китаб, с. 92.

һаггында дүнја шөһрәтли Азәрбајҹан алими Ф. Рәшидәддин јазмышдыр ки, Әфганыстан падшаһы (997-1030) Султан Маһмуд Гәзнәви (969-1030) гәдим тиҹарәт вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән сајылан Реј шәһәрини фәтһ едәркән (1029) «кафир» һесаб етдији адамлары «гәддарҹасына гылынҹдан кечирди». О, ахтарыш апармагла «рафизләрин, батиниләрин вә философларын евләриндән әлли халвар[1] (20 тон—*И.З.*) китаб чыхарараг» ағаҹлардан дири-дири асдырдығы адамларын алтында јандырмағы әмр етмишди[2].

Белә фаҹиәләр тәкҹә ерамызын I-II миниллипләриндә јох, ерамыздан әвләр дә чох олмушдур. Ҹ. Неһру тәәссүф һисси илә јазмышдыр ки, е.ә. 246-чы илдә һакимијјәт башына кечмиш, лакин ики мин ил әрзиндә Чиндә императорларын һакимијјәтдә олмасыны унутдурмаг вә һәр шеји өз ады илә бағламаг јолу сечмиш Шихуандинин (мә'насы: бөјүк биринҹи император; әввәлки ады: Ин Чжен) фәрманына әсасән тәбабәтә вә бә'зи тәбијјат елмләринә даир китаблардан башга, Чинин бүтүн китаблары јандырылмыш, шәхси китабларыны кизләтмәјә ҹәһд едән јүзләрлә алим дири-дири торпаға басдырылмыш, минләрлә китаб исә өз охуҹулары илә бирликдә күлә дөндәрилмишди...[3]

Бу кими дәһшәтли һадисәләрин тә'сир далғалары бүтүн Шәргә јајылса да, мүхтәлиф шәһәрләрдә мәскунлашмыш Азәрбајҹан јазычы вә алимләри горху һиссини ағыл вә зәка күҹү илә боғараг китаб јазмағы вә јајмағы, мәдрәсә вә китабханалар тәшкил етмәји шәрәфли бир иш сајмышлар. Онларын фәрди вә әлбир сә'јләри илә XI әсрдә Азәрбајҹанын бир сыра шәһәрләриндә јени типли мәдрәсәләр вә китабханалар јарадылмыш, хејли китаблар јазылмыш вә тәрҹүмә едилмишди. Кәнҹә, Шамахы, Шуша, Бакы вә с. шәһәрләрдәки мәдрәсәләрә ушаглар 16 јашындан гәбул едилирдиләр. Онлара шәриәт, әдәбијјат, тарих, фәлсәфә, мәнтиг, психолокија, ријазијјат, тибб, әҹзачылыг, нүҹум вә с. фәнләр өјрәдилирди. Тәһсил әсасән әрәб вә фарс дилләриндә апарылса да, һәмин дилләрдәки китаблардан башга мәдрәсә китабханаларында дикәр дилләрдә дә хејли китаб варды. Онларын арасында јерли мүәллифләрин дә китаблары чохлуг тәшкил едирди. Мәктәблиләр вә мүәллимләр китаблардан һеч бир мәһдудијјәт гојулмадан истифадә едирдиләр. Мәдрәсәләрдә јерли мүәллимләр алимләрлә јанашы

---

[1] Бир халвар 25 пуд, бир пуд 16 кг-дыр. Бах: Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти. Б., 1966, с.693; Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти. Б., Елм, 1987, ҹ. 4. с. 295.

[2] *Ш. Султанов* вә *К. Султанов*. Көстәрилән китаб, с. 180.

[3] *Ҹ. Неһру*. Үмумдүнја тарихинә нәзәр. Б., 1986, с. 108-110.

мухтәлиф Шәрг өлкәләриндән дә'вәт едилмиш јүксәк ихтисаслы нүфузлу алимләр дә дәрс дејирдиләр. Һәр мәдрәсә китабханасынын фондунда «он минләрлә чилд әлјазма» китаб варды.[1]

Мәдрәсәләрин нәздиндә хәттат, рәссам, чилдчиләри... бирләшдирән китаб е'малатханасы фәалијјәт көстәрирди. Бурада Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја мүәллифләринин ән зәрури китабларынын сурәти чыхарылырды[2]. Бу јолла чохалдылан китаблар китабханалара вә китаб дуканларына пајланыр вә мухтәлиф јолларла дүнја өлкәләринә јајылырды. Шамахыда XI әсрдә зәнкин китабханалары олан бир нечә мәдрәсә вә коллечин Шәрг өлкәләринә јајылан шөһрәти тәдричлә ермәни гысганчлығынын гурбаны олмушдур. О заман ермәниләрин китабхана илә бирликдә јандырдыглары 4 коллечдән[3] һәләлик бир из тапылмаса да, мәдрәсәләрдән биринин бинасы Шамахыда Чүмә мәсчидинин һәјәтиндә ашкар едилмишдир[4]. Мәсчид дә (743), мәдрәсә дә кениш саһәси олан «бөјүк һәјәтин дәринлијиндә» тикилмишди. Мәсчид-мәдрәсә-китабхана комплекс һалында бирләшдириләрәк[5] ваһид бир мәркәздән идарә олунурду.

XI әсрдә тәзјигләр вә тә'гибләр бә'зән мә'нәви иткиләрлә нәтичәләнсә дә, Азәрбајчан зијалылары мәнсуб олдуглары халгын вә тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин кәләчәјинә бөјүк үмидләр бәсләјәрәк китаб мәдәнијјәтинә јени-јени төһфәләр вермишләр. Баба Куһи Бакуви, Әбүлһәсән Бәһмәнјар, Гәтран Тәбризи, Хәтиб Тәбризи вә башга мә'тәбәр мүәллифләрин симасында Азәрбајчан китабы өзүнүн ән уғурлу дөврләриндән бирини јашамышдыр.

Бу кими фактлар тәсдиг едир ки, елм вә әдәбијјат тарихиндә олдуғу кими, Азәрбајчан вә Шәрг китабы тарихиндә дә XI әср мүһүм бир мәрһәләдир.

* * *

Баба Куһи Бакуви (948, Бакы—1050, Шираз) Азәрбајчанын көркәмли шаири вә философудур. Заманын тәләбинә көрә әсәрләрини әрәб вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Чох күман, ана

---

[1] *Ә. Чәфәрзадә, С. Гәнијев, Р. Алышов, С. Рәсулов.* Шамахы. Б., 1994, с. 111-112.

[2] Орада, с. 112.

[3] Јени фикир. 1991, 28 сентјабр, № 38, с. 5.

[4] *Ә. Чәфәрзадә, С. Гәнијев, Р. Алышов, С. Рәсулов.* Шамахы. Б., 1994, с. 112.

[5] *В. Мурадов.* Орта әср Азәрбајчан шәһәрләри. Б., 1983, с.45.

дилиндә дә әсәрләри олмушдур, лакин онлар бизә кәлиб чатмамышдыр. Өз дөврүндә мүкәммәл ше'р Диванлары вә дикәр әсәрләри әлдән-әлә кәзмишдир. Бир Диваны Британија музеји китабханасындадыр. Дикәр бир нүсхәси XX әсрин әввәлләриндә Ширазда чап едилмишдир[1]. Шаирин Диванынын 13 ил әрзиндә үч дәфә (1940, 1949, 1953) Иранда чап олунмасы[2] Баба Куһи ирсинин XI әсрдән бәри рәғбәтлә гаршыланмасынын вә сүр'әтлә јајылмасынын мәнтиги нәтичәләриндән биридир.

Баба Куһи алим вә сәјјаһ кими дә шөһрәт газанмышдыр. Бир чох Шәрг шәһәрләрини кәзмиш, Иранда, Әрәбистанда, Һиндистанда... шаирләрлә, алимләрлә көрүшмүш, китабхана вә тәһсил очагларында олмушдур[3]. Охудуғу китаблардан, көрүшдүјү алимләрдән вә әдибләрдән хејли мә'лумат топламышды. Буна көрә әсәрләринин јазылма вә јајылма үнванлары да чох кениш иди: Азәрбајчан, Иран, Түркијә, Ираг, Орта Асија, Әрәбистан, Һиндистан...

О, Шәрг вә дүнја китабынын наилијјәтләрини мүнтәзәм изләмишдир. Гәдим дүнјанын вә өз дөврүнүн ән мәшһур мүәллифләринин (Емпидокл, Пифагор, Зәрдүшт, Һәллач...) әсәрләрини дәриндән өјрәнмиш вә Бакы, Нишапур, Шираз шәһәрләриндә јашадығы илләрдә[4] шәхси китабханасына хејли китаб топламышды. Сә'ди, Баба Куһинин әсәрләрини чох бәјәнмиш вә онун китабларынын фәал охучусу олмушдур. О, «Бустан» әсәриндә Баба Куһинин ше'рләриндән мисал кәтирмиш вә шаири вәсф етмишдир[5].

Сә'ди кими бир чох китаб хадимләри Баба Куһи илә тез-тез һәмсөһбәт олмуш, охудуглары әсәрләрдән өјрәнә билмәдикләри бә'зи елми һәгигәтләри вә сәнәт сирләрини ондан өјрәнмишләр. Бу көркәмли фәлсәфи фикирләр шаири зијалыларла көрүшләриндә, кечирдији мәчлисләрдә «бир сыра елми мүбаһисәләрә» ајдынлыг кәтирмәклә һамыны һејрәтләндирмиш вә дәјәрли китаблар јазмаға руһландырмышдыр. Онун мәчлисләриндә иштирак едән шаирләр, алимләр, тәригәт башчылары, дөвләт вә дин хадимләри вә башга адамлар китаб јарадычылығында, мүталиә вә билик јарышында

---

[1] *М. Ә. Рәсулзадә.* Азәрбајчан шаири Низами. Б., 1991, с.13.

[2] Азәрбајчан классик әдәбијјатында ишләдилән адларын шәрһи (Тәрт.: А.М. Бабајев). Б., 1974. с.9; 1995, с.21.

[3] АСЕ. Б., 1976, ч. 1, с. 517.

[4] Орада.

[5] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 185-186; *М.Ә. Рәсулзадә.* Көстәрилән китаб, с. 13.

онун һамыдан «габагчыл вә гүдрәтли олдуғуну е'тираф етмишләр»[1].

Бир сыра дәјәрли китаблар јазмыш Баба Куһинин әдәби, елми, фәлсәфи әсәрләринин әлјазма вә чап нүсхәләри дүнја китабханаларынын бир чохунда вардыр. «Суфиләрин һекајәтләри» әсәри Истанбулун Ајасофија китабханасындадыр[2]. «Гафилләрә хәбәрдарлыг» вә «Әл-Һүсејн бин Мәнсур әл-Һәллачын һәјатынын әввәли вә ахыры» әсәрләрини мүхтәлиф китабханалардан әлдә етмиш франсыз шәргшүнасы Л. Массинјон Баба Куһи һаггында тәдгигат апармыш вә һәр ики јазылы абидәни франсызча тәрчүмәси илә бирликдә 1914-чү илдә Парисдә чап етдирмишдир[3]. Бу әсәрләрин нәшри Авропада Баба Куһијә вә онун китабларына марағы артырмыш вә мүәллифин әдәби-елми шөһрәтинин һүдудларыны хејли кенишләндирмишдир.

Шәргдә вә Авропада Баба Куһинин чап китабларынын көрдүјү иши орта әсрләрдә китабларынын әлјазма нүсхәләри көрмүшдүр. Онларын јанлыш әгидәләрә вә бир чох мүәллифин јарадычылығына мүтәрәгги тә'сири чох олмушдур. Дүнја шөһрәтли Азәрбајчан зијалылары (Ејнәлгүзат, Нәими, Нәсими...) Мәнсур Һәллачын (858-918) әсәрләриндән фајдаланмыш вә онларын тә'сирилә јени-јени әсәрләр јазмышлар[4].

Мәнбәләрдә көстәрилир ки, Баба Куһинин «Һәдисләр», «Арифләрин хәбәрләри», «Һикмәтли сөзләр» вә с. әсәрләри дә олмушдур[5]. Һәләлик онларын үнваны тапылмамышдыр.

Мәнбәләрдә Баба Куһинин гардашы Пир Һүсејн Ширванинин дә ады XI әсрин ән мәшһур китаб јарадычыларындан бири кими чәкилмишдир. О, јахшы хәттат, бөјүк алим, устад шаир вә зәнкин китабхана саһиби кими танынмышдыр. «Әхбарүл арифин», ше'рләр Диваны вә с. әсәрләри она бөјүк шөһрәт газандырмышдыр[6].

Нәдәнсә, бу мүәллифләрин әсәрләри индијә кими ана дилинә тәрчүмә, нәшр вә тәдгиг едилмәмиш, 20 чилдлик «Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы»нын мүвафиг чилдиндә вә

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 184-185.

[2] *З. Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986. с. 9-10.

[3] АСЕ. Б., 1976, ч.1, с.517.

[4] АСЕ. Б., 1987, ч.10, с.193.

[5] АСЕ. Б., 1976, ч.1, с. 517

[6] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч. 1, с. 26; *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 185.

дәрсликләрдә әсәрләриндән нүмунәләр верилмәмишдир. Һалбуки Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын, әдәби вә елми фикринин инкишафы тарихиндә шәрәфли јерләрдән бирини тутан Баба Куһи вә Пир Һүсејн Ширвани кими мәшһур китаб хадимләри илә Азәрбајҹанын фәхр етмәјә мә'нәви һаггы вардыр.

* * *

XI әср Азәрбајҹан китабынын ән бөјүк јарадыҹыларындан бири дүнја шөһрәтли философ Әбүлһәсән Бәһмәнјардыр (993-1066). О, Ибн Синанын тәләбәси, досту вә давамчысы олмушдур. Шәрг вә дүнја китаб мәдәнијјәтинин о дөврә гәдәрки ән јахшы наилијјәтләриндән хәбәрдар олан Бәһмәнјар шәхси китабханасына хејли китаб топламыш, бураны алимләрин фикир мүбадиләси мәркәзинә чевирмишди. Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, XI әсрдә дә алимләр вә әдибләр бир-биринин евинә, јахуд китабханасына јығышыб күндүзләр, чох заман исә кечәләр сүбһә гәдәр китаб охујар, мүзакирә едәр вә топлантыны суал-ҹавабла баша вурардылар[1]. Бу мә'нада Бәһмәнјарын һәјатыны китаблар арасында кечән өмүр, јахуд, китаблара сәрф олунмуш өмүр адландырмаг олар.

Бәһмәнјарын китабханасында онун өз китаблары да әсас јер тутурду: «Тәһсил китабы», «Мәнтигә даир зинәт китабы», «Көзәллик вә сәадәт китабы», «Метафизика елминин мөвзусу», «Мөвҹудатын мәртәбәләринә даир трактат» вә с. Сонунҹу ики әсәри алман шәргшүнасы Соломон Попер тәдгиг едиб алманҹа чевирәрәк әрәб орижиналы илә бирликдә 1851-ҹи илдә Лејпсигдә нәшр етдирмишдир. 1911-ҹи илдә исә бу ики китаб әрәб дилиндә Гаһирәдә мәтбәә үзү көрмүшдүр[2].

Азәрбајҹан алиминин бир чох јазылы фәлсәфи суаллары әсасында Ибн Сина «Әл-Мүбаһәсат» («Мүбаһисәләр») адлы китаб јазмышдыр. Әлјазмалары бир сыра өлкәләрдә, о ҹүмләдән бир нүсхәси Берлин китабханасындадыр[3]. Ш.А. Пашазадә бу китабы сәһвән Бәһмәнјарын әсәри кими көстәрмишдир[4]. Бәһмәнјарын Ибн Синаја јаздығы фәлсәфи мәктублардан бир нечәсинин әлјазмасы[5]

---

[1] 100 бөјүк түрк. Б., 1991, с.51.

[2] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., Елм, 1983, с.4-5, 74.

[3] Орада, с. 73; *М.Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 52-53.

[4] *А. Пашазадә.* Гафгазда ислам. Б., Азәрнәшр, 1991, с.119.

[5] АСЕ. Б., 1978, ч. 2, с. 153.

вә Ибн Синаын онун суалларына вердији чаваблардан ибарәт ики мәктубун әлјазмасы Дашкәнд вә Санкт-Петербург шәһәрләриндә сахланылыр[1].

Гәдим мәнбәләрдә дејилир ки, Ибн Сина полемик әсәрләриннин чохуну тәләбәси Бәһмәнјарын суалларындан вә китабларындан тә'сирләниб јазмышдыр. Шүбһәсиз, һәмин суалларын чохуна Ибн Сина һәлә 15-16 јашларында оланда Бухара әмири Ибн Јәһјанын хејли отагдан вә салондан (елм саһәләри үзрә оху залларындан) ибарәт китабханасындан вә топладығы дикәр китаблардан истифадә едәркән чаваб тапмыш, сонралар ардычыл мүталиә һесабына бу чаваблары дәринләшдирмишди. Бәһмәнјар кими зәнкин китабхана саһиби олан Ибн Сина тәрчүмеји-һалында јазмышдыр: «Мән он јашымда икән Гураны вә әдәбијјат елмини өјрәнмишәм... Сонра мәнтигә даир китаблар охумуш вә бу елмләрин инчәликләринә артыг мүстәгил бәләд олмушам... Китаб охумағы вә топламағы давам етдирмишәм...» Тәләбәләриндән биринин јаздығына көрә, «Билик ахтаран ким вардыса, һәр ахшам онун евинә кәлирди. Нөвбә илә» бурада китаб охујар, суал-чаваб апарардылар. Ибн Сина өзү дә јазыр ки, мән күндүзләр кими кечәләр дә елм өјрәнмәклә вә өјрәтмәклә мәшғул олдуғума көрә «бир кечә дә олсун дојунча јатмамышам»[2].

Бәһмәнјарын да һәјаты белә кечмишдир. О, өзүнүн вә мүасирләринин евиндә олдуғу кими, Ибн Синанын евиндә кечирилән китаб охунушларында вә мүзакирәләриндә дә фәал иштирак етмишдир. Бурада Ибн Синанын иштиракы илә онун китаблары охунулуб мүзакирә едиләрди. Әбубејд Ибн Синанын «Шәфа» фәлсәфи китабыны, Мә'суми онун «Тибб гануну» китабыны, Ибн Зилә даһи алимин «Ишарәләр вә гејдләр» китабыны, Бәһмәнјар исә Ибн Синанын 20 чилдлик «Һасил едән вә һасил олунан» адлы китабыны нөвбә илә охујардылар. Дәрин суаллара сәррәст чаваблар вермәкдә Бәһмәнјар даһа чох сечиләрди. Чох вахт белә охулар вә фикир мүбадиләләри күнләрлә, ајларла сүбһ ачылана гәдәр давам едәрди[3].

Мүасирләри Бәһмәнјары чанлы енсиклопедија кими танымыш, китабларыны билик вә мүдриклик мәнбәји һесаб етмишләр. Бир чох алим (Әбүл Аббас Ләвкәри, Әфзәләддин Хунәчи, Н. Туси, Сира-

---

[1] *З. Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с. 12.

[2] *А.Г. Глухов.* Кестәрилән китаб, с. 17, 18, 23.

[3] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., Елм, 1983, с. 43, 58.

чəддин Урмəви...) өзлəрини Бəһмəнјарын шакирди вə идеја давамчысы адландырмыш, газандыглары наилијјəтлəр үчүн она борчлу вə миннəтдар олмушлар[1]. Əн көркəмли əрəб алимлəри дə бу даһи Азəрбајҹан алиминин китабларына һəсəд апармышлар. Низами Əрузи Сəмəргəнди (XII əср), Ибн Əби Усејбиə (1203-1269) вə башга мүəллифлəрин əсəрлəриндə Бəһмəнјарын ады мисилсиз китаб јарадыҹысы, елм фəдаиси вə өзүндəн сонракы гəлəм саһиблəринин бир чохуна күҹлү тə'сир көстəрəн алим кими чəкилмишдир.

Бəһмəнјарын хејли əсəри XI əсрдəн бəри дүнја китабханаларынын, тəһсил очагларынын вə евлəрин гијмəтли сəрвəтинə чеврилмишдир. Хүсусилə «Тəһсил китабы» она бөјүк шөһрəт газандырмыш əн мəшһур Азəрбајҹан китабларындандыр. Бəһмəнјар һəмин əсəрин əввəлиндə охуҹулара хатырладыр ки, мəн бу китабы јазаркəн «идејаларын əһатəси сарыдан онун (Ибн Синанын—*И.З.*) бүтүн əсəрлəрини вə арамызда олмуш сөһбəтлəри рəһбəр тутмушам. Əсас мүддəаларла узлашан тəфəррүатлардан өз бахышыма көрə газандығым шејлəри дə бураја əлавə етмишəм»[2]. З. Мəммəдовун «Көркəмли алимин китабы» мəгалəсиндə дејилир ки, «Тəһсил китабы» əрəб дилиндə јајылмагла јанашы, XI-XII əсрлəрдəн башлајараг фарсча да тəрҹүмə вə тəдрис едилмишдир. Əсəрин сонракы əсрлəрдə көчүрүлмүш фарс нүсхəлəриндəн бири Өзбəкистанда Бируни адына Шəргшүнаслыг институнда, бир нүсхəси исə Иранда Милли Шура Мəҹлисинин китабханасында сахланылыр[3]. Онун сəлигə илə ҹилдлəнмиш əрəбҹə əлјазма нүсхəлəри дүнјанын бир сыра китабханаларында (Бејрут, Истанбул, Теһран, Гаһирə, Лејден, Лондон, Рампур, Ватикан...) мүһафизə едилир[4]. Сəккиз əср дүнјаны əлјазмасы һалында долашан бу китаб илк дəфə 1971-ҹи илдə Теһранда əрəб дилиндə нəшр олунмушдур[5]. Əсəрин һəҹми 900 сəһифəдир. А.В. Сагадејев үч китабдан ибарəт бу əсəри əрəб дилиндəн рус дилинə чевирмиш, мүгəддимə вə изаһлы гејдлəр јазыб нəшр етдирмишдир[6].

Бəһмəнјар тəкҹə фəлсəфə илə јох, башга елм саһəлəри илə дə марагланмыш вə онлары мүкəммəл өјрəнмəјə чалышмышдыр.

---

[1] АСЕ. Б., 1978, ч.2, с.153.

[2] *З. Мəммəдов*. Бəһмəнјарын фəлсəфəси, Б., 1983, с. 63.

[3] Китаблар алəминдə, 1980, № 3 , с.49.

[4] *З. Мəммəдов*. Көстəрилəн китаб, с. 63.

[5] АСЕ. Б., 1978, ч.2, с. 153.

[6] Бахманиар ал-Азербайджани. Ат-Тахсил (Познание) Б., Элм, 1983.

Азәрбајҹанын вә Шәрг шәһәрләринин мәдәни мүһити онун һәртәрәфли билијә малик дүнја шөһрәтли алим кими јетишмәсинә чох көмәк етмишдир. Мәдрәсәләр, китабханалар, китаб базарлары, диспут мәҹлисләри Бәһмәнјарын вә мүасирләринин тез-тез баш чәкдији јерләр иди. Китабларла вә зијалыларла ардыҹыл үнсијјәт, гаршылыглы өјрәнмә вә өјрәтмә мәгамлары онун фикир мәш'әлләрини сөнмәјә гојмајан күҹлү гајнаглар сырасында мүһүм јер тутур. Бәһмәнјарын әсәрләриндә Х. Тәбризинин шәрһ етдији «Һәмасә» китабынын адынын чәкилмәсиндән вә ону мүкәммәл өјрәнмәк (әзбәрләмәк)[1] сә'јләриндән көрүнүр ки, әрәб шаири Әбу Тәммамын 570 шаирдән бәһс едән бу чохҹилдли антолокијасы вә Хәтиб Тәбризинин она јаздығы мүкәммәл шәрһләр дә мүзакирәләрин мәркәзиндә олмушдур. Мәҹлис иштиракчылары китаба, китабханаја, билијә вә маарифләнмәјә һансы телләрлә бағланмышдыларса, һәмин телләрлә дә Бәһмәнјара бағланмышдылар.

XI әсрин 30-ҹу илләриндә Бәһмәнјар да, Ибн Сина да Азәрбајҹанын Һәмәдан шәһәриндә јашамышдыр. Бу шәһәрин китаб базары, китаб дүканы, китабхана вә мәдрәсәләри, китабчылары вә зијалылары һәр ики алими ејни дәрәҹәдә марагландырмышдыр. Тәдгигатларда белә бир фикир вурғуланыр ки, Бәһмәнјарын көчүб Һәмәданда јашамасы Султан Маһмуд Гәзнәвинин (969-1030) тә'гибиндән гачыб бура кәлмиш устад мүәллими вә досту Ибн Синаны мүһафизә етмәк вә онун идејаларыны јајмагла әлагәдар олмушдур. Елә һәмин илләрдә даһи Ибн Сина кәнҹ даһи Бәһмәнјар һаггында демишдир: Бундан сонра она көрә раһат ола биләрәм ки, јерим бош галмајаҹаг. «Онун ахыр кәлиб мәним јеримдә олмасына (икинҹи Ибн Сина кими танынмасына—*И.З.*) бир шеј галмајыб»[2].

Бу јүксәк гијмәтә гәдәр Бәһмәнјар 15 ил иди ки, китаб јазмагла, Азәрбајҹан вә Шәрг елми-фәлсәфи фикрини зәнкинләшдирмәклә мәшғул иди. 30 ил дә бу сөзләрдән сонра һәмин јолу давам етдирмиш, хејли әсәр вә китаб јазмышдыр. Онларын итәнләри дә, саламат галанлары да чохдур. Карл Броккелман вә онун тәләбәләринин тәдгигатларында Әбүлһәсән Бәһмәнјарын дүнја китабханаларында вә әлјазмалары фондларында сахланылан әсәрләринин јерләри вә инвентар нөмрәләри көстәрилмишдир. Бу ҹәһәтдән бир сыра Шәрг вә Гәрб өлкәләриндә нәшр едилмиш әлјазмалары каталогларынын, о ҹүмләдән Теһран университети вә

---

[1] *З. Мәммәдов.* Көстәрилән китаб, с. 52, 61, 63.

[2] Орада, с. 62.

Милли Шура Мәчлиси китабханаларынын бурахдығы каталогларын да охучу вә тәдгигатчылар үчүн мүһүм әһәмиjjәти олмушдур[1].

О заман елә мүәллифләр дә варды ки, классик ирсдән дүзкүн фаjдаланмадыгларына вә учуз фикирләрини баһалы чилддә охучулара сырыдыгларына көрә, өзләрини тәфәккүр саһибләринин мәзәммәт охларына һәдәф етмишдиләр. Һалбуки пис адамлар вә пис китаблар чаһиллик вирусунун төрәдичиләридир. Белә адамларын вә китабларын тә'сири алтына дүшүб идеjа бүдрәмәләринә jол вермәмәк үчүн Бәһмәнjар гәләм саһибләринә нәдән, нечә вә нә үчүн jазмаг, охучулара исә нәjи, нечә вә нә үчүн охумаг мәсәләсиндә чох еһтиjатлы олмағы, халгын тутарлы шәкилдә дедиjи кими, jүз өлчүб бир бичмәjи лазым билирди. О, деjирди: «Елә чинаjәт вар ки, бағышланмыр, бу, Вәтәнә хәjанәтдир»[2]. Зәрәрли әсәрләр jазмагла китаб сәнәтинә, мүталиә мәдәниjjәтинә, милли шүура хәjанәт етмәjи дә Бәһмәнjар Вәтән хәjанәтинә бәрабәр тутурду. Чүнки һәр ики һалда зиjан көрән—халг, севинән—наданлар олур. Алимин китаблар вә адамлар арасында кечән һәjат jолу өjрәдир ки, сәһв етмәмәк, хәjанәтә вә чинаjәтә jол вермәмәк үчүн мүнтәзәм мүталиә етмәк лазымдыр. Мүталиә—ағлы фәлакәтдән горуjан зиреһдир. Инсана мүталиә дә, ағыл да һәр күн лазымдыр. Бунлардан бири олмаса, о бири дә әһәмиjjәтини итирәр. Бу мә'нада Бәһмәнjарын мәсләһәти бу күн дә мүасир сәсләнир: «Елә адамлар ахтарын ки, онларын сөһбәти jахшы китаба бәрабәр олсун, елә китаблар да ахтарын ки, мүталиәси философларла сөһбәтә дәjсин»[3].

Көрүндүjү кими, Бәһмәнjар ирси түкәнмәз хәзинәдир. Мин илдир ки, бу хәзинәдән сырави охучулар да, дөвләт, китаб вә елм хадимләри дә фаjдаланыр вә башгаларыны да фаjдаландырырлар.

* * *

Мәнсур Тәбризи (?-?) дә (Әбу Нәср Мәнсур ибн Мүмкан Тәбризи) XI әсрдә jашамыш мәшһур Азәрбаjчан шаир вә алимләриндәндир. Бәшәри һиссләр тәрәннүмчүсү кими даһа чох танынмышдыр. Өз сағлығында вә сонракы дөврләрдә әсәрләри мәктәбләрдә, китабханаларда, диспут мәчлисләриндә марагла гаршыланмыш, Азәрбаjчанда, Иранда, хүсусилә «Тәбриздә, һабелә әрәб

[1] *З. Мәммәдов*. Көстәрилән китаб, с. 6-8.

[2] Ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр (тәрт.: Б. Чәркәсов). Б., 1981, с. 63.

[3] Орада.

өлкәләриндә кениш јајылмышды»[1]. Сонралар бу шөһрәт дикәр Шәрг өлкәләринә дә чатмыш вә Азәрбајҹан мүәллифинин әсәрләринә рәғбәт һиссини чохалтмышды. Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын инкишафында Мәнсур Тәбризинин мүһүм хидмәтләри олдуғуну тәсдигләјән сүбутлардан бирини илк дәфә әрәб шаири Әл-Бахәрзи (?-1074) гејдә алмышдыр. О, хилафәтин мүхтәлиф јерләриндә јашајыб јаратмыш јүзләрлә шаир һаггында топладығы мә'луматлары вә әсәрләриндән бә'зи нүмунәләри «Гыса тәсвир вә әсрин сечилмиш адамлары» («Дүмјәт әл-гәср») антолокијасына дахил етмишдир. Орада Мәнсур Тәбризи һаггында јазмышдыр ки, «О, Тәбриз әһли арасында көрәкмли сәнәткар олмасы» илә фәргләнирди. Дөврүнүн чохсајлы китаб мүәллифләриндән «гәләминдән саф гызыла бәнзәр мә'налар ахытмасы илә сечилирди»[2]. Имамверди Һәмидов Бахәрзијә истинад едиб јазыр ки, әрәб дүнјасынын һәр јериндә, мәсәлән "Суријада ше'рләри мәшһур олан Мәнсур Тәбризи"[3] әдәби фикрин инкишафына да сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир.

Орду Вәтәни горујанда мүгәддәсләшәр, өзкә торпағына көз дикәндә көздән дүшәр. Сөз ордусу илә мејдана кирмәк дә беләдир. Мүгәддәс сөз ордусу илә силаһланмаг ган төкмәји дајандырар, јатмыш шүурлары ојандырар. Бу мүнасибәтлә шаир Диванынын кениш јајылмасына ишарә едәрәк әсәрләринин бириндә јазыр ки, бир јердә гәрар тутмајан сәјјаһ кими «ше'рим гәриб-гәриб өлкәләр көзир», һәр јердә охуҹулары «севиндирир» вә онлары даһа чох охумаға, мүталиә мәктәби кечмәјә сөвг едир. Сулһә хидмәт едән сөз ордум «Достла да, дүшмәнлә дә даим бир кедир», «досту хилас едир», дүшмәни тәслим. «Сәнәтим күҹсүзә ҹәсарәт верир», дүшмәни исә һәр мисрам «ити гылынҹ» кими кәсир. Бунунла мүәллиф өјрәдир ки, китаб тәкҹә мүталиә васитәси вә билик мәнбәји дејил, о һәм дә мүбаризә васитәсидир. Лазым кәләндә «дүшмәни гәләмлә» дә сусдурмаг олар. Сөз, китаб — силаһ, китабхана — ҹәббәханадыр; сөзләр, фикирләр, идејалар ҹәббәханасы! Вәтәнә әскәр кими хидмәт етмәк үчүн тә'лим кечмәји, дүзкүн старт көтүрмәји китаблардан вә китабханалардан өјрәнмәк лазымдыр.

Мәнсур Тәбризинин гәнаәтинә көрә, әсрләрдән бәри бу нәҹиб амала хидмәт едәнләр халгы һәр ҹүр бәладан горусун дејә, онларын әлинә «Танры гәләм вериб уҹалдыр көјә». Тәәссүф ки,

---

[1] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1989, ҹ. 2, с. 21.

[2] *З. Мәммәдов.* Кестәрилән китаб, с. 50.

[3] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1975, № 3-4, с. 26.

белә бир шаирин Диванынын вә дикәр әсәрләринин дүнјанын һансы китаб хәзинәләриндә сығынчаг тапдығы һәләлик бәлли дејилдир.

* * *

XI әсрин мө'тәбәр мүәллифләриндән олан Искафи Зәнчанидән зәманәмизә јалныз хош тәәссүрат вә дәрин мәзмунлу дөрд бејтлик ше'р галмышдыр. Бахәрзинин һәмсөһбәт олдуғу, китабларыны көрдүјү вә ше'рләринә гулаг асдығы шаир, хәттат вә рәссам кими танынмыш Хәттат Низами Тәбризидән исә бизә ики рүбаи чатмышдыр[1]. Бу чүр талели әсәрләр вә мүәллифләрлә јанашы, әдәби вә елми ирсиндән һеч бир нишанә галмајан гәләм саһибләри дә аз олмамышдыр. Индијә гәдәр һаггында јазылмамыш вә данышылмамыш Ибраһим әл-Грызи белә мүәллифләрдән биридир.

Һәмин вәзијјәти нәзәрә алараг, бурада учгар бир бөлкә һаггында — бир сыра Шәрг өлкәләриндә танынан, дәрсликләрдә, мө'тәбәр нәшрләрдә вә с. мәнбәләрдә ады ифтихара чәкилән Грыз вә Хыналыг (Губа) кәндләринин гәдим мә'нәви мәнзәрәси, һәмчинин Азәрбајчан китабынын унудулмуш сималарындан бири — Ибраһим Грызи һаггында мүхтәсәр сөз дејәчәјик. Бу гејдләрлә охучулар илк дәфә «Ибраһим Грызи һаггында нә билирик» адлы мәгаләмиз васитәсилә таныш олмушлар.[2]

Тәдгигатчы алим Назиф Гәһрәманов (Әләкбәрли) «Губа абидәләри» мәгаләсиндә[3] белә бир факты хатырладыр ки, кечмишдә Азәрбајчанын сөз сәрвәти мәркәзләриндән бири дә Грыз вә Хыналыг кәндләри олмушдур. II әсрдән јашајыш мәскәни кими танынан Хыналыгда һазырда үч минә гәдәр әһали јашајыр[4]. Јагут Һәмәвинин (1179-1229) «Чоғрафија лүғәти»ндән ајдын олур ки, Грыз вә Хыналыг кәндләри VII-X әсрләрдә «мәдәни мәркәз олмуш, орада бир чох алимләр јетишмишдир». Онлар бир нечә дили (әрәб, фарс, түрк, Грыз, Хыналыг...) мүкәммәл билмиш, елмин, әдәбијјатын вә китаб мәдәнијјәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышлар. Јагут Һәмәви көстәрир ки, онлардан ән мәшһуру Әл-Гәзалинин (1059-1111) шакирди Ибраһим әл-Грызи иди. О, бир чох Шәрг шәһәрләрини кәзмиш, китабханаларда, тәһсил очагларында олмуш, зијалыларла көрүшмүш вә хејли әсәр јазмышдыр. Бу әсәрләр

---

[1] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1989, ч. 2, с. 36-37.

[2] Азәрбајчан. 1999, 17 август, № 186, с.4.

[3] Гобустан. 1984, № 1, с. 89-92.

[4] АСЕ. Б., 1987, ч.10, с.89.

Азәрбајҹанда,.Иранда, Орта Асијада (бәлкә дә бизә бәлли олмајан дикәр өлкәләрдә) јајылмыш вә рәғбәтлә гаршыланмышдыр. Јагут Һәмәви кими бөјүк нүфуз саһибинин диггәтини ҹәлб едән дә бизҹә еләә бу рәғбәт һисси олмушдур. Чох күман, адларыны чәкдијимиз јерләрдә олмуш әрәб сәјјаһы вә алими Әл-Грызинин китабларына һәмин јерләрдә раст кәлмишди. Онун гејдләриндә грызлы мүәллифин адынын «һәким ибн Ибраһим ибн һәким әл-Грызи»[1] кими чәкилмәси дә тәсадүфи һал сајыла билмәз. Шәрг адәтинә көрә һәким, шејх сөзләри илә јалныз ән мәшһур китаб хадимләринә мүраҹиәт олунуб (һәким Ибраһим Грызи, һәким Гәтран Тәбризи, Шејх Низами, һәким ибн һәким Хыналуги вә б.).

Јагут Һәмәвинин гејдләриндә Ибраһим Грызинин адынын көркәмли мүәллифләрлә јанашы чәкилмәси онун әдәби-елми ирсинин мө'тәбәрлијиндән вә мүталиә һүдудларынын кенишлијиндән сораг верир.

Заман Ибраһим Грызини бизә јахшы шаир, алим, зәнкин китабхана саһиби, диспут мәҹлисләринин фәал тәшкилатчыларындан вә апарыҹыларындан бири кими нишан версә дә, онун јаздығы китаблары бизә индијә гәдәр ачыгламамышдыр. Бунунла белә, күман етмәк олар ки, о заман адлы-санлы мүәллифләри олмуш Грызын вә Хыналығын баҹарыглы хәттатлары, китаблара пергаментдән үз чәкән маһир ҹилдчиләри дә олмушдур. Һәмин дөврдә китаб инҹәсәнәтинин «ән чох инкишаф етмиш саһәси хәттатлыг» иди[2]. Јагут Һәмәвинин Грызын вә она битишик Хыналығын адыны е.ә. III миниллијин әввәлләриндә јашајыш мәскәни кими танынан Дәрбәнд[3] јахынлығында шәһәрҹик («Хыналыг шәһәрҹији»)[4] кими чәкдијини, IX-X әсрләрдә Гафгаз Албанијасынын бөјүк мәдәни мәркәзләриндән бири сәвијјәсинә јүксәлмиш Дәрбәнддә вә онун әтраф кәндләриндә бир сыра сәнәтләрлә јанашы китабчылыг ишинин, хүсусилә «хәттатлығын јүксәк иникшаф мәрһәләсинә чатдығыны», әһалисинин сајына көрә Дәрбәндин Әрдәбилдән вә Тифлисдән ири шәһәр кими танынмасы[5] вә с. фактлары нәзәрә алсаг, белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, кечмиш әсрләрдә Азәрбајҹан китабынын тәрәгги етдији, һәмчинин Шәрг әдәбијјатынын мүталиә,

---

1 Гобустан. 1984, № 1, с.89.

2 *М. Исмајылов*. Азәрбајҹан тарихи. Б., 1992. с. 109.

3 *Р. Көјушов*. Азәрбајҹан археолокијасы. Б., Ишыг, 1986, с.134

4 Азәрбајҹан. 1987, № 2, с.151.

5 АСЕ. Б., 1979, ч.3, с. 418; *Р. Көјушов*. Көстәрилән китаб, с. 136.

шәрһ, түрчүмә вә јајым мәркәзләриндән бири Грыз, Хыналыг вә с. Губа (Азәрбајчан) кәндләри олмушдур.

Тејмур Бүнјадовун «Әфсанәләр дијары» (Хыналыг һаггында) мәгаләсиндә[1] ерамызын биринчи миниллијиндән сонракы әсрләрдә дә бу гәдим јашајыш мәнтәгәсиндән көркәмли алимләр вә әдибләр чыхдығы, онларын һүгуг, фәлсәфә, тарих вә с. саһәләрә даир «гијмәтли мәнбә сајылан» мәшһур әсәрләр јаздығы (һәким ибн һәким әл-Хыналуги, Мәһәммәд Хыналуги вә б.) көстәрилир. Х әсрдән сонракы гәләм саһибләри кими онлар да Азәрбајчан вә Шәрг китаб мәдәнијјәти тарихинә бөјүк төһфәләр вермишдир.

Тәәссүф доғуран һалдыр ки, доғулдуглары кәнддә вә Губа Дијаршүнаслыг Музејиндә, һәмчинин Азәрбајчан, рус вә инкилис дилләриндә дүнјаја јајымланмыш «Губа» адлы рәнкли фото-китабда[2] онларын адыны јашадан һеч бир из јохдур. XVIII әсрдә Вагиф вә Видади мәктәби кечмиш, Азәрбајчанда, Дағыстанда вә с. бөлкәләрдә әсәрләри дилләр әзбәри олмуш Үздән Хыналыглы, Әмин Хыналыглы, Гасым Хыналыглы, Сүлејман Хыналыглы[3] кими устад сәнәткарлар, һәмчинин орта әсрләрдә фәалијјәт көстәрмиш Грыз вә Хыналығын зәнкин китаб фондуна малик мәдрәсәләри вә мәсчидләри һаггында да ејни сөзү демәк олар. һәлә дә чох адам билмир ки, XVI-XVII әсрләрдә Грыз кәндинин 700 тәсәррүфаты, 6900 нәфәр әһалиси, ХХ әсрин 30-чу илләринә гәдәр фәалијјәт көстәрмиш 4 мәсчиди, 2 мәдрәсәси олмушдур[4]. Онларын да фәалијјәти Ибраһим Грызи дөврүнүн, һәмчинин ондан әввәлки вә сонракы әсрләрин көстәричиси кими өјрәнилмәмиш галмагдадыр. һалбуки е'тинасызлыг, биканәлик, унутганлыг һалларына гаршы мүбаризә апарылмадан кечмишдән мирас галмыш мә'нәви өјүнчләримизи јашатмаг олмаз, нәтичәдә милли ләјагәт һисси милли хәчаләт һиссинә чеврилиб даһа горхулу фәсадлар төрәдәр.

Орта әсрләрдә Азәрбајчан вә Шәрг әдәби-елми фикринин вә китаб мәдәнијјәтинин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмиш Баба Бакуви, Бәһмәнјар Азәрбајчани, Гәтран Тәбризи, Хәтиб Тәбризи вә башга мәшһур мүәллифләрлә бир әсрдә јазыб-јаратмыш Ибраһим Грызи һаггында билдикләримиз һәләлик бу дејиләнләрдән ибарәтдир. Ола билсин ки, тарихин јаддашында онун һәјаты вә

---

[1] Азәрбајчан. 1987, № 2, с. 142-153.

[2] Губа. Б., Ишыг, 1978.

[3] *М. Јарәһмәдов.* Азәрбајчан-Дағыстан әдәби әлагәләри тарихиндән. Б., Елм, 1985, с. 98-101.

[4] *Ш. Грызлы.* Грыз вә грызлылар. Б., Араз, 1996, с. 6-7.

фәалиjjәти илә бағлы һәлә чох сирләр jатыр. Онларын изинә дүшмәк даһа бир һәмвәтәнлимизин унудулмуш шөһрәтинин бәрпасына аз да олса көмәк едәр.

* * *

Тарихи мәнбәләрдән мә'лумдур ки, лап гәдимдән азәрбаjҹанлылар китаба, мүталиәjә, елми биликләрә бөjүк мараг көстәрмишләр. Китаб һәвәскарлары Азәрбаjҹан мүәллифләринин әсәрләриндән башга, дүнjа халгларынын ән мәшһур мүәллифләринин дә әсәрләрини әлдә едиб охумаға чалышмышдыр. Мүхтәлиф рекионларда ана дили илә jанашы дикәр дилләрдә дә jазыб охумаға меjл күҹләнмишди. Мәсәлән, X әсрин дүнjа шөһрәтли мүәллифи Фәраби «түрк (Азәрбаjҹан—*И.З.*) дилини»[1] вә «70-ә гәдәр башга дили билирди»[2]. XI әср алими, дүнjа халгларынын бир чох дилинә тәрҹүмә едилмиш «Сиjасәтнамә» әсәринин мүәллифи Низамүлмүлк «фарс, әрәб, түрк, еһтимал ки, хариҹи дилләрә дә jахшы бәләд» иди[3]. О, һәмин дилләрин көмәjи илә чохлу китаб охумушду. «Мүкәммәл тәһсил көрмүш, бир нечә дили jахшы билән»[4], лакин 20 jашында вәфат етмиш XII әсрин кәнҹ шаир вә алими Рәшид (Хаганинин оғлу) әлинә дүшән һәр бир китабы охуjандан сонра онун һаггында тәкҹә атасы илә деjил, дөврүнүн танынмыш шаир вә алимләри илә дә китабын jазылдығы дилдә мараглы фикир мүбадиләси едирди. Һәмин әсрин көркәмли Азәрбаjҹан алими Һүбеjш Тифлиси билдиjи 6 дилин (jунан, күрҹү вә с.) көмәjилә дүнjанын бир сыра jазылы абидәләриндән дә хәбәрдар иди...

Тарихдә бу кими фактлар чохдур. Онларын мүгаjисәсиндән белә доғру нәтиҹәjә кәлмәк олар ки, кечмишдә азәрбаjҹанлылар ана дилиндә данышсалар да, jазмаға вә охумаға гадир олдуглары дилләрдә мүталиә етмишләр. Белә азәрбаjҹанлылардан бири Гәтран Тәбризидир (1012-1088). Әсрләрин сынағындан галиб чыхмыш Азәрбаjҹан китаблары сырасында онун да паjы вардыр.

Алимләр тәсдиг едир ки, Гәтран илк әдәби jарадыҹылыға Азәрбаjҹан дилиндә башламамышдыр[5]. Тәәссүф ки, онун бу дилдә jаздығы китаблардан һеч бири һәләлик әлдә едилмәмишдир. Алим-

---

[1] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнjарын фәлсәфәси. Б., Елм, 1983, с. 32.
[2] *Н. Туси.* Әхлаги-Насири. Б., 1989, с.252
[3] *Низамулмулк.* Сиjасәтнамә. Б., Елм, 1989, с.8.
[4] *Һ. Араслы.* Хагани Ширвани. Б., Jазычы, 1982, с. 14.
[5] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнjарын фәлсәфәси. Б., Елм, 1983, с.49.

шаирин фарс дилинин дәри ләһчәсиндә јаздығы әсәрләр исә зәманәмизә гәдәр саламат галмышдыр.

Гәтран Тәбризи Кәнчә, Нахчыван, Тәбриз һөкмдарларынын сарајларында јамамыш[1] вә онларын китабханаларындан мүнтәзәм истифадә етмишдир. Бу китабханаларда онун өз китаблары да олмушдур. Профессор Сәид Нәфисинин һесабламасына көрә о, 45 ил сарај мүһитиндә јазыб-јаратмышдыр[2]. Г. Бегделинин фарс дилиндән Азәрбајчан дилинә сәтри тәрчүмә етдији Г. Тәбризи Диванына јаздығы самбаллы мүгәддимәдә[3] көстәрилир ки, әсәрләринин мә'зијјәтинә көрә шаир тез-тез һөкмдарларын мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Онун өзүнүн јаздығы кими, Кәнчәдә, Тәбриздә, Нахчыванда вә с. Азәрбајчан шәһәрләриндә бүтүн шаирләр, алимләр, китабчылар вә с. сәнәт вә пешә адамлары һөкмдарларла «фәхр едирләр». Чүнки бу шәһәрләрин «Адамсеверлик, икидлик, ағыл вә дүзлүкдә» мисли јохдур. Буна көрә «һәр дијардан мүлкүнә дәстә-дәстә шаир кәлир», адамлара вә китабханалара хејли китаб һәдијјә верирләр. Бу шәһәрләрин позулмаз ганунларындан бири будур ки, «Сөзү өлчүб бичәрәк сөјлә, учузлашмасын о»[4].

Јахшы мүәллифин вә һөкмдарын һәрәси Вәтәнин бир көзүдүр. Кәнчә һөкмдары Әли Ләшкәријә, Нахчыван һөкмдары Әбудуләф Дејранијә, Тәбриз һөкмдары Мәһәммәд оғлу Вәһсудана вә башгаларына хејли әсәр һәср етмиш Гәтран онларын китаб сарајларында Шәрг вә дүнја мүәллифләринин әсәрләри илә јанашы, Азәрбајчан јазычы вә алимләринин јаратдыглары абидәләри дә көрмүш вә охумушду. О, күндәлик мүшаһидәләри әсасында бу гәнаәтә кәлмишди ки, чох заман «китабын мәзмуну адындан бәлли олдуғу кими», һөкмдарын да елмә, әдәбијјата вә мәдәнијјәтин тәрәггисинә гајғысы сөзү илә ишинин вәһдәтиндән билинәр (с.60). Буну ашағыдакы нүмунәләрдән дә ајдын көрмәк олар.

Гәтран Кәнчәјә илк сәфәри (1038) заманы шаир вә алим кими танынан Аран сипәһдары (гошун бөјүјү, сәркәдә) Әбүлјәсәр васитәсилә падшаһ Әмир Әбүлһәсән Әли-Ләшкәринин сарајына јол тапмышды. Орада чалышдығы 4-5 ил әрзиндә Кәнчәнин ше'р мәчлисләриндә, китаб мүзакирәләриндә вә елми топлантыларында Әбүлјәсәрин исте'дадыны гијмәтләндириб демишдир ки, Әбүл-

[1] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. 669.

[2] *Гәтран Тәбризи.* Диван. Б., 1967, с. 10 (Бундан сонра сәһифәләр мәтндә көстәриләчәк).

[3] Орада, с. 3-29.

[4] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1989, ч.2, с. 49, 61, 64, 79.

јәсәрлә сөз јарышына, фикир ихтилафына кирмәк «бизим үчүн артыг наданлыг олар». Онун китабларында топланмыш «һәлә лап илк башланғычда јаздығы ше'рләрини әрәб ше'р устадынын ше'ри илә гаршы-гаршыја гојсаг» биринчинин үстүнлүјү ајдын көрүнәр. Одур ки, «Дүнја философлары онун ше'ри гаршысында ачиздирләр» (с.106).

Кәнчәнин Шәддадиләр сүлаләсинин (971-1086) алтынчы һөкмдары (1033-1050) Әбүлһәсән Әли-Ләшкәри һаггында исә Гәтран Тәбризи демишдир ки, сән «дөјүшкән гошуна» да, «елм вә мәдәнијјәт ордусуна» да ејни дәрәчәдә гајғы көстәрмәклә китаблар, мәктәбләр, китабханалар, әнчүмәнләр васитәсилә «әсаслы билик» үчүн јоллар ачмысан. Гәтран даһа сонра јазыр ки, «Әкәр Зәрдүшт сағ олсајды, Зәнд китабында ону (Кәнчә һөкмдары Әли-Ләшкәрини—*И.З.*) вәсф едәрди» (с. 30, 77).

Ләшкәринин вәзири Әбүлмүәммәрин дә (әсл ады Гасымдыр) о заман Азәрбајчанда вә дикәр Шәрг өлкәләриндә китаблары кениш јајылмышды. Гәтранын ше'рләриндә о, belә вәсф едилмишдир: «Гәләминин учундан елм доған устад», китаблары евләрин вә китабханаларын, өзү исә «бөјүкләр (зијалылар вә сијасәтчиләр—*И.З.*) мәчлисинин шамы». «Кимә аз сөзлә дәрин елм вә мә'рифәт кәрәкдирсә, онун [...] јазыларыны охусун», гыса, ајдын, доғру јазмағы вә данышмағы ондан өјрәнсин (с.75-76, 80).

Тәбриз сарајында да Гәтран 20 ил әрзиндә ејни мәнзәрәнин шаһиди олмушду. Гәтрана көрә, 1042-чи ил зәлзәләсиндән сонра һөкмдар Әбу Мәнсур Вәһсудан өз оғлу Әбунәср Мәмланла бирликдә һеч нәји әсиркәмәдән дөрд илдә Тәбризи јенидән абадлашдырды[1], дағылмыш китабханалары, китаб е'малатханаларыны, китаб дүканларыны... бәрпа етдирди, «бүтүн елм вә мә'рифәт» гапыларыны сөз саһибләринин вә охучуларын үзүнә ачды. Вәһсудан «биликдә, ағылда, рәј'дә» чох мө'тәбәр иди (с.88). Ондан сонра һакимијјәтә кәлмиш шаир вә алим оғлу Әбунәср Мәмлан да атасы кими бөјүк нүфуз саһиби иди. «Мән ше'р јазмагда һеч Һәссанын (Мәһәммәд Пејғәмбәрин мүасири вә она чохлу ше'рләр јазмыш Һәссан ибн Сабитин, 563-674—*И.З.*) шакирди дә ола билмәздим», лакин Мәмланын китаб сәнәти адамларына гајғысы «Мәни Һәссандан да бөјүк етмишдир». Мәмлан елә мисилсиз натигдир ки, «ики јүз надан бир сөһбәтиндән билик саһиби олар» (223, 257).

---

[1] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб. с.42-43.

Вәһсудан вә Мәмланын вәфатындан бир нечә ил сонра Гәтран икинчи дәфә Кәнчәјә (тәхминән 1066-1067-чи илләрдә) Әмир Фәзлунун сарајына кәлмиш вә јүксәк һөрмәтлә гаршыланмышдыр (с. 14).

Шаирин јаздығына көрә, 1066-1089-чу илләрдә Кәнчәдә һөкмдарлыг етмиш Әбүл Мүзәффәр Фәзлун мүәллифләрә вә јахшы әсәрләрә бөјүк рәғбәт бәсләмишдир. О, о гәдәр китаб охумушду ки, «зәкасы гаршысында алимләр» сәчдә едәрәк она устад кими мүрачиәт етмишләр, ону «Биликдә Бograт (Һиппокарт—*И.З.*) вә Әфлатундан» үстүн сајмышлар. Бу һөкмдар билик саһибләрини (хүсусилә китаб јараданлары) чох севдијинә вә әсәрләрини јүксәк бәхшишләрә лајиг көрдүјүнә көрә һәм «чомәрдләр вә алимләр», һәм дә сырави адамлар «она миннәтдардыр». Одур ки, «Кәнчә һәмишәлик беһиштә бәнзәјир», зијалылары, китаблары, китабханалары вә с. тәрәгги саһәләри илә һәр јердә танынып (с.32, 45-46, 234).

Гәтран даһа сонра јазыр ки, Азәрбајчанын бүтүн мәдәни шәһәрләриндә «әмир, бәндә, сәркәрдә, фазил, алим — һамы» игтисади, сијаси, елми, әдәби, мәдәни тәрәггијә хидмәт едир. Тәбризә, Әрдәбилә, Бакыја, Шәкијә, Нахчывана, Бәрдәјә, Кәнчәјә, бир сөзлә, һансы шәһәрә «тәрәф кетмәк әзминдә» олсан, көрәрсән ки, орада әмәк адамларына, о чүмләдән китаб хадимләринә «Азәрбајчан шаһы һамыдан даһа артыг нәвазиш едир» (с.187, 216).

Шаирин Диванында Азәрбајчан әдбијјаты вә китабынын ән гәдим инкишаф дөврләринин хатырланмасы, Зәрдүшт, Авеста, Зәнд адларынын тез-тез чәкилмәси, аталар сөзләринә бол-бол мүрачиәт едилмәси көстәрир ки, Гәтран гәдим гајнаглара јахшы бәләд иди (с.77, 79, 266, 279, 316, 345, 372, 387 вә с.).

Азәрбајчан һөкмдарларынын сарајына кәлән харичи елчиләрлә вә јерли мүәллифләрлә тәмасда олмасы, бә'зиләринә өз әсәрләрини һәдијјә вермәси, чох охунан мүәллиф кими танынмасы вә с. көстәричиләри илә «Гәтран Тәбризи XI әсрдә дүнја шөһрәти газанмышды»[1]. Китаб охујанда да, әсәр јазанда да, адамларла көрүшәндә дә Вәтәни вә халгыны дүшүнмүшдүр. Һәр бир һәмвәтәнлисинә мәсләһәт көрмүшдү ки, «Елм сәнин мәшвәрәтин, ағыл исә рәһбәриндир». Унутма ки, «Биликли адам горхдугда надан сајылар» (с. 86, 127, 430).

Диванда Зәрдүшт, Искәндир, Чаваншир, Сократ, Бограт (Һиппократ), Әрәстун, Логман вә бу кими бир сыра шаир, јазычы,

---

[1] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с.190.

алим, сәркәрдә адларынын чәкилмәси охучуда белә бир инам һисси јарадыр ки, Г. Тәбризи онларын елм, әдәбијјат, китаб, китабхана, мәктәб вә с. мәдәни тәдбирләрлә бағлы фәалијјәтиндән хәбәрдар иди. «Кимин ки, мәним тәк көвһәр јағдыран дили вар», о, һәм «мәһсулдар олар», һәм дә дилиндән чыхан һәр сөз «көвһәр дәнизи»нә һәдијјә олар. Әкс һалда, ким өз халгынын вә башга халгларын фикир зәмисинә «бәла тохуму» сәпәрсә, «етдикләриндән әл чәкиб, әдаләтли олмаса» (с.423, 435, 437), бәла магнит кими чәзб едәр ону.

Гәтранын јарадычылығында Азәрбајчан торпағына, дилинә, әдәбијјатына, фолклоруна күчлү мәһәббәт вардыр. Ше'рләриндә тез-тез Азәрбајчан сөзләри ишләтмәси дә бунунла әлагәдардыр. О, өзүндән сонра јетишән шаир вә алимләр нәслинин дүзкүн истигамәт көтүрмәсиндә мүстәсна рол ојнамышдыр. Гәтранын өз хәләфләри Фәләки, Хагани, Низами јарадычылығына көстәрдији мүсбәт тә'сир буна мисал ола биләр. Онун әсәрләринин көрдүјү иши бөјүк бир мәктәбин фәалијјәти илә мүгајисә етмәк олар. Мәһәммәд Өвфи (?-1227) Гәтранын әдәбијјат вә китаб сәнәти саһәсиндәки хидмәтләринә «Лобаб-әл әлбаб» тәзкирәсиндә (1221) хүсуси сәһифәләр ајырмышдыр[1]. О, һәмин китабда јазмышдыр: «Бүтүн шаирләр гәтрәдирләр, Гәтран дәниздир, бүтүн фәзиләт саһибләри зәррәдирләр, о, күнәшдир, ше'рләри устадлыг вә сәнәт нүмунәсидир. Ләтифәләри башдан-баша севилмәлидир. Өзү дә Тәбриз чомәрдләриндәндир» (с. 5).

Азәрбајчанын бир чох јерини гарыш-гырыш кәзән Гәтран зијалыларла, китабларла, китабханаларла јахындан таныш олмуш, әсәрләриндә адларны һөрмәтлә чәкдији Тәбриз, Кәнчә, Нахчыван, Бакы вә с. јерләри өз доғма Вәтәни һесаб етмиш, бу јерләрин һикмәт саһибләриндән бөјүк еһтирам көрмүшдүр. Мүтәхәссисләрин јекдил рә'јинә көрә о, XI әср Азәрбајчан әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәсидир.

Гәтран Тәбризи бу гәнаәтә кәлмишди ки, мүәллиф јаздығы әсәрләр үчүн халгдан тәшәккүр көзләмәмәли вә үрәк сөзүнү охучулардан кизләмәмәлидир. «Сөзүм чохдур, анчаг сөјләјә билмәдијим үчүн» һәмвәтәнләрим бә'зи фикирлиримдән бихәбәр галыр. «Нә гәдәр сиррими ичә салым мән?». Үрәјә јығылан фикирләрин ағырлығына дөзмәк «Дағы өз белиндә сахламаг кимидир»[2].

---

[1] Азәрб. ЕА. Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1986, №3, с. 155

[2] *Ә. Сәфәрли, Х. Јусифов.* Көстәрилән китаб, с. 49, 50.

Гәтран Тәбризинин һәјатында билаваситә китаб вә мүталиә мәдәнијјәти илә бағлы мараглы сәһифәләр чохдур.

Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, XI әсрдә дә мүталиә мәчлиси јаратмаг, учадан китаб охумаг вә динләјичиләрлә фикир мүбадиләси етмәк ән мүтәрәгги тәрәгги формалардан бири һесаб едилирди. Шаирин Диванындан (с. 268, 277, 278, 281, 284, 295, 312, 328, 330, 350 вә с.) көрүнүр ки, онун дөврүндә Азәрбајчанын кәнд вә шәһәрләриндә белә мәчлисләр кениш јајылмышды. Онларын мәгсәди әсәр музакирә етмәк вә билик өјрәтмәк иди. Адамларын фикри инкишафында бу мәчлисләрин ролу мәктәб вә китабханалардан һеч дә аз олмамышдыр. (Китаб тәблиғинин кениш јајылмыш һәмин формасына бу күн дә китабханашүнаслыг вә библиографија тәһсили верән техникум вә институт програмларында хүсуси јер ајрылмышдыр). Китаб тәблиғинин вә билик өјрәнмәјин бу үсулундан Гәтран Тәбризи дә истифадә етмишдир. Насир Хосров Әләви (1004-1088) Гәрбә сәјаһәт едәркән 24 күн Тәбриздә олмуш вә Гәтран Тәбризи илә көрүшмүшдү (1046). Бу заман Насир Хосровун 42, Гәтранын 34 јашы варды. Мүсафирин дәрин билијинә һејран олан Гәтран Тәбризи она өз јарадычылығындан, кәләчәк планларындан вә шәхси китабханасындан сөһбәт ачмышды. Вахт тапыб гонаға ики китаб да охумушду. Бу барәдә Н. Хосров «Сәфәрнамә» әсәриндә белә јазыр: «Гәтран мәним јаныма кәлиб Менчик вә Дәгиги Диванларыны кәтирди вә охуду. Она чәтин олан сөзләрин мә'насыны сорушду, сөјләдим изаһларыны јазды. Өз ше'рләрини дә мәним үчүн охуду» (Гәтран Тәбризи. Диван, 1967, с. 4).

Насир Хосров һәр үч мүәллифин (Менчик, Дәгиги, Гәтран) әсәрләринин охунушундан разы галмыш вә һәр ики гәләм досту бир-биринә уғурлар арзуламышды. XI әсрин бу тарихи факты онларча китаб сәһифәләринә дүшүб әсримизә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Һәмин көрүшүн даһа бир мараглы чәһәти вардыр. Насир Хосров дејир ки, Гәтран Тәбризи мәним үчүн китаб охујаркән кәтирдији Диванларын сәһифәләриндә раст кәлдији чәтин сөзләрин үстүндән сүкутла кечмирди. Һәр бир белә сөз һаггында мәнимлә фикир мүбадиләси едирди. Мән онун сорушдуғу «сөзләрин мә'насыны» ачыб изаһ етдим. Гаршылыглы фикир мүбадиләси јолу илә дүјүнләр бир-бир ачылдыгча о да «изаһларыны јазыб» апарды.

Охучу фикирләшә биләр ки, Насир Хосровдан (һәмчинин башга мүасирләриндән вә јазылы мәнбәләрдән) чәтин сөзләрин мә'насыны өјрәниб јазмагда Гәтранын мәгсәди нә олмушдур? Өзүнүн һәјатында вә Азәрбајчан китаб мәдәнијјәтинин инкишафында онун

бу тарихи хидмәтинин нә кими ролу олмушдур? Бөјүк устадын һәр сөзүн үстүндә әсим-әсим әсмәсинин сирри нәдәдир?

Инди олдуғу кими кечмиш әсәрләрдә дә Азәрбајчан охучу вә тәдгигатчылары мүталиә етдикләри јахуд охунушуна гулаг асдыглары китабларын сәһифәләриндә тез-тез чәтин сөз вә ифадәләрлә гаршылашмышлар. Онларын әлиндә һәмин чәтин сөзләрин мә'насыны ачан изаһлы лүғәтләрин олмасына бөјүк еһтијач варды. Гәтран Тәбризи чијинләрини бу ағыр јүкүн алтына вериб инди дә мәшһур олан «Тәфасир» адлы лүғәт китабы һазырламышды. Насир Хосровла көрүшәндә о, бу китабын хејли һиссәсини јазыб гуртармышды, онун үзәриндә тамамлама ишләри апарырды. «Бу, фарс дилинин илк изаһлы лүғәт китабыдыр. Сөзләр мисалларла верилмишдир»[1].

Лүғәт китабы охучулар арасында чашгынлыг да јарада биләр, доғручу, фајдалы да ола биләр. Тәртибчи мүәллиф бу мәс'улијјәти вахтында һисс етмишди. Буна көрә онун китабы сонракы лүғәтләр вә лүғәтчиләр үчүн нүфузлу мә'хәз олмушдур. Бу кими сәбәбләрә көрәдир ки, тарих Гәтран Тәбризини XI әср Азәрбајчан китабынын јарадычы хадимләриндән бири кими јашатмагдадыр[2].

Шаирин Азәрбајчан халгына ән бөјүк һәдијјәси Диван китабы, газандығы ән бөјүк мүкафат исә охучу алгышы олмушдур.

Гәтранын сағлығында бир чох мүасирләри (мәсәлән, Әнвәри) онун әсәрләринин үзүнү сәлигә илә көчүрүб[3] өз китабханаларында сахлајардылар. Мүхтәлиф өлкәләрдә сурәти чохалдылан беле китаблары сатанлар да, аланлар да чох олмушдур. Орта Асија шаири вә алими Рәшидәддин Вәтват (1088-1182) Г. Тәбризинин јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмиш (АСЕ, 8-142), адыны Хагани, Низами кими дүһаларла јанашы чәкмиш вә Диванынын һәр јердә рәғбәтлә гаршыланмасындын фәрәһ һисси дујмушдур. Буна бахмајараг, Азәрбајчанда вә онун һүдудларындан узагларда Г. Тәбризи өз сағлығында хошбәхт мүәллифләрдән бири кими танынса да, сонракы әсрләрдә онун ирсини топламаг, китаб һалына салмаг, нүсхәләрини чохалдыб јајмаг, тәдгиг вә нәшр етмәк јолунда манеәләр дә, уғурлар да, уғурсузлуглар да олмушдур. XVI әсрин ахырларындан XX әсрин орталарына гәдәр Г. Тәбризинин Диваны сәһвән Рудәкијә иснад едилмиш вә Һиндистанда онун адына нәшр олунмушдур. XIX әср алими Р. Һидајәт илк дәфә бу долашыглығы

---

[1] *М. Тәрбијјәт.* Көстәрилән китаб, с. 67.

[2] *И. Зәкијев.* Әсрләрин экс-сәдасы. Б., 1992, с. 26-29.

[3] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. 1, с. 63.

рәдд едәрәк Диванын Г. Тәбризијә аид олдуғуну әсасландырмышды (с.7).

Лакин әкс гүтб тәрәфдарлары өз инадларындан дөнмәмишләр. Нәтичәдә 1898-чи илдә Фиридун Мирзәнин Теһранда чап етдирдији «Диван-Рудәки» китабы Азәрбајчанда вә бир чох харичи өлкәләрдә наразылыгла гаршыланмышды. Инкилис шәргшүнасларындан Шарл Рио, Едуард Браун, Денисон Росс өз тәдгигатларында Р. Һидајәтин мөвгејиндә дурмагла Азәрбајчан китабынын (Гәтран Тәбризи Диванынын) әввәлки шөһрәтини бәрпа етмәјә чалышмышлар. XIX әсрдә олдуғу кими, XX әсрдә дә Иран вә Азәрбајчан алимләри бу долашыг мәсәләјә ајдынлыг кәтирмәјә сә'ј көстәрмишләр. Көркәмли алим вә јазычы Сәид Нәфиси бир сыра китабханаларда вә шәхси фондларда ахтарыш апармыш, Г. Тәбризинин гәләминә мәхсус хејли әлјазма китабыны мүгајисә сүзкәчиндән кечирмишдир. О, Рудәкинин мүәллифлијини јанлыш һесаб едәрәк өз хәтти илә «мүкәммәл бир Диван» һазырламышды (с. 9-10).

XX әср Азәрбајчан алими Мәһәммәд Әли Нахчывани дә Г. Тәбризинин гануни ирсини өзүнә гајтармаға вә һалал әдәби шөһрәтини бәрпа етмәјә чох чалышмышдыр. О, XI әсрдән бәри евләрә вә китабханалара рөвнәг верән Г. Тәбризи Диваныны «Азәрбајчанын мин ил бундан әввәлки тарихи һаггында әлимизә кәлиб чыхан јеканә сәнәд» адландырараг онун мүхтәлиф китабханаларда сахланылан сәккиз гәдим әлјазма нүсхәсини нәзәрдән кечирмишдир. О, «Ибрәт» тәхәллүсү илә мәшһур олан Мәһәммәдәли Мүсаһибинин хәтти илә көчүрүлмүш даһа гәдим әлјазма нүсхәсини әсас көтүрсә дә, дикәр нүсхәләрдән бә'зи ше'рләри вә парчалары мәтнә артырараг мүкәммәл бир Диван һалына кәтирмиш, ону кениш мүгәддимә илә 1955-чи илдә Тәбриздә нәшр етдирмишдир. 1000 ил әлјазмасы һалында јајылмыш Г. Тәбризи Диванынын илк нәшри бу хејирхаһ Азәрбајчан алими вә тәдгигатчысынын ады илә бағлыдыр. Бөјүк китабхана саһиби олан М.Ә. Нахчывани бу барәдә белә демишдир: Чохдан иди бу арзудајдым ки, һәким Г. Тәбризинин әлимизә кәлиб чатмыш бүтүн ше'рләрини бир јерә топлајыб чап етдирим ки, онлар «зәманәнин мүхтәлиф һадисәләри нәтичәсиндә мәһв олуб кетмәсин» (с.15), халгынән гијмәтли сәрвәти кими нәсилләрә јадикар галсын. Нахчыванинин бу хидмәти тәкчә тәдгигатчы алим әмәјинин нәтичәси дејил, һәм дә милли тәәссүбкешлијин, вәтәнпәрвәрлијин вә китаба һөрмәтин ән парлаг тәчәссүмүдүр.

«Нахчыванлы — тәбризли устад» мәгаләсинин мүәллифи журналист Акиф Сәттароғлу 80 јашлы Мүртәза Нахчывани илә көрүшәркән о демишдир ки, бөјүк дајым көркәмли әдәбијјат биличиси Мә-

һәммәд Нахчывани кичик дајым һүсејн Нахчывани илә бирликдә топладығы бир нечә мин чилддән ибарәт әлјазма китабларыны, о чүмләдән илк дәфә Тәбриздә чап етдирдији Гәтран Тәбризи Диванынын өзүндәки әлјазмаларыны Тәбриздәки милли китабханаја һәдијјә вермишдир[1]. Гафар Кәндли вә Исмајыл Шәмс М. Тәрбијәтин китабына јаздыглары мүгәддимәдә Мәһәммәд Нахчыванинин адыны һөрмәтлә чәкәрәк (с. 4, 8, 9, 10) көстәрирләр ки, о, Тәбриз дөвләт китабханасынын фондунда сахланылан китабларын каталогуну һазырлајыб 1954-чү илдә Тәбриздә бөлмә-бөлмә чап етдирмишдир.

Көрүндүјү кими, М. Нахчыванинин һәр үч тарихи хидмәти (топладығы китаблары дөвләт китабханасына бағышламасы, Гәтранын Диваныны вә Тәбриз китабханасынын каталогуну нәшр етдирмәси) Азәрбајчан вә Шәрг китаб мәдәнијјәти тарихиндә әламәтдар һадисәдир. Онун чохиллик сә'јләри олмасајды, бәлкә дә Гәтранын Диваны һәлә узун мүддәт нәшр олунмамыш галачагды.

Бу бөјүк абидә әтрафындакы сөз-сөһбәтә сон гојулмасы Азәрбајчан әдәбијјатынын вә китабынын даһа бир уғурудур. Дүнјанын бир сыра китаб хәзинәләриндә онун әлјазма вә чап нүсхәләриндән һәр ил минләрчә охучунун истифадә етмәси дә бу уғурун мәнтиги нәтичәләриндән бирилир.

* * *

XI әср Азәрбајчан китабынын әсас мүәллифләри шаирләр, алимләр, лүғәтчиләр, дилчиләр, философлар, тарихчиләр, ријазијјатчылар, астрономлар вә башгалары олмушлар. Бу дөврдә китаб тәртибчиләри, тәрчүмәчиләри, шәрһчиләри дә Азәрбајчан, Шәрг вә үмумијјәтлә, дүнја китаб хәзинәсинә хејли төһфәләр вермишләр. Онларын әсәрләри јүзләрлә хәттат, рәссам, чилдчи әлиндән чыхмышдыр. Әсәрләринә даһа чох мурачиәт олунан мүәллифләрдән бири Хәтиб Тәбризидир (1030-1109). Азәрбајчан китабынын инкишафында мисилсиз хидмәтләри олмуш бу бөјүк шәхсијјәт јарадычы әмәји илә ел мәһәббәти газанмыш вә Вәтәндән узагларда (Бағдадда) јашамасына бахмајараг Азәрбајчана баш учалығы кәтирмишдир.

Дүнјанын бир чох өлкәләрини, о чүмләдән, Азәрбајчаны гарыш-гарыш кәзмиш мәшһур хәттат, китаб сатычысы, лүғәт тәртибчиси, сәјјаһ, алим Јагут һәмәвинин (1179-1229) «Мучәмул-үдәба» («Әдибләр һаггында тәзкирә»синдән) вә башга мүәллифләрин

[1] Азәрбајчан. 1992, 23 јанвар, с.4.

әсәрләриндән мә'лум олур ки, Хәтиб Тәбризи Азәрбајҹан дилини дә мүкәммәл билмишдир. Бир дәфә о, бөјүк Азәрбајҹан алими Әбу Мәнсур Мәһәммәд Әл-Әзһәринин (895-980) «Тәһзибүл-лүғә» («Дилин тәмизләнмәси») китабыны мүталиә едәркән ону тәдгиг етмәк гәрарына кәлир. Лакин китабда раст кәлдији бә'зи чәтин мәсәләләри Тәбризин танынмыш алимләриндән сорушса да һеч кәсдән мүсбәт ҹаваб ала билмир.

Муасирләри она мәсләһәт көрүрләр ки, һәмин китабы көтүрүб Бағдада-бөјүк әрәб шаири вә философу Әбүл-Үла Мәәрринин (973-1057)јанына кетсин. Әлибош кетмәк истәмәјән шаир һәдијјә олараг Тәбриздәки зәнкин шәхси китабханасындан хејли китаб ајырыр. «Хәтиб јохсул олдуғу үчүн китаблары миникдә апармаг имканы олмур. Буна көрә дә китаблары бир кисәнин ичинә гојуб чијнинә атыр вә ајагла Тәбриздән Шамын Мәәррә шәһәринә јолланыр. Китаблар ағыр олдуғу үчүн Хәтиб јолда тәрләјир вә тәр китаблара кечир»[1]. О, Бағдада чатана гәдәр китабларын бә'зиләри јарарсыз һала дүшүр. Бу вәзијјәти көрәнләр елә зәнн едирләр ки, китаблары јолда јағыш ислатмышдыр, јахуд, шаир һардаса суја дүшмүшдүр. Китабларын Хәтиб Тәбризинин күрәкләриндән ахан тәрдән исландығы исә онларын һеч куманына да кәлмир[2].

Хәтиб бир мүддәт әрәб алими Әбүл-Үла Мәәринин јанында охујуб мүкәммәл тәһсил алмышдыр. Мүәллими Ә. Мәәрринин вәфатындан он ил сонра Бағдадда «Низамијјә мәдрәсәси» ады илә танынан елмләр академијасы тә'сис едилмишди. «Әсрин сон дәрәҹә мүдрик дөвләт хадими», мүтәрәгги зијалыларын, хүсусән Хәјјамын бөјүк досту, бәшәри хидмәтләринә көрә «өз вахтында дүнја шөһрәти газанмыш» алим, мәшһур «Сијасәтнамә» китабынын мүәллифи Әбу Әли Һәсән Ибн Әли Хаҹә Низамүлмүлк (1017-1092) бу академијанын (1067) баниси сајылыр[3]. О, 1065-1067-ҹи илләрдә бир чох шәһәрләрдә Низамијјә мәдрәсәси ачмыш вә һәр биринин китабханасына хејли китаб топламышды[4]. Бағдад мәдрәсәси дә бунлардан бири иди.

Низамүллмүлкүн дә'вәти вә тәшәббүсү илә Әбуисһаг Ширази Фирузабади (1002-1083) университетин илк мүдири (ректору) сечилмишди[5]. Низамијјә мәдрәсәси ачылдығы күндән Х.Тәбризини

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб. с. 367.

[2] *М. Маһмудов.* Хәтиб Тәбризинин һәјат вә јарадыҹылығы. Б., 1972, с.25.

[3] *Низамулмулк.* Сијасәтнамә. Б., Елм, 1989, с. 190.

[4] АСЕ. Б., 1983. ҹ. 7, с. 244.

[5] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983, с.18.

бурада ишләмәјә Низамүлмүлк өзү дә'вәт етмишди[1]. Чох адам билмир ки, Х. Тәбризи она гәсидә һәср етмишдир. Бу әсәр зәманәмизә әрәб шаири Әл-Бахәрзинин (?-1074) «Гыса тәсвир вә әсрин сечилмиш адамлары» («Дүмјәт әл-гәср») антолокијасы васитәсилә кәлиб чатмышдыр. Бу китаб 1930-чу илдә Һәләб шәһәриндә әрәб дилиндә нәшр едилмишдир[2]. Белә фактлар Хәтиб Тәбризи илә Низамүлмүлк арасында идеја-јарадычылыг вә достлуг әлагәләринин мөһкәм тәмәл үзәриндә гурулмасындан хәбәр верир. Онун дә'вәтиндән сонра Хәтиб Тәбризи узун мүддәт Бағдадда Низамијјә мәдрәсәсиндә әдәбијјатдан дәрс демиш, һәмин мәдрәсә-университетдә әдәбијјат кафедрасына башчылыг етмиш вә бүтүн Шәргин көзү сајылан бу бөјүк тәһсил очағынын зәнкин китабханасынын мүдири олмушдур[3]. Онунла бир дөврдә јашамыш мүәллифләрин китабларында көстәрилир ки, Х. Тәбризи Низамијјә мәдрәсәсинин китабханасына мүдир тә'јин едиләндә (1067) онун фондунда 70 мин китаб вар иди. Университет вә китабхананын јенидә јарандығы вахтдан башлајараг Хәтиб Тәбризи вәфатына гәдәр 42 ил (1067-1109) мүәллим, мүәллиф, мүтәрчим, дилчи, тәнгидчи, әдәбијјат тәдгигатчысы,хејли әсәрин шәрһчиси, китаб тәртибчиси, диспут апарычысы, китабхана мүдири вә маһир тәшкилатчы кими чох иш көрмүшдүр.

Ирәлидә Хәтибин Бағдада китаб апардығыны, јолда китабларын тәрдән исланыб истифадәсиз һала дүшдүјүнү гејд етдик. Бәс бу китабларын сонракы талеји нечә олмушдур?

Илк бахышда чохларына елә көрүнә биләр ки, истифадәсиз китабы атарлар. Лакин хошбәхтликдән Хәтиб Тәбризинин Бағдада апардығы китабларын талеји белә олмамышдыр. Онлар китабхана китаблары илә бирликдә әвәзсиз јадикар кими узун мүддәт горуну сахланылмышдыр. Хәтиб Бағдадда вәфат едәркән тәнтәнә илә дәфн олунмуш, бүтүн әсәрләринин вә вахты илә белиндә апардығы бир торба китабын (17 адда) орада сәркиси тәшкил едилмишдир. Бу, тәкчә азәрбајчанлы мүәллифә вә мүәллимә дејил, Азәрбајчан вә Шәрг китабына һөрмәтин ән бөјүк нишанәсидир.

Бир чох јарадычылыг саһәләриндә өз сағлығындан бу күнә гәдәр Азәрбајчанда, еләчә дә бүтүн Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә бөјүк ад-сан газанмыш бу унудулмаз шаир, алим, философ вә китаб хадиминин «бүтүн әсәрләри дүнја китабханаларында әлјазмасы

[1] АСЕ. Б., 1987, ч. 10. с. 81.

[2] АСЕ. Б.,1978, ч. 2, с.45.

[3] *З. Мәммәдов.* Көстәрилән китаб, с.52.

шәклиндә вардыр»[1]. Бу әсәрләр о дөврә гәдәрки китаблардан дилинин садәләји, мәзмунунун дәринлији вә охучу аудиторијасынын кенишлији илә күчлү әкс сәда доғурмушду.

Белә мә'луматлар Хәтиб Тәбризини тәкчә Азәрбајчанын јох, Шәрг вә дүнја әдәби-елми фикринин инкишафына тәкан верән нүмунәви әсәрләр вә китаблар мүәллифи кими тәгдим едир. Бу һәгигәти тәсдигләјән әрәб филологу вә шаири Ибн әл-Әнбари (1119-1181) «Әдибләр...» һаггында китабында онун 10 мәшһур әсәринин адыны чәкмишдир[2].

Х. Тәбризинин ше'рләр Диванындан вә елми китабларындан башга шәрһ јаздығы хејли китабы да олмушдур. Ирәлидә һаггында данышдығымыз 5 китабдан ибарәт «Һәмасә»нин шәрһи» бунлардан бири вә ән мәшһурудур. VIII әср әрәб филологу Муфаддал Дабинин тәртиб етдији ислама гәдәрки әрәб шаирләринин әсәрләри — «Шәрһ әл-Муфаддалијјат» топлусуна Х. Тәбризинин јаздығы мүгәддимәдән көрүнүр ки, о дөврүн охучулары она тез-тез мүрачиәт едиб һәм билмәдикләрини өјрәнмишләр, һәм дә чәтин анлашылан китаблара һамынын баша дүшә биләчәји шәрһләр јазмағы ондан хаһиш етмишләр. Профессор Малик Маһмудовун әрәб дилиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етдији вә Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми архивиндә сахланылан һәмин мүгәддимәнин бир јериндә (с.17) дејилир: «Еј охучу! Сән мәндән хаһиш едирсән ки, «Һәмасә» антолокијасынын шәрһини битирдикдән сонра сәнин үчүн мараглы олан башга китаблара да шәрһ јазым...»

Шүбһәсиз, XI әсрдә бир сыра әсәрләрә мүкәммәл шәрһ јазыб сәһвләрини тәнгид вә ислаһ етмәк, нүсхәләрини исә чохалдыб јајмаг һәр адамын иши дејилди. «Шәрһ бир жанр кими тәнгид вә библиографија анлајышына јахын олмуш вә јазычы илә охучу арасында» үнсијјәт јаратмаға хидмәт етмишдир. Бу сәнәт нөвү илә бир нечә дил билән енсиклопедик билик саһибләри даһа чох мәшғул олмушлар. Белә јарадычы сималардан олан Х.Тәбризи Әбу Тәммамын Диваныны шәрһ едәркән онунла охучулар арасында кедән бир мүкалимәни мисал кәтирмишдир: «Охучулар Әбу Тәммамдан сорушурлар: Нә үчүн баша дүшүлән ше'р јазмырсан? Шаир чавабында дејир: Бәс сиз нә үчүн јазыланы баша дүшмүрсүнүз?» (әрәб дилиндән тәрчүмә профессор Малик Маһмудовундур)[3].

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб. с. 369.

[2] АСЕ. Б., 1980, ч. 4, с. 353-354.

[3] *К. Талыбзадә.* Азәрбајчан әдәби тәнгидинин тарихи. Б., 1984, с. 10.

X. Тәбризи бу иттиһима ајдынлыг кәтириб јазыр ки, бә'зи танынмыш шәрһчиләр Әбу Тәммамын ше'рләрини дүзкүн анламадыгларына көрә јанлыш изаһ етмишләр. Нәтичәдә шаирин ше'р китабларынын нүсхәләри чохалдылыб јајылдыгча сәһв фикирләр өлкәдән-өлкәјә ајаг ачмыш, китабдан-китаба кечәрәк охучулар вә тәдгигатчылар арсында чашгынлаг јаратмышдыр. Һалбуки ше'ри о адам шәрһ (тәдгиг вә тәнгид) едә биләр ки, «дүшүнчәси доғру, зеһни исә ити олсун. Чүнки, ше'ри тәдгиг етмәк ону нәзмә чәкмәкдән даһа чәтиндир».

Бу вәзијјәти вә охучуларын чохсајлы мүрачиәтләрини нәзәрә алараг бир чох әрәб ше'р китабларыны баша дүшүлән шәклә салмаг вә сәмәрәли тә'сирини артырмаг саһәсиндә Хәтиб Тәбризи мисилсиз хидмәт нүмунәси көстәрмишдир. Онун әсәрләриндән М. Маһмудовун етдији тәрчүмәләрдә дејилир ки, «ән јахшы шәрһ одур ки, гыса вә ајдын олсун, узун вә чансыхычы көрүнмәсин». Бу һәгигәт позуларса, китаба гызыл чилд кејдирилсә дә «охучуја һеч бир фајда вермәз». Беле китаблар «охучунун нәзәрини анчаг вә анчаг лазыми мәгсәддән јајындыра биләр». Лакин «Шәрһчинин вердији мә'на китабын үмуми гајә вә мүндәрәчәсиндән доғарса, охучуја даһа чох фајда кәтирәр»[1].

Әбу Тәммамын (796-843) «Һәмасә» антолокијасына, Диван китабына, VIII әср әрәб шаири Муфаддал Дабинин «Шәрһ әл-Муфаддалијјат»ына, X-XI әср әрәб шаирләриндән Мүтәнәббинин (915-965) Диванына, Әбүл-Үла Мәарринин (973-1057) Диванына, онун «Сәгт әз-зәнд» («Чахмаг дашынын илк гығылчымлары») әсәринә, Исмајыл әл-Чәвһәринин (941-1009) мәшһур «Әс-Сиһаһ» лүғәтинә вә с. китаблара јаздығы шәрһләрдә тәдгигчи-тәнгидчи алим дедикләринә биринчи өзү әмәл етмәклә кәләчәк китабларын шәрһчиләринә өрнәк олмушдур. Һәр бир мүәллифин ирсинә ајдынлыг кәтирмәк үчүн о, бир чох нүсхәләри нәзәрдән кечирмишдир. Мәсәлән, профессор Малик Маһмудов белә бир факты јада салыр ки, X. Тәбризи Әбу Тәммамын мүкәммәл Диваныны һазырламаг үчүн 5 бөјүк алимин нүсхәсиндән истифадә етмишдир. Һәмин Дивана јаздығы дөрд чилдлик шәрһ онун фундаментал әсәрләриндәндир. Профессор даһа сонра бир һәгигәти ачыглајыр ки, Хәтиб Тәбризи өз мүәллими Әбүл-Үла Мәарринин рәмзләрлә вә ејһамларла ифадә етдији дүнјәви фикирләрини тәһрифләрдән вә һагсыз һүчумлардан горумаг үчүн

---

[1] *К. Талыбзадә.* Көстәрилән китаб, с.10.

1083-чү илдә онун Диванына әһатәли шәрһ јазмышдыр[1]. Һәмин дөврә гәдәрки јанлыш шәрһләрин јајылма јолларыны бағламаг јалныз бу нүсхәдән сонра мүмкүн олмушдур.

Бу кими мисаллар көстәрир ки, Х. Тәбризи галаг-галаг китабы диггәтлә охујуб тутушдурандан вә фикир лабораторијасында мүајинәдән кечирәндән сонра өзүнүн мө'тәбәр шәрһләри илә хејли гара күнлү китабы ағ күнә чыхармышдыр. Бунунла да Хәтиб Тәбризи китабханаларын, охучуларын, һәм дә «әдәбијјатчыларын гаршысында мөһтәшәм вә өлмәз хидмәт көстәрмишдир» (Әбдо Әззам).

Шәрг вә дүнја китабынын инкишаф јолуну мүнтәзәм изләјән бу бөјүк алимин һәјата зәманәт вердији китаблар о вахтдан бу күнә гәдәр биринчилик естафетини өзүндә сахламагдадыр. Бу һәгигәти нәзәрә алан әрәб мүтәхәссисләри дәфәләрлә е'тираф етмишләр ки, бу елм даһисинин тәдгиг етдији мүәллифләр һаггында сөз дејәндә «әксәр һалларда Хәтиб Тәбризинин нүсхәләринә әсасланмышыг»[2] ки, сәһвләрә јол вермәјәк.

Онун бир чох әсәрләри вә шәрһләри о дөврүн әдәби-елми мәчлисләриндә һиссә-һиссә охунуб өјрәнилмишдир. Алимин әлинин сығалыны көрмүш нүсхәләрин үзүндән тәләбәләринин көчүрдүјү, јери кәлдикчә бу устад мүәллимин мүһазирәләри әсасында мүвафиг сәһифәләрдә мараглы гејдләр јаздығы вә Х. Тәбризијә јохлатдырыб имза етдирдији хејли китаб дүнјанын әксәр китабханаларында (Берлин, Кембрич, Лејден, Гаһирә, Истанбул, Бағдад, Бакы, Маһачгала вә с. шәһәрләрдә) мүһафизә едилир[3]. Мәсәлән, Х. Тәбризинин тәсһиһ, әлавәләр вә дүзәлишләр етдији нүсхәдән көчүрүлмүш «Әл-сиһаһ»ын I-II чилдәләри Бакыда (РӘИ-дә: шифрә М-389), III-IV чилдләри Маһачгала музејиндәдир[4]. Азәрбајчан алиминин шәрһ етдији нүсхәдән тәләбәси Әли Гунба'инин 475 (1082/83)-чи илдә Бағдад шәһәриндә көчүрдүјү вә Х. Тәбризинин имзаладығы «Сәгт әз-зәнд»ин бир нүсхәси Кембрич университети китабханасында сахланылыр. Х. Тәбризинин тәләбәси Сә'д әл Хејр әл-Әнсаринин (?-1146) 489 (1096)-чу илдә мүәллиминин шәрһи илә бирликдә көчүрдүјү вә 491-чи илдә Бағдад шәһәриндә она јохлатдырыб имза етдирдији һәмин ше'рләр Диванынын даһа бир надир нүсхәси Истанбулун Фејзуллаһ китабханасындадыр...[5]

---

[1] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1978, № 4, с. 36, 39.

[2] Орада, с. 37.

[3] Јенә орада, с. 36-45; Әлјазмалар хәзинәсиндә. Б., 1979, ч.5, с.96-103.

[4] Әлјазмалар хәзинәсиндә. Б., 1979, ч. 5, с. 96-103.

[5] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1978, № 4, с. 40-41

Бунунла белә, Хәтиб Тәбризи әсәрләринин дүнја китабханаларында чап нүсхәләри дә чохдур. Бу әсәрләрин бә'зиләри, о чүмләдән «Һәмасә» 1827-чи илдән бәри Авропада дәфәләрлә[1], «Әруз вә гафијә елминин јекуну» XX әсрин 60-70 илләриндә Берлин, Гаһирә, Дәмәшг, Бејрут вә с. шәһәрләрдә бир нечә дәфә чап үзү көрмүшдүр...[2]

Теһранда, Бакыда вә с. шәһәрләрдә чап едилмиш бә'зи мәгалә вә китабларда Гивами Кәчәвинин (?-1190) «илк Азәрбајчан әдәбијјат нәзәријјәси»[3] кими тәгдим едилмәсинә бахмајараг, Ә. Мирәһмәдов, М. Маһмудов, Н. Шәмсизадә, И. Һәмидов вә башга нүфузлу алимләр бу јанлышлыға дүзәлиш верәрәк Гивамидән бир әср әввәл јашамыш Х. Тәбризини илк Азәрбајчан әдәбијјат нәзәријјәчиси адландырмышлар...

Бир чох белә фактлар көстәрир ки, Хәтиб Тәбризи дүнја шөһрәтли көркәмли алим олмагдан башга, һәм дә тәкчә Азәрбајчана јох, Шәрг вә дүнја китаб мәдәнијјәтинә мисилсиз төһфәләр вермиш илк азәрбајчанлы даһи китабшүнасдыр.

2. XII әср Азәрбајчан китабы һаггында һәгигәт

Әбүл-Үла Кәнчәви (1096-1159), Мәс'уд ибн Намдар (?-?), Ејнәлгүзат Һәмәдани (Мијанәчи, 1099-1131), Фәләки Ширвани (1108-1146), Јусиф Таһир оғлу Хојлу (?-1154), Өмәр Кәнчи (1080-1155), Әбуннәчиб Сүһрәвәрди (1097-1168), Иззәддин Ширвани (?-?), Өмәр ибн Осман (?-1151), Гивами Кәнчәви (?—1190), Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрди (1154—1191), Мүчирәддин Бејләгани (1130-1191), Хагани Ширвани (1121-1199), Низами Кәнчәви (1141-1209), Мәһсәти Кәнчәви (?-?), Һубејш Тифлиси (?-1204), Әбусәид Урмәви (?-?), Устад Әбу Бәкр (?-?), Мхитар Гош (тәгр. 1120-1213) вә башга гәләм саһибләринин Азәрбајчан, Шәрг, һәмчинин дүнја елм, әдәбијјат вә китабынын инкишафына мүһүм хидмәтләри олмушдур. Әсәрин һәчми имкан вермәдијинә көрә бурада бир нечә китаб хадими һаггында мүхтәсәр данышмагла кифајәтләнәчәјик.

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 369; Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы, 1978, № 4, с. 45.

[2] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1984, № 1, с.80.

[3] *М. Гулијева.* Классик Шәрг поетикасы. Б., Јазычы, 1991, с. 12.

* * *

Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири Мәс'уд ибн Намдардыр (?-?). XI әсрин икинҹи јарысында Бејләганда доғулмуш, илк тәһсилини орада алмышдыр. Бејләганда, Кәнҹәдә, Ширванда мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмиш, бу јерләрин зијалылары, китабчылары вә китаб сәрвәти илә даһа чох марагланмышдыр. Өзүнүн вердији мә'лумата көрә түрк-Азәрбајҹан, фарс, әрәб дилләрини мүкәммәл билмиш, һәр үч дилдә нәзмлә вә нәсрлә бир сыра мараглы әсәрләр јазмышдыр. Өз сағлығында Азәрбајҹандан узагларда да әсәрләри кениш јајылмышды. Әрәб диллиндә гәләмә алдығы мәктубларынын, һекајәләринин вә ше'рләринин бир гисми дөвләт вә ев китабханаларында сығынаҹаг тапараг зәманәмизә гәдәр саламат галмышдыр. Итдији күман едилән поетик ирсинин һәләлик 2000 бејтдән артыг һиссәси мә'лумдур. XI әсрин ахыры, XII әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанын иҹтимаи-сијаси, әдәби-мәдәни һәјатынын мәнзәрәсини вә тарихинин бир сыра гаранлыг сәһифәләрини өјрәнмәк бахымындан әсәрләри мүһүм гајнаглардан сајылыр[1].

Шаир өзүнә гәдәрки классикләрдән вә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән јарадыҹылыгла истифадә едәрәк китаб мәдәнијјәтинә дәјәрли төһфәләр вермишдир. Әдәби ирсиндән бизә јадикар галмыш 281 сәһифәдән ибарәт әлјазмасында 600-дән чох аталар сөзү, зәрб-мәсәл, афоризм вә нәсиһәтләр вардыр. Әксәријјәтинин тарихи илк Азәрбајҹан китабы Авестадан узаглара кедиб чыхыр. Бу барәдә А. Әлијевин «Мәс'уд ибн Намдарын әсәрләриндә аталар сөзләри» мәгаләсиндә әтрафлы мә'лумат верилмишдир[2].

«Унудулмаз шаирин унудулмуш ирси» мәгаләсиндә дедијимиз кими[3], Мәс'уд мүхтәлиф елмләрә вә фәнләрә даир әсәрләрлә јанашы, Гураны да мүкәммәл билмишдир. Дини фанатизм азарына тутулмуш бә'зи һәмвәтәнләрини она көрә мүалиҹә һәдәфи сечмишди ки, бу горхулу хәстәликдән онларын нәвә-нәтиҹәләри дә, кәләҹәк нәсилләр дә јолуха биләр. Бир чох һәгигәт сирләрини әдибләрдән, алимләрдән, китаб вә китабханалардан өјрәниб дајаз биликләрини дәринләшдирмәк вә дүз данышмаг әвәзинә, дар дүшүнҹә саһибләри «Әјдиләр пејғәмбәрин сөзләрини «дин» дејә вә

---

[1] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1989, ҹ.2, с.25.

[2] Азәрбајҹан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1985, № 1, с. 56-61.

[3] Либерал пресс. 1997, 15 март, № 9, с.5.

с. мисралар[1] һәмин мәтләбә ишарәдир. Буна көрә мүдрик шаир өмрү боју тәһсилә, мүталиәјә, Шәрг вә дүнја китаб сәрвәтинә күчлү мејл көстәрмиш, «Гәфләт меји ичиндә» јатанлары ајылтмаға чалышмышдыр. Чәмијјәтин тәнгид һәдәфләрини дүзкүн сечмәси шаирин әсәрләриндән ајдын дујулур. Онун дөврүндә Тәбриз, Һәмәдан, Бәрдә, Кәнчә, Нахчыван вә с. шәһәрләр кими Бејләган Азәрбајчанын ән бөјүк мәдәни шәһәрләриндән бири сајылса да, дөврүнүн гүдрәтли сәнәткары олан Ибн Намдар кими китаб јарадычыларына гајғы арзу едилән сәвијјәдә дејилди. Шаир өзү јазыр ки, Бејләганда мүхтәлиф саһәләрдә чалышан адамлар, о чүмләдән шаирләр, алимләр, хәттатлар, чилдчиләр, китаб сатанлар, аланлар чох олса да, онларын күнү хош кечмир, чүнки «Алчаглар кәлиб олмуш учаларын әмири. Исте'дадлар, зәкалар накәсләрин әсири». Тәәссүф ки, «Өзләри бәрк азыблар халга јол көстәрәнләр. Бејләганда күфр илә мәшғул олур әрәнләр». Вәзифәли шәхсләрин һәрәси бир иландыр, «Сөзләри е'тибарсыз, вә'дәләри јаландыр», башларында билик јох, ичи долу «самандыр» (с. 27,29).

Әдиб даһа сонра јазыр ки, Азәрбајчанын бир чох шәһәрләриндә елм вә әдәбијјатын, тәһсилин вә мәдәнијјәтин, мүталиәнин вә китаб сәнәтинин јүксәк сәвијјәдә инкишаф етдији бир заманда Бејләганда «рәһбәр олду чәһаләт, мәһв едилди ләгајәт». Шаирин гәнаәтинчә, она көрә белә олур ки, «Ганунлары заманә өз хејринә ујдурур», јазычыја, шаирә, алимә дәрд уддурур. «Зәкадан горхур онлар», китабдан гачаг дүшән «о гафасы галынлар» (с. 27-34). Лакин онлар мәнсуб олдуглары халгын милли сөз сәрвәти илә јанашы, Шәрг вә дүнја әдәбијјаты инчиләриндән хәбәрдар олсајдылар, өзләри һаггында бу иттиһамы рәва көрмәздиләр.

Әсәрләриндән көрүнүр ки, савадсызлыға, әдаләтсизлијә гаршы фәал мүбариз олан чәсур шаирин дүшүнчәсиз адамлара нифрәти китаба мәһәббәтиндән һеч дә аз олмамышдыр. Шаирин мәддаһлара вә дикәр мүбаризә һәдәфләринә үнванланмыш сөзләриндән белә доғру нәтичә чыхыр ки, һәр чүр мә'нәви ашынма халга зәрбәдир, о, чүмләдән, јалтаглыг савадсызлығын астар үзүдүр. Онларын төрәтдији фәсадлары јалныз ардычыл вә шүурлу мүталиә илә дәф етмәк олар.

Мәс'уд тәкчә шаир кими јох, мә'нәви мүәллим, енсиклопедик зәка, чәсарәтли натиг, әдаләтли тәнгидчи, маһир сөз сәррафы,

---

[1] Азәрбајчан килассик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1989, ч. 2, с. 27-30 (ситатлар бу чилддәндир).

билији вә әмәли илә сечилән «вәзирләрдән јүксәк» нүфуз саһиби кими танынмышды. О, Шәрг вә дүнја китаб сәрвәтиндән, улу әчдадларымызын јаратдығы мүдрик кәламлардан, өзүнүн һәр јени әсәриндән вә чанлы сөзүн кәсәриндән истифадә едәрәк пасланмыш бејинләрә гаршы һәјәчан тәбили чалмышдыр. Ону бу ишә «бир пара накәсләрин» ағыл көзүнү ачмаг үмиди тәшвиг етмишди. Буна бахмајараг, әсәрләринин вә чыхышларынын әкс-сәдасындан горхан бир дәстә чылыз фикирли, үрәји мәкрли адам мәсчиддә јығышыб ону ачы сөзләрлә күлләбаран етмишләр. Белә бир шәраитдә Мәс'удун алимләрдән вә китаблардан өјрәндији биликләри бә'зи һәмвәтәнләринә өјрәтмәси, онлары китаба вә китабханаја јахынлашдырмаға чалышмасы билмәдикләрини өјрәнмәкдән чәтин иди. Шаир өзүнә вә әсәрләринә гаршы чеврилмиш гаракүруһа сөзлә тә'сир етмәјин гејри-мүмкүнлүјүнү көрүб «варыны-дөвләтини (чох күман, шәхси китабханасындакы китабларыны да – *И.З.*) дәјәр-дәјмәзинә сатыб» Бејләганы тәрк етмәјә мәчбур олмушду. Бу мәнзәрәнин чизкиләри шаирин сөзләриндә даһа ајдын көрүнүр: «Дүшмәнләр чинар билиб габығымы сојурлар, иблисләр һүчум едиб јаман күнә гојурлар». Елә бил ки, бир сүрү «мејмунлар ичиндәјәм, көзләри ачыг јатан гојунлар ичиндәјәм. Башчылары башсыздыр, өзләри ондан бетәр...». Һалбуки адамлары китаб охумаға, елм өјрәнмәјә, хејирхаһ олмаға чағыран кәнчәли Мүстөвфи Әминүлмүлк, бир дә ки, Әбу Чәфәр Мәһәммәд ибн Һүсејн кими «ағыл дәрјасы» олан мүдрик адамлара Бејләганда еһтијач даһа чохдур (с. 32).

Бундан сонра шаир сөзләринин шәффафлығына гатдығы бојаны бир аз да түндләшдирир: «Гој јаман күнә галсын јаманлыг диләјәнләр», доғруларын үстүнә гәм-кәдәр әләјәнләр! (с. 33).

Мәс'удун јарадычылығынын зирвә дөврү XII әсрин әввәлләринә тәсадүф едир. Бејләганын чичәкләнмә дөврүнүн исә о заман бир әсрлик јашы варды. Сәнәтарлыг вә тичарәтлә јанашы, бурада әдәби јарадычылыг, хәттатлыг, чилдчилик вә с. саһәләрдә хејли наилијјәтләр газанылмыш, мәдәнијјәт јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишди. Професссор Гара Әһмәдовун «Мәс'уд ибн Намдар» мәгаләсиндә дә бу барәдә мараглы фикирләр вардыр[1]. Бәс онда Мәс'уд кими шөһрәтли бир мүәллифин белә бир шәһәри тәнгид јағышында јујундурмаг сә'јләри нә илә бағлы иди?

Диггәтлә фикир версәк көрәрик ки, Мәс'уд Бејләганы вә мүтәрәгги фикирли бејләганлылары јох, наданлығы вә фанатиклији

[1] Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1970, 17 октјабр.

ағлындан чох олан «көзләрини думан өртмүш» бә'зи һәмвәтәнләринин тәрәггијә биканәлијини һәдәф сечмишди. Шаир бу бәладан хилас олмағын ән доғру јолуну рәһбәрин, зијалынын, халгын билијиндә вә онларын сөзү илә ишинин вәһдәтиндә көрүрдү. О, белә һесаб едирди ки, јахшы китаб охумајан јахшы дүшүнә билмәз.

Мәс'удун гәләм инчиләри 900 илдир ки, һәмвәтәнләрини охумаға, өјрәнмәјә вә Азәрбајчана ләјагәтлә хидмәк етмәјә сәсләјир. Буна көрә шаирин ирсинә мараг кетдикчә артмагдадыр. «Мәчмуәту ғысас вә рәсаил вә әш'ар» («Һекајәләр, мәктублар вә ше'рләр мәчмуәси») китабынын факсимиле мәтнинин Москва нәшри дә (1970) бу марагдан доғмушдур (АСЕ, 6-528). Ким билир, бәлкә дә Шәргин вә дүнјанын бә'зи китаб хәзинәләриндә Мәс'удун бу јеканә сөз мүчрүсүндән башга елә намә'лум әсәри вар ки, әсрләрдән бәри охучу вә тәдгигатчы әлинин сығалына мөһтачдыр. Нәдәнсә, бу истигамәтә доғру инамлы аддымлар атмаг, шаирин әсәрләринин ана дилинә тәрчүмәси, нәшри, тәдгиги вә адынын әбәдиләшдирилмәси һәлә дә өз һәллини көзләмәкдәдир.

* * *

Ејнәлгүзат Һәмәдани (1099-1131) дүнја шөһрәтли әсәрләр вә китаблар јаздығы, өз китабханасыны мүасирләринин истифадәсинә вердији һалда, XII әср мүәлифләринин чоху кими китабшүнаслыг тәдгигатларында онун да ады чәкилмәмишдир. Атасы Әбубәкр Мәһәммәд Мијанәчи (Һәмәдани) вә бабасы Әбүлһәсән Әли ибн Һәсән Мијанәчи (Һәмәдани, ?-1079) дә деврүнүн танынмыш шаир, алим, вә зәнкин китабхана саһибләриндән олмушдур[1]. Бағдадда Низамијјә университетинин илк мүдири (ректору) олмуш мәшһур алим Әбуисһаг Ширази Фирузабади (1002-1083) онларын һәр икиси илә достлуг етмишдир. Күман едилир ки, 70 мин китаба малик университет китабханасында онларын да китаблары олмушдур. Китабхананын мүдири Хәтиб Тәбризи дә өз һәмвәтәнләринин китабларыны охумамыш олмазды. Тәәссүф ки, Ејнәлгүзатын ата-бабасынын «китабларынын һамысы итиб батмыш, бәлкә дә өзләри илә бирликдә мәһв едилмишдир». Шаирин бабасынын бә'зи ше'рләри исә гәдим мәнбәләрдә горунуб сахланылмышдыр. Әбусә'д ибн Сәм'анинин (1114-1166) јаздығына көрә, Әбүлһәсән Мијанәчинин китабларыны тәгдир, фикирләрини тәблиғ едән тәкчә

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 83.

Низамијјә университетинин ректору Фирузабади дејилди. Беләләринин сајы јүзләрлә иди... о деврүн мүәллифләринин гәнаәти илә десәк, онун китаблары «дүшмәнләр вә она һәсәд апаранлар тәрәфиндән мәһв едилмишдир» (өзү исә сүбһ намазында өз мәсчидиндә өлдүрүлмүшдүр)[1].

Доғулдуғу евдә көзүнү ачыб зијалы вә китаб көрән Ејнәлгүзат (әсл ады Абдулладыр) охудуғу әсәрләрин тә'сириле шаирлик вә алимлик јолуну сечәрәк Азәрбајҹан, Шәрг вә дүнја китаб хәзинәләрини бир сыра дәјәрли әсәрләрлә зәнкинләшдирмишдир. О вахта гәдәр елмдә вә фәлсәфәдә чохларынын инкаредилмәз һәгигәт кими гәбул етдији бир сыра тәсдигләнмиш мәсәләләрә ҹәсарәтлә мүдахилә едәрәк онлара «чох еркән тәнгиди мүнасибәт бәсләмишди»[2]. О, бу барәдә белә јазмышдыр: «Тәглидин әтәјиндән бәсирәт зирвәсинә јүксәлмәк ахтарышы илә кәлам китабларыны мүталиә етдим. Мәгсәдимә чатмадым. Мәзһәбләрин јанлышлығыны көрдүм»[3]. Бундан сонра өзүм көһнә фикирләри алт-үст едән әсәрләр јазмаг гәрарына кәлдим.

Бу риск маһијјәт е'тибарилә 1000 нүсхәләрлә зәрәрли китабы зәрәрсизләшдирмәк тәләби илә бағлы иди. Аргументләринин бир гисми Имам Гәзалијә итһаф етдији «Ејнијјә» рисаләсиндә әксини тапмышдыр. Дикәр бир мәшһур әсәри «Инҹә мәтләбләри кәшф етмәкдә ән ајдын һәгигәтләр» әсәридир ки, он һиссәдән ибарәтдир... Мәнбәләрдә онун даһа бир мәшһур китабынын ады чәкилир: «Әрәб дилинә вә әдәбијјат елмләринин тәмринниә кириш». Башга әсәрләри дә «Шәргдә кениш шөһрәт» тапмышды[4]. Бу һәгигәтин ҹанлы шаһиди олмуш Ибн Сәм'ани Ејнәлгүзатын әсәрләриндән вә китабларындан вәҹдә кәлиб демишдир ки, о, «дүһа вә биликдә зәрбүлмәсәл кими дилләрдә кәзән [...] мүгәддәс бир шәхс» иди[5].

Ејнәлгүзат елми гәнаәтләрини Һәмәдан мәдрәсәсиндә дәрс дедији тәләбәләринә дә, ҹамаата да ачыг сөјләјәрди. Лакин онун ҹәсарәтли чыхышларыны биликдән вә гејрәтдән доған һүнәр әвәзинә, фанатик диндарлар мөвҹуд гурулуша вә динә гаршы е'тираз далғасы кими гәбул етмишләр... Нәтиҹәдә 1128-ҹи илдә тутулуб Бағдада көндәрилән кәнҹ даһи орада — һәбсханада «Өл-

---

[1] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б.., Елм, 1983, с. 51-52.

[2] *З. Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајҹан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с. 19-20.

[3] АСЕ. Б., 1987, ҹ. 10, с. 195.

[4] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1989, ҹ.2, с. 108.

[5] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 83-86.

көлərин алимлərинə Вәтәндән ајры салынмыш гəрибин шикајəти» адлы трактат јазыб күчлү вәтәнпəрлик һисси вə дəрин елми-фəлсəфи мүһакимəлəри илə əсрини һејрəтлəндирмишди. Сөзү илə мө'чүзəлəр јарадан шаир-алимин чəсарəтиндəн вə əсəрлəриндəн горхан бə'зи мүртəче фикирли адамлар[1] ону үч иллик ишкəнчəдəн сонра «һəмəдана гајтарыб (мајын 7-дə тəлəбəлəринин көзү гаршысында—*И.З.*) дири-дири сојур, дар ағачындан асыр, нəһајəт, нефтə булашдырылмыш һəсирə бүкəрəк дəрс дедији мəдрəсəнин гаршысында јандырырлар»[2].

Китабларынын əлə кечəн нүсхəлəрини мəһв етмəкдəн һəзз алан фанатик диндарлар 32 јашлы философун əсəрлəринин дүнјаја јајылмасы јолуну бағламаға чалышсалар да, буна мүвəффəг ола билмəмишлəр. Сағлығында көрдүјү иши өлүмүндəн сонра əсəрлəри көрмүшдүр. Фарсча јаздығы «Мүгəддимəлəр», «Мəктублар» вə с. китаблары «суфи əдəбијјатынын əн парлаг нүмунəлəри» кими орта əсрлəрдə Азəрбајчан дилинə тəрчүмə олунуб китабханалара вə евлəрə јол тапмышды[3]. Шиһабəддин Сүһрəвəрди, Ибн əл-Фариз, Ч. Руми, М. Шəбүстəри, И. Нəсими вə башга дүнја шөһрəтли мүəллифлəр Ејнəлгүзата өзлəринин мүəллими кими мурачиəт етмиш, онун əсəрлəринин идеја ишығында бəшəријјəт үчүн јени-јени китаблар јазмышлар[4].

Сонракы əсрлəрдə дə Ејнəлгүзатын əсəрлəри бир сыра өлкəлəрдə охучуларын, јазычы вə алимлəрин мə'нəви инкишафына сəмəрəли тə'сир көстəрмиш вə көстəрмəкдəдир. Онун «һəгигəтлəрин гајмағы» («Зүбдəтүл-һəгајиг»), «Мүгəддимəлəр» («Тəмһидат») «Гəрибин шикајəти» («Шəква əл-гəриб») китаблары сəккиз əср əлјазмасы һалында јајыландан сонра 1962-чи илдə Теһранда ишыг үзү көрмүшдүр. Ики һиссəдəн ибарəт «Мəктублар» («Намеһа») китабы исə орада 1969-чу илдə нəшр едилмишдир...

Əсəрлəринин əлјазмалары дүнјанын 70-дəн чох китабханасында сахланылыр.[5]

Ејнəлгүзат демишдир: «Əсл вə һəгиги инсан одур ки, башгалары онун əлиндəн, дилиндəн вə əмəлиндəн зијан көрмəсин»[6]. Өз дөврүндə дүнјанын үч көркəмли философундан (Ејнəлгүзат, Сүһ-

---

[1] Орада, с.83-86.

[2] Һикмəт хəзинəси. Б., 1992, с. 51.

[3] Азəрбајчан классик əдəбијјаты китабханасы, Б., 1989, ч.2, с. 108.

[4] АСЕ. Б., 1987, ч.10. с. 195.

[5] *З. Мəммəдов.* Ејнəлгүзат Мијанəчи. Б., Елм, 1992, с. 44.

[6] Мудрик сөзлəр. Б., Јазычы, 1979, с. 8, 124, 125.

рәвәрди, Ибн Рүшт) бири олмуш шаир-алимин әсәрләри бу кими мүдрик фикирләрлә зәнкинлијинә көрә инди дә муасирлијини сахламагда вә ана дилиндә нәшрини көзләмәкдәдир.

* * *

Азәрбајҹан китабынын бөјүк сималары сырасында Әбуннәҹиб Сүһрәвәрдинин (1097-1168) дә ады ифтихарла чәкилир. Сүһрәвәрд — Зәнҹан јахынлығында Һәмәдана кедән јолун кәнарында јерләшән Азәрбајҹан шәһәрләриндән биридир (XIV әсрдә харабалыға чеврилмишдир). Әбуннәҹиб Әбдүлгаһир Абдулла оғлу Сүһрәвәрди бурада доғулмуш, илк тәһсилини бурада алмышдыр. Сонралар Бағдада кедиб Низамијјә университетиндә охумуш, тезликлә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә бөјүк һүгугшүнас алим вә көркәмли суфи мүтәфәккири кими танынмышдыр. О, һәмин университетдә дәрс демәклә бурада тәһсил алан минләрлә кәнҹин әлинә китаб, ағлына ишыг вермиш, онлары елм, билик јолуна чыхармышды. 12 ил (26 мај 1150-1162) Низамијјә университетинә башчылыг етмиш, буранын китабханасыны тәләбәләрин, мүәллимләрин, алимләрин икинҹи университетинә чевирмишди. Өзүндән әввәл 42 ил бу университетин китабханасынын вә әдәбијјат кафедрасынын башчысы олмуш Хәтиб Тәбризи кими «елә бөјүк нүфуз газанмышды ки, һәтта һаким даирәләр» дә она һәдсиз инам бәсләмиш, өзүндән вә әсәрләриндән чох шеј өјрәнмишләр. Бу бөјүк алимин тә'рифи вә әсәрләри бүтүн Шәрг сәрһәдләрини ашыб дүнјанын бир сыра өлкәләриндә она гибтә һисси јаратмышды. Таҹәддин Сүбки (1326-1369) онун һаггында јазмышдыр ки, «О, султандан, хәлифәдән вә башгаларындан горхуб она пәнаһ кәтирәнләри мүдафиә етмиш, онлар тәһлүкәдән совушмушлар». Алимин мәһв едилмәк тәһлүкәсиндән хилас етдији әсәрләр дә аз олмамышдыр. Бу нүфузу она мүдриклији, китаблары вә тәшкилатчылығы газандырмышды. Онун һәјат вә јарадыҹылыг јолуну изләјән Сүбки даһа сонра јазыр ки, Әбуннәҹиб Сүһрәвәрдинин «Дәҹлә саһилиндә учуг бир еви варды. Өзү вә достлары ора сығынмышды». Белә мә'луматлардан көрүнүр ки, бу евдә онун ән бөјүк вары-дөвләти китаблар олмушдур.

Азәрбајҹан мүтәфәккиринин әрәб дилиндә јаздығы «Тәсәввүфдә мүридләрин әдәб гајдалары», «Чырагларын гәрибәси» («Адаб әл-мүридин фи-т-тәсәввүф», «Гәриб-әл-мәсабиһ») вә с. трактатлары[1]

---

[1] АСЕ. Б., 1986, ч.9, с. 112; З. Мәммәдов. Орта әср Азәрбајҹан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с. 18-19.

бу күн дә дүнја китаб хәзинәләринин дәјәрли инчиләриндән сајылыр.

* * *

Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрдинин (1154-1191) дә Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја китабынын инкишафында мүстәсна хидмәтләри олмушдур. Сүһрәвәрддә, Марағада, Исфаһанда вә с. шәһәрләрдә ән бөјүк алимләрдән дәрс алмыш, ардычыл мүталиә вә китаб мүзакирәләринин көмәјилә билијини тәкмилләшдирмишди. Шәргин әдәби, елми, мәдәни мәркәзи кими танынан бир чох шәһәрләрини (Әрдәбил, Мијанә, Дијарбәкр, Бағдад, Дәмәшг, Һәләб, Конја...) гарыш-гарыш кәзиб һәмсөһбәт олдуғу вә китаб бағышладығы минләрлә адамын фикир, әгидә вә әмәли фәалијјәтиндә бөјүк дөнүш јаратмышды. Бир нечә мәгама диггәт едәк: 1183-чү илдә Һәләб шәһәринә кетмиш вә оранын һакими Заһир бен Сәлаһәддин Әјјубидән «билик вә зәкасына көрә чох һөрмәт» көрмүшдү. Конјада Иззәддин Гылыч Арсланын (1150-1188) е'тимадыны газанмыш вә ушагларына дәрс демишдир. Кичик Асијада бөјүк нүфуз саһиби вә мисилсиз мүтәфәккир кими гаршыланмышды. Өз сағлығында вә сонракы әсрләрдә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә ишрагијјә (нур, ишыг) фәлсәфәсинин «баниси вә бөјүк нүмајәндәси» кими танынмышдыр...[1]

Мүасирләринин вә тәләбәләринин јаздығына көрә, Һәләбдә кечирилмиш бир сыра китаб диспутларында, тематик әдәби вә елми мәчлисләрдә Сүһрәвәрди «јүксәк натиглик мәһарәти, дәрин зәкасы, кениш елми мә'луматы вә сүбутлары» илә јанлыш әгидәләрә гаршы үсјанкар руһлу алим кими чыхыш етмишдир. Лакин мүхтәлиф елм саһәләри үзрә нүфузлу алимләрин иштирак етдији диспут мәчлисләринин бириндә онун сәрраст чаваблары мүтәрәгги зијалыларын хошуна кәлдији һалда, дүнјәви елмләрдән вә китаблардан хәбәрсиз олан бә'зи дин мүбәллигләрини наразы салмышды. Сүһрәвәрди онларын «тәһрики вә атасы Сәлаһәддин Јусифин тә'киди илә һәбс едилмишдир»[2]. 37 јашында (Сәлаһәддин Әјјубинин әмри илә) е'дам едилән алим-шаир әгидәсиндән вә өлмәз әсәрләринин идејаларындан дөнмәдијинә көрә шәһидлик зирвәсинә јүксәләрәк Јахын вә Орта Шәргдә «Өлдүрүлмүш философ» («әл-Фәјләсуф әл-мәгтул») ады илә мәшһурлашмышдыр (АСЕ, 9-112).

---

[1] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с.72.

[2] Орада.

Аз јашамасына бахмајараг онун гәләминдән 50 әдәби-бәдии, елми-фәлсәфи әсәр чыхмышдыр. «Чәбраил ганадынын сәси», «Гызғын әгл», «Бир күн суфи чамаатла бирликдә», «Ушаглыг һаләти һаггында», «Гарышгаларын дили», «Симургун чивилтиси», «Үрәкләрин бағы, јахуд, үрәкләрин чәмәни» вә с. трактатларында суфи сәләфләринин идејаларынын мүдафиәси вә инкишафы әсас јер тутур. «Ишыг һејкәлләри», «Имамәддин лөвһәләри», «Ишыға даир трактат», «Ишраг һикмәти» вә бир сыра башга әсәрләрини мүтәрәгги зијалылар вә охучулар онун өз сағлығында түкәнмәз фикир хәзинәси кими гәбул етмишләр (АСЕ, 9-112). О, һәм дә хејли «китаб тәртиб етмиш» вә онлара самбаллы шәрһләр јазмышдыр[1].

Һәбс едиләндә ев китабханасындакы китаблар да өзү илә бирликдә мәһв едилмишдир. Лакин Шәрг өлкәләриндә јајылмыш тәкрар нүсхәләрин һесабына дүнја китабхана вә музејләриндә сығыначаг тапмыш бу әсәрләрин чоху зәманәмизә чатмыш, мүхтәлиф дилләрдә (Азәрбајчан-түрк, фарс, инкилис, алман, франсыз...) тәрчүмә, нәшр вә тәдгиг едилмишдир[2].

Фәлсәфә елмләри доктору Закир Мәммәдов јазыр ки, 1945-чи илдә Истанбулда чыхан бир мәчмуәдә Азәрбајчан алиминин мәнтиг, физика вә метафизикадан ибарәт әсәрләриндән һәр биринин үчүнчү һиссәси чап едилмишдир. 1952-чи илдә Теһранда чыхан икинчи мәчмуәдә исә «Ишраг фәлсәфәси», «Философларын көрүшләри», «Гәрб гүрбәти» әсәрләри дәрч олунмушдур. 1970-чи илдә Теһранда чыхан үчүнчү мәчмуәдә Сүһрәвәрдинин 14 трактатына јер верилмишдир[3].

Закир Мәммәдов вә Таријел Һәсәнов Сүһрәвәрдинин «Философларын көрүшләри» китабыны Азәрбајчан, рус вә әрәб дилләриндә чап етдирмәклә (Бакы, 1986) сон дәрәчә фајдалы иш көрмүшләр. Алимин бир мүгәддимә вә једди һејкәлдән (бөлмәдән) ибарәт «Ишыг һејкәлләри» китабынын З. Мәммәдовун шәхси вәсаити һесабына әрәб дилиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмәси вә нәшри[4] һаггында шәргшүнас профессор Һачы Васим Мәммәдәлијевин ресензијасында дејилир ки, Сүһрәвәрдинин әсәрләри «әсрләр боју көркәмли алимләр үчүн өрнәк олмуш, идеја мәнбәјинә чеврилмишдир». Авропа, Јахын вә Орта Шәрг алимләринин онун һаггында мәгаләләри, китаблары, әсәрләринә јаздыглары шәрһләр

---

[1] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983, с. 193.

[2] Ајдынлыг. 1991, 25 јанвар.

[3] Орада.

[4] *Ш.Ј.Сүһрәвәрди.* Ишыг һејкәлләри. Б., Елм, 1989.

вә һашијәләр мәшһурдур. Бә'зи әсәрләри, мәсәлән, «Ишыг һејкәлләри» трактаты орта әсрләрдә «мәдрәсәләрдә тәдрис едилмишдир. Онун әлјазма нүсхәләри һал-һазырда дүнјанын бир чох китабханаларында сахланылыр». Азәрбајҹан китабы јарадыҹысынын бу әсәринә олан күҹлү марағын мәнтиги нәтиҹәсидир ки, о 1915-ҹи илдән бәри әрәб, фарс, түрк, һолланд, Азәрбајҹан вә с. дилләрдә чап едиләрәк дүнја хәзинәләрини зәнкинләшдирән әсәрләрин сырасында фәхри јерләрдән бирини тутмагдадыр»[1].

Мәнтиг, метафизика, тәбиәтшүнаслыға даир «Гејдләр», «Мүгавимәтләр», «Бахышлар», «Философларын көрүшләри» вә с. китабларында Сүһрәвәрди бир чох елмләрә јени (тәнгиди) ме'јарла јанашмыш, мүтәрәгги фикирләри вә әсәрләри мүхалиф гүввәләрин јерсиз һүҹумларындан горумаға чалышмышдыр. (Бу китабларын ады башга ҹүр дә тәрҹүмә едилмишдир: «Гыса рисаләләр», «Һәгигәтә даир бахышлар», «Гаршыја гојулмуш мәсәләләр». АСЕ, 9-112).

Ишыглы идејалары илә «бәшәр елми-фәлсәфи фикринин парлаг улдузуна чеврилмиш» Сүһрәвәрди даһи Низами дөврүндә јазыб јаратмыш «дүнјанын үч нәһәнк философундан биридир. Дикәр икиси азәрбајҹанлы Ејнәлгүзат (1099-1131) вә испанијалы әрәб Ибн Рүштдүр (1126-1198)» (Закир Мәммәдов).

Ә. Сәфәрли вә Х. Јусифли Сүһрәвәрди һаггында мүхтәсәр сөз демиш, нәзм вә нәсрлә јаздығы әсәрләриндән бир нечә кичик парча илә охуҹулары таныш етмишләр[2].

Сүһрәвәрдинин елми вә поетик ирси өз дөврүндән башлајараг бу күнәдәк бир чох дүнја мүәллифләринин диггәт мәркәзиндәдир. Сон илләрдә белә бир һаглы тәләб ирәли сүрүлүр ки, Сүһрәвәрдинин сағлығында «хоша кәлән әсәрләр» кими гијмәтләндирилмиш сөз инҹиләрини Азәрбајҹанда да јүксәк сәвијјәдә нәшр етмәк вә «охујуб өјрәнмәк ваҹибдир»[3].

Әсәрләринин кәләҹәк талеји Сүһрәвәрдини ән чох дүшүндүрән мәсәләләрдән бири иди. Өз сағлығында һәр биринин үзүнү дәфәләрлә көчүртдүрүб Шәргин һәр тәрәфинә јајмышды ки, итән, јахуд мәһв едилән әсәрләринин изи башга өлкәләрдән тапылсын. Бу о демәкдир ки, Сүһрәвәрди вахтсыз өлүмүн пәнҹәсиндән ҹаныны хилас етмәкдән даһа чох, әсәрләриндә ирәли сүрдүјү бәшәри идејаларын халглар арасында кениш јајылмасына вә һәзм

---

[1] Әдәбијјат вә инҹәсәнәт. 1990, 31 август.

[2] Һикмәт хәзинәси. Б.,1992 с. 72-74.

[3] Орада, с. 72.

олунмасына чалышмышдыр. Философ шаирин һәмфикирләри вә идеја давамчылары онун баш дашына бу сөзләри јаздырмышлар: «Бу гәбрин саһиби кизли көвһәр иди. Аллаһ ону шәрәфдән јонмушду. Заманә о [көвһәрин] гијмәтини билмәмишди. Она көрә дә [Аллаһ һәмин көвһәри] гејрәтлә гылафа салмышдыр»[1].

Сүһрәвәрдинин һәјат вә јарадычылығынын бүтүн јөнләри (әсәрләри, онларын тәдгиги, шәрһләри, сахландығы үнванлар...) фәлсәфә елмләри доктору Закир Мәммәдовун китабында көстәрилмишдир.[2] Бу әсәр Сүһрәвәрди ирси илә марагланaнлар үчүн зәнкин мә'лумат вә дүзкүн истигамәт мәнбәјидир.

* * *

Һаггында аз јазылмыш вә әсәрләри аз чап олунмуш мәшһур Азәрбајҹан алимләриндән бири дә Әбүлфәз Һүбејш Тифлисидир (?-1204). Бу енсиклопедик зәка өз дөврүндә «Шејх» ләгәби газанмышды. Азәрбајҹан-түрк, әрәб, фарс јунан, күрчү вә с. дилләри мүкәммәл билән вә һәмин дилләрдә јазылмыш китаблардан бир баша истифадә едән Тифлиси 30-дан чох китаб јазмышдыр. Бә'зиләри итсә дә ири һәчмли самбаллы әсәрләриндән 25-и дөвләт вә ев китабханаларында мүһафизә едиләрәк дөврүмүзә гәдәр саламат галмышдыр. О, бу гәдәр әсәри јазмаг үчүн Тифлис, Конја вә с. шәһәр китабханаларындан, өзүнүн вә бә'зи мүасирләринин шәхси китабханаларындан истифадә етмишдир.

Ҹ. Гәһрәманов, Р. Әлијев[3], М. Нағыјев, Т. Абдуллајев[4], Ҹ. Садыгова, Т. Әләскәрова[5] вә башга мүәллифләрин әсәрләриндә дејилир ки, Һүбејш Тифлисинин китаблары бир чох елм саһәләрини әһатә едир: астрономија, астролокија, минеролокија, тибб, физика, кимја, лексигографија, ријазијјат, мүһәндислик, дилчилик, лүғәтчилик, әдәбијјат нәзәријјәси, илаһијјат, јухујозма вә с. Бу саһәләрин һамысына Шәрг вә дүнја китабханаларында бөјүк еһтијаҹ олдуғу үчүн орта әсрләрдә Һ. Тифлисинин әсәрләринә тәсадүф едилмәјән бир китабхана демәк олар ки, олмамышдыр.

Мүәллифин бир нечә дилдә јазыб охумасына бахмајараг, заманын тәләбинә көрә о, өз әсәрләрини әрәб вә фарс дилләриндә

---

[1] Азәрб. ЕА Хәбәрләри.Тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы. 1974, № 3. с. 124.

[2] *З.Мәммәдов.* Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрди. Б., Елм, 1991.

[3] Әлјазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр). Б., 1979, ч.5, с. 5-17.

[4] Азәрб. ЕА Хәбәрләри (ӘДИ серијасы). 1984, № 3, с. 44-49.

[5] *Ҹ. Садыгова, Т. Әләскәрова.* Көстәрилән китаб, с. 24-27.

ғәләмә алмышдыр. Бу сәбәбдән онун китаблары бүтүн мүсәлман дүнјасында сәмәрәли мүталиә мәнбәјинә чеврилмиш вә бу өлкәләрдә даһа кениш экс-сәда доғурмушду. «Гануне әдәб», «Лоғәте гәвафи», «Камил әт-тәбир», «Кифајәтү-т-тибб», «Бәјану-т-тәсриф», «Бәјану-н-нүчум», «Мәлһәмәје Данијал» вә с. китаблары она бөјүк шөһрәт газандырмышды. Алимин елми ирси Бакы, Теһран, Гаһирә, Ватикан вә с. шәһәрләрин китабханаларында сахланылыр[1].

Шүбһәсиз ки, Хагани, Низами вә башга мүәллифләр дә онун китабларындан хәбәрдар олмушдур. Онлары марагландыран китаблардан бири һазырда бир әлјазма нүсхәси РӘИ-дә сахланылан «Китаби-гәвафи» ола биләрди. Тифлиси бу әсәриндә һәјат вә әдәбијјат, поетик әсәрләрин гафијәләнмәси вә чилаланмасы кими мәсәләләрә тохунмуш вә өзүнә гәдәрки бир сыра китаблардан јарадычылыгла истифадә етмишдир[2]. Тифлисинин ири һәчмли «Гануне әдәб» енсиклопедик лүғәти вә с. китаблары да Хагани, Низами кими әдәбијјат хадимләринин нәзәриндән јајына билмәзди.

Фүзули илә бир дөврдә Ирагда јашамыш, лакин индијә гәдәр елми тәдгигатдан кәнарда галмыш бөјүк Азәрбајчан јазычы, алими, тәрчүмәси, хәттаты вә китаб тәртибчиси Хызыр Әбдүл-Һади оғлу Бәвазичи (Бәвазич-Мосул јахынлығында бир гәсәбәнин адыдыр) сағ әли шикәст олса да, сол әли илә «көзәл Азәрбајчан-түрк нәсхи илә бир чох китаб јазмышдыр»[3]. Һәмин ири һәчмли китаблардан бири Һүбејш Тифлисинин «Ән мүкәммәл јухујозма» («Камил әт-Тәбир») китабыдыр. Һ. Тифлиси јухуда көрүлән әшја вә һадисәләрин адыны әлифба сырасы илә дүзәрәк әрәбчә вә фарсча гаршылығыны көстәрмишдир. Бу мөвзуда өзүнә гәдәр јазылмыш 21 китабын да адыны өз әсәриндә чәкмишдир. Бәвазичи ону Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәк истәркән Тифлисинин сечдији «жанр формасынын бир чох хүсусијјәтләри буна имкан вермәдијинә көрә о, һәмин мөвзуда» өз һәмвәтәнлисинин китабы вә даһа 20 башга китаб әсасында азәрбајчанча-әрәбчә-фарсча үчдилли изаһлы лүғәт јазмаға башламыш вә ону 1501-чи илдә битирмишдир[4]. Беләликлә Һүбејш Тифлисинин мәшһур китабы даһа бир самбаллы китабын јаранмасына уғурлу јол ачмышдыр.

Бәвазичи ону дәфәләрлә редактә едиб тәкмилләшдирәрәк 1547-чи илдә Түркијәнин көркәлми һөкмдары вә Диван ше'рләр кита-

---

[1] *Ә. Мирәһмәдов.* Әдәбијјатшүнаслыг. Енсиклопедик лүғәт. Б., 1998. с.45.

[2] *М. Гулијева.* Классик Шәрг поетикасы. Б., Јазычы, 1991, с. 14.

[3] Әлјазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр). Б., 1979, ч.5, с.8.

[4] Орада, с. 8., 10.

бынын (XIX әсрдә чап олунуб) мүәллифи Султан Сүлејмана (1495-1566, һакимијјәти: 1520-1566) тәгдим етмәк үчүн өз хәтти илә көчүрмүшдү. «Дәдә Горгуд», Гази Бүрһанәддин, Нәсими, Фүзули дили сәпкисиндә јазылмыш 660 сәһифәлик бу китабда 1470 сөзүн изаһы верилмишдир. Мәтн гара, сәрлөвһәләр гырмызы мүрәккәблә парлаг ипәк кағызда јазылмышдыр. Китабын гијмәтли даш-гашларла бәзәдилмиш чилди ким тәрәфиндәнсә мәнисәнилдијинә көрә сонрадан она гара мешин чилд чәкилмишдир. Һәмин китаб мүхтәлиф үнванлардан кечәрәк дөрд әсрдән сонра «гејри-мә'лум јолларла» Азәрбајчан ЕА РӘИ хәзинәсинә дахил олмушдур[1]. Онун дөрд әсрлик сәјаһәт јолунун һәләлик мә'лум олан гыса маршруту беләдир: Ираг-Түркијә-Күрчүстан-Азәрбајчан.

Бәвазичи өзүндә сахладығы нүсхәнин ана дилиндә көчүрүлүб јајылмасына ардычыл сә'ј көстәрмишдир. Онун нүсхәсиндән 10 ил сонра (1557) Бәвазичинин мүасири Һидајәтулла бин Нәсрәддин Хәлил Бағдадинин Мосулда көчүрдүјү бир әлјазма һазырда Ватикан Апостол китабханасындадыр[2]. Белә фактлар көстәрир ки, Бәвазичидән башга дикәр азәрбајчанлы хәттатлар да һәмин китабын (вә бир чох башга китабын) нүсхәләринин чохалдылыб јајылмасында, китабханалара вә китаб дүканларына јол тапмасында фәал иштирак етмишләр.

Һ. Тифлисинин китаблары Азәрбајчан, Иран, Түркијә, Мисир, Орта Асија, Русија (СПБ) вә үмумијјәтлә, дүнјанын бир чох бөјүк китаб хәзинәләринин надир инчиләри сырасында лајигли јерләрдән бирини тутмагдадыр. Авропа шәргшүнасларынын марағына сәбәб олмуш бә'зи әсәрләри, о чүмләдән «Ән мүкәммәл јухујозма» китабы орта әсрләрдә әлјазмасы һалында дүнјаны долашмыш, XIX әсрдән башлајараг «бир нечә дәфә» мүхтәлиф дилләрдә тәрчүмә вә нәшр едилмишдир[3]. Иранда, Москвада чап олунмуш китаблары да вардыр[4].

Азәрбајчанын полиглот мүәллифләриндән олан Тифлисинин тәбабәтә, минеролокијаја вә саир мөвзулара даир әсәрләри дә она бөјүк нүфуз газандырмышдыр. «Тәгвим үл әдвијјә» китабында дәрман биткиләринин шәрһини верәркән онларын һәр биринин адыны беш дилдә — әрәб, фарс, Сурија, Рум (Бизанс) вә јунан дилләриндә гејд етмишдир[5].

---

[1] Әлјазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр). Б., 1979, ч.5, с. 8, 9, 13.
[2] Јухујозма, истихарә, бүрчләр, талеләр. Б., 1993, с. 6.
[3] Орада.
[4] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1984, № 3, с.44.
[5] Елм вә һәјат. 1986, № 6, с. 16.

Китаб һəмин дилләри билән охучулар арасында сүр'әтлә јајылараг дүнјаны долашмыш вә мүәллифә әбәди шөһрәт газандырмышдыр. Үзәриндә узун мүддәт чалышдығы вә 1150-чи илдә тамамладығы 700 сәһифәлик «Гануне әдәб» лүғәти дә фундаментал бир әсәр кими гаршыланмышды[1].

Һүбејш Тифлиси 30 ири һәчмли әсәрлә елм, әдәбијјат, китаб тарихиндә нәзәрә чарпан 30 «ағ сәһифәни гызыл һәрфләрлә јазмышдыр»[2]. Биз исә бу китабларын бирини дә олса гара һәрфләрлә чап едиб охучулара чатдырмаг борчумузу өдәмәмишик...

* * *

Низаминин мүасирләри вә јашыдлары сырасында ады ифтихарла чәкилән кәнчәли алим Мхитар Гош (тәгр. 1120-1213) да Азәрбајчан китабынын јарадылмасында фәал иштирак етмишдир[3]. О, ибтидаи тәһсилини Кәнчәдә алмыш, сонра Кликијада охумуш вә Вәтәнинә гајыдыб «бөјүк нүфуза малик зијалы» кими танынмышдыр. Кәнчлијиндән өмрүнүн сонуна гәдәр бир чох дүнјәви вә дини мәсәләләрдә «онун рә'ји һәлледичи сајылмышдыр» (И.А. Орбелиани). «Тәмсилләр», «Албан салнамәси», «Гануннамә», «Кәнчәли Хосровун әзаблы һәјаты» вә с. кими онларча китабын мүәллифидир. Азәрбајчанын сәлчугиләр дөврү (1130-1162) тарихини өјрәнмәк үчүн «Албанија салнамәси» китабы бу күн дә «мүһүм мәнбәдир»[4]. З. Бүнјадовун тәрчүмәси, мүгәддимәси вә изаһлы гејдләри илә бу әсәрин рус (1960) вә Азәрбајчан (1993) дилләриндә чап едилмәси дә һәмин зәрурәтдән доғмушдур. З. Бүнјадов М. Гошун әсәринә јаздығы «Мүгәддимә»дә көстәрир ки, «Салнамә» 1237 нөмрәли әлјазмасы әсасында инкилис дилиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишдир[5].

Азәрбајчан мәдәнијјәтинин «көркәмли нүмајәндәләриндән сајылан Мхитар Гош күлли мигдарда притчаларын, тәмсилләрин, мәшһур» китабларын мүәллифи кими бир чох гәләм саһибләринә өрнәк олмушдур. Әсрләр боју јарадычы нәсилләрин бир сыра нүмајәндәләри бу бөјүк алимин әсәрләриндән јүксәк мә'нәви һәзз вә

---

[1] *Ч. Садыгова, Т. Әләскәрова.* Көстәрилән китаб, с. 26.

[2] Орада, с. 26, 27.

[3] *З. Бүнјадов.* Азәрбајчан Атабәјләри дөвләти. Б., 1985, с. 226-227.

[4] АСЕ. Б., 1983, ч. 7, с. 141.

[5] *М. Каланкатлы.* Албанија тарихи. *М. Гош.* Албан салнамәси. Б., Елм, 1993, с. 241.

дүзкүн идеја истигамәти алмышдыр. «Азәрбајҹан, еләҹә дә бүтүн Загафгазија үчүн мүһүм тарихи әһәмијјәт кәсб едән» «Тарих» китабынын мүәллифи Киракос Кәнҹәли (1200-1271) ону өзүнүн «Мә'нәви бабасы» адландырмышдыр. М. Гош һаггында мә'луматлары дә илк дәфә о гәләмә алмышдыр[1].

М. Гошун сағлығында вә сонракы әсрләрдә китаблары Азәрбајҹан һүдудларындан хејли узагларда дә әлдән-әлә кәзмиш, минләрлә охучунун, дөвләт вә дин адамынын, елм вә әдәбијјат хадиминин, бир сөзлә, китаб мараглысы олан бүтүн адамларын диггәтини чәкмишдир. Онлар хариҹи китаб хәзинәләринин дә дәјәрли сәрвәти сајылмышдыр. Мәсәлән, дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә јајылмыш «Гануннамә»нин (1184) әлјазмаларындан бири «Венесија мхитаристләринин китабханасында сахланылыр»[2]. Мүхтәлиф халглар арасында әсрләр боју бөјүк шөһрәт газанмыш бу китабын бир чох сәһифәләри һәмин халгларын ганунлар күллијјатына дахил едиләрәк милли ганун күҹүндә фәалијјәт көстәрмишдир.

XVII әсрин әввәлләриндә «Гануннамә»нин бөјүк бир һиссәси күрҹү чары Вахтангын «Ганунлар топлусу»на көчүрүлмүшдү. «Һәмин топлу нәинки Күрҹүстанын Русијаја бирләшдирилмәсинәдәк, еләҹә дә ондан сонра, XIX әсрин илк онилликләриндә Загафгазија вилајәтләри үчүн рус мәһкәмә ганунларында гүввәдә галмыш вә мүвафиг олараг Русија империјасынын ганунлар мәҹәлләсинә дахил» едилмишдир[3].

Ермәни алимләри Азәрбајҹанын бир сыра јазылы абидәләри (М. Каланкатлы, К. Кәнҹәли вә б. мүәллифләрин китаблары) кими бу әсәри «Ермәни гануннамәси» ады илә сахталашдырыб өз адларына чыхмышлар. Азәрбајҹан китабынын вә мүәллифинин һалал шөһрәтинә гысганараг Гошу «ермәни вә дүнја һүгуг фикринин даһи нүмајәндәси» адландыран бөһтанчылара тутарлы ҹаваб верән З. Бүнјадов вә Ф. Мәммәдова тәкзибедилмәз елми сүбутларла әсасландырмышлар ки, М. Гош азәрбајҹанлыдыр вә онун «Гануннамә» әсәри мәнсуб олдуғу халгын абидәсидир»[4]. О, бир сыра өлкәләрдә охуҹуларын масаүстү китабы олмаг чәрчивәсиндән чыхыб бејнәлхалг әһәмијјәт кәсб етмишдир.

---

[1] *Ф. Мәммәдова.* Көстәрилән китаб. с. 15-16, 25-26.

[2] Орада, с. 23.

[3] Јенә орада.

[4] Јенә орада, с. 17-21.

Бу кими мә'луматлары үмумиләшдирәндән сонра беләнәтиҹәјә ҝәлмәк олар ки, М. Гошун «Гануннамә» китабыны мәзмун вә идеја јахынлығы, тә'сир күчү, кениш јајылмасы, бөјүк әкс-сәда доғурмасы, бир чох дилләрдә тәрҹүмә, нәшр вә тәдгиг едилмәси, дүнја китабханаларына јол тапмасы вә с. әлагәдар мәсәләләр бахымындан Шәргин мүдрик вә узагкөрән алими Низамүлмүлкүн (1017-1092) мәшһур «Сијасәтнамә» китабы илә мүгајисә етмәк олар. Һәр ики мүәллифин вә китабын бә'зи тале фәргләринә бахмајараг, онлара бу күн дә тез-тез мүраҹиәт едилир.

Көркәмли алим М. Гошун «дүнјанын бир чох дилләринә тәрҹүмә едилмиш китаблары арасында «Кәнҹәли Хосровун шәһид олмасы» да хүсуси јер тутур»[1]. Мүәллифин бу китабы вә дикәр әсәрләри һаггында танынмыш Азәрбајҹан алими Фәридә ханым Мәммәдова мүхтәсәр мә'лумат вермишдир[2].

Доггуз әсрә јахындар ки, М.Гош Вәтәнимизин һүдудларындан узагларда да Азәрбајҹан китабынын парлаг сималарындан бири кими танынып вә өјрәнилир.

* * *

Милли китаб тарихимизә дахил олмуш мүдрик сималардан бири дә Хаганидир (1121-1199). Өзүнү бөјүк ҹәсарәтлә халга мәнсуб сәнәткар адландыран Хагани мүтәхәссисләрин һесабламасына көрә «51 ил Шамахыда, 24 ил Тәбриздә» јашамыш, бир мүддәт дә Дәрбәнддә, Кәнҹәдә, Бәрдәдә, Бејләганда олмушдур.

«Јахын вә Орта Шәргин јарысыны кәзиб долашан», ән чох «Азәрбајҹан руһу, Азәрбајҹан зөвгү, Азәрбајҹан бәдии тәфәккүр вә һәјатындан гидаланан» (М. Ибраһимов)[3] бу даһи шаирин һәјаты вә јарадыҹылығы мүкәммәл өјрәнилсә дә, онун китаба, мүталиәјә, китабханаја мүнасибәти индијәдәк өјрәнилмәмишдир. Бу мәсәләјә тохунан мүәллифләр садәҹә бә'зи ситатлар кәтирмәклә кифајәтләнмишләр. Һалбуки апардығымыз тәдгигат иши[4] көстәрир ки, Хагани јарадыҹылығы бу барәдә мүфәссәл данышмаға әсас да верир, истигамәт дә. Бунун ән јахшы нүмунәси шаирин бир сыра ше'рләри вә ән башлыҹасы, «Төһвәтүл-Ирагејн» поемасыдыр.

---

[1] *З. Көјүшов*. Гарабағын кечмишинә сәјаһәт. Б., 1993, с.75.

[2] *Ф. Мәммәдова*. Көстәрилән китаб, с. 10-25.

[3] *Хагани Ширвани*. Сечилмиш әсәрләри. Б., 1987, с. 13, 22.

[4] *И. Зәкијев*. Әсрләрин әкс-сәдасы. Б., 1992, с. 31-37.

Шаир Ираг сәфәләриндән сонра Мәккә зијарәтинә кедәркән (1156) Ираг, Әрдәбил, Һәмәдан, Бағдад, Шам, Мосул, Исфаһан, Мәккә, Мәдинә шәһәрләрини кәзмишдир. Бу ики сәфәрдән әввәл о, Ирана, Ирага вә б. Шәрг өлкәләринә кедиб кәләнләрдән өјрәнмишди ки, «Орада шаирә гијмәт верән вар». Буну китаба, јарадычыја верилән гијмәт кими нәзәрә алыб, Хагани белә гәнаәтә кәлмишди ки, «Ирана, Ирага ејләсәм сәфәр», оранын шаир вә алимләри, китаб вә китабханалары, кәзиб көрдүјүм јерләри јазачағым јени-јени әсәрләр үчүн зәнкин материал верәр ки, бунун да нәтичәсиндә «Барынар ел-оба мәним сүфрәмдән». Бурада сөз, фикир, идеја сүфрәсиндән — китаб вә мүталиәдән «барынмағын» нәзәрдә тутулдуғу шәксиздир. Оранын «Гәлби саф адамлар мәчлисиндә мән», кәздијим, көрдүјүм јерләрин тәәссүратындан да чох шеј әлдә едиб «Севинчлә, фәрәһлә дөндүм Ирагдан» гәнаәти да буну тәсдиг едир.

Шаир бу сәфәрләрин һәр икиси илә әлагәдар поетик мүлаһизәләрини Ширван тәәссүраты илә бирләшдириб «Төһфәтүл-Ирагејн», јә'ни әрәб Ирагына вә әчәм Ирагына һәср етдији «Ики Ирагын төһфәси» поемасында үмумиләшдирмишдир. «Әсәр Хаганинин Ираг вә биринчи Мәккә сәфәриндән сонра 1158-чи илдә Шамахыда јазылмышдыр». Мүәллиф ону гырх күнә битирмишдир. Хагани Мәккә зијарәти сәфәриндән сонра јаздығы поетик тәәссүратыны «әсәрә сонрадан әлавә» етмишдир[1]. Һәмин әсәрдә китаб, мүталиә, китабхана мәсәләләринә дә јер верилмишдир. Хагани поеманы әмисинин вәфатындан (1151) сонра јазса да, орада бу тарихдән хејли әввәлки илләрин Ширван һәјаты илә әлагәдар сәһифәләр дә үстүнлүк тәшкил едир. Бу сәһифәләрин үмуми руһундан көрүнүр ки, Хагани өзүнүн ушаглыг вә кәнчлик илләрини јада салмагла нәзәрә чарпдырыр ки, мән ким идим, бөјүјүб ким олдум?

Бу суала чаваб олараг шаири јүксәлдији зирвәјә галдыран бир-бири илә зәнчирвари шәкилдә бағлы үч бөјүк мә'нәви гүввә әсәрдә миннәтдарлыг һисси илә хатырланыр: анасынын вә әмисинин әвәзсиз гајғысы; китаб, китабхана вә мүталиәнин мисилсиз ролу; һалал зәһмәт вә һәр чүр чәтинлијә синә кәрмәк әзми.

Шаир өзүнүн мә'нәви һәјатында анасынын (Мести) ролуну белә гијмәтләндирир: анам ашпаз гызыјды. Онун хөрәјинин јағы, дадыдузу әсәрләримә һопдуғуна көрә «Јағлы сөзләримлә долмушдур чаһан». Әсәрләрими ким охујурса, ондан «зәфәранлы плов» кими

[1] *Һ. Араслы.* Хагани Ширвани. Б., 1972, с. 51-52.

ләззәт алыр. Анамын талејинә ев сүфрәсини бәзәмәк, мәним талејимә исә охучунун сөз сүфрәсини бәзәмәк дүшмүшдүр. Одур ки, «һәјат сүфрәсини бәзәјим дејә, мән тәзә јемәкләр етдим һәдијјә» ки, охучулар мә'нәви ачлыг чәкмәсинләр. Әдәби шөһрәти үчүн анасына борчлу олан шаир е'тираф едир ки, «Әкәр олмасајды ана зәһмәти, газана билмәздим һеч бу шөһрәти».[1]

Академик Мирзә Ибраһимов јазыр ки, Хаганинин «сәккиз јашы оланда Нәччар Әли аиләни тәрк едиб гүрбәтә кетмишдир». Бундан сонра кәләчәк шаирә вә мүдрик китаб хадиминә әмиси Өмәр «аталыг етмишдир». Шаир бир чох ше'рләриндә атасындан ифтихарла данышанда «Әлини дејил, әмиси Өмәри нәзәрдә тутмушдур». О, «Хаганини өвладлыға көтүрмүш, өз доғма баласы кими сәбирлә, тәмкинлә билдикләрини она өјрәтмишди»[2]. Билдикләри исә һәр шеј иди. Хагани бу барәдә јазыр ки, һансы елмә, сәнәтә, китаба даир суал мәнә чәтин көрүндүсә, әмим көмәјә кәлиб тутду әлимдән, «Ондан һәр сорғума чаваб алдым мән»[3]. Бу мәнтигин нәтичәси олараг Хагани ону дөврүнүн чанлы енсиклопедијасы кими вәсф етмишдир.

«Азәрбајчан тарихи» китабынын бир јериндә (ч.1, с.179-180) Хаганинин әмиси һаггында дејилир ки, онун «зәнкин вә мүхтәлиф билији һејрәт доғурурду», мүасирләриндән һәртәрәфли һазырлыға малик олмасы илә сечилирди. «Грамматиканы, лексиканы, фәлсәфәни, нүчуму, ријазијјаты, һәндәсәни, бәлағәти, мәнтиги, гануншүнаслығы, шәриәти, Гуранын тәфсирини билирди... О, христиан дининин дә әсасларыны билирди». Бу истигамәтләрин һамысына даир охудуғу китаблары Хаганијә дә охутдурмуш, она мүәллимлик етмишдир. Шаирин өзүнүн тәгдиматындан да көрүнүр ки, әмиси һәким вә философ тәбиәтли алим олса да, дөврүнүн тәкчә танынмыш зијалылары илә јох, китаб вә китабханалары илә дә үнсијјәтдә иди. Бу түкәнмәз хәзинә гапыларыны илк дәфә Хаганинин үзүнә ачан, ону елмә, әдәбијјата гырылмаз телләрлә бағлајан да о олмушдур. Шаир јазыр ки, «О, мәнә устадды, мән она шакирд». Поема бөјүк «устад»ын өз шакирдини мәшһур мүәллифләрин әсәрләри илә нечә, һарада вә нә мәгсәдлә таныш етмәси һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр.

Поемада Хагани әмиси Өмәр ибн Османын һәм чан һәкими, һәм дә ағыл һәкими олдуғуну тәсдигләјир:

---

[1] *Хагани Ширвани*. Сечилмиш әсәрләри. Б., 1978, с. 59, 61.

[2] Орада. 1987 с. 7, 9.

[3] Јенә орада. 1978, с. 87.

Мән тәбиб әмимдән алмышам илһам,
Одур, сөз мүлкүнүн бир Бократыјам.

Бурада Хагани дејир ки, әмим тибб елминин Бократы (јә'ни Һиппократы), мән исә ше'р-сәнәт Бократыјам, даһа доғрусу, Азәрбајҹан китабы јарадыҹыларындан, онун сөз сәнәти Бократларындан биријәм. Буна көрә ҹисмани вә мә'нәви сағламлығым үчүн анамдан сонра әмимә борҹлујам. О, мәни тәкҹә сағлам бәдәнли шаир кими јох, һәм дә сағлам әгидәли алим кими јетишдирмишдир. Бу мүдрик «сөз һәкими»нин сајәсиндә мәним дә пешәм дәрман һазырламаг олмушдур. Ким мәним кими «надир дәрманлар» һазырласа, онларын јери «ҹан еви», јә'ни охуҹу үрәјидир. Бу рәмзләрлә Хагани демәк истәјир ки, заманәмиздә охуҹуја сырынан әсәрләрә јер олмамалыдыр. Китаба күҹлү мәһәббәти олан охуҹулар «ҹан еви»нин гапыларыны јалныз јахшы әсәрләрин үзүнә ачмалыдырлар.

Хагани «Мәним дајәм, мүәллимим», «бөјүк устадым» адландырдығы, әмисинин дәрин билик вә надир истедад саһиби олдуғуну көстәрмәк үчүн ону тәкҹә Һиппократла јох, гәдим Мисирдә һесаб, һәндәсә, ме'марлыг, мусиги вә тибб елмләринин гүдрәтли јарадыҹысы олмуш Һермесле, һиҹри тарихин үчүнҹү (ерамызын онунҹу) әсриндә јашамыш мәшһур дил-әдәбијјат алими Ибн Вәридлә, өзүнү исә онун мүасири алим-шаир Мүбәрридлә вә башга көркәмли мүәллифләрлә мүгајисә[1] етмишдир:

О Ибн Вәридди, мәнсә Мүбәррид.

Шаир әсәр боју әмисинә борҹлу вә миннәтдар олдуғуну унутмур. Бир чох китаблардан мә'лумдур ки, Мәһәммәд пејғәмбәр һәлә ана бәтниндә икән атасы Абдулла вәфат етмиш, ону әмиси Әбу-Талыб сахламышдыр. Хагани дә буна ишарә едәрәк дејир ки, Мәһәммәди әмиси нечә әзизләјиб боја-баша чатдырмышса, әмим Ибн Осман да мәни о ҹүр тәрбијә етмишдир:

Нечә Мәһәммәдә олду әми јар,
Олду әмим о ҹүр мәнә пәрәстар.

Хаганијә илк шаирлик тәхәллүсү (Һәгајиги) верән дә, ону Мәһәммәд пејғәмбәр дөврүнүн мәшһур шаири Һәссан (Һәссан

---

[1] *Хагани.* Үрәк дөјүнтүләри Б., 1979, с. 133.

Сабит) илә мүгајисә едиб «әчәм (Азәрбајчан-түрк—*И.З.*) һәссаны» адландыран да әмиси олмушдур:

Көрду сөз мүлкүнүн һакими мәнәм,
Адыма сөјләди «һәссани-әчәм».

Мүасирләри дә Хаганини беләә танымышлар. Мәсәлән, М. Бејлагини јазыр ки, Хаганинин әсәрләри вә шөһрәти «Ширвандан Чинә гәдәр» јајылмышдыр. О, ше'р-сәнәт мүлкүнүн ән бөјүк «һөкмдары»дыр. «Бу дүнјаја кәлиб кетмиш сајсыз шаһлар, хаганлар. Лакин беләә һөкмдары көрмәмиш гәринәләр»[1].

Бу гәнаәти Хаганинин өз сөзләри дә тәсдиг едир: о гәдәр чох китаб охумушам ки, «бу күн јүз фәлсәфә устадыны» билик јарышында көлкәдә гојарам. Ән јахшы китабларын ишығында јаздығым «Әсәрләрим күнәш кими мәнзил-мәнзил дүнја кәзир» ки, өзүнә чохлу дост газансын, охучуларын голуна күч, дизинә тагәт, көзүнә ишыг, сөзүнә тәпәр, ирадәсинә дөзүм, ағлына сығал версин. Әсәрләримин чох јајылмасынын бир сәбәби одур ки, онлар «көјдәки үч бачы» (Күнәш, Ај, улдуз) гәдәр ишыглыдыр, бәшәријјәтә фајда верәндир. Буна көрә «Чох тез чатыр Шәргә, Гәрбә» әсәрләрим[2]. Һамы беләә јазмаға чалышмалыдыр. Чүнки дүнја јаранандан бәри бәшәријјәтин мә'нәви еһтијачыны өдәмәк вәзифәси илк нөвбәдә јазычыларын вә алимләрин пајына дүшмүшдүр. Бу о демәкдир ки, мүәллиф тәкчә китаб јарадачысы дејил, һәм дә бәшәријјәти өјрәдән вә тәрбијә едән мүәллимдир. Хагани беләә мәшһур сөз даһиләриндән Һомер, Фирдовси, Сәнаи, Низами вә башгаларыны нүмунә көстәрмишдир. Өзү һаггында исә демишдир: О фикирләр ки, әсәрләримдә әксини тапыб «дәгиг, парлаг, јәгин ки, сиррини билмәз Әбу Әли Дәггаг» (IX-X әсрләрдә јашамыш мәшһур суфи шаирләрдәндир, нишапурлудур)[3].

Әмиси кими Гураны дәфәләрлә охумуш, мүкәммәл өјрәнмиш Хагани онун ишыглы идејаларына өмрү боју садиг галмышдыр. Буну поемадан да ајдын көрмәк олур.

Хагани поеманын бир јериндә һәр елмә, һәр билијә, һәр сиррә «бәләдәм» десә дә, газандығы биликләр үчүн китаблара борчлу олдуғуну јаддан чыхармыр, мүталиәјә, охујуб өјрәнмәјә бөјүк еһтијач һисс етдијини кизләтмир. Фикир мүбадиләси заманы әмиси онун

---

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. 1, с. 101.

[2] *Хагани Ширвани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1978, с.11, 12, 16.

[3] Орада, 1987, с. 199, 592.

дәрин зәкалы бир шаир, енсиклопедик билик саһиби, китаб вә мүталиә вурғуну олдуғуну көрүб мәшһур бир китабхана һаггында она мә'лумат верир. Шаирә бәләдчилик едиб ону тә'рифләдији китабханаја апарачағыны вә'д едир. Һәмин елм очағына кетмәјә бөјүк мәмнунијјәтлә разылыг верән Хагани јазыр ки, әмим мәнимлә сөһбәт заманы дини вә дүнјәви китаблары охујуб, һәр ики аләмин сирләрини өјрәнмәјә сонсуз марағым олдуғуну бир даһа јәгин етди:

Көрдү ки, бәләдәм һәр нишанәјә,
Апарды бир бөјүк китабханајә.

Хаганинин мараглы сөз-сөһбәтинә, билијинин дәринлијинә валеһ олан ағыллы бәләдчинин шаири «бир бөјүк китабханаја» апармасы фактындан ајдын көрүнүр ки, о заман Ширван торпағынын да дүнја әбәбијјаты илә зәнкин китабханалары олмушдур. Хагани белә китабханалары Тәбриздә, Ирагда, Бағдадда, Мосулда, Кәнчәдә, Бәрдәдә, Бејләганда, Шабранда вә с. шәһәрләрдә чох көрмүшдү. Онлары «Көзәл хәтти олан әзиз катибләр» (хәттатлар) көчүрмүшдүләр. Гафар Кәндли-Һерисчи јазыр ки, кәздији, көрдүјү, јашадығы јерләрдә Хаганинин «ајағы китабханалардан кәсилмирди». Шәргә сәфәри заманы адамларын јашајыш вә мә'нәви һәјат тәрзиндән сонра ону ән чох марагландыран китаблар вә китабханалар, һәмчинин, зијалы мәчлисләри олмушдур[1].

Хагани е'тираф едир ки,китабханаја чатан кими севинчдән мәни ваһимә бүрүдү. Мүдрик мүсаһибим — әмим бурадакы китаблара «көрдүкдә олмушам доғрудан һејран», ән зәрури әсәрләри көстәриб, онлары мәнә дөнә-дөнә «охутду». О күндән ки, «Ағыл лөвһәсини верди әлимә», гојмады бир јалан кәлсин дилимә. Сирләрини дәриндән ача билмәдијим һәр һансы бир китабла гаршылашанда исә бәләдчим бикәнә галмады:

Әмр етди, охујум мән ону тәкрар,
Та көзүм өнүндә ачылсын әсрар.

Сөз гәдри биләнләримиз дејибләр ки, «Тәкрар билијин анасыдыр». Хагани үчүн дә тәкрар мүталиә белә бир зәрурәтдән ирәли кәлмишдир. Өзүнүн дедији кими, елм, әдәбијјат, һәјат мәсәләләринин бүтүн сирләрини она китаблар ачмышдыр. О, бир ше'риндә јахшы вә пис китаблара мүнасибәтини белә билдирмишдир: һәр

[1] *Гафар Кәндли-Һерисчи.* Хагани Ширвани (һәјаты, дөврү, мүһити). Б., Елм, 1988, с. 437.

китаб «бир тәгвим илинин» јадикарыдыр. О, һәм дә елм, әдәбијјат, инчәсәнәт, мәдәнијјәт тарихиндән сораг верән «лазымлы, мө'тәбәр» мә'луматлар топлусудур. Китаб пис оларса, милли сәрвәт сајылмаз вә мүәллифдән узаға јајылмаз .

Ондан һеч кәс тарих өјрәнә билмәз...
О, ја вәрәг-вәрәг верилләр јелә,
Ја китабханадан атылар чөлә.
Ја силиб атарлар өлин кирини,
Күчәјә сәпәрләр вәрәгләрини[1].

Бир чох мәнбәләрдә гејд едилмишдир ки, Кәнчә кими Шамахы да «Азәрбајчанын тичарәт-сәнәт шәһәри» иди. «Бурада зәнкин мә'дән гызыл, күмүш, мис, дәмир јатаглары вар иди». Шамахы ипәји, Ширван халылары «јалныз Азәрбајчанда вә јахын Шәргдә дејил, Гәрб өлкәләриндә белә мәшһур иди».[2] Бундан башга, XII әсрдә Шамахы өзүнүн «тибб мәдрәсәси»[3] (тибб академијасы дејәнләр дә вар), зәнкин аптеки вә с. диггәтәлајиг објектләри илә дә бир чох өлкәләрдә танынырды. Буранын шаирләринин, алимләринин вә һәкимләринин јанына дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән адамлар ахышыб кәлирди. Гафар Кәндли-Һерисчинин вердији мә'лумата көрә, Ибн Османын еви китабларла, алимләрлә вә һәкимләрлә долу олдуғу кими, Хаганинин дә «еви Ширван шаирләринин топлашдығы вә билик газандығы бир јер иди». Хаганинин әсәрләриндән анлашылыр ки, онларын еви кәлән гонаглар үчүн санки зијарәткаһа чеврилмишди. Шаир јазыр ки, јахындан, узагдан јаныма «дәрс алмаға кәлән дәстә-дәстә» адамлар мәни һикмәтдә Бәтлимуса, шөһрәтдә Филакуса (Филикуса) охшатмышлар. (Бәтлимус — икинчи әсрин әввәлләриндә Искәндәријјәдә јашамыш бөјүк ријазијјатчы вә улдузшүнас алим, Филакус — гәдим Јунаныстанын көркәмли алимләриндәндир)[4].

Әмисини «даһи философ» вә «даһи мүәллим» адландыран Хагани әмиси оғлу Вәһидәддин Ширванини дә дөврүнүн бөјүк алимләриндән вә китабхана саһибләриндән бири кими тәгдир едир. «Аман! кетди јер үзүнүн философу бу дүнјадан», јахуд, «Вәһид өлмүшдү — Идриси вә Лоғманы бу дүнјанын» дејәндә ону Идрис пејғәмбәрлә, әфсанәви һәким вә алим Лоғманла мүгајисә едәрәк

[1] *Хагани Ширвани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1987, с. 90.
[2] *А. Рустәмова.* Фәләки Ширвани. Б., Елм, 1986, с.16.
[3] АСЕ. Б., 1983, ч. 7, с. 498.
[4] *Хагани Ширвани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1978, с. 311.

көрә дә онун дилиндән вә гәләминдән гопан идеја гығылчымларынын ишығына һәмишә бөјүк еһтијач дујмушлар. Хагани һеч вахт бу мә'нәви ишығы онлардан әсиркәмәмишдир. Дүнја китаб мәдәнијјәтинин инкишафына күчлү тәкан верән јүзләрлә мүәллифин әсәри онун әсас гида мәнбәји иди. Зәрдүшт, Әрәстун, Әфлатун, Ибн Сина, Рудәки, Фирдовси, Үнсүри, Фәррухи, Һәссан, Сәһбан, Иглидис (Евклид), Чаһиз, Сәнаи, Мәһәммәд ибн Јәһја, Ибн Вәрид, Мүбәррид, Һермес, Әбүл-Үла, Гәтран Тәбризи, Рәшидәддин Вәтват, Низами вә башга бөјүк сәнәт саһибләринин әсәрләрини дөнә-дөнә охумушду. Әлинә кечән һәр бир әсәрә тәнгиди јанашан Хагани демәк олар ки, бүтүн өмрүнү китаблара бағламышды. О өз шаир оғлу Рәшиди дә бу руһда тәрбијәләндирмишди. «Рәшид мүкәммәл тәһсил көрмүш, бир нечә дили јахшы билән чаван шаир иди» (Һ. Араслы). О, билдији дилләрдә (Азәрбајчан, түрк, әрәб, фарс, дәри вә с.) јазыб охујан, атасындан, мүәллимләриндән вә мүталиә етдији китаблардан мүкәммәл дәрс алан бир кәнч кими тәкчә јашыдларына јох, бүтүн һәмвәтәнләринә нүмунә олмаға чалышмышды (20 јашында вәфат етмишдир). Елм, әдәбијјат, китаб вә с. мәсәләләр һаггында атасы онун Азәрбајчан-түрк, фарс дилләриндән башга, «әрәбчә, дәричә сөһбәт»ләрини дә чох динләмиш вә дәрин билијинә валеһ олмушду. «Елмдә көвһәрди Рәшид» дејәндә Хагани һәмин мәтләбә ишарә етмишдир[1]. Бә'зи һәмвәтәнләринин исә Рәшидә бәнзәмәдијиндән килејләниб демишдир: Елә кәнчләримиз вар ки, «онларда бир шакирд гәдәр билик» јохдур[2]. Шаирин тәәссүфүндән belә доғру мә'на чыхыр ки, онлар китаблардан дәрс алсајдылар, ағыллы, биликли, мәрд олсајдылар, «нә чаһил, һоггабаз» адланардылар, нә дә ел ичиндә јадланардылар.

Бөјүк китаб хадими бу күн дә даһи мүасиримиз кими өјрәдир ки, «Кәнчлик бир гызылдыр өмрүн әлиндә»[3], онун гәдрини вахтында билмәк лазымдыр ки, сонрадан тәәссүф атәшиндә јаныб күл олмајасан.

Хагани дүнја мүәллифләринин китабларындан мүнтәзәм өјрәндији кими, онун да јарадычылығындан һәр әсрдә өјрәнәнләр олмушдур вә инди дә вардыр. Шаирин ирсинин тә'сир даирәсини тәкчә Азәрбајчанла мәһдудлашдырмаг олмаз. Хаганинин јаратдығы сәнәт инчиләринин сәси, сорағы дүнјанын бир сыра китабхана вә музејләриндән ешидилир. Бу шөһрәти она газандыран сөз

---

[1] *Хагани Ширвани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1987, с. 328.

[2] Орада, с. 117.

[3] Јенә орада, с. 481.

чешмәсинин .дурулуғу вә сафлығыдыр. Әрәбчә, фарсча ики Диванымда «бирчә сөјүш, бир һәчв јохдур»[1], дејән мүдрик шаирин 1582 сәһифәдән ибарәт фарсча Диванынын Һиндистанда илк чапындан (Лакнау, 1878) сонра XX әсрин илк илләринә гәдәр онун јенидән бир нечә дәфә орада Диван вә Күллијјат ады илә ики чилддә фарсча чап олунмасы, һәмин адларла Бомбеј, Теһран, Тәбриз вә с. шәһәрләрдә фасиләләрлә ишыг үзү көрмәси, «Сечилмиш әсәрләри»нин Бакыда ана дилиндә нәшр (1978, 1987) едилиб охучу вә тәдгигатчыларын истифадәсинә верилмәси кими фактлар да Хагани ирсинә еһтијачын күндән-күнә артдығыны көстрир.

* * *

VI әсрдә мөһкәм гала — шәһәр олан Бејләган әсрләр боју Иран, Чин, Һиндистан, Бизанс, Күрчүстан вә с. өлкәләрдә тичарәт вә мәдәнијјәт әлагәләри јаратмышды. Мәс'уд ибн Намдар, Нәчмәддин Бејләгани, Шәһабәддин Бејләгани, Зәки бин Һүсејн бин Өмәр Бејләгани, Шәмсәддин Бејләгани, Мүчирәддин Бејләгани вә башга шаирләр, алимләр, дөвләт хадимләри Бејләган шәһәриндән чыхмышдыр[2]. Бејләганлы алимләр, әдибләр, китабчылар Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја китаб мәдәнијјәтинә хејли әсәрләр вермишләр.

Хагани илә ејни әсрдә јашамыш Мүчирәддин Әбүлмәкарим Бејләгани (1130-1191) дә өзүнә гәдәрки мүәллифләр кими, Азәрбајчан әдәбијјатынын вә китабынын ән мәшһур мүәллифләриндән бири олмушдур. Кәнчлијиндә Шамахыја кәлмиш, Хаганинин шакирди олмуш, ону «Фәзиләтин атасы, һикмәтин улу күнәши», нәзминин вә нәсринин «Өнүндә ше'р баһадырларынын тәслим олдуғу» даһи[3] кими вәсф етмишдир. Әсәрләрини милјонлара «севинч» бәхш едән «инчи» адландырмышдыр[4]. Ондан ше'рин, сәнәтин, китаб мәдәнијјәтинин бир чох сирләрини өјрәнмишди. О, өз мүәллими кими дөврүнүн мүһүм елмләринә (фәлсәфә, тарих, чоғрафија, тибб, ријазијјат, астрономија...) дәриндән бәләд иди. Түрк, әрәб, фарс дилләри васитәсилә Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја китаб мәдәнијјәтиндән хәбәрдар олан

---

[1] Јенә орада, с. 491.

[2] АСЕ. Б., 1978, ч. 2, с. 58.

[3] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1989, ч.2, с.315.

[4] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 65.

вахтсыз өлүмүнә тәәссүфләнмишди[1]. Онун адынын Ибн Османла јанашы чәкилмәси мәдәнијјәт тарихимизин ачылмамыш мараглы сәһифәләриндәндир.

Диванлары илә үрәкләри фәтһ етмиш гәләм досту Фәләки Ширвани (1108-1146) кими күчлү истеʼдад саһибинин дә вахтсыз өлүмү Хаганини чох сарсытмышды: «Фәләки тез кетди әлләримдән, аһ!»[2]. Хаганинин бу аһы тәкчә шәхси кәдәрдән вә дост иткисиндән доған аһ дејилди, Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабынын јарымчыг галмыш сәһифәләринин јаратдығы дахили јанғынын акс-сәдасы иди.

Еркән итирдији шаир, алим, китабчы достларыны хатырлајанда Хагани һеч шүбһәсиз белә бир дујғу һиссини јашамышдыр ки, вахт вар иди отурардыг үз-үзә, ҹила верәрдик сөзә. Иззәддин Ширванијә (?-?) һәср етдији сәтирләр бу гәнаәтә кәлмәјә һагг газандырыр: Хошбәхтликдән мәнә тез-тез тәсәлли верән, «көнлүмдән һәр гәми, дәрди силән» мүдрик шаир, алим «Иззәддин јадикар галмышдыр бизә». Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын бөјүк јарадыҹыларындан бири кими ону VIII әсрдә јашамыш мәшһур әрәб алими Сәһбан ибн Ваил илә мүгајисә едән Хагани дејир ки, бу ҹанлы енсиклопедија илә «һәр көрүш бир сәадәтдир». Әсәрләри кими нитгинин мәʼнасы о гәдәр дәриндир ки:

Сөһбәтә башларкән о бөјүк устад,
Зәманә Сәһбаны сусуб галар мат[3].

Хаганијә көрә, елм, әдәбијјат, инҹәсәнәт, саһибләринин вә үмумијјәтлә, зијалыларын чох олдуғу өлкәдә фикир јохсуллуғу аз, идеја боллуғу чох олар. Белә бир хошбәхтлијин сајәсиндә ана јурдум Ширваны «елм, үрфан јурду» кими зијарәт едәнләрин сајы күндән күнә артыр[4]. Бу көстәриҹиләри илә јанашы, академик Һ. Араслы јухарыда адыны чәкдијимиз китабында (с.5) Шамахыны «мәдәни-маариф ишләринин вә инҹәсәнәтин дә инкишафына гүввәтли тәкан» верән бир шәһәр кими тәгдим едир.

Бурадан көрүндүјү кими, шөһрәтли тибб мәркәзи, бөјүк шаир вә алимләри, зәнкин јералты вә јерүстү сәрвәтләри, нүфузлу тәһсил оҹаглары олан гәдим Шамахы шүурларда маариф чырағы јандыран

---

[1] *Хагани Ширвани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1987, с. 337, 338.

[2] Орада, с. 336.

[3] Јенә орада, с. 88-89.

[4] Јенә орада, с. 238.

ран мәдәнијјәт мәркәзи кими дә шөһрәт газанмышды. Онун китабханалары харичи гонаглары да валеһ етмишди. Азәрбајчан вә Шәрг китабынын, әдәби-елми фикринин инкишафында бу дијарын бөјүк ролу олмушдур.

Хагани тә'рифләдији «бир бөјүк китабхана»нын үнваныны дәгиг көстәрмәсә дә, мүхтәлиф мәнбәләрин мүгајисәси илә мүәјјән етмәк олур ки, Кафијјәддин Өмәр ибн Осман тә'сис етдији вә «мүасир терминлә десәк, илк президенти олдуғу Шамахы Тибб Академијасы»нда[1] зәнкин китабхана да јаратмышды. Ким билир, бәлкә дә Хаганинин вәсф етдији, јахуд нәзәрдә тутдуғу елә бу китабхана имиш.

Бундан башга, Шамахыда әсасы XI әсрдә гојулмуш бир нечә мәдрәсә вә коллечин Шәрг өлкәләринә јајылан шөһрәти XII әсрдә ермәниләрин гәзәбинә дүчар олмушду. Шамахынын Чүмә мәсчиди нәздиндәки дөрд коллечин китабханаларыны күлә дөндәрән ермәниләр[2] Азәрбајчанын башга шәһәрләриндә дә јүз минләрлә китабы вә хејли китабхананы мәһв етмишдиләр. Лакин өзүнү әгидәсизлик күләкләринин үфүрдүјү аловдан горуја билән китабханалар да аз олмамышдыр. Саламат галмыш, јахуд јенидән бәрпа едилмиш белә китабханаларла да Хаганинин әлагәси ола биләрди. Шаирин Вәтәни Шамахыда да вә өмрүнүн сон 24 илини јашадығы Тәбриздә дә белә бөјүк вә зәнкин мәдәнијјәт очаглары олмушдур.

Бу фикрә әсасланыб демәлијик ки, Хаганинин өзүнүн дә Шамахыда зәнкин китабханасы олмушдур. Бурада милли әсәрләрдән башга, Шәрг вә дүнја китабынын ән јахшы нүмунәләри топланмышды.

С. Онуллаһинин Тәбриз китабханасынын тарихиндән бәһс едән бир мәгаләсиндә[3] көстәрилир ки, Тәбриздә јашадығы илләрдә Хаганинин «Орада бөјүк китабханасы олмушдур». Демәли, Шамахыда олдуғу кими, Тәбриздә дә Хаганинин еви вә китабханасы мүасирләри үчүн дүнјәви мәктәб ролу ојнамышдыр. Бу мәктәбин рәһбәри Хагани, мүәллими — китаблар, тәләбәләри — шаирин мүасирләри олмушдур.

Мүасирләри Хаганини өјрәнән вә өјрәдән устад шаир, фикри ишыглы алим вә кениш гәлбли мүәллим кими танымышлар. Буна

---

[1] Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1988, 12 август.

[2] Јени фикир. 1991, 28 сентјабр, № 38, с.6.

[3] Елми әсәрләр. Китабханашүнаслыг вә библиографија серијасы. БДУ, 1975, № 2, с. 54.

шаир өзүнүн, Хаганинин вә бә'зи мүасирләринин шәхси китабханаларындан да мүнтәзәм истифадә етмишдир. Лакин онун даими истифадәсиндә олан китабханалар арасында ики хәзинәнин ады хүсуси гејд едилмәлидир. Биринҹи, Хаганинин отаглары китабларла долу олан «бир бөјүк китабхана» кими тә'рифләдији Шамахы Тибб Мәдрәсәси (Тибб Академијасы) китабханасынын зәнкин китаб фондуна Бејләгани кими бир шаир һеч ҹүр биканә гала билмәзди. Ону илк дәфә бу елм хәзинәсинә досту вә мүәллими Хагани ҹәлб етмишди. Хаганинин өзүнү исә илк дәфә бу китабханаја апаран әмиси Ибн Осман олмушдур. Икинҹи, Атабәј Шәмсәддин Елдәкизин, Ҹаһан Пәһләванын вә онун гардашы Гызыл Арсланын сарај китабханасындан да Бејләгани мүнтәзәм истифадә етмишдир. Атабәјләрин е'тимадыны газанмыш, онлары вәсф етмиш шаирин әсәрләринә бу китабханада сәхавәтлә јер верилмишди. О, Атабәјләрин сарајында парламыш, «шаирләр күнәши» («мәликүш-шүәра»)[1] фәхри адына лајиг көрүлмүшдү. Һәмин дөврдән башлајараг мүхтәлиф заманларда Диванынын үзү дәфәләрлә көчүрүлмүшдү. Онун гәдим әлјазма нүсхәләри һазырда бир сыра Шәрг вә Авропа китаб хәзинәләриндә мүһафизә олунмагдадыр.

Диван мүәлифинин идеја-әгидә мөвгејиндән анлашылыр ки, шаһлар да чох китаб охусалар, мүталиә онларын хејирхаһ әмәлләринә сығал чәкәр вә нәтиҹәси бу олар ки, онларын көрдүјү ишләр вә имзаладығы фәрманлар халга даһа чох фајда верәр. Онун өзүнүн дедији кими, «Хејирхаһ шаһларын башлары дүзлүјә һөкм верәр»[2]. Тәәссүф ки, өзләрини мүдрик кими көстәрән, әслиндә исә Бејләганијә пахыллыг едән, онун нүфузуна вә әсәрләринин шөһрәтинә гысганан јалтаг адамлар Атабәјә јалан мә'луматлар верәндән сонра «шаирләр күнәши» сарајдан узаглашдырылмышды. Әгидәсиндән дөнмәјән шаир китаба, јарадыҹыја гијмәт вермәјән фанатикләр тәрәфиндән бурада фаҹиәли сурәтдә өлдүрүлмүшдү[3]. Лакин XII әсрдән бәри она өлмәзлик газандыран Диван китабы олмушдур.

Тәәссүф ки, күтләви охуҹу шаирин һәјат вә јарадыҹылығы илә јахшы таныш дејилдир. Һалбуки, мәсәлән, М. Тәрбијәт онун 15 мин бејтдән ибарәт Диваныны көрдүјүнү вә охудуғуну јазыр[4]. Бу китаб Азәрбајҹан һүдудларындан да чох-чох узагларда кениш јајылмыш

---

[1] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 64.

[2] *М. Гулијева.* Классик Шәрг поетикасы. Б., 1991, с. 66.

[3] Китаблар аләминдә, 1989, № 1, с. 19.

[4] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 237.

вә тәкҹә сырави охуҹуларын дејил, көркәмли әдәбијјат хадимләринин дә дәрин марағына сәбәб олмушду. Бирҹә нүмунәјә диггәт едәк. Низами, Хагани, Бејләгани вә дикәр Азәрбајҹан мүәллифләри Ә. Х. Дәһләвини даһа чох валеһ етмишдир. Бејләгани «Хаганинин шакирди» олса да, охуҹуларын гәлбинә јол тапмагда өз устадындан кери галмамышдыр. М. Тәрбијәтин вердији мә'лумата көрә, Ә.Х. Дәһләви јарадыҹылығына пәрәстиш етдији Бејләганини Хаганидән күҹлү шаир һесаб етмишдир, онун сәнәткарлығыны мүәллиминин сәнәткарлығындан үстүн тутмушдур. Бу фикри Бејләгани дә тәсдиг едир: «Ше'римин, нәсримин сүнбүлләриндән минләрлә Хагани башаг топлајар»[1].

Британија музејиндә сахланылан Бејләгани Диванында шаирин беш мин бејтә јахын ше'ри олдуғу көстәрилир... Башга өлкәләрдәки Диван китабларынын һәҹми исә бундан даһа чохдур. Тәбриз университетинин профессору Мәһәммәд Абади Бејләгани Диванынын изинә дүшмүш вә мүхтәлиф өлкәләрин надир әлјазмалары әсасында 1979-ҹу илдә — Хаганинин Күллијатынын (Теһран, 1875) вә 17 мин бејтлик Диванынын илк чапындан (Лакнау, 1878, 1582 сәһифә) јүз ил сонра Тәбриздә «Муҹирәддин Бејләганинин Диваны» адлы китаб нәшр етдирмишдир. Дивана Азәрбајҹан шаиринин гәзәл, гәсидә, шикајәтнамә, рүбаи вә с. әсәрләриндән ибарәт 5469 бејт ше'ри топланмышдыр[2]. Бу нәшрә гәдәр Бејләганинин әсәрләри дүнјанын мүхтәлиф өлкәләринә әлјазмасы шәклиндә јајылмыш вә мисилсиз тә'сир күҹүнә малик әдәби нүмунәләр кими гијмәтләндирилмишдир. Сејидаға Онуллаһинин бир мәгаләсиндә дејилир ки, һинд тәдгигатчыларынын јаздығына көрә, Хаганинин Диваны, Низаминин «Хәмсә»си, Һүмам Тәбризинин әсәрләри вә с. Азәрбајҹан китабы нүмунәләри илә јанашы, Муҹирәддин Бејләганинин Диваны да Һиндистан охуҹулары арасында кениш јајылмышды. Орада вә дикәр өлкәләрдә онун ше'рләри «алимләр базарында ҹандан даһа гијмәтли» сәрвәт сајылмышдыр[3].

Бурадан белә бир суал мејдана чыхыр: Хаганинин бә'зи әсәрләринин итмәсинә бахмајараг, онун XII әсрдәки әдәби шөһрәти дөврүмүзә гәдәр мүһафизә едилдији һалда, нә үчүн ондан һеч дә пис шаир олмајан Бејләганинин шөһрәтини горумаг мүмкүн олмамышдыр?...

---

[1] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1992, ҹ. 2, с. 354.

[2] Орада, с. 313.

[3] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы, 1976, № 2, с. 76.

Бејләгани вә онун өлмәз ирси илә бағлы бир чох сирләр бизә бәлли олмаса да, белә бир һәгигәт бәллидир ки, о, фәал охучу, гүдрәтли мүәллиф, сағлам мүһакимә, сарсылмаз ирадә вә мүбаризлик символу кими бу күн дә нәсилләрә нүмунәдир.

* * *

Тарихи мәнбәләрдән мә'лумдур ки, 1139-чу илдә сентјабрын 30-да баш вермиш зәлзәлә нәтичәсиндә Кәнчә бөјүк дағынтыја мә'руз галмышдыр. Бу фәлакәт заманы 200-300 минә гәдәр инсан тәләфаты олмушса да, шәһәр тезликлә бәрпа едилмиш вә јенидән Јахын Шәргдә елм, әдәбијјат вә инчәсәнәт мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Зәлзәләдән ики ил сонра Низами Кәнчәви (1141-1209) дүнјаја кәлмишдир. О, Әбүл-Үла Кәнчәви, Мәһсәти Кәнчәви, Фәләки Ширвани, Иззәддин Ширвани, Мүчирәддин Бејләгани, Хагани кими дүнја шөһрәтли мүәллифләрлә бир дөврдә јашамыш вә јазыб јаратмышдыр. Бу дөврдә Кәнчәдә 500 миндән чох адам јашајырды. Онларын арасында бир чох шаирләр, алимләр, хәттатлар, мүзәһһибләр вә башга сәнәт адамлары варды. Бә'зиләри Азәрбајчан китабынын шөһрәтини Кәнчә һүдудларындан чыхарыб дүнјаја јајмышлар. Бу саһәдә Низами даһа чох фәргләнир.

Гәтран, Хагани вә башга шаирләр кими, Низами дә «Азәрбајчан классик әдәбијјаты илә бирликдә Азәрбајчан китабынын инкишаф јолунун мүәјјәнләшмәсиндә һәлледичи иш көрмүшдүр. Китаб мәдәнијјәтинин бир чох гијмәтли, мүтәрәгги ән'әнәләри онун ады илә бағлыдыр» (Ә. Мирәһмәдов). Тарихи мәнбәләрә әсасланан бу кими мүлаһизәләр көстәрир ки, дүнја китаб мәдәнијјәтинин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири олан Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти гәдим тарихә маликдир. Азәрбајчан әдәбијјатынын гызыл дөврү сајылан XII әср ејни заманда Азәрбајчан китаб мәдәнијјәтинин гызыл дөврү сајылмалыдыр. Бу мәдәнијјәтин бир чох сәһифәләри даһи Низамини Азәрбајчан китабшүнасы кими дә өјрәнмәјә әсас верир[1].

Низами дүнја әдәби, елми, фәлсәфи әсәрләринин көмәјилә бир чох һәјат һәгигәтләринин сиррини өјрәниб елми биликләрлә мөһкәм силаһланмышды. Бу һәгигәти онун өз әсәрләриндән дә өјрәнмәк мүмкүндүр. «Једди көзәл»дә охујуруг:

---

[1] *И. Зәкијев.* Низами — өјрәнилмәмиш сәһифәләр. Зәка, 1992, № 3-4, с. 4-12; Әсрләрин әкс-сәдасы. Б., 1992, с. 37-53.

Дүнјада нә гәдәр китаб вар белә,
Чалышыб, әлләшиб кәтирдим әлә.
Охудум, охудум, сонра да вардым,
Һәр кизли хәзнәдән бир дүрр чыхардым[1].

Низами дүнја мүәллифләринин әсәрләринә түкәнмәз хәзинә кими мүрачиәт етмиш, «габығы атараг мәғзини алмышдыр». Алим-шаирин өзү дә «ән инчә сөзләр»лә бәзәдији нечә-нечә сирләр хәзинәси јаратмышдыр. Орта әср мүсәлман өлкәләриндә өјрәнилмәси зәрури сајылан «он ики фәнни» (Гуран, тәфсир, һәдис, әдәбијјат, әруз, чоғрафија, тарих, инша, хәттатлыг вә с.) һамыдан «мүкәммәл биләи мәнәм, мән» дејән шаир һәм дә маһир хәттат, бачарыглы китаб устасы олмушдур[2]. Хәттатлығы X әсрин мәшһур әрәб алими, хәттаты вә дөвләт хадими Ибн Мугләдән (әрәб әлифбасына нөгтәләри о әлавә етмишдир) јахшы билдијини јазмышдыр[3].

Дүнјанын бир сыра шәһәрләриндә олдуғу кими, о заман Кәнчәдә дә јахшы китабларла јанашы, сөзү, фикри дүјүнләјиб идејаны «долашдыран», китаб мүсаһибләринин ағлыны «чашдыран» әсәрләр[4] дә чох јајылмышды. Пис китабларын тә'сири алтына дүшмәмәк үчүн өзүнә гәдәрки бир чох даһи мүәллиф кими, лазым кәлән мәгамларда Низами дә бир китабы дәфәләрлә охумушду ки, орадакы бүтүн мәтләбләри инчәликләринә гәдәр баша дүшсүн. О, белә һесаб едирди ки, зәманәмиздә һәр бир чидди әсәр охучулара «кизли сирләр бәјан едир». Лакин охудуғу әсәри һамы ејни дәрәчәдә дәрк етмир. Шаир бурадан белә гәнаәтә кәлирди ки, елм, әдәбијјат вә һәјат сирләринин ағла гаранлыг галмасы елмин, билијин, мә'лумат ахынынын азлығына дәлаләт едир. Белә һалларда тәкчә охучулар үчүн јох, мүәллифләр үчүн дә фикри низамламаг чох чәтин олур. Тәкрар мүталиә бу ишдә ән јахшы ме'јардыр. Бунунла әлагәдар олараг «Бәһмәнјарын фәлсәфәси» китабынын (1983) мүәллифи Закир Мәммәдов хатырладыр ки, «Сыр-Дәрја чајы үзәриндәки Фараб шәһәриндә түрк аиләсиндә анадан олмуш» Әбунәср Фәраби (870-950) орта әсрләрин мүсәлман Шәрги өлкәләринин ән чох охунан мүәллифләриндән бири олан Аристотелин «Нәфсә даир» китабынын үстүндә јазмышдыр: «Мән

---

[1] *Низами Кәнчәви.* Једди көзәл Б., 1983, с. 31.
[2] Орада, с. 180, 341.
[3] *Низами Кәнчәви.* Сирләр хәзинәси. Б., 1981, с.8.
[4] Орада, с. 50.

бу китабы јүз дәфә охудум». Онун физика — «Тәбии һармонија» китабыны гырх дәфә охумушам. Көрүрәм ки, ону јенидән охумаға еһтијачым вар». Ибн Сина (980-1037) да Аристотелин «Метафизика» китабыны «гырх дәфә охумуш», лакин јенә дә ону мәнимсәмәкдән наразы галмышдыр. Фәрабинин һәмин әсәрә јаздығы шәрһи әлдә едиб охудугдан сонра ону дәриндән баша дүшмүшдүр. Низаминин дә китаба, мүталиәјә, елми биликләрлә силаһланмаг ишинә белә јүксәк мәс'улијјәтлә јанашдығы әсәрләриндән ајдын көрүнүр. Шаирин «охудум, охудум...», јә'ни, дәфәләрлә мүталиә етдим сөзләриндән дә мә'лум олур ки, о, һәр әсәрә дөнә-дөнә — онун бүтүн сирләрини, инчәликләрини мүкәммәл өјрәнәнә гәдәр мүрачиәт етмиш вә өзүндән сонракы нәсилләр үчүн сирдән билијә доғру јол ачмышдыр. Охучулара төвсијә етмишдир ки, әлинә алдығын һәр китабы тәләсмәдән «Ач, оху, мә'на тап, ујма чилдинә»[1].

Дүнја јаранандан бу күнә кими һәр бир мүәллифин тез-тез мүрачиәт етдији јазычылар олмуш вә инди дә вардыр. Низаминин дә севдији мүәллифләр вә китаблар аз дејилдир. Фәләки, Хагани вә башга мүәллифләрлә јашашы, Низаминин дә јарадычылығында Фәраби, Бируни, Ибн Сина, Бәһмәнјар, Фирдовси, Хәјјам, Сәнаи, Низамүлмүлк, Гәтран Тәбризи кими дүнја шөһрәтли мүәллифләрин күчлү тә'сири дујулур. О, Шәрг вә гәдим јунан философларынын дә әсәрләринә дәринддән бәләд иди.

Бунунла белә, Гур'ан, Авеста, «Дәдә-Горгуд», «Кәлилә вә Димнә» кими мисилсиз әсәрләр она һеч дә «Шаһнамә»дән аз тә'сир көстәрмәмишдир. Низами охудуғу әсәрләрдән, тә'сирләндији шифаһи әдәбијјат нүмунәләриндән тәкчә јарадычылыг истигамәти јох, дәрин билик вә елми мә'лумат да алмышдыр. Өзүнүн јаздығы кими, «јәһуди, христиан, пәһләви китабларыны да» мүталиә етмәји унутмамасы гаршылыглы мә'нәви зәнкинләшмә илә әлагәдар олмушдур. Јә'ни, охудуғу китаблар Низамини, Низами исә Азәрбајчан китаб мәдәнијјәтини зәнкинләшдирмишдир.

Китаб елә јазылмалыдыр ки, «үрәкдән севинсин һәр бир охујан»[2]. Бу мә'нада, охумаг, өјрәнмәк вә кәләчәк нәсилләр үчүн јахшы әсәрләр јазмаг наминә «һеч бир кечәни бүтөв јатмадым» дејән даһи Ибн Сина кими, Низами дә јухусуна вә истираһәтинә һарам гатыб өјрәнмәјә, өјрәтмәјә вә заманын мөһүрү илә

[1] *Низами Кәнчәви.* Искәндәрнамә. Б., 1982, с. 454.
[2] Орада с. 47, 57.

тəсдиглəнмищ əсəрлəр јазмаға үстүнлүк вермишдир. Бу фикри «Шəрфнамə»дə Низами өзү белə тəсдиг едир:

һəр кечə билијə гапы ачмадан,
Башымы јастыға гојмадым бир ан.[1]

Даһи шаир өз һəмвəтəнлəрини дə белə көрмək истəмишдир. Јаздығы дүнја шөһрəтли əсəрлəр дə бу нəчиб хидмəтин бир нүмунəсидир. О, тəəссүфлə јазмышдыр ки, бир сыра китаблар јаланларла долудур. «Гијмəтдəн салмышдыр сөзү јаланлар». Һалбуки, «Доғруну данышан мөһтəшəм олар».[2] Бу һəгигəти нəзəрə алыб «Əн доғру сөзлəрдəн [...] əсəр јаратдым. Ағла сығмајаны бүсбүтүн атдым»[3].

Даһи шаирин əсəрлəриндə белə бир чəһəт дə вурғуланыр ки, јахшы китабын милли сəрвəт сајылмасы вə дар милли чəрчивə һүдудларында јајылмасы һəлə һəр шеј демək дејилдир. Һансы өлкəдə јаранмасындан асылы олмајараг, һəгиги сəнəт əсəри кəрək бəшəријјəтə хидмəт етсин. Гəфлəт јухусунда оланлар охујуб ајылсын, ачыг сөз саһиблəри исə һəм билијини артырсын, һəм дə ағлыны чилаласын. Охучуларда китаба мəһəббəт вə алычылыг габилијјəти јахшы инкишаф едəрсə, бу истигамəтдə чох иш көрмək олар. Бу бир һəгигəтдир ки, һəр бир өлкəдə китабханаларла јанашы, китаб дүканлары да олмалыдыр. «Алычы олмаса, танынмаз көвһəр». Китабын чилди дə мəзмуну кими көзəл олмалыдыр «ки, мəғмун етмəсин көвһəр сатаны»[4].

Низами бунунла өјрəдир ки, əсəри јазан мүəллифдир, ону гијмəтлəндирəн, јахуд, рəдд едəн охучу. Бу мəс'улијјəти нəзəрə алан кəнчəли даһинин өзү дə əсəрлəринин үзүнүн көчүрүлмəсиндə, јүксəк сəвијјəдə чилдлəнмəсиндə вə мүхтəлиф өлкəлəрə көндəрилмəсиндə јахындан иштирак етмишдир. Өзү бу барəдə јазыр ки, əсəрлəрими «үрəјимин ганыјла јазмасајдым» вə бүтүн халгларын малы олачағына инанмасајдым, онларын һеч бирини «елдəн-елə јолламаздым»[5]. Мəсəлəн, Низами «Сирлəр хəзинəси»ни Əрзинчан һакими Фəхрəддин Бəһрам шаһ ибн Давуда (1162-1225) һəср

[1] *Низами Кəнчəви.* Искəндəрнамə. Б., 1982, с. 41.
[2] *Низами Кəнчəви.* Хосров вə Ширин. Б., 1982, с. 47.
[3] *Низами Кəнчəви.* Искəндəрнамə. Б., 1982, с. 54.
[4] Орада, с. 611.
[5] *Низами Кəнчəви.* Лејли вə Мəчнун. Б., 1983, с. 153.

етмиш вә әсәри она көндәрмишди. «Әрзрум сәлҹугларынын тарихчиси Ибн Биби һәмин әсәрин 1178-ҹи илдә Әрзинҹана чатыб Бәһрам шаһа тәгдим едилмәсини вә бөјүк еһтирамла гәбул олунмасыны мүфәссәл тәсвир етмишдир» (Рүстәм Әлијев)[1].

Әлинә гәләм алдығы илк кәнҹлик илләриндән башлајараг, өз билијини јени әлавәләрлә зәнкинләшдирән шаир јаратдығы самбаллы әсәрләрлә кәләҹәк нәсилләри һәјатын, елмин вә әдәбијјатын бир-бир ачылан сирләри илә таныш етмәји өзүнә мүгәддәс борҹ билмишдир. Низами Вәтәнә, халга өз борҹуну бир өмүрдә өдәдији һалда, биз сәккиз әсрдән чохудур ки, она өз борҹумузу өдәјә билмирик, әсәрләрини охудугҹа она даһа чох борҹлу олуруг.

Низами өјрәдир ки, јахшы китабы севмәк вә нәсилләрә севдирмәк, ардыҹыл вә чохҹәһәтли мүталиәнин мүтәрәгги нәтиҹәләрини јашатмаг вә с. бәшәри әмәлләр һәр бир китаб мүсаһибинин мә'нәви борҹудур. Бу кими истигамәтләр һаггында бир чох тутарлы сөзү Низаминин өз әсәрләриндән өјрәнирик. Лакин әсрләрә сығмајан бу зәка нәһәнкинин әсәрләриндән өјрәнә билмәдијимиз, јахуд, чох бөјүк чәтинликләрдән сонра јалныз өтәри мә'лумат шәклиндә өјрәндијимиз мәсәләләр дә аз дејилдир. Бунунла әлагәдар, бу күн һәр бир охуҹуну бир-биринин давамы олан силсилә суаллар да чох марагландырыр. Мәсәлән, Низамини гәдим дөврүн полиглоту адландырмаг олармы? О, охудуғу китаблары һарадан әлдә едирди? Истәдији китабы Кәнҹәдә тапа билирдими? Һансы дилләрдә охујурду? Онун шәхси китабханасы олмушдурму? Јахуд, Низами әсриндә Кәнҹәдә зәнкин китабхана олуб, ја јох? Бәс Бәрдәдә неҹә? Һәмин китабханаларда нә гәдәр вә неҹә дилдә китаб олмушдур? Низами онлардан истифадә етмишдирми? Философ шаирин лүғәт китабларына мүнасибәти неҹә иди?

Бу суаллара мүхтәсәр дә олса, мүнасибәтимизи билдирәк.

Низами дүнја шөһрәтли мүәллифләрдән Низамүлмүлкүн «Сијасәтнамә», Птолемејин 13 китабдан ибарәт «Алмакеста» вә 8 китабдан ибарәт «Ҹоғрафија» әсәрләрини, Евклидин «Әсаслар» вә «Мә'луматлар» китабларыны диггәтлә охумуш, Евклид һәндәсәсини дәриндән өјрәнмишди. Бу барәдә шаир «Хосров вә Ширин» поемасында Фәрһад һаггында јазыр ки, о:

---

[1] *Низами Кәнҹәви.* Сирләр хәзинәси. Б., 1981, с. 11.

Һәндәсә елмини өјрәнмиш тәмиз,
Бәллидир онунчүн Мәчәст[1], Иглидис[2].

Гејс һаггында исә јазыр ки, о да Фәрһад кими:

Аләми шәрһ едән логман кимиди,
Вахтынын ән бөјүк бир алимиди.[3]

Низами Хосрову да «һәр фәнни дүшүнән», охудуғу китаблардан «аз мүддәтдә дәрја билик газанан» фәал мүталиәчи кими тәгдим едир[4]. Академик Һ. Араслынын сөзү илә десәк, «Әсәрин сонларына јахын охучу ону елми мәчлисләрдә, биличиләрин әһатәсиндә, елмә, фәлсәфәјә даир мүбаһисәләрдә иштирак едән» бир шәхс кими көрүр[5]. Бир чох мисаллар тәсдиг едир ки, Низаминин гәһраманлары да өзү кими елм, билик, әдәбијјат, китаб вурғуну олмушдур. Буну ашағыдакы сөзләр дә ајдын көстәрир:

Тибб елми, һәндәсә, асиман, нүчум,
Шидәнин әлиндә санки мумду, мум.[6]

Гәдим мәнбәләрә көрә, дүнјанын бир чох мүһүм шәһәрләриндән Кәнчәјә кәтирилән китабларын бурада бир нечә дилдә нүсхәләри чохалдылыб шәһәрләр вә китабханалар арасында бөлүнүрдү. Азәрбајчанын дикәр бөјүк шәһәрләри кими, Кәнчә дә китабханаларарасы әлагәләндирмә мәркәзи иди. Низами өзүнә лазым олан һәр чүр китабы илк нөвбәдә бу мәркәздән әлдә едиб охујурду. Буну кәнчәли даһинин өз сөзләри дә ајдын көстәрир:

Дүнјаны ајагла јох, долашмышам башымла,
Ајаг дәјмәз јерләрә јол ачмышам башымла[7].

Низами «ајаг дәјмәз јерләрин» (јә'ни, ән узаг өлкәләрин) китабларына һәм тәнгиди јанашмыш, һәм дә онлардан дүзкүн идеја истигамәти алмышдыр. Һеч кәсин сөз чешмәсиндән һеч нә

---

[1] Птолемејин «Алмакеста» әсәринин Шәргдә ишләдилән адыдыр. Әрәбләр ону «әл-Мәчәсти» ады илә тәрчүмә етмишдиләр.

[2] Евклидин Шәргдә ишләдилән ады.

[3] *Низами Кәнчәви.* Лејли вә Мәчнун. Б., 1947, с. 307.

[4] *Низами Кәнчәви.* Хосров вә Ширин. Б., 1982, с. 56.

[5] Орада, с.8.

[6] *Низами Кәнчәви.* Једди көзәл. Б., 1983, с. 129.

[7] *Низами Кәнчәви.* Сирләр хәзинәси. Б., 1981, с. 41.

мәнимсәмәјән шаир һәм өзүнү, һәм дә сөзүнү јад нотларын тә'сириндән горумаг үчүн һәмишә ән мө'тәбәр китаблара бел бағламышдыр. «Әсла су ичмәдим јад бир чешмәдән» мисрасы[1] һәмин мәтләбә ишарәдир. Устадын ашағыдакы фикри исә һәр бир гәләм саһибинә төвсијә кими сәсләнир:

Сөзүндә чохлуға гојма јер олсун,
Бирин јүз олмасын, јүзүн бир олсун —

ки, һәм хоша кәлсин, һәм дә «ону охумагла ағыл јүксәлсин»[2].

Низами өзү кими, гәһрәманы Искәндәри дә китаба вә китабханаја рәғбәт бәсләјән, дөврүнүн әдәби, елми наилијјәтләриндән хәбәрдар олан, «Шаһнамә»ни вә с. әсәрләри «әзбәр» билән, једди зәкалы алимлә (Әрәсту, Бәлинас, Сократ, Валис, Әфлатун, Фәрфуријус, Һүрмүзд) хәлвәтә чәкилиб фикир мүбадиләси едән дәрин ағыл саһиби кими тәгдим едир. Мүәллиф јазыр ки, Искәндәр мүхтәлиф өлкәләрдән бир чох дилдә «дүр» (китаб) топлајыб, онлардан «бөјүк бир үмман» (китабхана), јаратды, «Доғма Вәтәнини нурла парлатды»[3].

Ә. Мирәһмәдов гејд едир ки, «XI әсрдә Кәнчәдә зәнкин сарај китабханасы» илә јанашы, башга китабханалар да олмушдур. Гәдим мәнбәләр «Кәнчә әдәби вә елми мүһитиндә күлли мигдарда әлјазма китабынын, јә'ни, тарихә даир әсәрләрин, әрәб вә фарс хроникаларынын, јәһуди, христиан, пәһләви мәнбәләринин олдуғуну көстәрир» («Азәрбајчан китабы»на мүгәддимәдән). Профессор Рүстәм Әлијевин вердији мә'лумата көрә «мүталиә үчүн лазым олан» һәр чүр китабы Кәнчәдә тапмаг мүмкүн иди. Атабәјләрин сарај китаб еви «Кәнчәнин ән варлы вә мөһтәшәм китабханасы» сајылырды[4]. Профессорлардан Абузәр Хәләфов, Бајрам Аллаһвердијев, шәргшүнас алим Имамверди Һәмидов вә башга мүәллифләр дә әсәрләриндә бу кими мүлаһизәләрә тохунмушлар...

Көрүнүр Кәнчә китабханасында бир нечә дилдә он минләрлә әлјазма китабы олмушдур. Бурада дүнја халгларынын да елми-әдәби абидәләринә сәхавәтлә сығыначаг верилмишди. Дөвләт хадимләри, харичи гонаглар, мүхтәлиф сәнәт вә пешә адамлары илә јанашы, Азәрбајчан китабынын бир чох

---

[1] *Низами Кәнчәви.* Искәндәрнамә. Б., 1983, с. 419.

[2] *Низами. Кәнчәви.* Хосров вә Ширин. Б., 1982, с.44, 46.

[3] *Низами Кәнчәви.* Искәндәрнамә. Б., 1982, с. 430.

[4] *Низами Кәнчәви.* Сирләр хәзинәси. Б., 1981, с. 8.

мәшһур мүәллифи дә (Гәтран, Әбүл-Үла, Хагани, Низами, Мәһсәти вә б.) Кәнҹә китабханасынын инҹиләриндән чох бәһрәләнмишләр.

Белә мә'луматлара Азәрбајҹанын башга алимләринин дә әсәрләриндә раст кәлирик. Мәсәлән, академик Зија Бүнјадов мө'тәбәр мәнбәләрә әсасланараг гејд едир ки, о вахтлар «Кәнҹәдә китабхана (Дар әл күтүб») вар иди. Алим һәтта китабхана мүһафизинин дә адыны чәкир: «һәддад ибн Асим ибн Бәкран Әбүлфәзл ән-Нахчывани»[1].

М. Тәрбијјәт онун адыны Кәнҹә китабханасынын мүдири кими гејдә алмышдыр[2]. Азәрбајҹанын бир чох јерләрини кәзмиш (1213, 1220) Јагут һәмәви (1179-1229) «Мө'ҹәмүл булдан» әсәриндә јазыр ки, дүнја шөһрәтли Кәнҹә китабханасыны ачан да Әбүлфәзл ән-Нахчывани олмушдур. Бәрдә китабханасы кими бу китабхана да Шәргин вә дүнја мүәллифләринин надир китаблары вә гијмәтли әлјазмалары илә зәнкин иди. Бурада бир чох мүәллифин әсәрләринин автограф нүсхәләри дә олмушдур... Низаминин өз әсәрләриндән вә дикәр мәнбәләрдән чыхардығымыз нәтиҹә о заман Кәнҹә китабханасында 10-дан чох дилдә китаб олдуғуну көстәрир.

Бурада ики һалы — китаб чап етмәк сирри тапылмадығына көрә бүтүн китабхана китабларынын анҹаг ҹилдләнмиш әлјазмалардан ибарәт олдуғуну вә Низаминин өз сағлығында да ән чох охунан мүәллиф кими парладығыны нәзәрә алсаг дејә биләрик ки, гәдим Кәнҹә китабханасындан даһи шаирин дә әсәрләринә бөјүк јер верилмишдир. Өмәр Кәнҹи (1080-1155), Әбүл-Үла Кәнҹәви (1096-1159), Гивами Кәнҹәви (?-1190) вә башга мүәллифләрин Кәнҹәдә алышдырдығы илк маариф мәш'әлләрини сөнмәк тәһлүкәсиндән Низами горумуш, илк бөјүк әдәби мәктәби о, тә'сис етмишдир.

Бәрдәдә зәнкин китабхана олдуғу «Азәрбајҹан тарихи» китабында (ч. 1, с. 150-151) да гејд едилир. «Ҹүмә» мәсҹиди јанында јарадылмыш бу китабханада хејли дини вә дүнјәви китаб топланмышды. Кәнҹә китабханасы кими, «Бәрдә китабханасы да Низаминин ихтијарына верилмишди»[3]. Шүбһәсиз ки, бу елми-мәдәни мәркәзин сајсыз һесабсыз әлјазма китабы ичәрисиндә Низами әсәрләринин дә өзүнә мәхсус јери олмушдур.

---

[1] *З. Бунјадов.* Азәрбајҹан Атабәјләри дөвләти. Б., 1985, с. 231.

[2] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб. с. 104

[3] *Г. Ҹаһани.* Азәрбајҹан әдәбијјатында Низами ән'әнәләри. Б., 1979, с. 12.

Низами «Хосров вә Ширин» үзәриндә ишләмәздән әввәл һәмин мөвзуда әдәбијјат топлајыб мүталиә етмәк үчүн бир чох китабханаларла вә узун өмүрлү адамларла әлагә сахламышдыр. Мө'тәбәр мәнбәләрдән өјрәнмишди ки, ону марагландыран мөвзуда Бәрдәдә гәдим бир әлјазма китабы вардыр. О, бу барәдә белә јазыр: «Хосров вә Ширин» һаггында дастан дилдә-ағызда кәзсә дә, онун китаб вариантыны чох аз адам көрмүшдү. Буна көрә о, охучуларын көзүндән јајыныб «пәрдәдә галмышды». Бу кими сәбәбләрә көрә әһали арасында «Таныјан јохдур бу көзәл алмасы». Һалбуки башга китабханаларда олмаса да, онун «Бәрдәдә вар иди бир әлјазмасы»

Бу өлкәнин гәдим тарихләриндән
Бу дастаны тамам өјрәнмишәм мән.
О јердә јашајан гоча адамлар,
Тәшвиг етди, ишә мән вердим гәрар[1].

Бурадан ајдын көрүнүр ки, Низами Бәрдәјә сәфәр етмиш вә шәһәр китабханасынын китабларындан чох шеј охујуб өјрәнмишди. Бәрдә сакини олан «гоча адамлар»ла фикир мүбадиләси етмишди. Дискусијанын нәтиҹәси бу олмушдур ки, Бәрдәли «гоча адамлар» Низамијә «Хосров вә Ширин» һекајәти һаггында мараглы бир дастан (китаб) јазмағы мәсләһәт көрмүшләр, даһа доғрусу, ону бу «ишә тәшвиг» етмишләр. Хејли сөһбәтдән сонра Низами Бәрдә ағсаггалларыны әмин етмишдир ки, о, тезликлә һаггында сөһбәт кедән мөвзуда мараглы бир әсәр јазыб тәкҹә бәрдәлиләри јох, бүтүн һәмвәтәнләрини севиндирәҹәкдир. Поеманын (Азәрбајҹан әдәбијјатында илк мәнзум романын) 1180-ҹы илдә тамамландығыны нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, Низаминин Бәрдә китабханасындан истифадә етмәси вә бәрдәли «гочаларла» сөһбәт апармасы 1178-1179-ҹу илләрдә олмушдур. Һәмин сөһбәтин мәнтиги нәтиҹәси олараг, Низами өз дөврүнүн гоҹаман билиҹиси Бүзүркүмиддән гәһрәманы Хосровун да чох шеј өјрәндијини гәләмә алмагла демәк истәјир ки, һеч бир охуҹу вә тәдгигатчы билијини охудуғу китабларла мәһдудлашдырмамалыдыр. Мүдрик гочаларын да һәрәси бир ҹанлы китабдыр. Шәхси мүталиә јолу илә газанылан биликләрин бошлугларыны долдурмаг үчүн онлардан да чох шеј өјрәнмәк олар вә лазымдыр.

Ајдын мәсәләдир ки, Низами дөврүнә гәдәр Азәрбајҹан охуҹулары әдәбијјат, инҹәсәнәт әсәрләри илә јанашы, тәбабәт,

[1] *Низами Кәнҹәви.* Хосров вә Ширин. Б., 1982, с.48.

астрономија, чоғрафија, тарих, фəлсəфə, мəнтиг, һесаб вə с. елмлəрə даир јүзлəрлə китаба малик олмушдур. Бу китабларын бир чох јарадычылары вə тəртибчилəри Бəрдə шəһəриндəн чыхмышдыр. Мə'хəзлəрдə онлардан бир нечəсинин хидмəти хатырланыр[1]. Дəјəрли китабларын, о чүмлəдəн 8 чилдлик мүкəммəл чоғрафија лүғəтинин мүəллифи, мəшһур, хəттат, китаб сатычысы, сəјјаһ, бөјүк Шəрг алими Јагут Һəмəви (1179-1229) дə өз əсəрлəриндə зəнкин билији, ев китабханасы вə тəгдирəлајиг китаблары олан бəрдəли алимлəрин адыны ифтихарла чəкмиш, һəр бири һаггында өз мүлаһизəлəрини сөјлəмишдир. Китаб вə мүталиə мəдəнијјəтинин тəрəггиси наминə онларын кəрдүјү ишлəр əһатə даирəсинин кенишлији илə һејрəт доғурур...

* * *

О дөврүн чанлы мəтбəəлəри хəттатлар (китаб үзү көчүрəнлəр) иди. Хəттатлыг нүфузлу вə мəшһур сəнəт нөвлəриндəн бири сајылырды. Тарихин бүтүн дөврлəриндə мəшһур хəттатларын ады һəм китаб мүəллифлəри, һəм дə рəссамларла јанашы чəкилмишдир. Кечмиш əсрлəрдə һəр бир мүəллифин вə əсəрин танынмасында, дүнја шөһрəти газанмасында хəттатларын да бөјүк ролу олмушдур. Мəсəлəн, Низами өзүндəн сонракы əсрлəрин дə əн чох охунан мүəллифи олдуғу үчүн бүтүн јүзилликлəрдə хəттатлар онун поезија инчилəринə дөнə-дөнə мүрачит етмишлəр.

Кичик бир һашијə. Мəшһур əрəб хəттаты Əл-Дəккан јухуда көрүр ки, өлүб вə хошбəхтликдəн чəннəтə дүшүб. Хəттат јазыр ки, «Чəннəтə ајаг гојан кими архасы үстə јерə сəрилдим, ајағымы ајағымын үзəринə ашырыб гышгырдым: Аллаһ, чох шүкүр ки, нəһајəт јазмаг əзабындан азад олдум»[2]. Бурада ифадə олунан əсас һəгигəт бундан ибарəтдир ки, хəттатлыг сəнəти һеч дə асан сəнəт нөвү дејил, əксинə, шəрəфли олдуғу гəдəр дə əзаблы сəнəтдир. Хəттатлыг сəнəти олмасајды, ајры-ајры халгларын сөз сəрвəти кичик чајлар кими бирлəшиб дүнјанын китаб океанына говуша билмəзди. Нəтичəдə бу вəзијјəт хејли проблемлəр јарадарды.

Јəгин белə бир суалын чавабыны билмəк марағлы олар ки, һəр хəттат күндə нечə бејт јаза билирди?

Бу суала тарихи мəнбəлəрин вердији чавабдан көрүнүр ки, китаблар кими хəттатларын да јахшысы вə писи олмушдур. Əн

---

[1] Азəрбајчан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. 170-171; *З. Мəммəдов.* Орта əср Азəрбајчан философлары вə мүтəфəккирлəри. Б., 1986, с. 6-9

[2] Азəрбајчан инчəсəнəти. Б., 1992, с. 111,

јахшы вә бөјүк нүфуза малик хәттат күндә 8 бејтә гәдәр јаза билирди. Устад хәттатлар исә даһа сә'јлә ишләјиб күндә 10 бејтә гәдәр сөз көчүрә билирдиләр. Бу көстәричи кечмишин һәсәд доғуран әмәк нормасы иди. Тарих бу кими мә'луматлары дөврүмүзә гәдәр өз сәһифәләриндә горујуб сахлаја билмишдир. Профессор Чаһанкир Гәһрәманов «Низами әсәрләринин әлјазмалары дүнја китабханалары вә музејләриндә» адлы очеркиндә[1] тарихи мәнбәләрдән алдығы беле бир мараглы факты хатырламышдыр: «Бир дәфә Бухара ханы Әбдүл-Әзиз өз сарајынын баш хәттаты Хачә Јадикардан сорушур:

— Һачы, сәнин јаздыгларындан күндә нә гәдәр көчүрмәк олар? (Һачы бу заман Һафизин Диваныны көчүрмәклә мәшғул иди).

— Әкәр чалышсам, күндә 10 бејт көчүрә биләрәм.

Әбдүл-Әзиз дејир:

— Мән ешитмишәм ки, Чиндә 40 илә бир чини габ дүзәлдирләр. Бағдадда исә күндә 100 әдәд. Бунларын һәр икисинин гијмәтини сән сөзсүз ки, билирсән. Бу сәнәт дә (јә'ни хәттатлыг—*И.З.)* беләдир. Сән хәттатсан вә биз сәнә бу китабы (Һафизин Диваныны—*И.З.)* көчүрмәји тапшырмышыг. Күндә 10 бејт көчүрүлән хәтдә нә көзәллик ола биләр? Әкәр сәбрин чатарса, күндә бир бејт, чатмазса, ики бејт көчүр».

Бу тапшырыгдан сонра хәттат Һафизин Диваныны 7 илә тамамламышдыр[2].

Бу һесабла, Фирдовсинин «Шаһнамә»си, Хаганинин Диваны, Низаминин «Хәмсә»си кими дүнја шөһрәтли әсәрләрин нечә илә көчүрүлдүјүнү гој охучу өзү фикирләшсин...

Мүхтәлиф хәттатлар тәрәфиндән үзү көчүрүлүб, нүсхәләринин сајы XII әсрдән XIX әсрә гәдәр артырылмыш Низами әсәрләринин әлјазмалары бу күн дүнјанын бир чох елми-мәдәни мәркәзләриндә сајча да, самбалча да үстүнлүк тәшкил едир. Алимләрин јекдил рә'ји беләдир ки, Низами һеч вахт Кәнчәдән чыхмамышдыр, өмрү боју бу шәһәрдә јашамышдыр. Демәли, «Хәмсә»нин дүнја китабханасы вә музејләринә илк сәјаһәт јолу Кәнчәдән башламышдыр. Лакин бурада бир һәгигәти унутмаг олмаз ки, Теһран, Тәбриз, Бәрдә вә башга бөјүк шәһәрләрдә дә онун үзү көчүрүләрәк нүсхәләринин сајы чохалдылырды. «Хәмсә» илк нөвбәдә Иран, Ираг, Түркијә вә с. мүсәлман өлкәләринә, бу өлкәләрдән дә дүнјаја јајылырды.

[1] Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1983, 23 сентјабр.

[2] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 111.

һәләлик әлдә едилән натамам мә'лумата көрә Иран, Түркијә, Инкилтәрә, Франса, Америка вә с. китабхана вә музејләриндә Низаминин 900-ә гәдәр чилдләнмиш әлјазма әсәри вардыр. Ч. Гәһрәмановун јухарыда адыны чәкдијимиз мәгаләсиндә бу мәтләбин (Низами әсәрләринин кениш јајылмасынын) сирри беләачылыр: «Намә'лум орта әср мүәллифинин «Хүласәт ул-Хәмсә» әсәринин мүгәддимәсиндә гејд едилмишдир ки, «Гурандан сонра охумаг үчүн ән көркәмли китаб «Хәмсә»дир». Бу һәгигәтин әкс-сәдасы даһи бир азәрбајчанлынын сөзләриндә дә өзүнү ајдын көстәрир: «Низами Кәнчәвинин «Хәмсә»сини түрк гызларынын сајы гәдәр чап етмәк лазымдыр ки, онлар әрә кедәндә өзләри илә чеһиз апарсынлар».[1]

Низами «Хәмсә»синин Вәтәнимизин әразисиндән узагларда да әсрләр боју кениш јајылдығыны тәсдиг едән амилләрдән бири кечмиш ССРИ китабхана вә музејләриндә онун 101 нүсхәсинин олмасы фактыдыр. Бу гыса гејдләрдән көрүндүјү кими, бир даһинин китабы олан «Хәмсә» әввәлчә интибаһ шәһәри Кәнчәнин, сонра Азәрбајчан халгынын, даһа сонра исә дүнја халгларнын малына чеврилмишдир.

Низаминин сағлығында «Хәмсә»нин чох јајылдығы өлкәләрдән бири Һиндистан иди. Әдәбијјатшүнас Таһир Мәһәррәмовун бир мәгаләсиндә[2] дејилир ки, мәшһур һинд тарихчиси Зијаәддин Бәрни (1286-1356) Мултан һакими Султан Мәһәммәддән (1265-1287) бәһс едәркән јазыр: «Султан Мәһәммәдин мәчлиси алимләр, мө'тәбәр адамлар, камал саһибләри вә бәдиијјат усталары илә долу оларды. Султана јахын олан бу шәхсләр «Шаһнамә»ни, Сәнаи вә Хагани Диванларыны, Шејх Низаминин «Хәмсә»сини охујардылар...».

Әмәкдар елм хадими Ә. Мирәһмәдов јазыр ки,1960-чы илләрә гәдәр Низами «Хәмсә»синин мүхтәлиф әсрләрдә үзү көчүрүлмүш нүсхәләриндән Теһранда 30-а гәдәр, СПБ-дә 20-дән артыг, Азәрбајчан ЕА РӘИ-дә 20 әлјазмасы варды[3]. Севиндиричи һалдыр ки, сонракы илләрдә јени тапынтылар һесабына онларын сајы хејли чохалмышдыр... Дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында сахланылан «Хәмсә» нүсхәләринин сајы мәнбәләрдә «500-ә јахын» көстәрилир. Бир чохунун көчүрүлмә тарихи лап узаглара кедиб чыхыр. Мәсәлән, Теһран нүсхәси 1318-чи илдә, Москва нүсхәси 1345-чи

[1] Јени фикир, 1990 14 нојабр, № 21.

[2] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1975, № 3, с. 42-52.

[3] Азәрбајчан китабы. Б., 1963, ч. 1, с. XXII, XXIV.

илдә көчүрүлмүшдүр[1]. Әдәбијјатшүнас алим Азадә Мусајева «Әлјазмаларымызын талеји» мәгаләсиндә јазыр ки, «Тәкчә Түркијәнин Топгапы Сарајы Музејиндә «Хәмсә»нин XIV-XV јүзилликләрдә көчүрүлмүш 83 әлјазмасы вар. Низаминин әлјазмаларыны Әбубәкр Ширвани, Фәзлуллаһ Тәбризи, Мәлик Тәбризи, Мүзәффәр Ширвани, Лүтфулла ибн Мәһәммәд Тәбризи кими танынмыш хәттатлар» көчүрмүшләр.[2]

Кечмиш әсрләрдә белә сәнәткарларын әсәрләри гызылдан да гијмәтли сәрвәт һесаб едилдијинә көрә онларын үзүнү көчүрән хәттатларын зәһмәт һаггы да хејли баһа олурду. Китаб үзү көчүрмәклә мәшғул олан хәттатларын маашы чох заман ајлыг дејил, күндәлик көрүлән ишин һәчми вә кејфијјәти илә мүәјјән едилирди. Бир гәдәр сонра көрәчәјик ки, Азәрбајҹандан Түркијәјә апарылмыш үч мин сечмә китаб јарадыҹысынын һәр биринә зәһмәт һаггы олараг күндә 50 гызыл пул верилмишдир. Шәрг китаб мәдәнијјәти, о ҹүмләдән, Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәти тарихиндә белә марағлы фактлар чох олмушдур. Онларын әксәријјәти бу күн дә фәрәһ, тәәҹҹүб вә һејрәт доғурур. Бу мәсәлә илә әлагәдар бир нүмунәјә диггәт едәк.

Профессор Рүстәм Әлијевин «Низаминин ҹанлы сөзү» мүсаһибәсиндә[3] дејилир ки, кечмишдә бир сыра өлкәләрдә адлы-санлы хәттатлара бир бејтин үзүнү көчүрмәк үчүн зәһмәт һаггы олараг гызыл онлуг вә гојун верирдиләр.

Низами әсәрләринин үзүнү көчүрән бир чох хәттатын әмәји дә бу шәрәфә лајиг көрүлмүшдүр.

М. Тәрбијәтин «Данишмәндани-Азәрбајҹан» китабынын бир јериндә (с. 256-257) вә дикәр мәнбәләрдә дејилир ки, «Сирләр хәзинәси» әсәринә көрә Фәхрәддин Бәһрәм шаһ Низамини беш мин динар пул (бә'зи гәдим мәнбәләрдә «беш мин динар гызыл» көстәрилир), јүкләнмиш беш ат, беш ити јеришли гатыр вә зијнәтлә тикилмиш фәхри кејимлә мүкафатландырмышды[4]. «Низами илк бөјүк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ни өзүндән бир әср әввәл јашамыш сәләфи Сәнаинин (1070—тәгр. 1140) «Һәдигәтүл-һәгаиг»индән тә'сирләнәрәк нәзмә чәкмиш» вә дүнја шөһрәтли орижинал әсәр јаратмышдыр[5]. Иран, Һиндистан вә с. өлкәләрдә бу

---

[1] Китаблар аләминдә. 1989, № 2, с. 41.

[2] Мәдәнијјәт. 1991, 3 апрел, № 13 с. 2.

[3] Коммунист. 1983, 13 декабр.

[4] *З. Бунјадов.* Азәрбајҹан Атабәјләри дөвләти. Б., 1985, сә. 225-226.

[5] *Р. Азадә.* Низами Кәнҹәви. Б., Елм, 1979, с. 30.

әсәрә јүзләрлә нәзирә вә чаваблар јазылмыш, лакин һеч бири онун сәвијјәсинә галха билмәмишдир.

Һәмин әсәрин харичи өлкәләрдә дә рәғбәтлә гаршыланмасынын гәдим тарихә малик олдуғуну тәсдигләјән белә фактлар чохдур. Профессор Р. Әлијевин Лондонун «Индиа оффис» китабханасында «Сирләр хәзинәси»нин 1239-чу илдә Кәнчәдә үзү көчүрүлмүш вә сәлигә илә чилдләнмиш бир әлјазма нүсхәсини илк дәфә үзә чыхармасы вә ону сенсасија адландырмасы дедијимизә көзәл нүмунәдир. Профессор тапдығы әсәрлә јанашы онун кәнчәли хәттатынын дә әл габилијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир: «Онун («Сирләр хәзинәси»нин—*И.З.*) үзүнү көчүрән маһир сәнәткар Фәзлуллаһ ибн Мәһәммәд ибн Өмәр өз адынын әсрләр боју јашамасына тамамилә лајигдир». Алимин фикринчә, һәмин әсәрин үзү бәлкә дә биринчи әлдән — Низаминин «өз хәтти илә јазылмыш нүсхәдән көчүрүлмүшдүр». Лакин белә бир надир әсәрин XVIII әсрдә јарадылмыш «Индиа оффис» китабханасына «нечә кедиб чыхдығы» һәләлик сирр олараг галыр. Алимин еһтималына көрә, 1239-чу илдә Кәнчәдә үзү көчүрүлүб көзәл либаса (чилдә) кејдирилмиш бу самбаллы Азәрбајчан китабы мәшһур «Индиа оффис» китабханасына «Азәрбајчаны Һиндистанла бирләшдирән тичарәт карванлары васитәсилә кәтирилмишдир».

Алимин еһтималына е'тиразымыз јохдур. Өз еһтималымызы да бура әлавә етсәк, бәлкә дә охучуну һәгигәтә даһа бир аддым јахынлашдырмыш оларыг. Ашағыдакы мүлаһизә белә бир аддым атмаға, гисмән дә олса, әсас верир.

XI-XII әсрләрдә Тәбриз шәһәри Азәрбајчан әдәбијјатынын, елм вә инчәсәнәтинин ән бөјүк мәркәзләриндән бири кими танынмышдыр. Јухарыда дејилди ки, Гәтран Тәбризи Кәнчәјә кәләрәк бир мүддәт бурада јашамыш вә јазыб јаратмышдыр. Узун мүддәт Шамахыда вә Тәбриздә јашајыб јаратса да, Кәнчә илә әлагәси олан Хагани бу ше'р-сәнәт бешијиндә өзүнә чохлу достлар газанмышды. Алимләрин јаздығына көрә, Низами кәнчлијиндә онунла көрүшмүш вә сонралар бөјүк мүасиринин әсәрләриндән тә'сирләниб она ше'р дә итһаф етмишдир. Ше'рин бир бејти кәлиб зәманәмизә чатмышдыр. Хаганинин дә Низами һаггында ше'ри вардыр[1]. Буна бәнзәр башга фактлары да нәзәрә алсаг дејә биләрик ки, о вахтлар гәләм саһибләринин Јахын вә Орта Шәрг шәһәрләриндән, о чүмләдән Тәбриздән Кәнчәјә вә с. шәһәрләрә кетмәк имканы олдуғу кими, Шамахы, Бәрдә, Кәнчә кими шәһәрләрдән дә Тәбризә кетмәк

[1] *Хагани Ширвани*. Сечилмиш әсәрләри. Б., 1987, с. 477, 629.

имканы олмушдур. Бизчә, бу кедиш-кәлиш заманы о дөврүн танынмыш мүәллифләри Низаминин «Сирләр хәзинәси» китабыны Кәнчәдән Тәбризә апармышдыр... Лакин Османлы ордусу 1586-чы илдә Тәбризи ишғал етдикдән сонра елм вә мәдәнијјәт хадимләри һәр чүр бәлаја дүчар олмушлар. Буна көрә «XVI әсрин сону, XVII әсрин әввәлләриндә бир чох тәбризли шаир Һиндистана көчмүш вә орада јашајыб-јаратмаға мәчбур олмушдур».[1] Күман етмәк олар ки, һәмин шаирләрдән бири XVI-XVII әсрләрдә «Сирләр хәзинәси»ни Һиндистана апармыш вә китаб XVIII әсрдә јарадылмыш «Индиа оффис» китабханасына дүшүб бу күнә гәдәр орада сығыначаг тапмышдыр.

Бу бир нечә әср әрзиндә китаб биканәләр әлинә дүшүб зәдәләнә, јахуд, итә биләрди. Хошбәхтликдән белә бир тәһлүкә ондан совушмушдур. Бәлкә дә буна сәбәб һәмин китабын узун мүддәт Тәбриздәки шәхси китабханаларын бириндә түкәнмәз хәзинә кими мүһафизә едилмәси олмушдур. Онун чилдинин вә сәһифәләринин тәзәлији вә мөһкәмлији дә көстәрир ки, о, јалныз ев китабханасында тәр-тәзә гала биләрди. Дөвләт китабханасында исә нә гәдәр диггәтлә горунса да, бир нечә әср әрзиндә әввәлки кејфијјәтини итириб көһнәлә биләрди.

Низаминин китабыны харичә дөвләт нүмајәндәләри дә апара биләрдиләр, нечә ки, керкәмли шаир, алим вә дөвләт хадими Гази Бүрһанәддин (1342-1398) өз сағлығында онун сарај хәттаты Хәлил ибн Әһмәдин хәтти илә јазылмыш вә 1393-чү илдә тамамланмыш 608 сәһифәдән ибарәт јеканә Диван китабыны 5 әсрдән сонра (1890) Истанбулда јашамыш инкилис сәфарәтханасынын ишчиси Томас әлдә едиб Лондонун Британија музејинә апармышдыр[2].

Шүбһәсиз, даһа башга еһтималлар да ола биләр. Лазым кәлән мәгамда һәр бир еһтималын кичик бир гығылчым гәдәр ишыг сачмасы да кифајәтдир. Бу гығылчымын сөнмәси, јахуд, јени бир идеја шамыны алышдырмасы гәләмин кимин әлиндә олмасындан асылыдыр.

Бу мүхтәсәр гејдләрдән сонра белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Низами дөврүндә Кәнчәдә китабхана илә јанашы, чилдхана да, хәттатлыг мәктәби дә олмушдур. Әкс һалда, даһи Низаминин әсәрләринин үзүнү көчүрән Фәзлуллаһ ибн Мәһәммәд ибн Өмәр кими дүнја шөһрәтли бир хәттат нечә јетишә вә танына биләрди? Күман ки, Кәнчә китабханасында онун дәст-хәтти илә үзү

---

[1] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 194.

[2] *Гази Бурһанәддин.* Диван. Б., 1988, с. 15-16.

көчүрүлмүш Һизами әсәрләриндән башга, дикәр мүәллифләрин дә әсәрләри олмушдур.

Низаминин дә хәттатлыг сәнәтини вә китабчылыг сирләрини мүкәммәл билмәсинә әсасән күман етмәк олар ки, онун да китабларынын автограф нүсхәләри тәкчә шәхси китабханасынын јох, Кәнчә, Бәрдә... китабханаларынын да дәјәрли инчиләриндән сајылмышдыр.

О заман кениш јајылмыш «Сәмәргәнд кағызы», «Бағдад кағызы», «Искәндәријјә кағызы», «Тәбриз кағызы» вә с. кағыз нөвләри хәттатларын тез-тез мүрачиәт етдикләри кејфијјәтли јазы материалы иди. Кәнчә китабханасында топланмыш китабларын әксәријјәти үчүн һәмин кағыз көвләриндән дә чох истифадә едилмишдир. Китаблара пергаментдән чилд чәкмәк исә јенә дә өз биринчилијини сахламагда иди. Белә китабларын бир чоху, мәсәлән, Низаминин «Сирләр хәзинәси», «Хәмсә»си гәдим Кәнчәдән дүнјаја ајаг ачмышдыр.

«Низами Кәнчәвинин елми дүһасы» мәгаләсиндә[1] физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор Ләтиф Вәлијев јазыр ки, Низами дөврүндә Кәнчәдә јәһуди, пәһләви, нәсрани, јунан, латын вә с. дилләрдә билик өјрәдән «зәнкин китабханалар» фәалијјәт көстәрмишдир, «һәм дә чох күман ки, Низами бу дилләрдән бир нечәсини билмишдир».

Профессор Рүстәм Әлијев[2], Шаһин Сәфәров вә Бөјүкаға Һәсәнов[3] исә «Кәнчәдә јүзләрлә мәдрәсә, шәхси вә үмуми китабханалар» олдуғуну вә Низаминин «билдији бир чох дилләрдә охудуғуну» јазырлар. Атабәјләр сарајынын јүксәк мәнсәб саһиби, вәзири — Низаминин дајысы Хачә Өмәр ән зәнкин сарај китабханасына рәһбәрлик едирди. О, бу мөһтәшәм елм мә'бәдинин фондундан бачысы оғлунун истифадә етмәси үчүн һәр чүр шәраит јаратмышды. Профессор Рүстәм Әлијевин сөзләри илә десәк, «Хачә Өмәрин сајәсиндә һәмин китабхананын гапысы шаир үчүн һәмишә ачыг олмушдур». Мүсәлман аләминин ән узаг рекионларында сәлигә илә үзү көчүрүлүб чилдләнмиш китаблардан лазым олан гәдәр бура кәтирилир вә нүсхәләри чохалдылырды. Дүнја дилләриндән едилмиш тәрчүмәләрә дә онларла бир сырада јер верилирди. Низами бу китабларын чохуну билдији дилләрдә вә бир

[1] Әдәбијјат вә инчәсәнәт, 1984, 15 ијул.

[2] *Низами Кнчәви.* Сирләр хәзинәси. Б., 1981, с. 8.

[3] Азәрбајчан мүәллими, 1988, 29 ијун.

баша орижиналдан охујурду. О, охудуғу китаблардан дојмадығыны «Лејли вә Мәчнун» поемасында белә нәзәрә чарпдырыр:

Нә гәдәр охујуб өјрәндим, һејһат,
Јенә дә гәлбими көрмәдим раһат...[1]

Бу гејдләрдән сонра белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Низаминин сарајла әлагәси олмадығыны иддиа етмәк сәһвдир. О, «сарај китабханаларындан истифадә едә билмәзди»[2] һөкмү дә һәмин сәһв бахышларын јанлыш нәтичәләриндән биридир. Һалбуки, јухарыдакы гејдләрдән көрүндүјү кими, Низаминин Атабәјләрлә, сарајын ән мәшһур шаир, алим, хәттат вә чилдчиләри илә, сарај китабханасы вә китаб е'малатханасы (китабларын көчүрүлдүјү вә чилдләндији јер) илә мөһкәм әлагәси олмушдур. Дајысы өләндән сонра бу әлагә гисмән позулмушдур. Шаир өзү ачыг јазыр ки:

Хачә Өмәр — дајым өлүб кедәндә,
Дүшдүм мүсибәтә, бәлаја мән дә ...[3]

Кәнчәнин дүнја шөһрәтли поезија күнәшинә үз вермиш «бәла» бә'зи исте'дадсыз, пахыл, јалтаг адамларын гәлбиндә из салмыш гысганчлыгдан јарана биләрди. Хачә Өмәрин сағлығында ондан еһтијат етдикләринә көрә мәддаһлар бу һисси бирузә верә билмәмишдиләр... Буна бахмајараг, Атабәјләрин һимајәси сајәсиндә һеч бир елм вә мәдәнијјәт хәзинәси Низамидән өз гајғысыны әсиркәмәмишдир.

Низаминин ән чох истифадә етдији Кәнчә вә Бәрдә китабханалары олмушдур. З. Бүнјадовун «Азәрбајчан Атабәјләри дөвләти» китабында дејилир ки, ермәни Григорјан килсәсинин һавадарлары Гарабаға сохулараг бир чох мәдәни абидәләри, о чүмләдән гәдим Бәрдәнин нәһәнк китабханасыны вәһшичәсинә јандырыб күлүнү Тәртәр чајына ахытмышлар...

Бәс Кәнчә китабханасынын талеји сонралар нечә олмушдур?

Бу мәсәлә дә индијә гәдәр диггәтдән кәнарда галмышдыр. Гәдим тарихчиләрин әсәрләриндән бу суала мүхтәсәр дә олса, чаваб тапмаг мүмкүндүр. Белә мәнбәләрин бириндән өјрәнирик ки, 1235-чи илдә монголлар Кәнчәни мүһасирәјә алыб ишғал етмишләр.

---

[1] *Низами Кәнчәви.* Лејли вә Мәчнун. Б., 1983, с.42.

[2] *Һ. Тағыјев.* Азәрбајчанда китабханачылыг иши. Б., 1964, с.10.

[3] *Низами Кнчәви.* Лејли вә Мәчнун. Б., 1983, с.68.

һәмин һадисәнин шаһиди олмуш Кәнчәли Киракос (1200-1271) «Тарих» әсәриндә бу барәдә мүфәссәл јазмышдыр. Онун вердији бир дәгиг мә'луматы Зија Бүнјадовун адыны чәкдијимиз китабындан (с. 135) көтүрүб бурада хатырласаг, Кәнчә китабханасынын сонракы талеји дә ајдын олар. «Әһали шәһәрин дүшмән тәрәфиндән тутулдуғуну көрәркән, онлардан бә'зиләри өз евләринә кирәрәк бинаны јандырдылар вә өзләри дә дүшмәнин әлинә кечмәмәк үчүн јандылар. Башгалары исә јана билән нә варса, һамысыны јандырыр вә јалныз өзләри галырдылар. Буну көрән дүшмән даһа да гәзәбләнәрәк гылынчы ишә салыб һамыны — кишиләри, гадынлары, ушаглары доғрамаға башладылар. Кечә икән өзләринә јол ачыб гачан силаһлы кичик бир дәстәдән башга һеч кәс хилас ола билмәди. Бир дә гара чамаат арасындан бир нечә нәфәр сағ галмышды. Монголлар онлара ишкәнчә верәрәк кизләдилмиш хәзинәләрин јерләрини көстәрмәји тәләб едирдиләр. Сонра онларын бир нечәсини өлдүрдүләр, галанларыны исә әсир апардылар.

Шәһәр дөрд ил инсансыз галды, сонра онун јенидән тикилмәси барәдә фәрман кәлди вә сонра топланмыш адамлар шәһәрәтрафы диварлар истисна едилмәклә шәһәри тикмәјә башладылар».

Кәнчәнин монгол истиласына мә'руз галмасына даир башга мәнбәләрдән дә ајдын олур ки, орада бир ағач да саламат галмамышдыр. Бир алман мүәллифинин сөзләри илә десәк, монголларын ајағы дәјән һәр бир јердә «... инчәсәнәт, зәнкин китабханалар, мүкәммәл кәнд тәсәррүфаты, сарајлар вә мәсчидләр, һәр шеј јерлә јексан едилирди».

Әлавә изаһа еһтијач јохдур. Бу сәтирләрдән көрүнүр ки, «бөјүк вә көзәл шәһәр» (И.А. Орбелиани) олан гәдим Кәнчә бүтүнлүклә јаныб күлә дөндәриләндә шәһәр китабханасы саламат гала билмәзди. Ону монгол ишғалчылары ја мисилсиз гәнимәт кими әлә кечирмиш, ја да орадакы «китаблары күләш кими јандырмышлар» (Монтескје).

Тарихин бу ачы сәһифәләри унудулмур, һәр дәфә бөјүк үрәк ағрысы илә хатырланыр вә һәгигәт нечә варса, еләчә дә нәсилләрә чатдырылыр.

Бурада бир һәгигәти дә дејәк ки, бүтүн әсрләрдә Азәрбајчан мүәллифләринин китабларында елми биликләри өјрәнмәјә вә сүлһә чағырыш руһу да чох күчлү олмушдур. Онлар өз шәхси китабханаларына да белә әсәрләри топламаға даһа чох фикир вермишләр. Низами буна ән јахшы нүмунәдир. Тәдгигатлар зәманәт верир ки, онун зәнкин ев китабханасы мүасирләрини һејран етмишди. Чох күман ки, бу китабхана өз саһибинин вәфатындан 25 ил сонра

монгол истиласынын гәзәбинә кәлдијинә көрә онун да талеји Кәнчә шәһәр китабханасынын талеји кими олмушдур.

* * *

О дөврдә башга халглар әдәбијјатына вә тәрчүмә ишинә мүнасибәт нечә иди: Низаминин јарадычылығы бу барәдә данышмаға әсас верирми?

Кечмишдә минләрлә дини вә дүнјәви әдәбијјаты өзүндә бирләшдирән һәр бир шәһәр китабханасы кими, ев китабханалары да тәрчүмә әсәрләри илә зәнкин омушдур. Бу фикрин архасында белә бир һәгигәт дурур ки, һәр бир халгын әдәбијјаты кими онун тәрчүмә әдбијјатынын да тарихи гәдимдир. Исламдан әввәлки вә сонракы әсрләрдә бөјүк елми, әдәби, фәлсәфи фикир мүәллифләринин дүнја шөһрәти газанмасында онларын әсәрләринин тәрчүмә вә тәблиғ едилиб јајылмасынын да мисилсиз ролу олмушдур. Белә мүәллифләрдән бир чохунун ады Низами әсәрләриндә һөрмәтлә чәкилмишдир. Онун дөврүндә «X әсрдән башлајараг фарс дилиндән бәдии дил кими даһа чох истифадә едирдиләр. Дини вә елми әсәрләр әсасән әрәбчә јазылырды. Данышыг дили исә ана дили иди»[1]. Лакин башга дилләрдә олан китаблардан да фајдаланмаг зәрури иди. XII әсрдә бу зәрурәти дујан, дәрк едән, охучулара вә гәләм саһибләринә доғру јол көстәрәнләрдән бири, бәлкә дә биринчиси Низами олмушдур. О, «Искәндәрнамә» әсәриндә ачыг е'тираф едир ки, дүнјада охумалы китаблар чохдур. Лакин бу китаблары һамы она көрә охуја билмир ки, дил чәтинликләри күтләви мүталиәјә мане олур. Мүхтәлиф халгларын дилләриндә јаранан китаблардан һамы хәбәр билсин дејә, онларын ән јахшылары кәрәк «тәрчүмә едилсин» ки, «билик хәзинәсини (китабхананы—*И.З.*) долдурмаг» мүмкүн олсун вә «ағыл һәр бир сиррә јол тапсын». Ајағы дәјән өлкәләрдән китаб топлајараг тәрчүмә етдирән вә ән зәнкин китабхана јарадан «Искәндәр белә бир дүз јолла кетди, одур ки, чаһаны тамам фәтһ етди».[2]

Дәгиг елмләрә дә (астрономија, физика, ријазијјат, кеолокија вә с.) дәриндән бәләд олан Низами бунунла мүасирләринә вә кәләчәк нәсилләрә өјрәдир ки, китаблар тәкчә маарифләндирмә васитәси дејил, һәм дә бизи бир чох мә'нәви бәлалардан горумаг васитәсидир. Бу, әсрләрин сынағындан чыхмыш һәгигәтдир. Бу факт

---

[1] *Һ. Араслы.* Хагани Ширвани. Б., Јазычы 1982, с. 5.

[2] *Низами Кәнчәви.* Искәндәрнамә. Б., 1982, с. 430-431.

көстәрир ки, о, мәнсуб олдуғу халгын шифаһи вә јазылы әдәбијјаты илә јанашы, бәшәр мәдәнијјәтинин ән јахшы инҹиләриндән дә тәрҹүмә васитәсилә сәмәрәли истифадә етмишдир. Даһи шаир өмрү боју нәсилләрин мә'нәви тәрәггисиндә тәрҹүмә әдәбијјатынын нечә бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијинин ҹанлы шаһиди олмушдур.

Низаминин өз әсриндә вә сонракы әсрләрдә дилдән-дилә тәрҹүмә ишини дөвләт әһәмијјәтли иш сәвијјәсинә галдырмаг арзусу бу күнә гәдәр өз мүасирлијини горујуб сахламагдадыр. Ону бу гәнаәтә белә бир мүтәрәгги фикир кәтириб чыхармышды ки, башга дилләрдән әсәр тәрҹүмә етмәдән һәртәрәфли инкишафдан, хүсусилә нә китаб мәдәнијјәтинин тәрәггисиндән, нә дә халглар вә әдәбијјатлар арасындакы гаршылыглы әлагәдән данышмаг олмаз. Бу күн үчүн дә, бүтүн сонракы заманлар үчүн дә сон дәрәҹә әһәмијјәтли олан бу бәшәри арзудан әмәли ишә кечмәјин зәрурилијини XII әсрдә ирәли сүрмәк гәләм саһибиндән тәкҹә бөјүк истеʼдад јох, һәм дә бөјүк ҹәсарәт тәләб едирди. Чүнки бу мүтәрәгги идеја мүхтәлиф динләрдән олан мүәллифләрин әсәрләрини ислам халглары арасында кениш јајмагдан башга, ејни заманда дилләр, динләр вә әдәбијјатлар арасында достлуг көрпүсү салмаг, инсанлары бир-биринә јахынлашдырмаг демәк иди. Ислам дининин өз идеја сүтунларыны кетдикҹә мөһкәмләндирдији бир шәраитдә Низаминин белә ҹәсарәтли аддым атмасы, демәк олар ки, индијә гәдәр лајигли гијмәтини алмамышдыр.

Милли китаб сәрвәтини тәнгид күлләбаранындан үзүағ чыхан әсәрләрлә зәнкинләшдирмәјин фајдаларындан данышаркән Низами тәкҹә ана дилини јох, һәмвәтәнләринин јазыб охумаға гадир олдуғу дилләри нәзәрдә тутмушдур. Сонракы әсрләрдә бу истигамәтдә газанылмыш уғурлар онун мүдрик арзуларындан биринә ҹавабдыр.

* * *

Низамишүнаслыгда бир мәсәлә дә индијә гәдәр диггәтдән кәнарда галмышдыр: Низами Азәрбајҹан дилиндә әсәр јазмышдырмы? Бу барәдә тарихин јаддашында галан изләр вармы?

Мүхтәсәр дә олса дејәк ки, Гәтран Тәбризинин XI әсрдә Кәнҹәдә парламасы, Азәрбајҹан дилиндә әсәрләр јазмасы, Бәһмәнјар кими дүнја шөһрәтли философун әсәрләрини «Азәрбајҹани» (Азәрбајҹанлы) тәхәллүсү илә гәләмә алмасы, һәмин әсрдә Хәтиб Тәбризинин Бағдадда дөврүнүн көркәмли алими Әбүл-Үла Мәәринин јанында Тәбриздән кәлмиш һәмвәтәнләри илә тәмиз Азәрбајҹан дилиндә данышмасы вә с. фактлар көстәрир ки, Низами

дә бу дилдә әсәр јазмамыш олмазды. Гәтран Тәбризинин Азәрбајҹан дилиндә гәләмә алдығы әсәрләрдән тә'сирләнән кәнҹәли мүдрик мүәллиминин ана дилли јарадыҹылығына хор баха билмәзди. Низамијә «Лејли вә Мәҹнун» поемасыны сифариш верән Ширваншаһ Ахситанын бу дастаны түркҹә-азәрбајҹанҹа јох, «әрәбҹә, фарсҹа бәзә» хәбәрдарлығындан шаирин инҹидији (даһа доғрусу, сарсылдығы) фактына ишарә едәрәк академик. М. Ибраһимов һәмин әсәрин филоложи тәрҹүмәсинә (Б., Елм, 1981, с. 6-7) јаздығы мүгәддимәдә гејд едир ки, о, Азәрбајҹан-түрк дилини чох севирди. Бу дилдә әсәр јазмағы тәһгиранә бир иш һесаб едәнләрә гаршы һиддәт вә гәзәбини ачыг билдирмишдир:

Гуллуг һалгасына дүшдү гулағым,
Ган вурду бејнимә, әсди додағым.

Азәрбајҹан-түрк дилинә вә әдәбијјатына дәрин мәһәббәтдән доған бу рәғбәт көстәрир ки, шаир өз доғма дилини дә көзәл билирди. Әсәрләриндә бир чох Азәрбајҹан-түрк сөзләрини ејнилә ишләтмиш, бә'зи ифадә вә ибарәләри исә фарсҹаја чевирмишдир. Дәрин гатлара ендикҹә «Инанырсан ки, шаир өз доғма Азәрбајҹан дилиндә јаздығы ше'рләрлә» дә үрәкләрә јол тапмышдыр[1]. Буна көрәдир ки, «Низами Кәнҹәвинин әсәрләриндә Азәрбајҹан-түрк сөзләри»[2] бу күн актуал мөвзулардан биринә чеврилмишдир. Ҹавад һеј'әтин «Хәмсә»дә түркҹә сөзләр» мәгаләси[3] бу ҹәһәтдән бөјүк мараг доғурур.

Низами јарадыҹылығында түрк сөзләринин бол-бол ишләдилмәсинә вә онун ана дилиндә әсәр јазмасына даир мүлаһизәләрә башга мәнбәләрдә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу истигамәтдәки мүлаһизәләрин давамы олараг Низами ирсинин өјрәнилмәсинә һәср едилмиш конфрансларын бириндә професcор Мүбариз Әлизадә Низами вә Азәрбајҹан, Низами вә түрк дили проблемләриндән данышаркән «ана дилиндә јазылмыш Низами әсәрләрини» ахтарыб тапмаг фикрини ирәли сүрмүшдү[4]. Онун бу чағырышы[5] көстәрир ки, даһи шаир вә алимин Азәрбајҹан дилиндә јаздығы әсәрләри ахтармаға дәјәр. Даһи шаирин ана дилли әсәрләри

---

[1] *Р. Азадә.* Низами Кәнҹәви (һәјаты вә сәнәти). Б., 1979, с. 10-11.

[2] Улдуз, 1990, № 4.

[3] Әдәбијјат гәзети, 1991, 26 ијул.

[4] Әдәбијјат вә инҹәсәнәт, 1990, 5 јанвар.

[5] Низами Кәнҹәви. Лејли вә Мәҹнун. (Филоложи тәрҹүмә, изаһлар вә гејдләр Мүбариз Әлизадәниндир). Б., Елм, 1981, с. 264.

тапыларса, Азәрбајҹан дили, әдәбијјаты вә китабынын инкишаф јолуну өјрәнмәк үчүн дә бунун чох бөјүк әһәмијјәти олар.

* * *

Тәкҹә јубилејдән-јубилејә јох, заман-заман Низами ирси даһа дәринләрә ишыг чиләјир. Низамүшүнаслыгда сон илләрдә бир чох фајдалы ишләр көрүлдүјү һалда, нәдәнсә, бә'зи суаллар һәлә дә ачыг галмагдадыр. Мәсәлән, Низами нечә дилдә мүталиә етмиш вә һансы дилләри билмишдир? Ону полиглот адландырмаг олармы?

Бу кими суаллара мөвҹуд мәнбәләрдә хүсуси ҹаваблар јохдур. Лакин белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, дүнја әдәбијјаты вә китаб мәдәнијјәтинин ән јахшы нүмунәләриндән бәһрәләнмәк сә'јләри Низаминин дүнја дилләри илә марагланмасына да тә'сирсиз галмамышды. Онун дөврүндә Азәрбајҹанын бүтүн әсас шәһәрләри (Тәбриз, Бәрдә, Шамахы, Дәрбәнд, Бејләган, Шабран...) вә бир чох хариҹи өлкәләрлә Кәнҹәнин сијаси, игтисади, елми, мәдәни әлагәләри варды. Хариҹи өлкәләрдән бура тез-тез алимләр кәлирди. «Кәнҹәдә хариҹи алимләри... мәмнунијјәтлә гаршыламаг» ән'әнәјә чеврилмишди[1]. Әлбәттә, бу заман Низами хариҹи зијалыларын диггәтиндән кәнарда гала билмәзди. Онларын бир-бири илә үнсијјәти дилләрин вә әдәбијјатларын гаршылыглы әлагәләринә шүбһәсиз, аз тә'сир көстәрмәмишдир...

Буну нәзәрә алараг, «Бөјүк Низаминин китабханасында хариҹи дилләрдә әсәрләрин олмасыны еһтимал етмәк» (А. Хәләфов) əвəзинә, ону гәдим дөврүн ән бөјүк Азәрбајҹан полиглоту кими өјрәнмәјә чалышмаг даһа доғру оларды. Ашағыда көрәҹәјик ки, бу барәдә Низаминин өз әсәрләриндә дә ағлабатан дәлилләр чохдур. Хатырладаг ки, X әср мүәллифи Фәраби «70-ә гәдәр» дил (Азәрбајҹан, түрк, әрәб, фарс вә с.), XI әср алими Низамүлмүлк «фарс, әрәб, түрк» дилләриндән башга даһа бир нечә «хариҹи дил», XI әср Азәрбајҹан шаири вә алими Ибраһим Грызи түрк, әрәб, фарс, Грыз, Хыналыг дилләрини, XII әср шаири Хаганинин 20 јашында вәфат етмиш оғлу Рәшид ана дилиндән башга «бир нечә дил» билирди. XI әср күрҹү салнамәчиси Леонти Мровелинин мә'луматына көрә Дманисидә јерли әһали 6 дилдә — күрҹү, Азәрбајҹан, түрк, јунан, ајсору вә јәһуди дилләриндә данышыр вә јазыб охујурду. 10-дан чох саһә үзрә енсиклопедик билик саһиби кими танынмыш XII әср Азәрбајҹан алими Һүбејш Тифлиси түрк, әрәб,

[1] *Ә. Ағајев.* Низами вә дүнја әдҹәбијјаты. Б., 1964, с. 52-55.

фарс, јунан, күрчү вә с. дилләрин маһир биличиси иди. Онун кими полиглот олан вә түрк, әрәб, фарс, монгол, күрд, һинд дилләрини мүкәммәл билән Зүлфүгар Ширвани (1190-1245) өзүнүн дедији кими «алты дилдә нәзм вә нәсрлә јазан» сәнәткар иди... Бу кими фактлар демәјә әсас верир ки, Низами дә өз дөврүнүн чох дил билән мүәллифләриндән бири олмушдур. Онун әсәрләриндән чыхардығымыз нәтичәјә әсасән белә гәрара кәлмәк олар ки, о, Азәрбајчан, түрк, әрәб, фарс, пәһләви, јунан, латын, дәри вә с. дилләри јахшы билмиш вә бир нечә дилдә мүталиә етмишдир.

Низаминин өз әсәрләриндән дә онун Шәрг дилләриндән башга, бә'зи «дүнја дилләрини» билдијинә вә һәмин дилләрдә јүзләрлә китаб охудуғуна ишарәләр чохдур. Мәсәлән, шаир јазыр[1] ки, «әрәбчә, дәричә, јери дүшәркән, Бухари, Тәбәри әсәрләриндән» алдығым мә'нәви гида[2] әсәрләримин дә чилаланмасына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бундан вәчдә кәлиб бәшәр өвладларынын ағлыны сафлашдырмаға көмәк едән «Ән гәдим тарихи әсәрләрдән мән, Јәһуди, нәсрани, пәһләвиләрдән» чох китаб әлдә едиб охудум ки, онларын ишығында јахшы әсәрләр јазыб инсанлыға фајда верим. Һәмчинин «Пәһләви, јунан вә дәри дилиндә јазылмыш бир чох әсәри», үмумијјәтлә, «Дүнја дилләриндә нә вар чаһанда» мән онлары бир-бир «чалышыб, әлләшиб кәтирдим әлә»[3].

Бунунла Низами өз һәјат тәчрүбәсиндән чыхыш едәрәк демәк истәјир ки, «Сајдығым дилләри әтрафлы билән, сахлар өз дилини мәнә төһмәтдән».[4] Һәр бир охучу «мүхтәлиф дилләрдә» јазылмыш китаблары охумагла өзүнүн мә'нәви инкишафыны тә'мин етмиш олар. Низами өзү дә мәнимсәдији биликләри, јарадычылыг вә һәјат сирләрини Шәрг вә «дүнја дилләриндә» әлдә етдији китаблардан өјрәнмишди. Ј. Е. Бертелсә көрә, о, гоншу халгларын да дилләринә бәләд иди... Бу кими мисалларда Низаминин чох дил билмәсинин, полиглот олмасынын, дүнја әдәбијјаты вә китабынын уғурлары илә танышлығынын изләри ајдын көрүнүр. Профессор Вагиф Арзуманлынын тәдгигатында[5] да бу кими мараглы мә'луматлар чохдур...

«Каинатын көзүнү сөзлә ачыбдыр гәләм». Бу, ади мисра дејил, «Хәмсә» адла поезија күнәшинин бир шө'ләсидир. Даһи шаир дејир

---

[1] *Низами Кәнчәви.* Једди көзәл. Б., 1983, с. 31.

[2] Бухари (810-870), Тәбәри (855-942). АСЕ. ч. 2 , с. 370, ч. 9, с. 222.

[3] *Низами Кәнчәви.* Искәндәрнамә. Б., 1982, с.54, 430.

[4] Орада, с. 54.

[5] *В.Арзуманлы.* Низами Кәнчәвинин дүнја шөһрәти. Б., Азәрбајчан Енсиклопедијасы, 1997.

ки, китабла, мүталиә илә охучунун ағыл көзүнү ачмаг олар. Буна көрә һәр бир әсрдә мүталиәјә лајиг әсәрләр јаратмаг вә тәрчүмә ишинә диггәти артырмаг лазымдыр ки, охучу тәләбатыны өдәмәк мүмкүн олсун. Бунунла Низами өјрәдир ки, мә'нәви тәрәгги гапыларыны ачмаг китаб сәһифәләрини ачмагдан башлајыр.

* * *

Низами Кәнчәвинин јарадычылығында елми тәдгигатдан кәнарда галмыш мәсәләләрдән бири дә лүғәт китабларына мүнасибәтдир. Бу барәдә данышмаг үчүн онун өз әсәрләриндә кифајәт гәдәр сүбутлар вардыр.

Мүхтәсәр дә олса дејәк ки, Низамини ән чох марагландыран Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја мүәллифләринин әдәби, елми ирси олса да, философ шаир лүғәт китабларына да биканә галмамыш вә һәр бир китаб хәзинәсиндә белә әсәрләрин олмасыны зәрури сајмышдыр. О, дејирди ки, һәр бир јазычы вә алим кими, лүғәт тәртибчиси дә јарадычылыг сирләринә дәриндән бәләд олмалы вә онлара әмәл етмәлидир. Белә оларса, гәләм саһибләри «Јүз лүғәт јарадыб јазса јүз әсәр», онлары вәрәгләјәндә «охучу пәришан» олмаз[1].

Низаминин мүәллифләр, о чүмләдән лүғәтчиләр гаршысында гојдуғу вачиб тәләбләрдән бири дә бу иди ки, дикәр әсәрләрдә олдуғу кими, лүғәтләрдә дә «дул сөзә» јер олмамалыдыр[2]. Башга мүәллифләрин сөз хәзинәсинә сохулан «сөз гулдуру»нун јаздығы әсәр охучуја һеч бир фајда вермәз.

Шаир өзүнә гәдәрки мө'тәбәр мүәллифләр (Гәтран Тәбризи, Хәтиб Тәбризи вә б.) кими өјрәдир ки, лүғәт тәртиб етмәк орижинал әсәр јазмаг гәдәр чәтин, лакин шәрәфли сәнәтдир. Бу сәнәтлә һәр сөзү өз көһләнинә миндирмәји бачаран мүәллифләр мәшғул олмалыдыр ки, онларын сөз көһләни охучулары јары јолда гојмасын.

Низаминин мүасирләри вә сонракы јарадычы нәсилләр онун һәр бир мүтәрәгги идејасыны тәкчә мүдрик шаир сөзү вә мө'тәбәр ата өјүдү кими јох, һәм дә дөврүн, заманын тәләби кими гәбул етмишдир.

Низами дөврү әдәбијјатымыз нәһәнк бир дәнизи хатырладыр. Низамидән сонра јетишән Азәрбајчан јазычы вә алимләрини бу дәнизи һеч заман гурумаға гојмајан күчлү чајлара охшатмаг олар.

---

[1] *Низами Кәнчәви.* Лејли вә Мәчнун. Б., 1983, с. 32, 49, 80.

[2] *Низами Кәнчәви.* Искәндәрнамә. Б., 1982, с. 44.

Онларын әксәријјәти өз бабаларынын јолуну ләјагәтлә давам етдирмишләр.

3. XIII әсрә сәјаһәт: адамлар, китаблар, китабханалар

Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабынын ән мәһсулдар дөврләриндән бири дә XIII әсрдир. Бу әсрдә милли әдәбијјатымызын вә китаб сәрвәтимизин кетдикҹә зәнкинләшмәсиндә хејли јазычы, шаир, тәрҹүмәчи, китабчы вә дөвләт хадими иштирак етмишдир. Онларын әксәријјәти бир нечә дилдә јазыб охумуш вә халглар арсындакы әдәби-мәдәни әлагәләрин мөһкәмләндирилмәсиндә билдикләри дилләрдән дә бир ачар кими истифадә етмишләр.

Низами Кәнҹәви кими чох дил билән Азәрбајҹан китабы мүәллифләриндән бири мәшһур шаир, алим, философ, хәттат вә сәјјаһ Зүлфүгар Ширванидир (1190-1245). Јухарыда гејд етдик ки, о, 6 дилдә нәзм вә нәсрлә әсәр јазмышдыр. Әсәрләриндә Азәрбајҹан дилиндә дә јазыб јаратмасына ишарәләр чохдур (АСЕ, ҹ. 4, с. 350).

Күман ки, онун бир нечә дилдә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә Диваны олмушдур. Бунлардан икиси елм аләминә мә'лумдур. Фарс дилиндә олан бу нүсхәләрин бири Санкт-Петербургда С. Шедрин адына Дөвләт Үмуми Китабханасында, дикәри Британија музејиндәдир. 20 мин мисралыг бу нүсхәнин фотосурәтини 1934-ҹү илдә инкилис тәдгигатчысы Е. Едуардис Лондонда нәшр етдирмишдир[1]. Бу нәшрин әсасында Зүлфүгар һаггында бир нечә тәдгигат характерли мәгаләләр јазылмышдыр. Шәрг, о ҹүмләдән Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабынын инкишафына Зүлфүгар Ширвани Диванынын мисилсиз ролу вә с. әлагәдар мәсәләләр һаггында Ә.Сәидзадәнин рус дилиндә јаздығы ики мәгалә[2] илк гајнаглардандыр. Профессор Рафаел Һүсејновун «Гоҹаман бир е'тираф» очерки дә бунлардан биридир.

Очерк мүәллифи гејд едир ки, орта әср тәзкирәчиләри Зүлфүгары «сөз зәркәри», «сөз сәррафы» адландырмыш, адыны Фирдовси, Низами,Хәјјам, Сә'ди, Һафиз вә б. шаирләрлә јанашы чәкмишләр. XV әср тәзкирәчиси Д. Сәмәргәнди јазыр ки, Ширван вүзәрасындан Сәдр Сәид бир гәсидәјә көрә Зүлфүгара хејли ипәк бағышламышдыр.

---

[1] АСЕ. Б., 1980, ҹ. 4, с. 350.

[2] Бакински рабочи. 1948, 8 декабр; Азәрб. ЕА Тарих Институтунун Әсәрләри, Б., 1957, ҹ. XI, с. 310-353.

Зүлфүгар Ширвани мәдрәсә тәһсили алмыш, орта әср поетикасыны, мәнтиг, һеј'әт (астрономија), фәлсәфә, тәфсир (Гураны шәрһ етмәк елми), мусиги нәзәријјәси вә с. елмләри өјрәнмишди. Лүғәтчилик, сәрф-нәһв, әһадис, фигһ вә с. саһәләрдә дә дөврүнүн надир истеʼдады имиш. Өзү бу барәдә белә дејир: «Бүтүн бунлары о гәдәр јахшы билирәм ки, фәзиләтдә тәкәм вә Аллаһ һәр ики дүнјада мәнә тај олачаг кимсә јаратмајыб»[1].

Онун зәнкин билији вә китабханасы варды. Дөвләт адамларына јахын олдуғу үчүн сарај китабханасынын да гапылары һәмишә үзүнә ачыг иди. Мүасирләри вә сонракы нәсилләр ону «әсринин ән ирәлидә кедән шаирләриндән» вә чох охунун мүәллифләрдән бири кими танымышлар[2]. Бурадан анлашылыр ки, орта әсрләрдә Јахын Шәрг китабханаларынын әксәријјәтиндә онун дә әсәрләри олмушдур.

Зүлфүгар Ширвани јахшы шаир вә алим олмагла јанашы, һәм дә бачарыглы шаһматчы, ханәндә, хәттат олмушдур. Стенографија (зудневислик) сәнәтиндә мәһарәтини белә билдирир ки, 60 мин бејтлик «Шаһнамә» епопејасыны нәсх хәтти илә бир аја көчүрә биләрәм.

Шаирин Диванын көчүрән Маири һәлә 1345-чи илдә ону «лисан үл-гүдс» адландырмышды. Лутфәли бәј Азәр «Тәзкирәји-атәшкәдә» әсәриндә Зүлфүгары дөврүнүн бүтүн шаирләриндән үстүн тутмуш, јарадычылыг мәһарәтини тәгдир етмиш, охучулары вә гәләм саһибләрини бу енсиклопедик зәка вә дәрин билик саһибләриндән өјрәнмәјә чағырмышдыр. М. Тәрбијәтә көрә, Зүлфүгарын әсәрләриндәки фәлсәфи дәринлик мүасирләриндә вә сонракы әсрләрин мүәллифләриндә гибтә һисси доғурмушдур. Азәрбајчанда, Түркијәдә, Иранда, Орта Асијада вә саир јерләрдә онун әсәрләри рәғбәтлә гашыланмышдыр. Шаир бу фикри белә тәсдигләјир: "Китабым јығынчаглар (әдәби мәчлисләр — *И.З.*) јарашығыдыр"[3].

Демәли, әсрләр боју чох охунан китаблардан бири дә Зүлфүгарын Диваны олмушдур. Еһтимал ки, онун Лондон вә Санкт-Петербург хәзинәләриндә мүһафизә едилән ики нүсхәси бу үнванлара дүшәнә гәдәр түрк, әрәб, фарс дилли халглардан биринин китабханасына мәхсус олмушдур. Һәмин Диванда З. Ширвани илә бир дөврдә јашамыш Һәсән Сәлаһәддин, Кәмаләддин Исмајыл, Һүмам Тәбризи, Пур Бәһа, Кәмаләддин Нахчывани вә башга шаир, насир, алимин ады ифтихарла чәкилир.

---

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. 1, с. 200.

[2] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч. 1, с. 119-120.

[3] *А.Бакыханов*. Күлүстани-Ирәм. Б., 1951, с. 213.

Түрк, әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл билән шаир, алим, мәнзум лүғәтләр мүәллифи Һүсам Хоји Зүлфүгарла дост олмуш вә јарадычылығындан вәчдә кәлиб она «Сохән» («Сөз») рәдифли гәсидә јазмышдыр. Зүлфүгар Ширвани дә ејни рәдифли чаваб гәсидәси илә гәләм достуну јүксәк гијмәтләндирмишдир. Һәр ики гәсидә шаирин Британија музејиндәки Диванына дахил едилмишдир[1].

Јенә һәмин Дивандан бир нүмунә: «Дәниз үрәкли философ мәнә белә сөјләмиш....» Зүлфүгарын мәнзумәләриндән бири белә башланыр. Бурада о, достујла үз-үзәдир: Нәсирәддин Тусијлә» (Р. Һүсејнов).

Орта әсрләрдә Азәрбајчан китабханаларында да Зүлфүгар Ширванинин Диванына тез-тез мүрачиәт едилмишдир. Онун итмә сәбәбләриндән бири мәнбәләрдә[2] белә ачыгланыр: З. Ширвани 1217-чи илдә Ширваны тәрк едиб Харәзмшаһын јанына кетмишдир. Үч илдән сонра (1220) монголлар Бухара вә Сәмәргәнди алмыш, сонра Гафгаза јүрүш етмишләр. Онлар мүсәлман Шәргинин бүтүн китабларыны јандырмышлар. З. Ширванинин Диваны да, алты дилдә јаздығы дикәр әсәрләри дә о заман мәһв едилмишдир... Шаир өмрүнүн сон илләрини Тәбриздә јашамышдыр. Диваны вә с. әсәрләри Чәнуби Азәрбајчан шәһәрләри васитәсилә Иранын һәр тәрәфинә јајылмыш вә она бөјүк нүфуз газандырмышды.

З. Ширванинин саламат галмыш әсәрләринин ана хәттини дүнјәви зөвгүн тәсдиги, тәбии ешгин севинч вә кәдәри илә јанашы, сүлһә мәһәббәт, мүһарибәјә нифрәт, әдаләтсизлијә вә зүлмә гаршы мүбаризә, һабелә суфи-мистик көрүшләрин тәрәннүмү вә с. истигамәтләр тәшкил едир[3].

Фарсча Диванындан бә'зи нүмунәләр Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишдир[4].

Һәләлик онун башга дилләрдә (Азәрбајчан-түрк, әрәб, монгол, күрд, һинд) јаздығы әсәрләрдән бир хәбәр јохдур. Јазыб охудуғу алты дилин кәмәјилә дөврүнүн бүтүн елмләриндән вә китабларындан хәбәрдар олмуш полиглот шаирин бәлкә дә дүнјанын мүхтәлиф китаб хәзинәләриндә сығыначаг тапмыш даһа бир нечә әсәри хејирхаһ бир инсан әлинин сығалына мөһтачдыр...

---

[1] *Ч. Садыгова, Т. Әләскәрова.* Көстәрилән китаб, с. 29-30.

[2] *Әһмәд Чәфәрзадә* вә б. Шамахы. Б., 1994, с. 123-124.

[3] *Р. Азадә.* Классик Азәрбајчан поезијасында гөзәл (XII-XVI әсрләр). Б., 1990, с. 41.

[4] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 193-196.

* * *

Азәрбајҹан китабханалары Азәрбајҹан вә дүнја мүәллифләринин әсәрләринин мүһафизәси вә тәблиғи саһәсиндә мисилсиз ишләр көрмүшдүр. Лакин онлар һаггында билдикләримиз мүхтәсәр мә'луматдан ибарәтдир. Бә'зи суаллар һәлә дә һәллини көзләјир. Мәсәлән, Н. Туси (1201-1274) дөрд јүз мин ҹилддән артыг китабы неҹә топламышды? Онлары дүнјанын һансы шәһәрләриндән кәтиртмишди? Бу ишин әсас тәшкилатчысы вә идеја рәһбәри ким олмушдур? Китаб кәтирмәк үчүн мүхтәлиф шәһәрләрә е'зам едилән зијалыларын ичиндә Н. Туси өзү дә олмушдурму? Марағa рәсәдханасына гәдәр о, китаб вә китабхана иши саһәсиндә мүәјјән һазырлыг мәрһәләси кечмишдими? Китабхананын тикинтисинә нә гәдәр вәсаит хәрҹләнмишди? Китабханада каталог тәтбиг едилмишдими? Китаб евинин ајрыҹа бинасы варды, јохса, китаблар үчүн Марағa рәсәдханасынын отагларында јер ајрылмышды?

Тарихи мәнбәләр тәсдиг едир ки, Н. Туси Гәзвин шәһәринин шималында тикилмиш (860) Әләмут галасында 20 илдән чох һәбсдә оларкән бурада Һәсән Сәббаһ[1] тәрәфиндән бина едилмиш «Сејјидәна» китабханасында бир неҹә ил мүдир ишләмишдир. Дејиләнә көрә, бурада Тусинин «јеканә ики досту вар иди: кағыз вә гәләм»[2]. Бизҹә, бу фикир дүзәлишә мөһтаҹдыр. Чүнки бу даһи дустағын ики јох, үч досту варды? Китаблар онун биринҹи досту, кағыз вә гәләм исә икинҹи-үчүнҹү достлары иди.

Н. Туси һәбсханада бир сыра әсәрләр јазмышдыр: «Әхлаги-Насири», «Шәрһүл-ишарәт», «Тәһрири-Мәҹәсти», «Тәһрири-Иглидис» вә с. «Әхлаги-Насири» китабынын мүгәддимәсиндә мүәллиф јазмышдыр: «Китабын мәзмуну һикмәт фәнләриндән биринә һәср едилдијиндән, дини тәблиг ја ону тәнгид илә әлагәдар олмадығындан әгидәләри мүхтәлиф олан адамлар да ону охумаға бөјүк һәвәс көстәрдиләр, китабын чохлу мигдарда үзү чыхарылараг халг ичәрисиндә јајылды».

«Дүнјанын ән ағыллы вә ән камил адамларындан бири» (Ф. Рәшидәддин) олан Туси һәбсхана китабханасында охумадығы бир китаб гојмамышды. Китаблардан газандығы билик вә онларын сәһвләрини ислаһ етмәк сә'јләри ону јени-јени әсәрләр јазмаға

---

[1] Исмаилиләр дөвләтинин баниси вә илк һөкмдары (1090-1124) Һәсән ибн әс-Сәббаһ (1055-1124) 1090-ҹы илдә Әләмут галасыны тутараг бурада мүстәгил дөвләт јаратмышды (АСЕ, ҹ. 10, с. 212). О, 1256-ҹы иләдәк Исмаилиләр дөвләтинин мәркәзи олмушдур (Елм вә һәјат, 1997, № 1, с. 22).

[2] *А. Рзајев.* Нәсирәддин Туси. Б., 1996, с.34.

руһландырмышды. Бир сыра китабларын әсаслы сәһвләрини Тусијә гәдәр һеч ким көрмәмишди. Тәк-тәк көрәнләр олмушса да, онлар хејли китабын гаранлыг сәһифәләрини ишыгландырмаг күчүндә олмадығына көрә бу ишин үстүндән кечмишдиләр. Тусинин исә хејли китаба тәнгиди шәрһләр јазмағы гаршысына мәгсәд гојмасы ән мүгәддәс арзуларла бағлы иди: китаблары вә китабханалары сәһвләрдән тәмизләмәк, охучулара намә'лум һәгигәтләри, елмин, әдәбијјатын фајдалы кејфијјәтләрини чатдырмаг.

Туси 1256-чы илдә нојабрын 20-дә Һүлакү ханын көстәриши илә һәбсдән азад олунур. Тусинин түрк мәншәли олдуғуну мүәјјәнләшдирәндән сонра Һүлакү хан (1217-1265) ону өзүнә баш мәсләһәтчи тә'јин едир. Бундан руһланан Н. Туси Һүлакү ханын әмри илә тикдирдији Марağа рәсәдханасында китабхана тәшкил едиб дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән бура јүз минләрлә китаб кәтирдир.

Рәсәдхананын тикилмә јерини вә мүддәтини Туси өзү мүәјјән етмишди. 16 әсас вә көмәкчи бинадан ибарәт олан бу әзәмәтли тикили Һүлакү ханын мәсләһәти илә 30 ил әвәзинә 12 илә тикилиб гуртармышды (1271). Тикинтијә башчылыг Тусијә тапшырылмышды. Тикилмә хәрчиндән башга лазыми чиһазлар алмаг үчүн она «30 мин динар гызыл верилмишди». Бурада мәдрәсә, китабхана, е'малатхана, алимләр үчүн иш отаглары вә с. тикилиләрварды.

330 квадрат метр саһәси олан «китабхана рәсәдхана јахынлығында тикилмиш көзәл бир бинада јерләширди». Китаблар бу бөјүк сөз сарајына сығмадығына көрә онларын бир һиссәси рәсәдхана бинасындакы отагларда јерләшдирилмишди[1]. Демәли, китабхана ики јердә фәалијјәт көстәрмишдир. Бунлардан бири әсас китабхана, дикәри көмәкчи китабхана иди. Онун шөһрәти бүтүн Шәргә јајылмышды. «Китабхана вә аваданлығынын гијмәти 20 мин динар иди»[2]. Бу, о дөвр үчүн чох бөјүк мәбләғ олса да, 400 мин чилд китабын гијмәтиндән кичик иди. Бу гәдәр китабы топламаг бир адамын јох, онларча адамын кәркин әмәји һесабына баша кәлмишди. Тусинин тәшкил етдији рәсәдхана, китабхана, китаб е'малатханасы үчлүјүндән ибарәт бөјүк елми мәркәз Азәрбајчан вә Шәрг мәдәнијјәти тарихиндә ән бөјүк мө'чүзәләрдән биридир.

Китаблар тәкчә Азәрбајчан әразисиндән дејил, бир чох өлкәләрдән топланмышды. Онларын бөјүк бир гисми Бағдад, Шам, Әлчәзаир, Мосул вә с. шәһәрләрдән алынмышды. Орта Асијадан, Ирандан, Түркијәдән вә с. јерләрдән дә чохлу китаб кәтирилмишди.

---

[1] *А. Рзајев.* Нәсирәддин Туси. Б., 1996. с. 184, 186, 192.

[2] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. 213.

M. Тәрбијәт јазыр ки, дүнја китабларынын Марағада топланылмасында мүасирләринә нүмунә олмаг вә китабхана фондуну даһа да зәнкинләшдирмәјә көмәк мәгсәдилә Н. Туси өзү дә китаб кәтирмәк үчүн Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринин бир чохуна — Ирага, Бағдада вә с. јерләрә сәфәр етмишдир.

1258-1261-чи илләрдә тикилмиш вә 100 нәфәрдән чох елми әмәкдашы әһатә едән[1] китабханадакы китаблардан Н. Тусинин јүз әсәринин һамысы бизә кәлиб чатдығы һалда, Марага рәсәдханасындакы дөрд јүз мин китабдан әсәр-әламәт галмамасы тәәссүф дә доғурур, тәәччүб дә.

Әлбәттә, бу гәдәр әсәр бүсбүтүн јоха чыха билмәз. Күман ки, онларын бир гисми дүнја музеј вә китабханаларына апарылмышдыр.

Һ. Мәммәдбәјли дүз дејир ки, Н. Туси башда олмагла Азәрбајчан јазычы вә алимләринин бир чоху XIII әсрдә «дүнја әһәмијјәтинә малик иш көрмүшләр»[2].

Мәнбәләрдә индијә гәдәр бир суал да чавабсыз галмышдыр: Марага рәсәдханасынын китабханасында каталог олмушдурму?

Китабхана фондундан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн каталог ачар ролу ојнајыр. Бу зәрурәтин мәнтиги нәтичәси кими ерамыздан 4-5 мин ил әввәл кил лөвһәләрдән, сонралар папирус вә пергамент китаблардан ибарәт китабханаларда вә ерамызын биринчи-икинчи минилликләринин китаб хәзинәләриндә олдуғу һалда, XIII әсрдә Марага рәсәдханасы китабханасынын каталогсуз кечинмәси ағласыған дејил. Каталог олмасајды, охучулар 400 мин чилддән чох китабын арасында азыб галарды. Дүнјанын ән мәшһур китабханаларынын тәчрүбәсиндән хәбәрдар олан Туси өзүнүн тәшкил етдији бу нәһәнк китаб океанында каталогун тәтбигинә биканә гала билмәзди.

Тусинин рәсәдхана, мәдрәсә вә китабхана ишинә сәрф етдији әмәкдән башга, онун Вәтән вә халг гаршысындакы дикәр хидмәтләри дә о гәдәр чохдур ки, онларын бир инсан өмрүнә сығмасы һејрәт доғурур. Новатор шаир вә алим кими Тусинин китаб јарадычылығы, тәрчүмә иши, шәрһчилик сәнәти вә с. саһәләрдәки уғурлары елм, әдәбијјат вә китаб мәдәнијјәти тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмышдыр.

Тусинин әсәрләри һәлә өз сағлығындан башлајараг Гафгаз, Иран, Түркијә, Орта Асија, Һиндистан вә башга өлкәләрин сәрһәд-

---

[1] Бакы, 1989, 20 јанвар.

[2] *Һ. Мәммәдбәјли*. Нәсрәддин Туси. Б., 1968, с. 145.

ләрини кечиб дүнјаја јајылмышдыр. Мәсәлән, һәндәсәјә даир илк китабы ерамыздан үч әср әввәл јашамыш јунан алими Евклид јазмышдыр. Лакин Н. Тусидән әввәл һәмин китаб (13 китабдан ибарәт олмуш «Әсаслар» вә ја «Башланғычлар» әсәри) папирусдан пергаментә, пергаментдән кағыза көчүрүләрәк бир нечә дилдә, о чүмләдән IX әсрдән башлајараг әрәб дилиндә дүнјаны кәзиб долашса да, өзүндән күчлү әсәрлә гаршылашмамышдыр. Демәк олар ки, онун сәһвләрини көрән олмамышды. Бу китабы мүкәммәл охујуб өјрәнмиш Низами, Хагани вә башга Азәрбајчан классикләри онун сәһифәләриндә ислаһ олунмалы хејли мәтләбләр көрмүшдүләр. Һәр бир китаб мүсаһибинә төвсијә етмишдиләр ки, һәр һансы бир әсәри охусан, она тәнгиди јанаш. Бир сәһв көрән кими учалт сәсини.

Бөјүк санма јунан Иглидисини.
Дәрс олмасын үчүз сөзләри сәнә,
Алданма мә'насыз шәкилләринә[1]

Һәјачан сигналы кими сәсләнән бу сөзләр өзүнүн лајигли эксәдасыны Нәсирәддин Тусинин симасында тапмышдыр. Башга мүәллифләрдән фәргли олараг Иглидисин (Евклидин) китабы Азәрбајчан алиминин кәскин вә әдаләтли тәнгидинә мә'руз галмышдыр. Н. Тусинин јаздығы «Тәһрири Иглидис»[2] («Евклид һәндәсәсинин тәнгиди шәрһи») китабы XIII әсрә гәдәрки һәндәсә китабларындан бир чох үстүнлүкләри илә сечилирди. О, Азәрбајчанда кениш јајыландан сонра XVIII әсрә гәдәр дүнјада һәндәсә саһәсиндә ән гүввәтли бир әсәр кими мәшһурлашмышдыр. Сонракы әсрләрдә дә Авропада Тусинин бу әсәринин шөһрәтини өтән әсәр олмамышдыр. Китаб 1594-чү илдә Ромада әрәб дилиндә, 1657-чи илдә Лондонда латын дилиндә чап едилдикдән сонра дүнјанын ән чох «сәјаһәт едән» Азәрбајчан китабларындан биринә чеврилмишдир. Илк дәфә әрәб дилинә 90-на јахын китабын мәшһур мүтәрчими Исһаг, латын дилинә илк дәфә италијалы Һерард (1114-1187) тәрәфиндән тәрчүмә олунмасына вә 400 ил әрзиндә мүхтәлиф дилләрдә 2500 дәфә нәшр едилиб бүтүн дүнјаја јајылмасына бахмајараг, Тусинин мө'тәбәр шәхси әлавәләри вә дүзәлишләри илә ики дәфә нәшр едилмиш Евклид һәндәсәси[3] өзүнүн јүксәк мәзијјәтләри илә ән

[1] *Хагани*. Сечилмиш әсәрләри. Б., Азәрнәшр, 1978, с. 84, 306.

[2] АСЕ. Б., 1984, ч. 8, с. 37.

[3] *А. Г. Глухов*. Әсрләрин сынағындан чыхмыш китаблар. Б., 1979, с. 12, 14.

мәшһур дүнја алимләрини һејрәтләндирмишдир. Тәбриз, Бағдад, Оксфорд университетләриндә алимләр бу китаб әсасында мүһазирәләр охумушлар...

Демәли, һәндәсә саһәсиндә илк дүнја шөһрәтли китаб Азәрбајҹан мүәллифинә мәхсусдур. Бу әсәрин 1594-ҹү ил нәшри илк Азәрбајҹан чап китабы һесаб едилир. Онун нәшринин 400 иллији мүнасибәтилә китабшүнас алим Ајдын Хәлиловун тәртиб етдији китабчада охуҹулара мүхтәсәр мә'лумат верилмишдир.[1]

Н. Тусинин башга әсәрләри дә дүнјада јајылараг она әбәди шөһрәт газандырмышдыр. 30 јашында јаздығы «Әхлаги-Насири» XIII әсрдән бәри бир чох дилә тәрҹүмә едилиб севилә-севилә охунмагдадыр. Һәмин әсәрин 1989-ҹу ил Бакы нәшринә јаздығы кениш мүгәддимәдә профессор Рәһим Султанов гејд едир ки, «једди јүз илдән артыг бир мүддәт әрзиндә бу китаб Орта вә Јахын Шәрг мәктәбләриндә әхлаг дәрслији кими шөһрәт тапмышдыр». XIII-XX әсрләрдә бу мөвзуда китаб јазмаға ҹүр'әт етмиш мүәллифләрин һеч биринин әсәри «Әхлаги-Насири» сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир» (с. 12, 14).

Тусинин фарс дилиндә јаздығы вә тәләбәләринин хаһиши илә 1260-ҹы илдә әрәб дилинә тәрҹүмә етдији «Шәклүл-гита» («Там дөрдбуҹаглы һаггында трактат») дүнја тригонометрија тарихиндә илк мүкәммәл әсәрдир[2]. «Тригонометријаја аид бу илк әсәр» Авропада да ријазијјатын инкишафына күҹлү тә'сир көстәрмишдир. Мәсәлән, Рекимонтан «Бүтүн нөвләрдән олан үчбуҹаглар һаггында беш китабы» үчүн Тусинин бу әсәриндән «чох шеј көтүрмүшдүр»[3]. Әсәр Лондонда (1652) вә Оксфордда (1711) әрәб вә латын дилләриндә, Истанбулда (1891) әрәб вә франсыз дилләриндә вә даһа бир нечә башга шәһәрдә мәтбәә үзү көндәрәндән сонра дүнјанын бүтүн бөјүк китаб хәзинәләри онун әлјазма нүсхәләри илә јанашы, чап нүсхәләринә дә сәхавәтлә јер вермишдир[4]. Онун «Зиҹи-Елхани» әсәри бир нечә әср һәм Шәргдә, һәм дә Гәрбдә е'тибарлы дәрс вәсаити кими өјрәнилмишдир. Бәлкә дә чох адам билмир ки, Коперник бу китабы охујуб бәјәнмиш вә «Тусинин бир сыра нәтиҹәләриндән өз әсәрләриндә истифадә етмишдир»[5].

---

[1] Илк Азәрбајҹан (чап—*И.З.)* китабы. Б., Шәрг-Гәрб нәшријјаты, 1995.

[2] *Һ. Мәммәдбәјли.* Көстәрилән әсәр, с. 121.

[3] *Ф. Магсудов, Ф. Абдуллазадә.* Ријазијјат вә ријазијјатчылар. Б., 1982, с. 28-29

[4] АСЕ. Б., 1983, ч. 7, с. 313

[5] *Ф. Магсудов, Ф. Абдуллазадә.* Көстәрилән китаб, с. 28.

Колумбун мүәллими Тосканелли Азәрбајҹан алиминдән чох шеј өјрәнмишдир...

Даһа бир мараглы факт. Хәлифә Мүстә'сим (1242-1258) «ики милјон әһалиси олан» Бағдадда[1] дини мәктәб ачмышды. Бир чох елмләрин (әдәбијјат, фәлсәфә, грамматика, һесаб, ҹәбр, механика, тибб...) тәдрис едилдији бу мәктәбин китабханасында 80 мин ҹилд әлјазма китаб варды. Онларын әксәријјәти Аббасиләр хәлифәлијинин шәһәрләриндән топланмышды. Һүлакү хан Бағдад јүрүшү (1258) заманы һәмин китаблары јандырмаг фикриндә иди. Онун шәхси мәсләһәтчиси — Туси өзүнүн мүдрик мәсләһәтләри илә бу китабхананы мәһв олмаг тәһлүкәсиндән, минләрлә шаир, алим вә сәнәт адамыны исә монгол гылынҹындан горумагла бөјүк фәдакарлыг нүмунәси көстәрмишдир.

Бағдадын дикәр китабханалары да Һүлакү ханын диггәтиндән јајынмамышдыр. Әли Минаји вә Әбүлфәз Рәһимовун «Јахын Шәргин орта әср китабханалары һаггында» мәгаләсиндә[2] дејилир ки, Һүлакү хан Бағдады фәтһ етдикдән сонра оранын «китабханаларында сахланылан китаблардан һејванлар үчүн ахур вә төвлә тикилмәсиндә кәрпиҹ вә даш материаллары әвәзинә истифадә олунмасы барәдә көстәриш вермишди». Бу мәгсәд үчүн јарамајан «китабларын Дәҹлә чајына төкүлмәсинә әмр вермишди»[3]. Хошбәхтликдән бу дәфә дә Туси ону һәмин мәгсәддән чәкиндирә билмишди. «Елм вә һикмәт саһибләринин еһтирамыны сахлајан» (А. Бакыханов) бу әзәмәтли хандан сонра «Бағдады зәбт едән сәркәрдәләр, о ҹүмләдән Тејмурләнк (1336-1405), китаблардан тонгал галамышлар»[4]. Шүбһәсиз јандырылан китабларын ичиндә түрк мүәллифләринин дә әсәрләри олмушдур.

Һүлакү ханын вәфатындан (1265) сонра Туси онун оғлу Абаға ханын баш вәзири олмуш (1265-1274), бир чох саһәләрлә јанашы, китаб мәдәнијјәтинин инкишафына да ардыҹыл гајғы көстәрмишдир[5]. Онун сә'јләри сајәсиндә Мараға рәсәдханасы алимләр вә тәләбәләр шәһәрҹијинә чеврилмишди. Бурадакы Мәдрәсәдә «елмин бүтүн саһәләри» өјрәдилирди. Бу тәһсил оҹағында башга өлкәләрдән, мәсәлән, Чиндән кәлмиш тәләбәләр дә охујурду. Бурада елми ишчиләр һазырланырды. Туси фәлсәфә, ријазијјат, астроно-

---

[1] *Ҹ. Неһру.* Көстәрилән китаб, с. 217

[2] Азәрбајҹан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1967, № 2, с. 38-46.

[3] Орада, с. 39.

[4] *Ф. Магсудов, Ф. Абдуллазадә.* Көстәрилән китаб, с. 26.

[5] АСЕ. Б., 1983, ҹ. 7, с. 231.

мија вә каллиграфија фәнләриндән дәрс дејирди. Устад мүәллимләрдән Әбүлфәрәҹ бу мәдрәсәдә «1270-1279-ҹу илләрдә Евклид үсулуну, даһа сонра Птолемеј үсулуну тәдрис етмишдир». Онун һазырладығы бир дәрс китабы «Истанбул китабханаларынын бириндә ашкар едилмишдир». О, китабларынын бириндә јазмышды ки, Туси Марағада әтрафына мүхтәлиф өлкәләрдән хејли ағыллы вә биликли адамлар топламышды. Һамы онун мүдрик мәсләһәтләринә мөһтаҹ иди. «Бүтүн мәсҹидләрин шурасы, Бағдад вә Ассурија тәдрис очаглары онун рәһбәрлији алтында» ишләјирди. О, өзүнә гәдәрки елми әсәрләри тәһлил едиб астрономија, әдәдләр нәзәријјәси, һәндәсә вә тригонометријаја аид дәјәрли дәрсликләр һазырладығына көрә она «икинҹи Птолемеј» ләгәби верилмишди.[1]

Туси јазыр: Архимедин «Күрә вә силиндр һаггында» китабыны дәрк етмәк үчүн узун мүддәт чалышмышам. Нәһајәт, Сабит бен Гурранын тәсһиһ етдији «мәшһур бир нүсхә» әлимә кечәндән сонра охујуб кәрдүм ки, мүәллиф дә, тәрҹүмәчи-тәсһиһчи дә бә'зи мәсәләләри «охуҹулара сәһв» баша салыблар. Бундан башга, хәттат да хејли сәһвләрә јол вермишдир. «Әсәри самбаллы шәклә салмаг үчүн мән бир чох» мө'тәбәр китаблардан истифадә едәрәк «онун чәтин јерләрини изаһ етдим», хејли дүзәлишләр вә дәгигләшдирмәләр апардым... Туси «Паралел хәтләр һаггындакы шүбһәни арадан көтүрән рисалә» әсәриндә IX әср ријазијјатчысы әл-Ҹөвһәринин паралел хәтләр нәзәријјәсинин сирләрини ачмышдыр. Лобачевски (1792-1856) дә бу нәзәријјә илә мәшғул олмуш, лакин узун мүддәт һәлл едә билмәмишдир. Профессор Мирзә Казым бәј Тусинин һәмин әсәрини фарс дилиндән рус дилинә тәрҹүмә едәндән сонра Лобачевки Азәрбајҹан алиминин китабыны охујуб валеһ олмуш вә һәмин проблеми һәлл етмишдир»[2]. Беләликлә, ики көркәмли Азәрбајҹан алими (Туси вә Казым бәј) көркәмли рус алимини чәтин вәзијјәтдән гуртармыш вә «Лобачевски һәндәсәсинин илк хошхәбәрчиси» олмушдур[3].

Даһа бир мисал. Дөврүнүн бөјүк алимләриндән сајылан Фәхрәддин Мәһәммәд ибн Өмәр Рази (1148-1210) Ибн Синанын «Ишарәләр вә гејдләр» китабына шәрһ јазмышды. Чох өлкәләрдә

---

[1] *А. Рзајев.* Кәстәрилән китаб, с. 189, 191.

[2] Орада, с. 121, 123.

[3] *Һејдәр Баммат.* Гәрб мәдәнијјәтинин инкишафында мүсәлманларын ролу. Б., Азәрнәшр, 1994, с. 29.

јајылан бу шәрһи Н. Туси охујуб демишди: «Бу, шәрһ јох, тәһгирдир». Бундан сонра Ибн Синанын «Ишарәләр вә гејдләр» китабына јаздығы шәрһ үзәриндә Туси 20 илә гәдәр ишләмиш вә ону 1246-чы илдә тамамламышдыр[1].

Туси бир чох башга китаблара да мө'тәбәр шәрһләр јазмышдыр. О, бу саһәдәки хидмәтләри илә охучуларын баша дүшмәдикләри хејли китаба јенидән һәјат вермиш, онлары үмумхалг малына чевирмишдир.

Нәсирәддин Тусинин хејирхаһ иш вә әмәлләринин тә'сири өвладларына да кечмишди. Оғланлары Сәдрәддин Әли, Әсиләддин Һәсән, Фәхрәддин Әһмәд дөврүнүн танынмыш зијалылары вә хәттатлары идиләр. Сәдрәддин вә Әсиләддин Марağа рәсәдханасында ишләмиш вә атасынын вәфатындан сонра узун мүддәт бу рәсәдханаја рәһбәрлик етмишләр. Китабхана фондунун зәнкинләшдирилмәсиндә, китаб нүсхәләринин чохалдылмасында вә с. ишләрдә Тусинин бә'зи мүасирләри илә јанашы, өвладлары да фәаллыг көстәрмишләр. Азәрбајчан алиминин «Зичи-Елхани» әсәринин өз оғлу Әсиләддинин хәтти илә көчүрүлмүш бир нүсхәси һазырда Парис милли китабханасындадыр.

Н. Туси Азәрбајчан, түрк, әрәб, фарс, јунан вә с. дилләрдә мүталиә едән полиглот вә маһир тәрчүмәчи иди. Марағa Академијасында тәрчүмә мәктәби јаратмышды... Бир чох китабы әрәб дилиндән фарсчаја, јунан дилиндән әрәб вә фарс дилләринә чевирмишди. Мәшһур Иран алими Е. Сафо јазыр ки, Тусијә гәдәр јунан дилиндән едилән тәрчүмәләрин әксәријјәти мүкәммәл дејилди. Әбу Нәср Фәраби, Ибн Сина, онун мүәллими Әбу Әбдаллаһ Нотили кими фәрасәтли хадимләр дә «онлары дәрк етмәјә гадир дејилдиләр. Хочанын бөјүк хидмәти ондан ибарәт иди ки, о, [...] мүкәммәл әсәрләр јаратды [...] Күлли мигдарда јунан ријазијјат китабларыны баша дүшүлән етди»[2]. Бу ишә Чин, Түркијә, Иран, Ираг, Шам, Мисир, Сәмәргәнд, Бухара, Шираз, Бағдад, Ширван вә с. јерләрдән кәлмиш алимләр дә чәлб едилмишди. Марағa Академијасынын китабханасында бу тәрчүмәләрә дә кениш јер ајрылмышды.

Туси һара сәфәр едирдисә, китабсыз кери гајытмырды. Бағдад шәһәринә сәфәр заманы өлмүш вә оранын ән бөјүк мәсчиди сајылан Чаме мәсчидиндә имам Муса ибн Казымын гәбринин јанында дәфн едилмишдир.

---

[1] *З. Мәммәдов*. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983, с. 185.

[2] *Ф. Магсудов, Ф. Абдуллазадә*. Көстәрилән китаб, с. 29.

* * *

Орта әсрләрдә Азәрбајҹанда дүнја шөһрәтли енсиклопедик билик саһибләри Платон, Аристотел, Фәраби, Ибн Сина, Бәһмәнјар, Фирдовси, Низами, Туси кими классикләрин әсәрләриндән бәһрәләнән бир сыра бөјүк алимләр јетишмишди. Әфзәләддин Хунәҹи (1193-1248), Нәҹмәддин Нахчывани (?-1253), Сираҹәддин Урмәви (1198-1283), Фәзлуллаһ Рәшидәддин (1247-1318), Маһмуд Шәбүстәри (1252-1320) вә бир чох башга мүәллифләрин әсәрләринә мараг хејли артмышды.

Ә. Хунәҹи[1] «бөјүк философ, көркәмли мәнтигчи, маһир тәбиб, мүдрик һүгугшүнас» кими шөһрәт газанмышды. Мәнтигә даир трилокијасы онун ән мәшһур китабларындандыр. «Мәнтигә даир хүласә»дә бу елмин XIII әсрә гәдәрки инкишаф јолу нәзәрдән кечирилмишдир. «Мәнтигә даир ҹүмләләр» китабы исә «мәнтиг гајда-ганунларыны низама салан ҹүмләләр»дән ибарәтдир (1973-ҹү илдә Тунисдә чап едилмишдир). «Сирләрин кәшфи» адлы үчүнҹү китабын әлјазмасы Гаһирәнин Хидивијјә китабханасында сахланылыр. «Тә'рифләрә вә тәсвирләрә даир мәгалә», «Рәис Ибн Синанын нәбз һаггында дедикләринин шәрһи», «Тибб гануну»нун шәрһи, «Гыздырманын дөврләри» вә с. әсәрләр дә Хунәҹијә бөјүк нүфуз газандырмышдыр. Мәнбәләрдә онун башга әсәрләри дә олдуғу көстәрилир. Онларын бир чоху вә һәмин әсәрләрә јазылмыш шәрһләрин әлјазмалары дүнјанын мүхтәлиф китаб хәзинәләриндә мүһафизә едилир. Ә. Хунәҹинин тәләбәси Ибн Усејбиә (1203-1269) мүәллиминин тәрҹүмеји-һалыны гәләмә алмыш вә јазмышдыр ки, «ону бүтүн елм саһәләриндә дәрин билијә малик олан көрдүм». Шејх Иззәддин Әрбили онун өлүмүнә (28 декабр) һәср етдији бир ше'риндә демишдир:

Артыг галмады дүнјада фазил, Әфзәләддин кетди,
Хунәҹинин өлүмү илә фәзиләтләр бүтүн кетди.

Бу күн Хунәҹинин вә онун кими нечә-нечә јазычылар вә алимләр ордусунун јадикар гојуб кетдикләри әсәрләр нәсилләрә хидмәт етдикҹә онлар да миннәтдарлыгла хатырланырлар.

Белә мүәллифләрдән бири Нәҹмәддин Нахчыванидир (?-1253). Н. Тусинин шакирди Ибн әл-Ибри (1226-1286) Нәҹмәддин Нах-

---

[1] Мүхтәсәр мә'лумат үчүн бах: *М. Тәрбијәт*. Көстәрилән китаб, с. 137-138; *З. Мәммәдов*. Орта әср Азәрбајҹан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., Азәрнәшр, 1986, с. 34-36.

чыванини «бөјүк фәзиләт саһиби, дәгиг елмләри дәриндән билән мисилсиз алим» адландырмышдыр. Ибн Синанын чохчилдли «Тибб гануну» («әл-Ганун фи-т-тибб») китабына Азәрбајчан философунун јаздығы мүкәммәл шәрһин 1253-чү илдә тамамланмыш бир әлјазмасы Парисдәдир. Ибн Синанын «Ишарәләр вә гејдләр» («Әл-Ишарәт вә т-тәнбиһат») китабына Азәрбајчан алиминин јаздығы шәрһин бир нечә нүсхәси исә Истанбулда — III Әһмәд, Ајасофија, Нур Османијјә вә Көпрүлү китабханаларындадыр[1]. XIII әсрин јәһуди философу Ибн Кәммунә Исраили онун әсәрләрини диггәтлә өјрәнмиш, онлара елми шәрһ јазмышдыр. Нәчмәддин Нахчыванинин ән мәшһур әсәрләриндән бири олан «Мәнтигин мәғзи вә фәлсәфәнин хүласәси» («Лүбаб әл-мәнтиг вә хүласәт әл-һикмә») әсәринин Ибн Кәммунә Исраилинин әли илә көчүрүлмүш нүсхәси һазырда Нәчәф шәһәриндә горунур[2].

Нәчмәддин Нахчыванинин демәк олар ки, бүтүн әсәрләри, о чүмләдән, Ибн Синанын әсәрләринә јаздығы тәнгиди шәрһләр узун мүддәт Шәрг мәдрәсә вә китабханаларында ән чох өјрәнилән китаблардан олмушдур. О, бу күн дә дүнјанын бир чох али мәктәб, китабхана, музеј вә архивләриндә Азәрбајчан елми фикрини ләјагәтлә тәмсил едир. Белә бир дүнја шөһрәтли мүәллифин әсәрләрини кениш охучу күтләсинә чатдырмаг вә онун аз гала унудулмагда олан адыны әбәдиләшдирмәк вахты чохдан чатмышдыр.

Бу фикри Азәрбајчан китабынын дикәр көркәмли мүәллифләри һаггында да демәк олар. Фәлсәфә елмләри доктору Закир Мәммәдов түрк тарихчиләриндән Ибн Биби вә Кәрим Ағсарајинин әсәрләринә әсасланыб јазыр ки, Сирачәддин Урмәви (1198-1283) көркәмли Азәрбајчан мәнтигчиси, тәбиәтшүнасы, философу, тәбабәт алими олдуғу һалда, охучулар ону јахшы танымыр. Һалбуки, С. Урмәви дини вә дүнјәви әсәрләри илә «елмләрин күнәши» зирвәсинә гәдәр јүксәлмиш вә дүнја алимләрини һејрәтә кәтирмишди. Онун 10-дан чох әсәри «әсрләр боју алимләр үчүн өрнәк олмушдур». Ән мәшһур әсәрләри бунлардыр: «Нурларын доғушлары», «Нурларын доғушлары» китабына ишыгландырмалар», «Һикмәт инчиләри», «Һәгигәтин бәјаны», «Методлар», «Зиддијјәтин мисалларына даир трактат», «Диалектика елминә даир трактатлар», «Һакиманә сөзләрин ислаһы», «Тәһсил», «Суаллар» вә с. Мәнтигә вә фәлсәфәјә даир ән јахшы әсәрләриндән сајылан

[1] Орада, с. 253; 36-38.

[2] *З. Мәммәдов.* Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., Елм, 1983, с. 188-189.

биринчи китаба Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә алимләр 30-дан чох шәрһ вә һашијә јазмышлар.

С. Урмәвинин өзү дә Ибн Синанын «Ишарәләр вә гејдләр», Әфзәләддин Хунәчинин (1193-1248) «Мәнтигә даир хүласә» вә башга мүәллифләрин китабларына шәрһләр вә һашијәләр јазмышдыр. Бу китабларын әксәријјәти Гаһирә, Истанбул, Дашкәнд, Тәбриз, Теһран, СПБ китабхана вә музејләриндә сахланылыр[1].

Кечмиш әсрләрдә олдуғу кими, С. Урмәви дөврүндә дә бә'зи мүәллифләр китабларыны хәттатлара јаздырыб әмәк һаггыны өзләри өдәјәрдиләр. С. Урмәви дә бу үсулдан истифадә едәрәк китабларыны шәхси вәсаити һесабына чохалтдырыб јајмышды. «Нурларын доғушлары»нын мәнтиг һиссәсинин Гаһирәдә Хидивијјә китабханасында сахланылан әлјазмасыны Сирачәддин Урмәвинин сағлығында Конја шәһәриндә хәттат Исмајыл Хәлил оғлу көчүрмүшдүр (1278). Һәмин һиссә Гүтбәддин Разинин (1291-1365) јаздығы шәрһлә бирликдә мүхтәлиф илләрдә Тәбриздә, Истанбулда, Теһранда чап едилиб дүнјаја јајылмышдыр. С. Урмәвинин 1257-чи илдә тамамладығы ири һәчмли «Һикмәт инчәликләри» китабы исә доктор Гуламһүсејн Јусифинин сә'ји илә Теһранда (1972) чапдан чыхмышдыр»[2].

Мүәллиф өјрәдир ки, јазычылар вә алимләр кими өлкә рәһбәри дә елм вә әдәбијјатын инкишафына ардычыл гајғы көстәрмәлидир. «Бил ки, башчынын рәијјәтә нисбәти башын бәдәнә нисбәти кимидир» дејән С. Урмәвинин фикринчә, халга рәһбәрлик едәнләр һәм әдаләтли, һәм дә ән фәал охучу олмалыдырлар ки, габилијјәт гығылчымларынын парлаглығы артсын.

Мәнбәләрдә зәнкин китабханаларла јанашы, бир сыра мәшһур мүәллифләрин вә әсәрләрин дә ады чәкилир. Үбејд Тәбризинин «Рисаләт-үл-һесаб» («Һесаб китабы»), М.Шәбүстәринин «Күлшәнираз» («Сирләр күлшәни»), «Сәадәтнамә», Тәбриз тарихчиләринин фарс дилиндә јаздыглары «Чами-әт-тәварих» («Салнамәләр мәчмуәси») адлы бөјүк бир китабын тәшәббүсчүләриндән, мүәллифләриндән вә редакторларындан бири олан Фәзлуллаһ Рәшидәддинин әсәрләри вә с. әдәби абидәләр Азәрбајчан китабынын шөһрәт зирвәләриндә өзүнә мәхсус јер тутмуш вә тутмагдадыр. Бу дөврдә Газан хан (1271-1304) Тәбриздә ики бөјүк

---

[1] *З. Мәммәдов*. Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., Азәрнәр, 1986, с. 39-40; Јенә онун: Сирачәддин Урмәви. Б., Елм, 1990, с. 9, 42; Јенә онун: Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., Елм, 1983, с. 182-184.

[2] Онун. Сирачәддин Урмәви, с. 8-9.

китабхана јаратмышды. Узун мүддәт Азәрбајчанын габагчыл адамлары бу китабханалара мурачиәт етмишләр. Азәрбајчанын башга китабханаларында олдуғу кими, бурада да дини вә дүнјәви әдәбијјат китаб мәдәнијјәтинин гоша ганады кими тәмсил олунмушду.

Азәрбајчан дилиндә лүғәтләрин, елми вә бәдии әсәрләрин јазылыб евләрә вә китабханалара јол тапмасы XIII әсрин ән бөјүк наилијјәтләриндәндир. Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, бу дөврдә дә «Азәрбајчан Шәргин ән мүһүм мәдәни мәркәзәләриндән бири олараг галмагда иди». (Азәрбајчан тарихи, 1961, ч. 1, с. 200). Иззәддин Зәнчани (?-?), Зүлфүгар Ширвани (1190-1245), Нәсрәддин Туси (1201-1274), Әвһәди Марағаји (1275-1338), Иззәддин Һәсәноғлу (?-1260) вә башга мүәллифләр бу әсрдә Азәрбајчан, фарс вә әрәб дилләриндә јазыб јаратмышлар. Һәр үч дили мүкәммәл билән Иззәддин Ибраһим оғлу Зәнчанинин (?-?) әдәбијјат, дилчилик, астрономија, ријазијјат вә с. саһәләрә даир јаздығы әсәрләрин әксәријјәти XIII-XX әсрләрдә Шәрг өлкәләриндә дәрс вәсаити кими ишләнмишдир. Әсәрләринин орижиналы, бир сыра дилләрә тәрчүмәләри, шәрһләри Һиндистан, Орта Асија, Загафгазија, Дағыстан вә с. јерләрдә дәфәләрлә чап едилмишдир. Индијә гәдәр өјрәнилмәмиш бу мараглы сима һаггында Л. Оручованын «XIII әср алими Иззәддин әз-Зәнчанинин дилчилик јарадычылығы» мәгаләсиндә (русча) илк мә'лумат верилмишдир[1].

XIII әср Азәрбајчан шаири, алими, хәттаты, китаб тәртибчиси Чәмаләддин Хәлил Ширванинин (?-?) тәртиб етдији «Нүзһәтүл-Мәчалис» («Мәчлисләрин севинчи») мәгаләләр вә ше'рлар мәчмуәси орта әсрләрдә Азәрбајчан, Түркијә, Иран, Орта Асија, Ираг вә с. өлкәләрдә рәғбәтлә гаршыланмышды. Китабда XIII әсрин орталарына гәдәр јазыб јаратмыш 380 шаирин рүбаиләри топланмышдыр...

З. Ширванинин Диваны, Н. Тусинин «Етика» («Әхлаги-Насири» ады илә мәшһурдур), Әвһәдинин «Дәһнамә» («Он мәктуб») поемасы, алим Ибн Мүһәннанын «Азәрбајчан сөзләри лүғәти», шаир Әлинин «Гиссеји Јусиф» («Јусиф дастаны») вә саир әсәрләр бүтүн Шәргдә мәшһур иди. Мәсәлән, профессор Ч. Гәһрәмановун «Азәрбајчан әлјазма китабы Авропа китабханаларында» мәгаләсиндә[2] дејилир ки, «Јусиф дастаны»нын үч нүсхәси Авропа (Дрезден, Берлин, Упсал) китабханаларындадыр (с. 9). 4940

---

[1] Әрәб филолокијасы мәсәләләри. 2-чи бурахылыш. Б., Елм, 1973, с. 153-161.

[2] Азәрбајчан филолокијасы мәсәләләри. 3-чү бурахылыш. Б., Елм, 1991, с. 5-17.

мисрадан ибарәт һәмин поеманын сорағы дүнјанын башга китабханаларындан да ешидилмәкдәдир. Тә'рифи әсрләрдән бәри «дүнјаны долашмагдадыр»[1]. Белә бир мүлаһизә ана дилли ше'римизин бајрагдары И. Һәсәноғлу һаггында да сөјләнилмәкдәдир. XV әср мүәллифи Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин јаздығына көрә, XII әсрин ахырларында доғулмуш XIII әсрин орталарына гәдәр јашамыш Һәсәноғлунун ана дилиндә Диваны Азәрбајчан һүдудларындан узагларда да «кениш јајылмыш», Шәрг әдәбијјаты вә китабынын инкишафына күчлү јарадычылыг тәканы вермишдир. О, тезликлә түрк дилли халгларын столүстү китабына чеврилмишди. Мараглыдыр ки, Һәсәноғлунун әсәрләринә јазылан нәзирәләр һеч дә Хагани, Низами вә б. шаирләрин әсәрләринә јазылан нәзирәләрдән аз олмамышдыр. Диваны һарада кениш јајылмышса, орада онун ше'рләринә дәрһал нәзирәләр јазылмышдыр. Професор Ә. Чәфәрин јаздығына көрә, Һәсәноғлунун Диванлары ән чох Азәрбајчан, Түркијә, Орта Асијада јајылмышды...[2]

Һәсәноғлудан әввәл дә Азәрбајчан түркчәси илә әсәр јазан мүәллифләр олмушдур[3]. Күман ки, Һәсәноғлу Г. Тәбризинин, Низаминин вә башга классикләрин ана дилиндә јаздығы әсәрләри көрмүш вә охумушдур. Шүбһәсиз, әдәби зәмин вә ән'әнә олмасајды, о, Азәрбајчан дилиндә бөјүк уғур газанмыш Диван јарада билмәзди. Бу күн һәмин Диван әлдә олмадығына көрә онун гәдим шөһрәтини бәрпа етмәк чәтиндир. Низаминин фарсча бир ше'ринә Һәсәноғлунун Азәрбајчан дилиндә јаздығы нәзирә[4] «јүксәк поетик техникаја малик классик бир әсәрдир» (Әкрәм Чәфәр). Тәәссүф ки, бир чох белә мүәллифләр вә китаблар һаггында билмәдикләримиз билдикләримиздән чохдур.

* * *

Илк тәһсилини Чәнуби Азәрбајчанын Сүһрәвәрд гәсәбәсиндә алмыш Шиһабәддин Өмәр Сүһрәвәрди (1145-1234) сонралар тәһсилини Бағдадда Низамијјә университетиндә давам етдирмишдир (Әмиси Әбуннәчиб Сүһрәвәрди (1097-1168) 12 ил (26 мај 1150-1162) бу университетин ректору олмушдур). Бағдад зијалыларындан, университет китабханасындан, зијалы мәчлисләриндән

[1] Шәһријар, 1997, 19-25 ијун, № 24. с. 7

[2] Коммунист, 1985, 22 феврал.

[3] *Н. Шәмсизадә.* Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы.Б., Озан, 1997, с. 148-149.

[4] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ч.3 с. 24.

елмләрин бир чох сирләрини өјрәнмишди. Тезликлә шәһрәти хәлифә Насир ли-Диниллаһын (1180-1225) да диггәтини чәлб етмишди. Хәлифә ону јанына дә'вәт едиб дөврүнүн елмләриндән вә китабларындан јахшы хәбәрдар олдуғуну биләндән сонра Бағдадда баш шејх вәзифәсинә тә'јин етмишди.

Ш.Ө. Сүһрәвәрди ичтимаи-сијаси ишләрдә, дипломатик данышыгларда, әдәби, елми мәчлисләрдә фәал иштирак етмәклә јанашы, елми јарадычылыгла да мәшғул олуб бир сыра фајдалы китаблар јазмышдыр: «Биликләрин төһфәләри», «Дуаларын шәрһинә даир бәндәләрин хәзинәси», «Үрәкләри севкилијә говушмаға апаран чазибә» вә с. китаблары дәфәләрлә Мисирдә, Казанда, Һәләбдә нәшр олунмушдур[1].

Азәрбајчан алиминин «ән бөјүк вә ән мәшһур китабы» олан «Биликләрин төһфәләри» трактаты онун өз сағлығында Јахын вә Орта Шәргдә кениш јајылмыш, суфилијә даир әсәрләрин ән јахшыларындан бири сајылмышдыр.

Өмәр Сүһрәвәрдинин «Доғру јолу бидирмәк вә мө'минләрин әгидәси», «Арифләрин мәгамлары», «Сүһрәвәрди вәсијјәтләри», «Тәсәввүфә даир трактат», «Руһа даир трактат» вә с. әсәрләринин әлјазма нүсхәләри дүнјанын мүхтәлиф китабханаларында сахланылыр. О, «Иман нәсиһәтләринин иншасы вә јунан гәбаһәтләринин ифшасы» трактатында дөврүнүн чох мүһүм бир проблеминә тохунмушдур. Китабларыны Аристотел вә гисмән дә Платон ирсинин тә'сири алтында јазмыш мүәллифләрин доғру сајдыглары јанлыш елми гәнаәтләринин (перипатетизмин) тәнгиди бу әсәрдә әсас јер тутур. Мүәллиф бурада «дәрин дәрја сајдығы фәлсәфәјә јох, Аристотелә вә онун ардычылларына гаршы (?—*И.З.*) чыхмышдыр».[2]

Орта әсрләрдә Азәрбајчанда вә Јахын Шәргин бир сыра өлкәләриндә јајылмыш мүтәрәгги ичтимаи-сијаси «футүввә» (чомәрдлик, икидлик) тәшкилатынын үзвләри әхиләр адланырды. Бәшәријјәти дүшүндүрән бир сыра јүксәк инсани кејфијјәтләр (вәтәнпәрвәрлик, әмәксеврлик, әдаләтлилик, гонагпәрвәрлик, сәхавәтлилик, сүлһпәрвәрлик, елмә вә әдәбијјата сонсуз мараг вә с.) бу тәшкилатын низамнамәсинин ана хәттини тәшкил едирди. Әхиләрин бирләшдији «Футүввә» тәшкилатынын «Футүввә китабы» (јахуд, «Футүввәтнамә») адланан низамнамәсини Өмәр Сүһрәвәрди

---

[1] *З. Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с. 25.

[2] Орада, с. 26.

јазмышдыр. Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә јајылмыш бу әсәрин бир әлјазма нүсхәси Истанбулун Ајасофија китабханасындадыр[1].

Алимин јарадычылығында суфилијин (тәсәввүфүн) бүтүн чаларлары, мәншәји, маһијјәти вә с. зәрури чәһәтләри шәрһ едилмишдир. Мүәллифә көрә, тәсәввүф — китабдан, мүталиәдән, зијалыдан фајдаланмагла «һәр бир јүксәк хасијјәтә јијәләнмәк вә һәр бир алчаг хасијјәтдән узаглашмагдыр»[2]. Буну Вәтәнин мәнафеји тәләб едир.

Өмәр Сүһрәвәрди вичдан сафлығыны, әгидә бүтөвлүјүнү вә сәрбәстлијини һәр шејдән уча тутмушдур. Орта әср мүәллифләри онун пәрәстишкарларынын, мүридләринин, идеја давамчыларынын чох олдуғуну, јүзләрлә шаир вә алимин «бу көркәмли суфи мүтәфәккирдән дәрс алдығыны», лазым кәлдикдә әсәрләрини она јохлатдырдыгларыны јазмышлар. Ону биздән сәккиз әсрлик заман фәрги ајырса да, әсәрләри бу күн дә елмилијини вә мүтәрәгги тә'сир күчүнү сахламагдадыр. Тәәссүф ки, Өмәр Сүһрәвәрдинин адынын әбәдиләшдирилмәси, әсәрләринин ана дилинә тәрчүмәси, нәшри, тәдриси, мүкәммәл тәдгиги кими мәсәләләр һәлә дә лајигинчә һәллини тапмамышдыр.

* * *

Азәрбајҹан әдәбијјатынын, елми фикринин вә китабынын инкишафында Шәмс Тәбризинин (?-?) дә хидмәтләри чох олмушдур. Көркәмли шаир,мүтәфәккир вә суфилијин ән мәшһур сималарындан бири олан Ҹ. Руми (1207-1273) Ш. Тәбризинин әсәрләринә валеһ олмуш, онунла достлуг етмиш вә өзүнү онун шакирди адландырмышдыр.

Ш. Тәбризи 1244-ҹү илдә Конја шәһәринә кедиб алты ај Ҹ. Руминин гонағы олмушдур (АСЕ, ҹ.10, с. 505). Һәр икиси әсәрләрини бир-биринә охумуш, мараглы фикир мүбадиләси етмиш вә бирҹә күнү дә мүталиәсиз кечирмәмишләр. Ајрылыгдан сонра онун үчүн дарыхан вә јенидән Түркијәјә кәлмәсини арзулајан Ҹ. Руми бир гәзәлиндә јазмышдыр ки, о, һәмдәмим оланда бејнимдә «јүз мин сирләр онун нурундан ојанды», сағоллашыб кедәндә исә еләә бил үрәјим дајанды. Шәмс «Надир хәзинәдир, тајы көрүнмәмиш». Ондан

---

[1] *З. Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајҹан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с. 26.

[2] Орада, с. 27.

сонра «елә бил мән мум тәк, балдан ајры дүшдүм, галдым јалгыз, тәк...»[1]

Шәмс Тәбризи исә гәләм досту һаггында јазмышдыр ки, «Мән јүз ил дә чалышсам онун (Ҹ. Руминин—*И.З.*) билик вә һүнәринин онда бирини әлдә едә билмәрәм. Бунунла бәрабәр, мәним хитабәләрими динләјәркән өзүнү елә апарыр ки, елә бил ики јашлы ушаг атасы гаршысында, ја јенијетмә бир мәктәбли устады һүзурундадыр»[2].

Мүтәфәккир шаир бир чох өлкәләрә сәфәр етмиш, һәр бир халгын зәнкин мәдәнијјәтиндән, елм вә әдәбијјат инҹиләриндән «мә'нәви зәвг алмыш», гәфләт јухусунда оланлара исә китаб оху, елм өјрән, көзүнү ач, јухудан ајыл, — демәклә онлары наданлыг торундан узаглашдырмаға чалышмышдыр. Дахили јанғы һисси илә демишдир ки, бу күн дә, кәләҹәкдә дә охуҹулара «аздырыҹы јох, јолкөстәриҹи, чашдырыҹы јох, өјрәдиҹи» әсәрләр лазымдыр.[3]

Белә сөз инҹиләринин ән јахшы нүмунәләрини јарадан Шәмсин әсәрләри сағлығында вә сонракы әсрләрдә милјонларла охуҹунун севимли китабы олмушдур. Мөвлана Султан Вәләд «Вәләднамә» (1291) мәснәвисиндә Шәмс Тәбризини Шәргин бир сыра елми-фәлсәфи фикир саһибләринин илк идеологу вә мүәллими олмуш Мәнсур Һәллаҹа бәнзәтмишдир. О, јазыр ки, Ҹ. Руми Азәрбајҹан Мәнсурундан бир чох јарадыҹылыг сирләри өјрәнди, Шејх онун һүзурунда «бир јени шакирд олду», алты ај ондан дәрс алыб, «һәр күн елм охуду», «мүршидкән мүридлик кәмәри бағлады»[4].

Ҹ. Руминин «Шәмс үл-һәгигәт» әсәриндән сечмәләри инкилис дилинә тәрҹүмә етмиш Николсон Шәмс Тәбризини дүнјанын нәһәнк китаб мүәллифләри илә јанашы гојмуш, ону јунан философу Сократла мүгајисә етмишдир[5]. Шәмс Тәбризинин әсәрләринин ән фәал охуҹуларындан вә тәблиғатчыларындан бири олан Саиб Тәбризи (1601-1676) онун әлјазма китабларынын Шәргин һәр тәрәфиндә көчүрүҹү, сатыҹы, алыҹы вә охуҹулары олдуғуну дәфәләрлә көрмүшдү. Шәмсин әсәрләри Саиби мәфтун етдијинә көрә о, бу надир исте'дадын «Күллијјат»ыны өз хәтти илә көчүрмүшдү.

Муздлу хәттатлар да онун әсәрләринә дөнә-дөнә мүраҹиәт етмишләр. Онун әсәрләринин әлјазма нүсхәләри әсасында Диван,

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 422.

[2] Мүдрик сөзләр. Б., 1979, с. 72.

[3] Орада, с.103.

[4] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 419-421.

[5] *М.Ә.Рәсулзадә.* Азәрбајҹан шаири Низами. Б., 1991, с.12.

Күллијјат адь илә чап олунмуш вә һәр биринин һәчми 435, 1032 сәһифәдән аз олмајан китабларынын бир чоху дүнјанын бүтүн мүһүм китабханаларынын фондларында вардыр[1].

Азәрбајчан вә Шәрг китаб мәдәнијјәтинин инкишафында мисилсиз хидмәт нүмунәси көстәрмәсинә бахмарајаг, Руми илә мөһкәм достлуғундан наразы олан адамлар ону гујуја атыб өлдүрмүшләр. Бундан сарсылан Руми «Шәмс» тәхәллүсү илә онун шәрәфинә бөјүк бир Диван јаратмышдыр. Шәмсин (Шәмсәддинин) «Мәгалат» адлы әсәрини мүридләри топлајыб китаб һалына салмыш вә ону бир чох өлкәләрдә јајмаға чалышмышлар. Бу барәдә Г. Чаһани вә И. Һәмидовун «Мәгаләти-Шәмс Тәбризи» китабы һаггында мәгаләсиндә мүфәссәл мә'лумат верилмишдир[2]. Гуламрза Будагинин «М. Чәләләддинин түркчә ше'рләри» мәгаләсиндә исә дејилир ки, Руминин «Шәмс Тәбризи Диваны» ады илә мәшһур олан 3500-дән артыг гәзәлләр топлусу, 10 мин бејтләрлә мәснәвиләри Азәрбајчан шаиринә һәдсиз мәһәббәтин мәһсулудур[3]. Башга бир мәнбәдә исә дејилир ки, Руми 108 мин мисрадан ибарәт монументал ше'рләр Күллијатыны өз мүәллиминин (Шәмс Тәбризинин) ады илә гәләмә алмышдыр[4].

Шәмс Тәбризинин әсәрләри бу күн дә Азәрбајчан, Шәрг вә дүнја мүәллифләринин ән уғурлу китаблары сырасында фәхри јерләрдән бирини тутур.

* * *

XIII әсрдә Азәрбајчан алими Әминәддин Тәбризи (1169-1224) Бағдадда Низамијјә, Мисирдә Насиријјә университетләриндә дәрс демиш, чанлы сөзү вә китаблары илә минләрлә кәнчин фикри ојанышында мисилсиз рол ојнамышдыр. Үч чилдлик «Мирвариләр һәмајили» (бә'зи мәнбәләрдә: «Инчиләр бојунбағысы»), ики чилдлик «Мәсәләләрин сәлиси» вә с. әсәрләри она бөјүк шөһрәт газандырмышдыр (АСЕ, ч. 9, с. 236).

Онунла бир дөврдә јашамыш Шәмсәддин Әһмәд Хәлил оғлу Хојлу (1187-1240) да мүхтәлиф саһәләрә даир китаблар јазмышдыр. Дил, әдәбијјат, һүгуг, тибб, илаһијјат вә с. саһәләрдәки әсәрләри илә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә танынмышдыр. О,

---

[1] Азәрбајчан китабы. Б., 1963, ч. 1, с. 19, 184.

[2] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы, 1973, № 4, с. 145-147.

[3] Әдәбијјат гәзети. 1991, 15 феврал, № 7, с. 3.

[4] Инчиләр хәзинәси. Б., 1977, с.70.

Дәмәшгдә Адилијјә вә Димағијјә мәдрәсәләриндә дәрс демиш, һәр ики университетин китабханасында өјрәндији елм вә сәнәт сирләрини мүасирләринә дә өјрәтмишди. Бу университетләрин чохминли китаб хәзинәләриндә онун да әсәрләринә јер верилмиш вә онлардан дәрс васаити кими истифадә едилмишдир. О, хејли «мәшһур алимләрин мүәллими олмушдур». Тәләбәси Ибн Әби Усејбиә (1203-1269) бир китабында ону «һикмәт (фәлсәфә) елмләриндә заманәсинин јеканәси, шәриәт мәсәләләриндә вахтынын көркәмли алими, тиббин әсасларынын биличиси» вә с. тә'рифәлајиг сөзләрлә јад етмишдир. Шәмсәддин Хојлунун «Үсула даир китаб», «Нәһв китабы», «һикмәтли рәмзләри әһатә едән китаб» вә с. мәшһур әсәрләри орта әср мәнбәләриндә һөрмәтлә хатырланыр[1].

Онун оғлу Шиһабәддин Хојлу (1229-1294) да билији, китаблары, алимлији, әдиблији вә тәшкилатчылығы илә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә шөһрәт газанмышды. Илк тәһсилини атасындан, онун шәхси китабханасындакы китаблардан вә охудуғу дикәр әсәрләрдән алмышды. Јахын Шәргин бир сыра өлкәләриндә гази олмуш, билији вә бачарығы илә мүасирләриндән сечилмишдир. Орта әср мәнбәләриндә бир нечә мәдрәсәдә (Адилијјә, Гәзалијјә, Димағијјә) дәрс дедији вә онун устадлығы сајәсиндә тәләбәләриндән бир чохунун китаб јаздығы гејд едилмишдир. Өзү дә хејли дәјәрли китаблар јазмышдыр. Онун гәләминдән «ијирми фәнни әһатә едән бөјүк бир китабдан» башга, «Тә'лимләрин саһәләри», «Чәбр вә она мүгабил», «Космографија» («Әл-һеј'ә»), «Вәрәсәлик һүгугу» («әл-Фәраид»), «Әруз» (әл-Аруд) вә с. китаблар чыхмышдыр...[2]

* * *

XIII әср Азәрбајчан китабынын инкишафында фәал иштирак едән Тачәддин Урмәви (1177-1255) дә мәшһур философ һүгугшүнас, әдәбијјатшүнас, натиг, хәттат, илаһијјатчы алим вә китабшүнас кими танынмышдыр. О, Бағдадда јашамыш, орада Шәрәфијјә мәдрәсәсиндә дәрс демиш, Азәрбајчанла вә азәрбајчанлыларла әлагәсини һеч вахт үзмәмишдир. «Әдәбијјаты билмәкдә мисилсиз» шүчаәт нүмунәси көстәрдијинә көрә бу чанлы китабдан елм, билик өјрәнмәк истәјән адамлар илләрлә онун

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 423-424; *З. Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајчан философлары вә мүтәфәккирләри.Б., 1986, с. 33-34.

[2] *З. Мәммәдов.* Көстәрилән китаб. с, 45

мәчлисинин иштиракчылары олмагдан һәзз алмышлар. Дөвләт адамлары да устад алими «чағырыб, онунла мүхтәлиф елмләр (вә китаблар—*И.З.*) һаггында сөһбәт» етмәји шәрәфли бир иш сајмышлар. Өлүмүндән сонра Т. Урмәви һаггында јазылмыш гәсидәләрдә, ше'рләрдә, хатирәләрдә о, елмин, әдәбијјатын парлаг «улдузу», зәманәнин «мүдрик шәхси» кими јад едилмишдир. «Нәһчүл-бәлағә» китабына шәрһ јазмыш мәшһур алим Ибн Әбдүлһәдид узун бир гәсидәсиндә демишдир ки:

Көчүб кетди Урмәви, бизи гојду һичранда,
Керчәклијә вармагла јүксәкләрә учалды...[1]

Алимин јадикар галмыш мәшһур әсәрләриндән бири 1218-чи илдә тамамладығы «Мәһсул»дан һасил едилән китаб» («Китаб әл-һасил мин әл-Мәһсул») әсәридир. 1295-чи илдә үзү көчүрүлмүш бу диггәтәлајиг әсәрин нүсхәләриндән бири Гаһирәдә Хидивијјә китабханасындадыр. «Әл-Һасил» әсәринин бир нүсхәси дә Парис Милли Китабханасында сахланылыр (№ 61, кат. 385/1).[2] О, бу китабы мүәллими вә досту Фәхрәддин Разинин (1148-1210) ејни адлы әсәринә охшатса да, орижинал бир абидә јаратмышдыр. Бундан әлавә, о, Ф. Разинин мәнтигә вә фәлсәфәјә даир «Илаһи һәгигәтләр һаггында Кәмаләддин трактаты» әсәрини фарсчадан әрәбчәјә чевирмишдир (1228)[3]. Мүәллимлик, мүәллифлик, мүтәрчимлик саһәсиндәки фәалијјәтинин орта әср мәнбәләриндә јүксәк гијмәтләндирилмәси факты вә с. мә'луматлар көстәрир ки, Т. Урмәви һәр үч саһәдә силинмәз изләр гојуб кетмишдир.

* * *

Орта әсрләрдә Азәрбајчан мүәллифләринин әксәријјәти бир нечә јарадычылыг саһәсиндә фалијјәт көстәрмишләр. Белә надир шәхсијјәтләрдән бири олан Сәфиәддин Урмәви (1230-1294) әсринин енсиклопедик зәкасыдыр. О, мусигишүнас, мусиги ифачысы, бәстәкар, ихтирачы, әдәбијјатшүнас, хәттат, алим, мүәллим, мүтәрчим, китаб тәртибчиси кими парламышдыр. Урмија вә Мүстәнсәријјә (Бағдад) мәдрәсәләриндә охумушдур. Әмәк фәалијјәтинә хәттатлыгдан башламыш, хејли китаба һәјат вермишдир.

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 326.

[2] *З. Бунјадов.* Азәрбајчан Атабәјләри дөвләти. Б., 1985, с. 231.

[3] *З. Мәммәдов.* Көстәрилән китаб, с. 32-33.

С. Урмәви Аббасиләрин хәлифәси әл-Мүстә'симин (1242-1258) сарај китабханасында ишләмиш, бурада үзүнү көчүрдүјү китабларда көзәл хәттини нүмајиш етдирмишдир. Китабхана вә китаб е'малатханасында билијини вә хәттатлыг тәчрүбәсини һеч кәсдән әсиркәмәјән С. Урмәви илк күнләрдән хәлифәнин дә диггәтини чәлб етмиш вә онун нәдими (һәмсөһбәти) олмушдур[1]. Китаб үзү көчүрмәк саһәсиндәки мүстәсна габилијјәтинә көрә хәлифә Мүстә'сим она «илдә ики мин динар мааш» тә'јин етмишди. Хәттатлыгла мәшғул ола-ола ардычыл мүталиәнин көмәјилә «һәм һикмәт, һәм тәтбиги елмләрә јијәләнмишди»[2].

С. Урмәвинин үзүнү көчүрдүјү китаблар нәфислијинә вә хәттатлыг мәзијјәтләринә көрә Азәрбајчандан әлавә бүтүн мүсәлман Шәргиндә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Онун әлиндән чыхан китабларын кениш јајылмасына даир хејли факт мөвчуддур. Хүсусилә, Марага рәсәдханасынын китабханасына онлары Н. Тусинин мәсләһәти илә Сәфиәддин Урмәви өзү Бағдаддан көндәрмишди.

Мәнбәләрдә дејилир ки, Н. Туси елм, әдәбијјат, мусиги мәчлисләри, китаб мүзакирәләри вә с. тәдбирләри чох вахт китабханада кечирәр вә мәчлисләрә өзү рәһбәрлик едәрди. Мүхтәлиф шәһәрләрдән вә өлкәләрдән дә бура хејли адам дә'вәт олунарды. Даими иштиракчылардан бири Сәфиәддин Урмәви иди.

1258-чи ил монгол һүчуму дөврүндә С. Урмәвинин надир «исте'дадына валеһ олан Елхани һакмдары Һүлакү хан она һимајәдарлыг көстәрмишди»[3]. Бундан сонра Туси илә танышлығы идеја достлуғуна чеврилмиш, Марага рәсәдханасы вә китабханасы илә әлагәләри үчүн јол ачылмышдыр. Бизчә, С. Урмәви китабчылыг вә китабханачылыг иши һаггында Бағдад китабханасында топладығы зәнкин тәчрүбәсини сонралар Марага китабханасында зәнкинләшдирмишдир.

Бөјүк алим мусиги аләтләри (нүзһә, муғни) јаратмыш, «Мусиги дөврләри һаггында китаб» («Китаб әл-әдвар») адлы монументал әсәр јазмышдыр (1252). Бу әсәр «Јахын вә Орта Шәрг халглары мусигисинин инкишафында јени дөврүн башланғычы» үчүн мө'тәбәр зәмин һазырламыш вә мусиги нәзәријјәси саһәсиндә XIII әсрин мүһүм наилијјәти кими бүтүн Шәргдә күчлү әкс-сәда доғурмушдур[4].

---

[1] АСЕ. Б., 1984, ч. 8, с. 409

[2] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб. с. 313.

[3] АСЕ. Б., 1984, ч.8, с. 409.

[4] Орада.

Тәләбәсинә — Елхани һөкмдарынын вәзири Шәмсәддин Чүвејнинин оғлу Шәрәфәддин һаруна итһаф етдији «Рисалеји Шәрәфијјә», һәмчинин «Әруз, гафијәләр вә үслубијјат» вә с. әсәрләриндә С. Урмәви сәләфләрини (Фәраби, Ибн Сина) марагландыран бир чох елми-нәзәри мәсәләләрә ајдынлыг кәтирмишдир. Буна көрәдир ки, онун әсәрләри Шәрг вә Гәрб алимләринин тәгдирини газанмыш, ону мүтәрәгги фикирләрин јарадычы вә апарычы сималарындан бири кими танытмышдыр.

С. Урмәви әсәрләринин тилсиминә дүшәнләр арасында мүхтәлиф өлкәләрин мәшһур мүәллифләри дә олмушдур. Гүтбәддин Ширази (XIII әср), Мәһәммәд әл-Чүрчани (XIV әср), Әбдүлгадир Мараги (XIV әср), Ә. Чами (XV әср) вә б. онун әсәрләринә шәрһләр јазмагла Азәрбајчан мүәллифинин гәләм инчиләринә дүнјанын бир сыра өлкәләриндә охучу вә алычы марағыны күчләндирмишләр.

«Китаб әл-әдвар» әсәрини XV әсрин әввәлләриндә түрк мусигичиси Шүкрулла Әһмәдоғлу ана дилинә тәрчүмә едиб ону өз китабынын әввәлинә дахил етмәклә түрк дүнјасында јајмаға чалышмышдыр. Бу тәрчүмә XX әсрин әввәлләриндә Истанбулда «Шәһбал» («Шәһбали-түрк») журналында чап едилмишдир. Франсыз мусигишүнасы Р. д'Ерланже «Әрәб мусигиси» китабынын үчүнчү чилдиндә (1937) С. Урмәвинин ики әсәринин франсызча тәрчүмәсини вермишдир: «Китаб әл-әдвар» вә «Рисалеји-Шәрәфијјә»[1].

Мүәллифин сағлығында олдуғу кими, бу күн дә һәр ики китабын гәдим әлјазмаларынын сорағы дүнјанын бир сыра елми-мәдәни мәркәзләриндән кәлир. «Китаб әл-әдвар»ын әлјазма нүсхәләри СПБ университетинин Шәрг факүлтәси китабханасында, Лондонун Британија Музејиндә, Оксфордун Бодли Китабханасында, Истанбулун, Нју-Јоркун... китабхана вә музејләриндә мүһафизә едилир. Азәрбајчан ЕА Ме'марлыг вә Инчәсәнәт Институтунун Китабханасында бу әсәрин фото-сурәти сахланылыр[2].

«Рисалеји-Шәрәфијјә»нин әлјазма нүсхәләри дә дүнјанын бөјүк китабханаларында мүһафизә едилмәкдәдир. 1275-чи илдә јазылмыш бир нүсхәси Берлин китабханасындадыр. Ону көрдүјүнү вә охудуғуну јазан М. Тәрбијәт гејд едир ки, «Бу әсәр Әбу Нәср Фәрабинин вә Ибн Синанын мусиги һаггында јаздыглары китаблара охшајыр вә бу нөв китаблардан үчүнчүсү вә ән мәшһурудур». «Китаб әл-әдвар» әсәри һаггында исә Тәрбијәт јазыр ки, «бир сыра мусигишүнаслар ону фарс дилинә тәрчүмә вә изаһ етмишләр». Мән

[1] АСЕ. Б., 1984, ч.8, с. 409.
[2] Орада.

бу тәрчүмә вә изаһлардан үчүнү (Шаһбәддин (Шаһабәддин) Сејрәфинин, Лүтфулла Сәмәргәндинин вә Әбдүлгадир Марағајинин шәрһләрини) көрмүшәм вә охумушам. М. Тәрбијәт даһа сонра гејд едир ки, С. Урмәвинин фарс дилиндә јаздығы «Ритмләр» («Ига») адлы әсәри дә орта әсрләрдә түрк дилинә тәрчүмә едилиб јајылмыш вә рәғбәтлә гаршыланмышдыр[1].

С. Урмәви сарај китабханасынын баш хәттаты вә Бағдад һөкумәти дәфтәрханасынын мүдири вәзифәсиндән елмин јүксәк зирвәләриндә гәдәр учалмыш, әсәрләри вә хидмәтләри илә Азәрбајчаны дүнјаја танытдырмаға чалышмышдыр. Лакин Фәләки, Бејләгани вә б. Азәрбајчан мүәллифләри кими һәјат ишығындан мәһрум едилән С. Урмәви өмрүнүн сон илләрини (мүамиләчиләрин шикајәти әсасында) һәбсхана диварлары арасында баша вурса да (1294, 18 јанвар), о, бу күн дә өлмәз әсәрләри илә дүнјаја елм вә мәдәнијјәт ишығы пајлајыр.

* * *

Һүмам Тәбризи (1201-1314) (Хачә Һүмамәддин Мәһәммәд ибн Әлаәддин Фирудин Тәбризи) танынмыш Азәрбајчан шаири, насири вә хәттаты олмушдур. Азәрбајчан-түрк, әрәб, фарс вә с. дилләри билсә дә, фарсча, әрәбчә јазыб јаратмышдыр. Еһтимала көрә, ана дилиндә дә әсәрләр јазмыш, лакин онлар бизә кәлиб чатмамышдыр.

Узун мүддәт Азәрбајчана даир ишләрин вәзирлији она тапшырылмышдыр. Сәнәтдә «Азәрбајчан Сә'диси» кими танынмышдыр. Сә'ди Шираздан Тәбризә кәлиб онунла көрүшмүш вә һәмсөһбәт олмушдур. Бир-биринә китаб бағышламагла әдәби достлуғу әбәди достлуға чевирмишләр. Бир-биринә ше'р (гәзәл) һәср етмишләр.

Хачә Һүмам әдәбијјат, мүһазирә, ше'р, инша вә хәттатлыгда маһир, танынмыш шәхсијјәт олмушдур[2]. Сәнәт достлары ону билик јарышында өтмәјә чүр'әт етмәдикләринә көрә Һүмам олан јердә әсасән сусмаг, гулаг асмаг вә өјрәнмәк мәдәнијјәтинә даһа чох үстүнлүк вермишләр.

Һүмам китабларынын ән мө'тәбәр хәттаты өзү олмушдур. Вәзир Хачә Рәшидәддинин Гуран тәфсиринә («Тозиһат») ики јүз рә'ј јазанлардан бири дә о иди. Рә'јинин сонунда дејилир ки, «Ағанын (Ф. Рәшидәддинин—*И.З.*) јаздығы тәфсир ән ајдын дәлилли әдаләт вә ән әдаләтли дәлилдир. [...] Фәзиләт саһибләринин истифадә

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 314.

[2] Орада, с. 393.

мәнбәји олан бу јазылары мүталиә» едән һәр бир шәхс ондан чох фајдаланачаг вә белә китабларын сајынын бүтүн әсрләрдә чохалдылмасыны арзулајачагдыр. Онун өзү дә бу китабын тә'сирилә бир нечә ше'р јазмышдыр»[1].

Һ. Тәбризинин китабханасындан вә јарадычылыг ирсиндән бизә һәләлик Диваны, 3944 бејтдән ибарәт «Сәһбәтнамә» мәснәвиси, гәзәлләри вә рүбаиләри кәлиб чатмышдыр. Әсәрләри Азәрбајчанда, Түркијәдә, Иранда, Ирагда, Орта Асијада вә с. өлкәләрдә чох севилдијинә көрә сәјјаһлар, јазычылар, алимләр вә дикәр сәнәт адамлары васитәсилә Авропа өлкәләринә дә јајылмышдыр. Ики мин бејтә јахын бир Диваны Парис милли китабханасында сахланылыр. Рәшидәддин ону 1314-чү илдә көчүртдүрмүшдү. Китаба фарсча вә әрәбчә јазылмыш ше'рләр дахил едилмишдир[2]. «Дүнјанын бир сыра мө'тәбәр китабханаларында» сахланылан Диванынын бир нүсхәси Азәрбајчан ЕА РӘИ фондундадыр[3]. Һәмин Дивандан бә'зи ше'рләр ана дилиндә чап едилмишдир[4].

Шаирин вәфатындан сонра Ф. Рәшидәддин онун әсәрләрини дәфәләрлә көчүртдүрүб јајмагла вә оғланларындан биринә Һүмам ады гојмагла шаирә сонсуз сәдагәт вә мәһәббәтини көстәрмишдир.

Һүмам Тәбризинин әсәрләри бир нечә дәфә нәшр едилмишдир. Рәшид Ејвәзинин кениш мүгәддимә илә чап етдирдији «Диване Һүмам Тәбризи» дә бунлардан биридир (Тәбриз, 1972, (1351 һ.ш.).

Әзиз Ханегаһи «Һүмам Тәбризи вә онун «Сәһбәтнамә» әсәри һаггында» мәгаләсиндә јазмышдыр ки, Д. Сәмәргәнди онун адыны Ф. Әттар, Ҹ. Руми, Сә'ди, Әвһәди вә б. дүһаларла бир сырада чәкмишдир. Һүмам сонралар Н. Тусинин шакирди олмуш, ондан вә әсәрләриндән чох шеј өјрәнмишдир. О да Туси кими охучу зәвгүнүн тәләбинә дәриндән бәләд иди. Јығчам јазмағы даһа чох севәрди. «Сәһбәтнамә»нин бир јериндә јазыр: «Јахшы бир нағыл да узун олдуму, чәваһир тәк олса да гијмәтдән дүшәр». Јахуд: «Ганмазларла» отуруб дурсан, «күнәш дә олсан үзүнү гаралдарлар»[5].

«Дил үрәјин тәрчүманыдыр» дејән Һ. Тәбризи хатырладыр ки, дилдән чыхан һәр сөз диггәтлә елә јонулмалыдыр ки, охучу, јахуд гулаг асан ону сөз јонгары кими бир кәнара тулламасын. Өзүнү вә сөзүнү халга һәср етмәјә чалышан һәмчинсләринә улу шаир

---

[1] Јенә орада, с. 394.

[2] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 187.

[3] АСЕ. Б., 1987, ч.10, с. 278.

[4] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 187-192.

[5] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1985, № 2, с. 21-26.

мәсләһәт көрүрдү ки, биликсизлик батаглығына дүшсән сәни орадан јалныз ағыл долу китаблар чыхара биләр, идеја бүдрәмәләриндән анчаг онлар хилас едә биләр. Одур ки, тез-тез китабханалара баш чәксән, вахтдан вә мүталиәдән сәмәрәли истифадә етсән, охудуғун китаблар һәр јердә көмәјинә кәләр. Унутма ки, «Искәндәрин зүлмәтдә тапа билмәдијини ағ кағыз үзәринә гара мүрәккәблә јазылмыш китабларда тапмаг олар»[1].

4. XIV әсрдән кәлән сәсләр

XIII-XIV әсрләрдә әдәбијјат, фәлсәфә, тибб, ријазијјат, мусиги вә с. саһәләрлә јанашы, тарих саһәсиндә дә бир сыра мәшһур әсәрләр јазылмышды. Онларын 70-ә гәдәри заманәмизә чатмышдыр. Ф. Рәшидәддинин «Чами-әт тәварих», Абдулла Кашанинин «Тарих-и Улчајту», Абдулла Ширазинин «Тарихи-и Вәссаф», Һәмдулла вә Зејнәддин Гәзвиниләрин (ата-оғул) «Зејл-и тарих-и гозиде» вә б. мүәллифләрин китаблары XIII-XIV әсрләри дүнјаја «Шәрг тарихшүнаслығынын гызыл әсрләри» кими, Азәрбајчаны исә «тарих елминин мәркәзи» кими танытмышды[2]. XIV әср Азәрбајчан тарихчиси Әбубәкр Әһәринин (?-?) фарс дилиндә јаздығы вә Чәлаири султаны Шејх Үвејсә (1356-1374) һәср етдији «Тарих-и Шејх Үвејс» әсәри дә бу китабларын сырасында фәхри јер тутур. Әсәрин Лејден Академијасы Китабханасында сахланылан дүнјада јеканә әлјазма нүсхәсинин алты әсрдән сонра Һолланд шәргшүнасы Ј.Б. ван Лоон тәрәфиндән инкилисчә тәрчүмәси илә бирликдә Һаагада (Һолландијада) нәшр едилмәси (1954) Азәрбајчан китабынын әламәтдар һадисәсидир[3].

Шәрг вә дүнја мигјаслы белә әламәтдар һадисәләрин бир чоху Ф. Рәшидәддинин (1247-1318) ады илә бағлыдыр. О, дөрд һөкмдарла ишләмишдир. Абага ханын дөврүндә (1265-1281) сарај һәкими, Газан хан (1295-1304), Улчајту хан (1304-1316) вә Әбу Сәид (1316-1335) һакимијјәти илләриндә Елханиләр дөвләтинин баш вәзири олмушдур[4]. Бу һөкмдарларын дөврүндә өлкәнин мәдәни һәјатына, о чүмләдән, тәһсилин вә китаб сәрвәтинин инкишафына рәһбәрлик Рәшидәддинә тапшырылмышды.

---

[1] Мүдрик сөзләр. Б., 1979, с. 60, 132.
[2] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч. 1, с. 347.
[3] АСЕ. Б., 1980, ч. 4. с. 254.
[4] АСЕ. Б., 1984, ч.8, с. 142.

Тарихин ибрәт дәрсләри өјрәдир ки, зәнкин әдәбијјаты олан халгын зәнкин китабханалары да олмалыдыр. Әсрләрин мә'нәви сәрвәтини нәсилләрә чатдырмаг саһәсиндә китабханалар мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Мә'хәзләр бу истигамәтдә Тәбриздә бөјүк иш көрүлдүјүнү тәсдиг едир. Мәсәлән, Газан ханын вә Рәшидәддинин сә'јләри илә Тәбризин чәнуб-гәрбиндә салынмыш Газанијјә шәһәрчијиндә Шафеијјә вә Һәнәфијјә мәдрәсәләри, рәсәдхана, хәстәхана, китабхана вә с. биналар тикилмишди[1]. Бурада «Китаб еви» («Бејтүл-күтүб») вә «Ганун еви» («Бејтүл-ганун») адлы ики дөвләт китабханасы фәалијјәт көстәрирди[2]. Рәшидәддин бу биналарын һамысынын јолларынын кәнарында «үч јүз мин голбудаглы ағач» әкдирмишди. Маһмудабад шәһәриндә дә (Газан хан ислам динини гәбул етдикдән сонра өзүнү Маһмуд адландырмышды) мәдрәсә, хәстәхана, китабхана, китаб е'малатханасы, китаб дүканы вә с. тикилиләр јашыллыгларла әһатә олунмушду. 1651-чи ил зәлзәләсиндән сонра онлардан әсәр-әламәт галмаса да, мәдәни ән'әнәләринин тә'сири чох олмушдур. Үмумијјәтлә, Газан ханын вә Рәшидәддинин әлбир сә'јләри илә «Тәбриз беш дәфә бөјүмүшдү». Тәзә салынмыш шәһәрләрин һәр биринин мәсчиди, мәдрәсәси, китабханасы вә с. тикилиләри варды. Рәшидәддинин тәшәббүсү илә өлкәдә мәдәни һәјат сон дәрәчә јүксәлмишди. Улчајту ханын оғлу Әбу Сәидин анадан олмасы мүнасибәтилә абадлашдырдығы Султанијјә шәһәриндә Рәшидәддин 1000 евдән ибарәт бөјүк бир мәһәллә салдырмыш, мәдрәсә, китабхана, хәстәхана вә с. биналар тикдирмишди...[3]

XIV әсрин әввәлләриндә Тәбризин шимал-гәрбиндә Фәзуллаһ Рәшидәддин «Рәб-и Рәшиди» адлы кичик бир шәһәр салдырмышды. (Алимләримиз «рәб» сөзүнү belә мә'наландырмышлар: јер, мәскән, баһар фәслиндә тикилән бина. Сәнаи, Низами, Сә'ди, Ч. Руми вә башга мүәллифләр дә бу сөзү өз әсәрләриндә һәмин мә'нада ишләтмишләр). Бу шәһәрин ады мәнбәләрдә «Шәһристани-Рәшиди» вә «Рәшидијјә» кими дә гејдә алынмышдыр. АСЕ-дә (Б., 1984, ч. 8, с. 142) верилән мә'лумата көрә, бурада мәдрәсә, рәсәдхана, университет, мүәллимләр еви, хәстәхана, әчзахана, һакимләр еви, 2 мәсчид, 2 китабхана, китаб дүканы, кағыз һазырлајан бина, кағыз сатылан дүкан, гонаг еви, һамам вә с.

---

[1] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 196.

[2] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 83.

[3] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч. 1, с. 104-105; АСЕ, ч. 2, с.71.

әзәмәтли биналар (о ҹүмләдән карвансара, 1500 дүкан, 30 мин јашајыш еви) варды.

Бурадакы 60 миндән чох китабы олан һәр ики китабханаја Иран, Һиндистан, Мисир, Чин, Јунаныстан, Крит вә башга өлкәләрдән кәтирилмиш гијмәтли китаблар топланмышды. Онларын фондунда Азәрбајҹан мүәллифләринин әсәрләринә дә кениш јер верилмишди.

Тәкҹә Ҹәнуби Азәрбајҹанын мүһүм јашајыш јерләриндә һәр ҹүр шәраити олан 67 «Дар үш-шәфа» (хәстәхана) тикилмишди. Рәшидијјәдәки Шәфа еви мүһүм елми-мәдәни мәркәзә чеврилмиш, нәздиндә тиббә вә с. елмләрә даир китаблардан ибарәт зәнкин китабхана јарадылмышды. Бурада Чин, Һиндистан, Сурија вә с. јерләрдән дә'вәт едилмиш 50 һәким — алим чалышырды. (АСЕ. ҹ. 3, с. 340).

Ф. Рәшидәддин ајры-ајры фәалијјәт саһәләринә ујғун олараг Рәшидијјәни мәһәлләләрә бөлмүшдү. Мәһәлләләрин бириндә китаб һазырлајанлар — алимләр, хәттатлар, ҹилдчиләр (мүҹәллидләр), рәссамлар, китаблары гызыл-күмүшју су илә бәзәјәнләр (мүзәһһибләр), баһалы ҹилд чәкәнләр (сәһһафлар), бәрпачылар (мүҹәддидләр), корректорлар (мүсәһһиһләр) ишләјирдиләр. Онларын арасында Һиндистандан, Чиндән, Мисирдән... дә'вәт олунмуш адамлар да варды[1]. Китабчыларын һәрәси өз сәнәтләрини вә биликләрини илдә 10 нәфәрә өјрәдиб тәһвил верирдиләр. Бир нечә илдән сонра онларын сајы јүзләрлә јох, минләрлә һесабланырды.

Бу академија шәһәрҹијиндәки тәһсил очагларынын, елми мүәссисәләрин, мәсҹидләрин дә нәздиндә хејли китабы олан китабханалар варды. Онларын үст-үстә јүз минләрлә китабы олмушдур. Бунларын арасында Рәшидијјә университетинин китабханасы даһа чох сечилирди. Бурада Азәрбајҹан вә Шәрг мүәллифләринин китабларындан, һәмчинин Рәшидәддинин вәгф етдији хејли китабдан башга, онун өзүнүн Иран, Һиндистан, Чин, Мисир, Бизанс вә с. өлкәләрдән кәтиртдији 10 минләрлә әлјазма китабы варды. Онларын бир чоху университетин тәдрис фәнләринә (теолокија, тәбиәтшүнаслыг, фәлсәфә, тарих, астрономија, кеолокија вә с. елмләрә) аид иди. (АСЕ. ҹ. 8, с. 142).

Рәшидијјә университетиндә 450 нәфәр мүәллим — алим дәрс дејирди. Бу тәһсил очағы Азәрбајҹанда илк университетдир. Бура һәр ил Шәрг өлкәләриндән 7 мин тәләбә тәһсил алмаға кәлирди. Мәшһур тарихчи Хандәмирин (1475-1536) јаздығына кәрә, онлар тәбиәтшүнаслығы, фәлсәфәни, тарихи, тәбабәти, астрономијаны,

---

[1] Азәрбајҹан инҹәсәнәти. Б., 1992, с. 83.

мәнтиги, рәссамлығы илаһијјаты вә с. елмәлри өјрәнирдиләр. Бу саһәләрә даир әдәбијјат китабхананын әсас фондуну тәшкил едирди. Һиндистан, Чин, Сурија, Мисир вә с. өлкәләрдән дәрс демәјә дә'вәт едилмиш алим — мүәллимләр дә, тәләбәләр дә китабханадан истифадә етмәк һүгугуна малик идиләр[1].

Рәшидијјәнин һәр ики китабханасында олдуғу кими, бурада да алимләр әдибләр, хәттатлар, мүзәһһибләр, зәркублар, чилдчиләр, миниатүрчүләр вә башга сәнәт адамлары чалышырдылар. Китабхананын кениш мүталиә салону, китаб верән вә алан (абонемент) шө'бәси варды.

Евдә охумаг үчүн алынмыш китаблары бир ајдан чох сахламаг олмазды. Охучулар алдыглары китабларын икигат дәјәриндә китаб киров гојурдулар.

Мә'лумат үчүн дејәк ки, Алп Арсланын (1029-1072) вәзири Низамүлмүлкүн (1017-1092) бир нечә Шәрг шәһәриндә, о чүмләдән Бағдадда Дәчлә чајы кәнарында ачдығы университетин тикилмәсинә 60 мин динар гызыл пул хәрчләнмишди. Мүәллимләрин, мүдәррисләрин (професорларын) вә дикәр ишчиләрин «јүксәк мааш» алмасына бахмајараг, онлара «пулсуз јемәк верилирди». Азәрбајчанлы кәнчләрин дә охудуғу, сонралар бә'зиләринин алим вә китаб мүәллифи кими дәрс дедији бу али тәһсил очағында «тәләбәләр пулсуз охујурдулар»[2]. Бу университетдән фәргли олараг, Азәрбајчанын дүнја шөһрәтли алими вә нүфузлу дөвләт хадими Ф.Рәшидәддинин (1247—1318) Тәбриздә ачдығы илк Азәрбајчан университетиндә — Рәшидијјә университетиндә тәләбәләрдән тәһсил, китаб, палтар, јемәк, мүаличә хәрчи алынмырды. Онларын күтләви тәдбирләри дә пулсуз иди. Бүтүн хәрчләри Ф. Рәшидәддин өзү әлдә етдији кәлирдән өдәјирди. Професор С. Онуллаһи доғру јазыр ки, белә хејирхаһ ән'әнәләр Азәрбајчанда орта әср маарифи вә мәдәнијјәтинин тәрәггисинә бөјүк көмәк етмишдир[3].

Рәшидәддин көркәмли Азәрбајчан һәкими, алими, тарихчиси вә дөвләт хадими олмагла јанашы, бөјүк јениликчи, хејријјәчи вә тәшкилатчы иди. Дөврүнүн танынмыш шәхсијјәтләриндән бири олан Газан ханын вәзири тә'јин едилдији вахтдан вәфатына гәдәр һәјата кечирдији бир сыра мәдәни тәдбирләр она бөјүк нүфуз газандырмышды. Јухарыда садаладығымыз саһәләрин һамысында, хүсусилә, кағыз истеһсалы, китаб сәнәти, китабхана гуручулуғу вә

---

[1] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч. 1, с. 104-106.

[2] *Рәфиг Өздәк.* Түркүн гызыл китабы. II китаб. Б., Јазычы, 1993, с.104.

[3] Дәдәм Горгуд. 1991, № 1, с. 6.

тәһсил саһәсиндә көрдүјү ишләр сонракы нәсилләр үчүн дә өрнәк олмушдур. О, Бағдадда һаким олан оғлу Әлијә јаздығы мәктубда 51 алимә, о чүмләдән Н.Тусинин оғлу Әсиләддинә, Газы Әздәддинә, мәшһур ријазијјатчы Әбдүл Рәззаг Кашијә, мәшһур мусигишүнас Гүтбәддин Ширазијә вә б. зијалылара елми ишләринә көрә мүкафат вермәји төвсијә етмишдир.

Фәзлуллаһ Рәшидәддин тикдирдији китабхана, хәстәхана, әчзахана вә университетин сахланмасы үчүн чәкдији хәрчләрдән башга, Азәрбајчанын Тәбриз, Һәмәдан вә Султанијјә шәһәрләринин кәндләриндә сахлатдырдығы 20 мин тојуғу да хејли әмлакла бирликдә Рәшидијјә әһалисинә хидмәт едән ишчиләрә, о чүмләдән, китабханачылара бағышламышды. Тә'сис етдији китабханалардан биринин тән ортасында өзүнә мәгбәрә тикдирмишди ки, өләндән сонра орада дәфн едилсин...О, Мәһәммәд Түркә көндәрдији вәсијјәтнамәсиндә јазырды ки, мәгбәрәнин сағ вә солунда ики китабхана тикдирмишәм. Мүхтәлиф өлкәләрдән топладығым күлли мигдарда китабдан башга, һәр биринә мин нүсхәдән чох Гуран вәгф етмишәм: гызыл сују илә 400 чилд, Јагутун хәтти илә 90 чилд, Ибн Мүгалләнин хәтти илә 8 чилд, Сүһрәвәрдинин хәтти илә 20 чилд, Әкабирин вә башгаларынын хәтти илә 546 чилд.

Рәшидәддинин тәшкил етдији зәнкин китабханалар Н. Тусинин ачдығы китабханадан сонра өлкәнин икинчи бөјүк елм очағы һесаб едилирди. Онларын һәр биринин фондундакы 60 миндән чох китаб Рәшидәддинин өмрүнүн сонларында 100 минә чатдырылмышды. Демәли, Рәшидијјәдә «бир китабхана»[1] јох, 2 шәһәрчик китабханасы, университетет китабханасы, 2 мәсчид китабханасы, Шәфа еви китабханасы вә с. китабханалар олмушдур. О дөврүн бир чох нүфузлу алими, мәсәлән, тибб, тәбиијјат, фәлсәфә, тарих, фиғһ вә с. елм саһәләриндә нечә-нечә әсәрин мүәллифи олан Рәшидәддинин өзү доггуз ири һәчмли әсәрини, о чүмләдән 24 чилдлик «Әл-асар вәл-әһја» китабыны Рәшидијјәнин ики бөјүк китабханасында јазмышды. Она дүнја шөһрәти газандыран китаблардан бири «Чами әт-тәварих» («Тарихләр топлусу») әсәридир. 1307 вә 1314-чү илләрдә көчүрүлмүш нүсхәләри Единбург университети китабханасында вә Лондонда Крал Асија Чәмијјәтиндә мүһафизә едилир[2].1318-чи илдә көчүрүлмүш нүсхәләрдән бири Истанбулун Топгапы музеји китабханасындадыр[3]. Јахын вә Орта Шәргдә јени-

---

[1] *А. Хәләфов.* Азәрбајчанда китабхана ишинин тарихиндән. Б., 1986, с. 27.

[2] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 85-86.

[3] АСЕ. Б., 1986, ч. 9, с. 314.

јени әсәрләрин јазылмасына вә јајылмасына зәмин јаратмыш «Чами әт-тәварих» һаггында Әбүлгасым Кашани (?-1338) јазмышдыр ки, Ф. Рәшидәддин бу әсәри Улчајту Султан Мәһәммәдә тәгдим едәркән Улчајту хан ону һеч бир падшаһын һеч кәсә вермәдији ән гијмәтли һәдијјәләрлә мүкафатландырмышды[1].

Бу фундаментал чохчилдли китаб мүәллифин өз дөврүндә вә сонралар онларча хәттат тәрәфиндән көчүрүлүб Шәрг өлкәләринә көндәрилмишди ки, китабханаларда вә тәһсил очагларында ондан истифадә едилсин[2]. Академик Әбдүлкәрим Әлизадә (1906-1979) Ф. Рәшидәддинин «Чами әт-тәварих» әсәринин дүнја (Дашкәнд, Истанбул, СПБ, Теһран, Парис, Британија, Русија ЕА Шәргшүнаслыг Институту) музеј вә китабханаларында мүһафизә олунан 7 әлјазма нүсхәсиндән истифадә едәрәк 1957-чи илдә үчүнчү чилдин там, 1965, 1968-чи илләрдә исә биринчи вә икинчи чилдләрин мүәјјән һиссәләринин елми-тәнгиди мәтнини чап етдирмишдир[3]. Китабын бә'зи чилдләри Москвада да чап едилмишдир (1946, 1952, 1965, 1980). Јүзләрлә бу кими әсәрин үзүнү көчүрмүш мәшһур Азәрбајчан хәттатларынын да адыны тарих өз сәһифәләриндә јашатмагдадыр: Маһмуд Сәрраф, Сејид Һејдәр, Мирзә Сә'дәддин, Сәфәр Тәбризи, Абдулла Сејрәфи, Мир Әли вә башгалары[4].

Азәрбајчан тарихиндә зәлзәләдән, јанғындан, мүһарибәдән бир чох китабхананын зәрәр чәкдији, јахуд тамам мәһв едилдији һаллар да аз олмамышдыр. Зәлзәләјә гаршы сипәр чәкмәк мәгсәдилә Рәшидәддин ән мүһүм имарәтләри, о чүмләдән, китабхананы мөһкәм өзүл үзәриндә тикдирмишди. Китаб сәрвәтини горумаг үчүн Рәшидәддин даһа башга әлверишли үсул да дүшүнүб тапмышды; о, өз һимајәсиндәки хәттатлара ән зәрури китабларын үзүнү дәфәләрлә көчүртдүрүб өлкәнин башга китабханаларына көндәрәрди ки, тәбии фәлакәтләр вахты халгын китаб сәрвәти итиб батмасын.

Азәрбајчан вә Шәрг китаб мәдәнијјәти тархиндә Рәшидәддинин ады илә бағлы олан јениликләрдән бири дә будур ки, о дөврә гәдәр рәссамларын китаб үзәриндә иши «тибб, һәндәсә, нүчумла әлагәдар олан аләтләрин тәсвириндән ибарәт иди». XIII әсрин ахырларындан башлајараг Рәшидәддинин шәхси тәшәббүсү вә

---

[1] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 188

[2] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1991, с. 83-84.

[3] *Ф. Рашид-ад-дин.* Джами ат-таварих. Б., 1957, изд. АН Азерб. т. 3, с. 2-3; АСЕ. Б., 1984, ч. 4, с. 170.

[4] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч. 1, с. 108.

сә'јләри илә рәссамлар китабчылыг ишинә чәлб едилмишләр[1]. Бу јениликдән сонра Азәрбајчан рәссамларынын китаблара хүсуси көзәллик вермәси Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринә дә сүр'әтлә јајылмыш, тәкчә әсәрләрин мәзмунуна дејил, алычы вә охучу зөвгүнә дә мүсбәт тә'сир көстәрмишди.

Хаинләрин һәсәд, хәјанәт вә јалан мә'луматлары нәтичәсиндә Улчајту ханы зәһәрләјиб өлдүрмәкдә мүгәссир билинәрәк 71 јашлы Рәшидәддинин (кичик оғлу илә бирликдә) өлүмүнә фәрман вериләндән сонра онун мәктәби, китабханасы, китаб е'малатханасы, хәстәханасы... дағыдылмыш, авадандлығы гарәт едилмишдир[2]. Гијмәтли китабларын бир гисми јандырылмыш, бир гисми оғурланмыш, бә'зиләри «иткин» дүшмүш, бир гәдәри Иран, Инкилтәрә... китабханаларына дашынмышдыр. Мүдрик алим вә дөвләт хадиминин өлүмүндән сонра китаб мәдәнијјәтиндә вә дикәр мә'нәви тәрәгги саһәләриндә 10 ил (1318-1327) дурғунлуг, фасилә һөкм сүрмүшдүр.

Һәгигәтин бәрпасындан сонра Азәрбајчан алиминин өлмәз хидмәтләри јүзләрлә мәгалә вә китабларда јенидән ишыгландырылмышдыр. Рәшидәддинә һәср едилмиш бејнәлхалг конгресдә дә (Теһран-Тәбриз, 1969) онун көрдүјү ишләр вә јаздығы әсәрләр јүксәк гијмәтләндирилмишдир[3].

Рәшидәддинин оғуллары да хејли фајдалы ишләр көрмүшләр. «Онлардан 10 нәфәри Рум, Исфаһан, Шираз, Әрдәбил, Бағдад, Күрчүстан кими јерләрдә һаким идиләр»[4]. Бу мүдрик ағыл вә дәрин билик саһибләри јазычылары, алимләри, хәттатлары, чилдчиләри вә башга китаб сәнәти адамларыны һимајә етмәклә Шәрг (о чүмләдән Азәрбајчан) мәдәнијјәтини әввәлкиндән даһа јүксәк зирвәләрә галдырмаға чалышмышлар. Биринин хидмәтләри үзәриндә мүхтәсәр дә олса, дајанаг.

* * *

Гијасәддин Рәшиди (?-1336) илк тәһсилини атасы Рәшидәддиндән (о да алим атасы Имадүддөвлә Әбүлхејир Һәмәданлыдан) алмыш, бир сыра елмләри вә фәнләри мүәкммәл өјрәнмишди. Атасы кими «сәлис дилә, ајдын данышыға, көзәл хисләтә, хош

---

[1] Орада, с. 106-107.

[2] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 85.

[3] Азәрбајчан, 1996, 11 јанвар, с. 3

[4] Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар. Б., 1989, с. 176.

тәриһәјә (дәрин билијә, ағыла—*И.З.*), пак үрәјә вә ити зеһнә малик» зијалы кими танынмышдыр[1]. О, Султан Әбу Сәид Баһадыр ханын вәзири олмуш (1327-1336)[2], атасынын вәфатындан сонра дағыдылмыш бүтүн тикилиләри (китабхана, е'малатхана, хәстәхана вә с.) јенидән бәрпа етдирмишдир. Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән хејли китаб кәтирдиб, китабханалары вә дикәр елми-мәдәни мәркәзләри әввәлки вәзијјәтдә истифадәјә вермишди. Тәбризин Гијас мәһәлләсиндә «Гијасијјә» мәдрәсәсинин вә китабханасынын, «Гијасабад» гәсәбәсинин (индики ады: Хамнә) әсасыны гојмушдур. Јени мәктәбләр, китабханалар ачмыш, китаб сәнәти адамларыны һимајә етмишдир. «Гијасәддинин һәмсөһбәти вә муниси» Газы Әзүдәддин һәрәси бир елмин инчәликләриндән хәбәр верән үч мүһүм әсәрини, досту Мәһәммәд Нахчывани «Сипаһүл-әчәм» әсәрини, Гүтбәддин Рази ики әсәрини, Һәмдулла Гәзвини «Тарихе-гозиде» китабыны, Әвһәди Марағалы «Чами-Чәм» мәснәвисини... Гијасәддинин адына јазмышлар[3]. Онун шәхси тапшырығы илә Мәһәммәд Нахчыванинин фарс дилиндә јаздығы ики һиссәдән, үч китабдан ибарәт «Дәрәчәләрин тә'јин едилмәсиндә катибләр үчүн көстәриш» әсәринин дә Москва чапы[4] бу күн дүнја тарихчиләринин тез-тез мүрачиәт етдији ән е'тибарлы мәнбәләрдәндир.

Гијасәддинин ады илә бағлы белә фактлар көстәрир ки, о, гыса мүддәт әрзиндә мәдәнијјәт саһәсиндә мө'чүзәләр јаратмышды. Атасынын дөврүндә олдуғу кими, онун вәзирлији дөврүндә дә надир миниатүрләрлә бәзәдилмиш минләрлә китаб һәјата вәсигә алмышды. Мәсәлән, Гијасәддин дөврүндә Тәбриздә һазырланмыш вә надир миниатүрләринә көрә Јахын вә Орта Шәрг әдәбијјатынын «шаһ әсәрләриндән сајылан [...] Бөјүк Тәбриз «Шаһнамә»си әсәринин миниатүрләри Авропа вә Американын бир чох музеј вә китабханаларында, һәмчинин шәхси коллексијаларда сахланылыр». Гијасәддинин һазырлатдырдығы һәмин әсәрләрдән көтүрүлүб мүхтәлиф чап китабларына салынмыш миниатүрләрин 50-дән чоху бу күн бүтүн дүнјајада мәшһурдур[5]. Она парлаг улдуз нәзәрилә баханларын вә һәсәд апаранларын сајы минләрлә иди. «Һөрмәт

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 68.

[2] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 85; Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар. Б., 1989, с. 176.

[3] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 69.

[4] Дастур ал-катиб та'йин ал-маратиб. (Критический текст, предисловие и указатели А.А. Али-заде). М., т. 1, кн. 1, 1964; кн. 2, 1971; т. 2, 1976.

[5] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 85.

саһиби олан чох иззәтли вәзир»ин атасы кими бөһтан торуна салыныб өлдүрүлмәсиндән (3 мај 1336) сарсылан адамларын она јаздыглары ше'рләри бир јерә топламаг мүмкүн олсајды, галын бир чилд алынарды. Бу ше'рләрдә онун вахтсыз өлүмү Азәрбајчан халгына вә мәдәнијјәтинә үз вермиш ағыр итки кими гијмәтләндирилир.

Е'дам едиләндән сонра онун мејидинә ишкәнчә вермәкдән, мин бир әзијјәтлә зәнкинләшдирдији китабханалары, е'малатханалары дағытмагдан, әмлакыны талан етмәкдән һәзз алан мәдәнијјәт дүшмәнләри «әлләрини низә башына тахыб Шираз шәһәринә апармышлар. Газы Әзүдәддин Ичи бу мүнасибәтлә бир гәсидәдә демишдир ки, вахт кәләчәк, о хејирхаһ әлләр вә әмәлләр саһибинин әсл гијмәти вериләчәк вә абидәси өпүләчәк.[1]

Рәшидәддинин фачиәли өлүмүндән сонра Азәрбајчан мәдәнијјәти (о чүмләдән хәттатлыг, рәссамлыг, китабхана гуручулуғу) 10 ил (Гијасәддинин вәзирлијинә гәдәр), оғлу Гијасәддинин өлүмүндән сонра исә 20 ил дурғунлуг вә тәнәззүл дөврү кечирмишдир. Көзәл хәттат, әдәбијјат вә инчәсәнәт һимајәчиси олан Султан Үвејсин һакимијјәти дөврүндә (1356-1374) бу керилик тәрәгги илә әвәз едилмишдир. Дағыдылмыш китабханаларын, е'малатханаларын... јенидән бәрпа едилиб ишә салынмасындан сонра «китаб сәнәтинин инкишафында бир дирчәлмә» јаранмышды.[2]

* * *

Султан Үвејслә бир әсрдә јашамыш көркәмли Азәрбајчан јазычы вә алимләриндән бири Рами Тәбризидир (?-1392). О, 29 ил сәјаһәт едиб дүнјаны кәзмиш, чохлу китаб охумуш, мүәллифләрлә көрүшмүш, китабханаларла таныш олмушдур. XIII әсрин 90-чы илләриндән XIV әсрин 90-чы илләринә гәдәр јашадығы күман едилир. О, бир мүддәт Чәнуби Азәрбајчанда һакимлик едән, елм, әдәбијјат, инчәсәнәт вә мәдәнијјәт адамларынын јахын досту кими танынан Султан Үвејсин сарајында јазыб јаратмыш вә сарај китабханасындан кен-бол истифадә етмишдир.

Низами Мәһәррәмов јазыр[3] ки, Шәрәфәддин һәсән бин Мәһәммәд Рами Тәбризи бүтүн Азәрбајчанын вә Гәрби Иранын, өмрүнүн сонларында исә Ирагын[4] «Мәлик үш-шүәрасы» ләгәбинә

---

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 68-69.

[2] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 85, 88.

[3] Китаблар аләминдә, 1989, № 1, с. 11-13.

[4] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 427.

лајиг көрүлмүшдү. XV әсрин Орта Асија тәзкирәчиси Дөвләтшаһ Сәмәргәнди ону «кениш билијә малик мүдрик бир адам вә устад алим» адландырмышдыр.

О заман Орта Асија шаири вә алими Рәшидәддин Вәтватын (1088-1182) әсәрләри Азәрбајҹанда вә бүтүн Шәргдә кениш јајылмышды. Әсәрләри «күнәш кими нур сачан», һәр сөзү «јагута, гызыла» бәнзәјән Вәтватын[1] «Һәдајиг үс-сеһр» («Сеһр бағлары») китабы әсасында Рами Тәбризи поетика елминә даир «Һәдајиг үл-һәгајиг» («Һәгигәтләр бағы») адлы әсәр јазмышдыр[2]. Азәрбајҹан шаири вә алими бу әһатәли «әсәриндә поетиканын мүһүм анлајышларыны шәрһ вә изаһ етмишдир»[3]. О заман белә мүкәммәл китаблара тәкҹә әдәби аләмдә јох, китабханаларда да бөјүк еһтијаҹ варды. Бу китабын јазылма сәбәби һаггында онун мүгәддимәсиндә мүәллиф јазыр ки, Султан Үвејсин сарајында әдәбијјат, инҹәсәнәт вә елм адамларыны бирләшдирән мәҹлис варды. Тез-тез бурада китаб мүзакирәләри кечиләрди. «Бир күн Султан Үвејсин мәҹлисиндә Рәшидәддин Вәтватдан сөһбәт дүшдү...Султан бујурду ки, онун «Һәдајиг үс-сеһр» әсәри чох мүхтәсәр јазылмышдыр, онун шәрһә вә изаһа еһтијачы вардыр. Султан көстәриш верди ки, бу ишә башлајым...» Бу хејир-дуанын вә кәркин әмәјин нәтиҹәсиндә әрәб, фарс вә түрк поезијасында ишләдилән бәдии ифадә вә тә'сир васитәләринин шәрһинә һәср едилмиш ики һиссәдән, 60 фәсилдән ибарәт китаб («Һәдајиг үл-һәгајиг») мејдана кәлди. Биринҹи китаб 50, икинҹи китаб 10 фәсилдән ибарәтдир.

Рами Тәбризинин мәшһур әсәрләриндән бири дә 19 фәсилдән ибарәт «Әнис үл-үшшаг» («Ашигләр һәмсөһбәти») рисаләсидир. 1875-ҹи илдә Парисдә нәшр олунуб. Һәр ики китаб Султан Үвејсин сарајында јазылмыш вә она итһаф едилмишдир. Бир чох фәсилләр сарај китабханасында јазылмышдыр. Рамијә гәдәр фарс дилиндә бу шивәдә (бу гәдәр көзәл—*И.З.*) китаб јазылмамышдыр[4].

Шаирин Диваны вә дикәр әсәрләри дә олмушдур ки, һәләлик итдији күман едилир. Һәмин Дивандан мүхтәлиф тәзкирә китабларына салынмыш бә'зи гәзәлләр мә'лумдур. Әлјазма китабларындан Султан Үвејсә һәср етдији «Он фәсил» мәснәвиси Теһранда Әбдүл Һүсејн Бәјат китабханасында, «Бәдаје үс-сәнаје» («Бәдии сәнәтләр») әсәринин исә һәләлик јеканә сајылан бир

[1] *Хагани Ширвани.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1987, с. 392-395.

[2] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 427.

[3] *М. Гулијева.* Классик Шәрг поетикасы. Б., 1991, с. 14.

[4] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 427.

нүсхәси Теһран университетинин китабханасында сахланылыр. Һәмин әсәрләрлә јанашы, Рами Тәбризинин «Һәдајиг үл-һәгајиг», «Әнис үл-үшшаг» әсәрләринин әлјазма нүсхәләри узун мүддәт Азәрбајҹан вә Шәрг халглары китабханаларында ән чох охунан китаблардан олмушдур. Һәр ики китабын әлјазма вә чап нүсхәләри бу күн дә дүнја китабхана вә музејләрини бәзәмәкдәдир. Азәрбајҹан ЕА РӘИ китабханасында бу ики әсәрин једди әлјазма нүсхәси вардыр.

* * *

Орта әср Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә елә шәхсијјәтләр олмушдур ки, онлары танымадан һәмин дөврүн дәгиг елми гијмәтини вермәк олмаз. Елми, әдәби, фәлсәфи фикрин үфүгләрини кенишләндирән дүнја шөһрәтли шаир вә алим Шејх Маһмуд Әбдүлкәрим оғлу Шәбүстәри (1287-1320) белә бир сима иди. О, мүкәммәл тәһсил көрмүш, Аристотел, Платон, Ибн Сина вә башга философларын әсәрләрини диггәтлә охумушду. Мисир, Сурија, Ираг вә с. өлкәләри сәјаһәт етмиш, алимләрдән, китаблардан, китабханалардан өјрәндији биликләрин көмәјилә фәлсәфә, мәнтиг, етика, психолокија, астрономија, минеролокија, анатомија вә с. елмләри дәриндән өјрәнмишди. Суфилик, зәрдүштилик бүтпәрәстлик, христианлыг, ислам вә с. дин вә ҹәрәјанлара даир хејли китаб охујуб онлары тәһлил етмишдир[1]. Онун нәсрлә вә нәзмлә әсәрләри бунлардыр: «Һәггүл-јәгин» («Аләмләрин дәркиндә јәгин һәгигәтләр»), «Миратүл-мүһәггигин» («Һәгигәт ахтаранларын күзкүсү»), «Шаһиднамә», «Сәадәтнамә», «Күлшәни-раз» («Сирләр күлшәни») вә с[2].

Ш.М. Шәбүстәрини тәкҹә Азәрбајҹана вә Шәргә јох, дүнја охуҹуларына таныдан вә севдирән «Күлшәни-раз» фәлсәфи әсәри олмушдур[3]. Гурбанәли Мәммәдзадә һәмин китабын алты әлјазма нүсхәси әсасында һазырланмыш елми-тәнгиди мәтнинә јаздығы «Мүгәддимә»дә[4] гејд едир ки, XIII-XIV әсрләрдә тәсәввүф фәлсәфәсини елми шәклә салмаг, мүхтәлиф суфи тәригәтләрин нәзәријјәләрини үмумиләшдириб ваһид бир нәзәријјә бајрағы алтында бирләшдирмәк, ән зәрури фәлсәфи истилаһларын дүзкүн изаһыны (тәһлилини) вермәк елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндә

[1] АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с. 497.

[2] Орада; Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 197

[3] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 197-212.

[4] *Ш.М. Шәбустәри.* Күлшәни-раз. Б., Елм, 1972, с. 3-26.

чалышан алимлəрин иши олса да, бу саһəдə фикир аjдынлығы jарада билəн əсəрлəр демəк олар ки, jox иди. Хорасанын мəшһур алими вə шаири Əмир Һүсеjн Һəрəви мүнагишəлəрə сəбəб олан бир сыра суаллары аjдынлашдырмаг мəгсəдилə 1317-чи илдə Шəбүстəриjə мəнзум мəктубла мүрачиəт етмишдир. Шəбүстəринин бу суаллара ше'рлə вердиjи чаваблар бөjүк марағa сəбəб олдуғуна көрə, мүəллиф сонралар мүасирлəринин хаһиши илə онлары кенишлəндириб «Сирлəр күлшəни» поемасыны jаратмышдыр. Шəбүстəринин суаллара вердиjи jығчам «чавабларын һамысы 993 беjтдир»[1].

«Китабын jазылмасынын сəбəби»ни мүəллиф охучуjа белə ачыглаjыр: һəjатын бир чох проблем мəсəлəлəринə даир суаллара елми-фəлсəфи чаваблар вериб jаздығым китабын «Сирлəр-күлшəни» гоjдум адыны», гырдым наданларын тəрс инадыны. «Сирлəр-күлшəни»ни охудугча сəн, суалдан-суала адлаjа билсəн, о сəни «гуртарар шəкдəн, шүбһəдəн». Билəрсəн елм нəдир? Һəгигəт нəдир? Елми һəгигəтə хəjанəт нəдир? Шаири, алими нəдир севдирəн? «Тəфəккүр деjилəн нə шеjдир керəн? Фикрин əввəлинин нишаны нəдир? Фикрин ахырынын үнваны нəдир?.. Бу сөзлəр мə'надан, һалдан нишандыр, һəр суал бир сынаг, бир имтаһандыр».[2]

Азəрбаjчандан узагларда да дəфəлəрлə үзү көчүрүлүб jаjылан, мүхтəлиф диллəрə тəрчүмə едилəн бу əсəрə бир чох мəшһур алимлəр шəрһлəр jазмагла онун шөһрəтини вə идеjаларыны дүнjаjа jаjмышлар.

Британиjа музеjиндə бу китабын XIV əсрдə, һəмчинин 1472 вə 1473-чү иллəрдə үзү көчүрүлмүш үч нүсхəси, Азəрбаjчан ЕА РƏИ хəзинəсиндə XV əсрдə вə сонракы əсрлəрдə көчүрүлмүш 6 əлjазмасы, Өзбəкистан ЕА Шəргшүнаслыг Институту Китабханасында XVI-XIX əсрлəрин jадикары саjылан 17 əлjазмасы, С. Шедрин адына СПБ китабханасында XVI вə XVIII əсрлəрдə көчүрүлмүш 2 əлjазмасы, Тачикистан ЕА Шəргшүнаслыг Институту Китабханасында XV-XIX əсрлəрдə көчүрүлмүш 6 нүсхəси вардыр[3]. М. Тəрбиjəт jазыр ки, Иран китабханаларында да əсəрин вə она jазылан шəрһлəрин бир чох нүсхəлəри мүһафизə едилир.

Јүксəк зөвг саһиблəриндəн Шеjх Əлван Ширази адлы бир шаир «Күлшəни-раз» поемасыны 1425-чи илдə Азəрбаjчан-түрк дилинə

---

[1] *М. Тəрбиjəт.* Көстəрилəн китаб, с. 194.

[2] Һикмəт хəзинəси. Б., 1992, с. 198, 199, 211.

[3] *Ш.М. Шəбустəри.* Көстəрилəн китаб, с. 7-11.

нəзмлə тəрчүмə етмишдир[1]. Бу тəрчүмəнин үзү көчүрүлүб Азəрбајчанда вə дикəр Шəрг өлкəлəриндə јајылдыгдан сонра онун нүсхəлəрини јенидəн чохалтмаг еһтијачы јаранмышды. Һəмин китабын 1425-чи ил тəрчүмəсинин 1466-чы илдə үзү көчүрүлмүш бир нүсхəсинин М. Тəрбијəтин шəхси китабханасында олмасы факты көстəрир ки, «Күлшəни-раз» Азəрбајчан дилиндə дə чох охунан вə чох јајылан китаблардан бири олмушдур.

«Күлшəни-раз»ы охујанлар вə шəрһ едəнлəр е'тираф етмишлəр ки:

Керчəклик һаггында чох əсəрлəр вар алəмдə,
Инчəликдə дејилдир Күлшəн кими бири дə.
Арифлəрин сајы чох олса да һəр заманда,
Шејх Маһмуд тəк олмамыш һеч бир кимсə ирфанда.
Һарда тапарсан Күлшəн кими əсəр фəрəһли,
Онда мə'на күллəри ачылыр ал рəнкли[2].

Ә. Чами бу əсəри охујуб валеһ олмуш, ону тəһлил етмəк истəмишдир. Лакин Шүчаəддин Кəрбалинин Тəбриздə јаздығы мүкəммəл шəрһи охујандан сонра бу фикирдəн əл чəкмишдир[3].

«Күлшəни-раз»ла əлагəдар белə фикирлəрин сајы јүзлəрчəдир. Шəбүстəри өз сағлығында онларын бир чохундан хəбəрдар олса да, о, əсəри вə өзү һаггында јекдил рə'јдəн даһа чох, јарадычылығындан тə'сирлəндији көркəмли фарс-тачик шаири Фəридəддин Әттарын (тəгр. 1119—?) əдəби ирсини, о чүмлəдəн, «Әсрарнамə»сини јүксəк гијмəтлəндирмишдир. Әсəрлəриндə елмин, əдəбијјатын, һəјатын бир чох кизли сирлəрини мəһарəтлə ачдығына көрə Әттарын устадлығыны «Күлшəни-раз»да тəгдир етмишдир: «Јүз əср кечсə дə, кəлмəз бир Әттар». Мəним кими шаирлəр нə гəдəр јахшы əсəрлəр јазсалар да, онларын тəравəти «Әттар дүканынын чатмаз əтринə»[4].

«Күлшəни-раз»ын Азəрбајчан дилиндə тəрчүмəсинин ардынча «Әсрарнамə»нин 1478-чи илдə Әһмəди тəрəфиндəн едилмиш тəрчүмəси ана дилиндə јени əсəрлəрин тəрчүмəсинə вə јазылмасына күчлү тəкан вермишдир. Һəмин китабын Азəрбајчан дилинə тəрчүмəсинин ики əлјазмасы РӘИ-дəдир[5]. Бундан əлавə,

---

[1] Әдəбијјат гəзети. 1992, 28 август, № 35, с. 6.

[2] *М. Тəрбијəт.* Көстəрилəн китаб, с. 195.

[3] Орада.

[4] Һикмəт хəзинəси. Б., 1992, с. 199.

[5] АСЕ. Б, 1980, ч. 4, с. 237.

Братислав университети китабханасындакы Шәрг әлјазма китабларынын арасында Әһмәдинин түрк (Азәрбајҹан) дилиндә јаздығы, лакин индијә гәдәр диггәтдән јајынмыш «Искәндәрнамә» китабынын да нәфис вә мүкәммәл әлјазмасы сахланылыр[1]. Онлар бу күн дә ана дилли тәрҹүмә мәктәбинин илк мүкәммәл дәрсликләридир.

Мәһсүн Нағыјевин бир мәгаләсиндә дејилир ки, «Күлшәни-раз» јарандығы чағдан Авропа шәргшүнасларынын да диггәтини ҹәлб етмиш вә о алманҹа тәрҹүмәси илә бирликдә 1838-ҹи илдә Лејпсигдә чап олунмушдур[2].

Гурбанәли Мәммәдзадәнин јаздығы «Мүгәддимә»дә дејилир ки, «Күлшәни-раз» китабына күчлү марағын нәтиҹәси олараг XIX әсрин 30-ҹу илләриндән бәри бу даһијанә әсәр мүхтәлиф өлкәләрдә дәфәләрлә нәшр едилмишдир: 1243 (1837)-ҹү илдә Вјанада, 1279 (1862)-ҹи илдә Тәбриздә, 1287 (1870)-ҹи илдә Истанбулда, 1300 (1882)-ҹү илдә Бомбејдә, 1326 (1908)-ҹы илдә Бухарада, 1335 (1916)-ҹи илдә Дашкәнддә, 1333 (1953)-ҹү илдә Ширазда, 1337 (1957)-ҹи илдә Теһранда, 1972, 1977-ҹи илләрдә Бакыда вә с. шәһәрләрдә ишыг үзү көрән «Күлшәни-раз»[3] өзүнүн әлјазмалары, чап нүсхәләри вә чохсајлы шәрһләри илә бирликдә бу күн дә дүнја охуҹуларынын, әдәби вә елми иҹтимаијјәтин диггәт мәркәзиндәдир.

Шәбүстәри бу әсәрдә елми-нәзәри мәсәләләрлә јанашы, сөз азадлығы, китаб боллуғу, камил инсан, мүкәммәл тәһсил, јазычы вә заман, мүталиә вә ҹәмијјәт вә с. әлагәдар проблемләрин гарпысына ачар салмыш, өзүнә гәдәрки бир сыра јанлыш вә дар ҹәрчивәли фикирләрә ҹәсарәтли дүзәлишләр едәрәк тәкҹә өз әсрини јох, сонракы әсрләри дә силкәләјиб һәрәкәтә кәтирмишдир. Әсәр боју онун суаллары да, ҹаваблары да дүшүндүрүҹүдүр.

Р. Азадә доғру јазыр ки, Нәиминин «Ҹавиданнамә», «Мәһәббәтнамә» вә б. мүәллифләрин бу типли китабларында олдуғу кими, «Күлшәни-раз»да да «тәмсил, јахуд мәсәл вә һекајәләр јохдур», мәсәләнин гојулушу вә һәлли «ики һалгадан ибарәтдир — шаир вә охуҹу»[4], јахуд, китаб вә заман. Бу о демәкдир ки, јазычы нәдән јазмалыдыр вә неҹә јазмалыдыр? Нә үчүн јазмалыдыр вә кимин үчүн јазмалыдыр? Охуҹу нәји, неҹә вә нә үчүн охумалыдыр? Бу кими бәшәри суалларла әлагәдар олараг Шәбүстәри охуҹуја

---

[1] Дивар тәгвими. Б., 1967, 9 сентјабр вәрәгинин арха үзү.

[2] Әдәбијјат гәзети, 1992, 28 август, № 35, с. 6.

[3] *Ш.М. Шәбустәри.* Күлшәни-раз. Б., Елм, 1972, с. 11-12.

[4] *Р. Азадә.* Азәрбајҹан епик ше'ринин инкишаф јоллары. Б., 1975, с. 128.

төвсијә[1] едир ки, мәддаһларын, тәглидчиләрин, јалан јазанларын тә'сири алтына дүшмүсәнсә, тезликлә онларын сөз «сарајындан чых», «камиллијә» доғру инамлы аддымлар ат. Наданлыг тозуну чырп әмәлиндән, гој јахшы китаблар тутсун әлиндән!

* * *

Марағалы Әвһәди (1274-1338) Азәрбајчанын мәшһур шаири, мүтәфәккири вә сәјјаһыдыр. Азәрбајчаны, Ираны, әрәб өлкәләрини кәзмиш, 20 илә гәдәр Исфаһанда, 1332-чи илдән сонра Марағада јашамышдыр. Д. Сәмәргәндинин вә башга мүәллифләрин мә'луматына көрә 15 мин бејтлик Диваны, Н. Тусијә һәср етдији мин бејтә јахын «Дәһнамә» (1306-1307) поемасы, Сәнаинин «Һәдигәт ул-һәгаит» («Һәгигәт бағлары») әсәринин тә'сирилә јаздығы беш мин бејтлик «Чами-Чәм» (1334) мәснәвиси илә танынмышдыр. Әсәрләриндә мә'нәви сафлыға чағырыш руһу, әмәјә, елм вә мәдәнијјәтә мүтәрәгги мүнасибәт һакимдир. Птолемеј, Фәраби, Бируни, Ибн Сина, Бәһмәнјар, Фирдовси, Сә'ди, Низами, Хагани, Туси вә б. фикир нәһәнкләринин китабларыны дөнә-дөнә охумуш, онлара шәхси китабханасынын шаһ әсәрләри кими мүрачиәт етмишдир. Дүнјаны ән чох сәјаһәт етмиш Азәрбајчан китаблары сырасыннда онун да әсәрләри фәхри јерләрдән бирини тутур.

«Чами-Чәм» («Чәмшидин чамы») поемасынын бир јериндә дејилир[2] ки, дүнјанын ән јахшы китабларындан чох мәтләбләри охујуб «билмәсә инсан», јүз ил јашаса да «галачаг надан». Лакин «өмрүнү камала, елмә» сәрф едәнләр, һагга доғру кедәнләр һәм әдаләтли олар, һәм дә биликли. Чәкмәз мәсләкиндән бирчә ан да әл, едәр үрәјини бу јолда мәш'әл.

Бөјүк шаир өз әсәринә «Чами-Чәм» ады вермәсинин «сәбәбини изаһ едәрәк јазыр ки, Чәмшидин мәшһур әфсанәви чамы кими бу әсәр дә охучулара бүтүн дүнјаны» көстәрәчәк (М. Гулузадә). Онлара дүнјанын јахшы ишләриндән фајдаланмағы, пис ишләриндән нәтичә чыхармағы өјрәдәчәк.

Әвһәди өзүнә гәдәрки классикләр кими төвсијә[3] едир ки, әзиз охучу, «Сән анчаг өјрәнмәклә учаларсан», билик јарышында зәфәр чаларсан. Шаир бунунла охучуја демәк истәјир ки, билијин

---

[1] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 198, 202, 205, 206, 207.

[2] Орада, с. 217.

[3] Мүдрик сөзләр. Б., 1979, с. 103.

натамамдырса оху, тамамла; һәр сөзү, әсәри чалыш дүз анла! Елм фикир сапына инчиләр дүзәр, «јарымчыг биликдән»[1] һәзәр, әлһзәр.

Шаир бу күн дә классик мүасиримиз кими бизи елмә, билијә, охујуб өјрәнмәјә сәсләјир:

Елмин бајрағыны галдыр көјләрә,
О сәни галдырсын ән јүксәкләрә[2].

Шаир әсәрин бир јериндә хатырладыр ки, јени кәндләр, шәһәрләр салынанда елм вә мәдәнијјәт очагларынын да хидмәт радиусу нәзәрә алынмалыдыр. Мәсчид, һамам, су хәтти, базар вә с. тикилиләр кими, мәдәни очаглар да (мәктәб, китабхана, китаб дүканы вә с.) «Мәркәздән олмасын кәрәк кәнарда».[3]

Әһвәди јазыр[4] ки, елми һәм мүасир, һәм дә классик әсәрләрдән өјрәнмәк лазымдыр. Китабдан кен дүшсә бир кимсә әкәр, бүтүн өмрү боју әзијјәт чәкәр.

Бизчә, мүтәфәккир шаир Ф. Рәшидәддин вә оғлу Гијасәддинин вәзирлији дөврүндә китаб, китабхана, хәттатлыг вә с. мәдәни тәрәгги саһәләриндә көрүлмүш ишләрдән вәчдә кәлмәсәјди, «Чами-Чәм» әсәрини Гијасәддин Рәшидијә һәср едиб хидмәтләрини өрнәк көстәрмәзди. Ејни фикри Н. Тусијә һәср етдији «Дәһнамә» поемасы һаггында да демәк олар.

Онун ше'рләр Диваны да јүксәк мәзијјәтләри илә сечилән јахшы китаблардан биридир. Чами «Нәфахатүл-үнс» адлы әсәриндә јазмышдыр ки, Әвһәдинин «ше'р Диваны чох ләтиф, тәрчиләри (дөндәрмәләри—*И.З.)* марағлы, мәснәвиси һәгиги вә елми» наилијјәтләри үстүн тутан бир китабдыр[5].

Бир чох Азәрбајчан зијалылары, о чүмләдән һүруфиләр дә Әвһәдинин әсәрләрини вә идејаларыны рәғбәтлә гаршыламыш вә јајмаға чалышмышлар. Онун ағлын вә «Үрәјин тәсдиг етмәдији нә варса, һечдир» мәзмунлу вә фәлсәфи суалларла долу бир ше'рини Нәсиминин тәрчүмә» вә бә'зи јерләрини әсәрләриндә «тәкрар етмәси» дә бу фикрә ајдынлыг кәтирән сүбутлардан биридир. Академик һ. Араслыја көрә, Әвһәдинин гәсидәсиндә өз идејаларына

---

[1] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ч. 3, с. 228.

[2] Әвһәди Марағалы. Чами-Чәм. Б., 1970, с. 38.

[3] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ч. 3, с. 213

[4] Орада, с. 225, 227.

[5] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с. 127.

јахынлыг көрән Нәсими XIV әсрин ахырларында ону фарс дилиндән Азәрбајҹан дилинә чевирмәклә мүкәммәл «тәрҹүмәнин илк нүмунәсини вермишдир»[1]. Сон илләрдә мә'лум олмушдур ки, Нәсимидән бир нечә ил әввәл әрәб вә фарс дилләриндән Азәрбајҹан дилинә нәзмлә вә нәсрлә илк уғурлу тәрҹүмәләри Мустафа Зәрир етмишдир.

Әвһәдинин дикәр әсәрләриндә дә китаб вә мүталиәнин фајдалары илә әлагәдар тутарлы фикирләр чохдур. Әдиб өјрәдир ки, инсан ҹәмијјәтинин кечмиши, бу күнү, кәләҹәји илә бағлы сирләри өјрәниб дәрк етмәк, пис әмәлләри тәркитмәк үчүн ниҹат јолуну елмдә, елми исә китабларда ахтармаг лазымдыр. О, классик мүасиримиз кими бу күн дә үзүнү охуҹулара тутуб дејир:

Билијин чох олса, галмазсан начар,
Инсан бағлы јолу биликлә ачар[2].

* * *

XIV әср Азәрбајҹан әдәби вә елми фикир тарихиндә хүсуси јери олан Һиндушаһ Нахчывани (?-1330) тәһсилини Бағдадда Мүстәнсәријјә мәдрәсәсиндә алмышдыр. О, Елханиләр дөврүндә мүһүм вәзифәләрдә чалышмыш, Азәрбајҹан китабынын ән нүфузлу јарадыҹыларындан олмушдур.

Тарихчи, әдәбијјатшүнас, дилчи, шаир, насир, мүтәрҹим, дөвләт хадими (вәзир) кими чохсаһәли фәалијјәт көстәрмиш Нахчывани үч дилдә (түрк, әрәб, фарс) нәзм вә нәсрлә хејли әсәр јазмышдыр. Фарс дилиндә нәсрин ән јахшы нүмунәләрини јаратмагла мүасирләринә өрнәк олмушдур. Фарсҹа јаздығы «Сәләфләрин тәҹрүбәләри» («Тәҹаруб әс-сәләф») әсәри тәкҹә Азәрбајҹанын јох, бә'зи Јахын Шәрг өлкәләринин дә иҹтимаи-сијаси фикир тарихини өјрәнмәк бахымындан бөјүк мараг доғурур. 4000-дән артыг сөзү әһатә едән фарсҹа-азәрбајҹанҹа «Сиһаһ әл-әҹәм» (1327-1328, Тәбриз) лүғәти Һ. Нахчыванијә бөјүк шөһрәт газандыран әсәрләрдәндир[3]. Әсәр «дөрд дилин (әрәб, фарс, түрк вә пәһләви) лүғәт китабыдыр вә азәрбајҹанлылара фарсҹаны (фарслара исә азәрбајҹанҹаны—*И.З.*) өјрәтмәк үчүн јазылмышдыр». Әсәрдә фарс дилинин Азәрбајҹан вә әрб дилләриндә изаһ олунан илк грам-

---

[1] Орада, с. 230-231.

[2] Әдәбијјат вә инҹәсәнәт. 1975, 22 феврал, с. 9 (јубилеј сәһифәси).

[3] АСЕ. Б., 1983, ҹ. 7, с. 177.

матикасы верилмишдир. Онун бир әлјазма нүсхәсини шәргшүнас алим, профессор Һәсән Зәринәзадә XX әсрин орталарында Чехословакијада Братислава китабханасындан үзә чыхарандан (1963) сонра 600 ил кизли галмыш бу сирләр хәзинәси һаггында тарихи очерк јазыб чап етдирмишдир[1]. Тәдричлә мүхтәлиф өлкәләрдә она мараг артмышдыр. Бу китабын Иранда нәшр олунуб сүр'әтлә јајылмасы да һәмин марағын нәтичәләриндән биридир[2].

* * *

Мәһәммәд Нахчывани (1292-1370) Һиндушаһ Нахчыванинин оғлудур. Дилшүнас, алим, тарихчи, шаир, хәттат, дөвләт хадими олмушдур. Һәмин саһәләрдә көрдүјү фајдалы ишләр ону унудулмаз шәхсијјәтләрдән бири кими јашатмагдадыр. Елханиләр сарајында өлкәнин малијјә ишләринә бахса да, Азәрбајчанын елми-мәдәни һәјатында да фәал иштирак етмишдир. Н. Туси, Ф. Рәшидәддин, Гијасәддин Рәшиди вә б. парлаг сималарын китабчылыг, китаб јарадычылығы саһәсиндәки ишләрини јени әлавәләрлә зәнкинләшдирмәјә чалышмышдыр. Рәшидәддинин оғлу вәзир Г. Рәшиди илә достлуг етмиш, «Сипаһүл-әчәм» әсәрини онун адына јазмышдыр[3]. Гијасәддинин тапшырығы илә «Дәрәчәләрин тә'јин едилмәсиндә катибләр үчүн көстәриш» («Дәстур әл-катиб фи-тә'јин әл-мәратиб») адлы китаб јазмагла Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти хәзинәсини даһа бир әсәрлә зәнкинләшдирмишдир. Чәлаири һөкмдары Султан Үвејсә һәср едилмиш, кириш, ики һиссә вә нәтичәдән ибарәт бу дәјәрли әсәрдә тичарәт, малијјә, верки, һүгуг кими мәсәләләрлә јанашы, Азәрбајчан халгынын талејиндә мүһүм рол ојнамыш көркәмли дөвләт, елм вә мәдәнијјәт хадимләринин һәјаты вә фәалијјәти һаггында да јығчам мә'лумат верилмишдир. 7 әсрә јахындыр ки, бу диггәтәлајиг китаблар Азәрбајчанын вә гоншу өлкәләрин XIV әср тарихинин бә'зи гаранлыг сәһифәләринә ишыг салыр[4].

Мәһәммәд Нахчывани атасынын «Сиһаһ әл-әчәм» китабынын гурулушу әсасында «Сиһаһ әл-фурс» адлы изаһлы лүғәт тәртиб етмишдир. Атасы Һ. Нахчывани исә өз китабыны X әсрин мәшһур лексикографы Әл-Чөвһәринин тәртиб етдији «Тач әл-лүғә вә сиһаһ

---

[1] Бакы. 1965, 17 ијул, № 167; Иран филолокијасы мәсәләләри. II бурахылыш. Б., 1973, с. 194-206.

[2] *Ч. Һеј'әт.* Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш. Б., 1993, с. 127.

[3] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 391.

[4] АСЕ. Б., 1983, ч.7, с. 177.

әл-әрәбијјә» китабынын гурулушу асасында jазмышдыр. (Чөвһәринин китабынын ады мәнбәләрдә үч чүр көстәрилир: «Сиһаһ әл-әрәбиjjә», «Сиһаһ әл-луғә», «Сиһаһ»). XI әср Азәрбајчан шаири вә алими Хәтиб Тәбризи «Сиһаһ» сөзүнүн ачымыны сәһиһ, доғру, дүзкүн, дәгиг мә'насында шәрһ етмишдир. Бу фикрә әсасланыб дејә биләрик ки, һәр үч китабда «Сиһаһ» сөзүнүн ишләдилмәси китаб мүәллифләринин (Чөвһәри, Һиндушаһ вә Мәһәммәд Нахчыванииләрин) дәгиглик принсипини ме'јар сечмәсиндән ирәли кәлмишдир. «Сиһаһ әл-фурс» 2300 фарс сөзүнүн мисаллар әсасында фарсча изаһындан ибарәтдир. Онун тәнгиди мәтни 1962-чи илдә Теһранда чап едилмишдир. Професcор Һәсән Зәринәзадә һәр ики луғәтин мүгајисәли тәһлили һаггында Азәрбајчан[1] вә рус[2] дилләриндә әһатәли мәгалә јазмышдыр.

М. Нахчыванинин китабларынын әлјазма вә чап нүсхәләри дүнјанын мүхтәлиф китаб хәзинәләриндә бу күн дә чох адамын, хүсусилә алимләрин диггәтини чәлб етмәкдәдир. Тарих елмләри доктору Вагиф Пиријев бир мәгаләсиндә гејд едир ки, М. Нахчыванинин шаһ әсәри сајылан «Дәстур әл-катиб»ин алты әлјазма нүсхәсини Истанбул, Лејден, Вена, Парис китабханаларындан вә Британија музејиндән топлајыб тутушдурараг дәгиг мәтн тәртиб едән академик Әбдүлкәрим Әлизадә һәмин әсәрин јазылмасындан 600 ил сонра онун елми-тәнгиди мәтнини 2 чилддә, 3 китабда илк дәфә чап етдирмишдир (М., 1964, 1971, 1977)[3].

* * *

XIV әср Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти тарихинин бә'зи марағлы сәһифәләри шаир, алим, хәттат, сәјјаһ Јусиф Мәддаһын (?-?) ады илә бағлыдыр. Хејли әсәрләр јазса да, һәләлик дүнја шөһрәтли бир китабы мә'лумдур: «Вәрга вә Күлшаһ» (XVII әсрдә Мәсиһи дә бу адла әсәр јазмышдыр). 1368-1369-чу илләрдә јазылмыш бу әсәр 1770 бејтдир. Орта әсрләрдә кениш јајылмышдыр. Сон илләрә гәдәр дөрд нүсхәси мә'лум иди: көзәл рәсмләрлә бәзәдилмиш ики әлјазма нүсхәси Түркијәдә Топгапы музејинин китабханасында, икиси Азәрбајчан ЕА РӘИ фондунда мүһафизә олунур. Поеманын әлјазмасынын факсимилесини Исмајыл Һикмәт Ертајлан 1945-чи илдә Истанбулда нәшр етдирмиш вә јаздығы киришдә ону XIV әср

---

1 Иран филолокијасы мәсәләләри. II бурахылыш. Б., Елм, 1973, с. 194-206.
2 Әрәб филолокијасы мәсәләләри. II бурахылыш. Б., Елм, 1973, с. 102-113.
3 Азәрбајчан, 1996, 11 јанвар, с. 3.

Азәрбајҹан поезијасынын «көркәмли јадикары» адландырмышдыр[1]. Һәмин нәшрин гысалдылмыш[2] вә там мәтни[3] Азәрбајҹан охуҹуларынын да ихтијарына верилмишдир.

Франсыз шәргшүнасы Грače Мартин Смитин апардығы тәдгигатлар нәтиҹәсиндә мә'лум олмушдур ки, Азәрбајҹанын бу мәшһур јазылы абидәсинин Парис Милли Китабханасында да једди нүсхәси вардыр. Даһа сонра мүәјјән едилмишдир ки, Һамбург университетинин китабханасында да бу әсәрин бир нечә әлјазма нүсхәси сахланылыр. Әдәбијјат тәдгигатчысы Зәминә Һаҹыјеванын «Илк јазылы абидәләримиз» мәгаләсиндән анлашылыр ки, дүнјанын башга китабханаларында да «Вәрга вә Күлшаһ»ын әлјазма нүсхәләри ола биләр[4].

Бунлар ади мә'лумат дејил, ана дилли Азәрбајҹан китабынын XIV әсрә мәхсус әламәтдар һадисәсидир.

Ҹ. Һеј'әт охуҹу вә тәдгигатчылары даһа бир әламәтдар фактла таныш едир. О, көстәрир ки, Јусиф Мәддаһ фарс дилиндә дә әсәр јазмышдыр. «Хамушнамә» адлы бу әсәрдән ајдын баша дүшүлүр ки, шаирин ҝәнҹлији Азәрбајҹанда, өмрүнүн галан һиссәси (јарыдан чоху) исә Анадолуда кечмишдир[5].

Белә мә'луматлар шаирн јени-јени әсәрләринин тапылаҹағына үмид һиссини артырмаг вә тәдгигатчылары ахтарыша сөвг етмәк бахымындан бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

* * *

Азәрбајҹан әдәбијјатынын вә китабынын инкишафында мисилсиз хидмәтләри илә сечилән Әссар Тәбризи (1325-1390) Низами әдәби мәктәбинин давамчыларындандыр. «Меһр вә Мүштәри», «Сагинамә», паоемалары, Диваны, «Вафи» адлы әдәбијјатшүнаслыг лүғәти вә с. әсәрләри Шәргдә тез-тез мүраҹиәт едилән китаблардан олмушдур. «Меһр вә Мүштәри» (1376) мүәллифин вәфатындан 70 ил сонра түрк дилинә, XIX әсрдә алман дилинә, XX әсрдә урду дилинә вә с. дилләрә тәрҹүмә едилмишдир. Ики әлјазмасы РӘИ-дәдир[6].

---

[1] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ҹ. 3, с. 148.

[2] Орада. с. 149-207.

[3] *Ј. Мәддаһ.* Вәрга вә Күлшаһ. Б., 1988 (нәшрә һазырлајанлар: *Ҹ. В. Гәһрәманов* вә *З. Т. Һаҹыјева*).

[4] Коммунист. 1987, 18 апрел, с. 4.

[5] *Ҹ. Һеј'әт.* Азәрбајҹан әдәбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 65.

[6] АСЕ. Б., 1980, ҹ. 4, с. 235.

«Меһр вә Мүштәри» поемасыны фарс дилиндән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едән М. Султанов јазыр ки, бу дастан XV-XVI әсрләрдә «бир нечә дәфә түрк дилинә чеврилмишдир». Мүнири Ибраһим Чәләбинин (XV әср) вә Пир Мәһәммәд ибн Вәлид Әзминин (XVI әср) тәрҹүмәләри даһа долғундур. «Бу әсәрин гәдим вә нәфис әлјазмалары Инкилтәрәнин Британија музејиндә, Теһранын милли китабханасында, Һиндистанын Худабәхш китабхасында, Түркијәнин Топгапы сарајында, Санкт-Петербургун Шедрин адына китабханасында... мүһафизә едилир». Үч нүсхәси Азәрбајҹан ЕА РӘИ фондунда сахланылыр. Хәттат Мирзә Мәһәммәдин көчүрдүјү әлјазмасы ән мүкәммәл нүсхәсидир[1].

Әссар өзү дә «Меһр вә Мүштәри» һаггында јүксәк рә'јдә олмушдур: «Бу китаб бир хәзинәдир, ковһәр долу уммандыр»[2].

Әссар Тәбризи ријазијјат, астрономија, рәмл, үстүрлаб вә с. саһәләрдә дә хејли китаб охумуш вә дөврүнүн мәшһур алимләриндән бири кими танынмышды. Бир чох Шәрг мүәллифләри (Ә. Ҹами, Камал Хоҹәнди вә б.) кими, Авропа вә рус шәргшүнаслары да онун әсәрләрини бөјүк зөвглә мүталиә етмиш вә јүксәк гијмәтләндирмишләр (АСЕ, 4-235). Әссар Тәбризинин әсәрләриндән фајдаланмыш хејли шаир она ше'рләр һәср етмишдир. Узун мүддәт Тәбриздә јашамыш вә бурада вәфат етмиш таҹик шаири Камал Хоҹәнди (?-тәгр. 1391-1400) дә белә шаирләрдән олмушдур. Онун тәгрибән 8 мин бејтлик бир нечә әлјазма Диваны Азәрбајҹан ЕА РӘИ фондунда сахланылыр[3]. Бурадан ајдын олур ки, Азәрбајҹана вә азәрбајҹанлылара гырылмаз телләрлә бағланмыш шаирин Диваны Әссар Тәбризинин вә башга мүәллифләрин әсәрләри кими орта әсрләрин уғурлу китабларындан сајылмышдыр.

Бир чох тарихи фактлар көстәрир ки, Әссар Тәбризинин әсәрләри нечә-нечә шаирә јарадыҹылыг тәканы вермиш, онлары идеја бүдрәмәләриндән горумуш вә бир-бириндән күҹлү әсәрләр јазмаға руһландырмышдыр. Шаир јазыр ки, зәиф әсәрлә өлкә тәрәгги етмәз, күҹлү әсәрин исә фајдалары һәдәр кетмәз. Өлкәнин «ишә габил рәһбәри» оларса, «һәр бејти јүз китабын мә'насына бәрабәр» әсәрләр јазмаг олар[4]. Елә әсәрләр ки, Гәтран, Хагани, Низами вә б. дүһаларын сөз инҹиләри кими әсрләрлә јашасын, үрәкләри охшасын.

---

[1] *Әссар Тәбризи.* Меһр вә Мүштәри. Б., 1988, с. 4, 6.

[2] Орада, с. 253.

[3] АСЕ. Б., 1981, ч.5, с. 229.

[4] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ч. 3, с. 94, 96.

«Чәһаләт һөкмран» олан јердә» «Үз дөндәрәр маарифдән санки бүтүн инсанлар; һәјаты бир ојунчаға чевирәрләр наданлар». Бундан мүтәәссир олан Әссар мүасирләринә үз тутуб дејир ки, јаздығын әсәрләрин охучу әлинә сәһвсиз кедиб чатмасыны истәјирсәнсә, мәним кими сән дә чалыш һәр јени әсәринлә бир әбәди «шам јандыр», үрәкләри, бејинләри «бу ишыгла нурландыр»[1].

Өз гәлбинин оду илә јарат елә бир әсәр,
Ки, һеч заман унутмасын сәни бүтүн нәсилләр.

Ә. Тәбризи өзүнә гәдәрки мүәллифләрин (Әнвәри, Гәтран, Низами...) китабларыны нүмунә көстәриб дејир ки, онларын «јаратдығы һәр әсәр» она көрә охучуну дәрһал әлә алыр ки, «сөзләриндә рәдд едилмәз мәнтиг вар»[2]. Бу о демәкдир ки, Низами кими устадларын јаратдығы мисилсиз әсәрләр олмасајды, дүнјанын китаб хәзинәләри чох мискин көрүнәрди.

* * *

XIV әср Азәрбајчан јазычысы вә алимләриндән бир чохунун әсәрләринин итмәсинә бахмајараг, тарихчиләрин «гызыл дөвр» адландырдыглары һәмин әсри елм, әдәбијјат, тәрчүмә, китабханачылыг вә с. мә'нәви тәрәгги саһәләринин инкишафы, һәмчинин Азәрбајчана (үмумијјәтлә, Шәргә) Ф.Рәшидәддин, М.Әвһәди, Ш.М.Шәбүстәри, Г. Бүрһанәддин, Нәими, Нәсими кими дүһалар бәхш етмәк бахымындан да «гызыл дөвр» адландырмаг олар. Һәмин дөврүн парлаг сималарындан бири Ариф Әрдәбилидир (?-?). Мәнбәләр ону XIV әср Азәрбајчан ше'ринин көркәмли нүмајәндәләриндән вә Низами ирсинин ән исте'дадлы ардычылларындан бири кими тәгдим едир. Танынмыш әдәбијјат тәдгигатчысы Ә. Рәһимов А. Әрдәбилини «әсрләр боју кениш охучу күтләсинә мә'лум олмајан, әдәби ирси тәрчүмә вә чап едилмәјән, әсәрләринин јеканә әлјазма нүсхәләри харичи өлкәләрин китабханаларында сахланылан» гүдрәтли гәләм саһибләриндән бири[3] кими өјрәнмишдир. Онун әсәрләриндән һәләлик бири — 4364 бејтлик «Фәрһаднамә» мә'лумдур. Дүнјада јеканә сајылан һәмин нүсхәнин ики һиссәдән ибарәт әлјазмасы Түркијәнин Ајасофија музеји китабханасындадыр

[1] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., ч. 3, с. 93, 95.

[2] Орада, с. 96, 97.

[3] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1978, № 4, с. 107-108; Китаблар аләминдә. 1981, № 2, с. 34-36.

(№ 3335). Азәрбајҹан алими Нүшабә ханым Араслы онун микрофилмини кәтиртмиш, әһатәли тәдгигат јазмыш вә чап етдирмишдир[1]. «Фәрһаднамә»дән бә'зи парчалар али мәктәб мүнтәхәбатына дахил едилмишдир[2]. Филолоқија елмләри доктору Әбдүлрза Азәр «Фәрһаднамә»ни Иранда кениш мүгәддимә илә китаб һалында чап етдирмишдир.

Ирәлидә гејд етдик ки, Султан Үвејс Тәбриздә һөкмдарлыг едәркән (1346-1372) һәјатын вә мәдәнијјәтин бир чох саһәләриндә, о ҹүмләдән, хәтатлыг, рәссамлыг, китаб јарадыҹылығы, китабхана гуруҹулуғу вә с. саһәләрдә бөјүк ҹанланма јаратмышды. О, Вәтәнин вә халгын талеји, мадди вә мә'нәви марағы илә әлагәдар бүтүн саһәләрдә јаратдығы јениликләрә көрә бир чох шаир вә алим ән марагл китабларындан бирини она итһаф етмишләр. «Фәрһаднамә» дә белә әсәрләрдәндир. Поемада Ш.И. Хәтаинин алтынҹы бабасы Шејх Сәфинин халгы һәјата, китаба вә елмә јахынлашдырмаг сә'јләри дә миннәтдарлыгла хатырланыр. Мүәллиф ону мәнсуб олдуғу халгын «али виҹданы» адландырмышдыр. Шејх Үвејси «јени ај», «нурлу сәһәр», сөнмәз «күнәш» кими вәсф етмишдир.[3]

А. Әрдәбили өзү дә адларыны һөрмәтлә чәкдији Шејх Сәфи, Гијасәддин Рәшиди, Шејх Үвејс вә башга милли гејрәт саһибләри кими әмәји вә гәләми илә халга хидмәт етмәк јолуну сечмишди. О, шаир вә алим олмагдан башга бир нечә сәнәти дә дәриндән өјрәнмишди. Јахшы хәттат, рәссам, дашјонан кими бөјүк ад-сан газанмышды. Шәрг вә дүнја китабы һаггында һејранедиҹи билији варды. Буну билән Ширван шаһы Кејкавус (Кавус) Кејгубад оғлу (һакимијјәти: 1346-1372) шаири Әрдәбилдән Ширвана — өз сарајына дә'вәт етмишди ки, оғлу Һушәнкә дәрс десин, ону ән јахшы китабларын билији илә силаһландырсын. А. Әрдәбили Ширвана кәлиб орада јашајаркән тәкҹә шаһын оғлуна дәрс демәклә кифајәтләнмәмишдир. Сарај китабханасындан мүнтәзәм истифадә едиб һәм чохлу китаб охумуш, һәм тә'рифәлајиг әсәрләр јазмыш, һәм дә «тә'лим гапысыны адамларын үзүнә ачараг сүлс, нәсх, тә'лиг вә хумар хәтләриндә» онлара јазыб охумаг өјрәтмишдир. Мәһз бу кејфијјәтләринә көрә иди ки, Дәрбәнд һөкмдары да ону өз сарајына дә'вәт етмишди... Оранын адамларынын «јүксәк тәбиәтли олдугларыны», ше'ри, сәнәти, китабы севдикләрини, тәглидә вә

---

[1] *Н. Араслы.* Ариф Әрдәбили вә онун «Фәрһаднамә» поемасы. Б., Елм, 1979.

[2] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с.223-249.

[3] Орада, с. 226, 228, 229, 230.

тәглидчиләрә. пис мүнасибәт бәсләдикләринин чанлы шаһиди олмушдур[1].

Шаир көздији, көрдүјү башга шәһәрләрдә дә, о чүмләдән Бакыда да ушагдан бөјүјә гәдәр чох адамын китаба, мүталиәјә, тәһсилә бөјүк мараг көстәрдијини дәфәләрлә көрмүшдү. Бир мүддәт Бакыда јашајан вә шаирләрлә, алимләрлә, китабларла, китабханаларла, марагланан Ариф Әрдәбили Бурада әлинә кечән бир әлјазма китабындан сөз ачыб јазыр ки, мән ону диггәтлә «охудум, башдан ајаға гәдәр хошума кәлди. Сөзүн бинасыны јенидән гојдум, дағ чапаны (Фәрһады—*И.З.*) јенидән дирилтдим»[2]. Китаб о гәдәр гүсурсуз јазылмышды ки, охудугча «Етди көзәлликдә о һејран мәни»[3].

Ола билсин ки, бу әлјазма китабы вахтилә Низаминин Бәрдәдә әлдә етдији вә охујуб тә'рифләдији ејни китабын тәкрар нүсхәсидир. Низами ондан «Хосров вә Ширин»дә, Ариф Әрдәбили исә «Фәрһаднамә» әсәриндә јарадычылыгла истифадә етмишдир. Әлинә кечән китабдан фајдаланан шаир чох күман «Фәрһаднамә»нин илк вариантыны чырыб атмыш вә ону јенидән јазмышдыр:

Ше'рин бинасыны («Фәрһаднамә»ни—*И.З.*) тәзәләдим мән,
Дағчапан дирилди сөзлә тәзәдән[4].

Низамидә олдуғу кими, Ариф Әрдәбили дә бир чох мүсбәт кејфијјәтләрә малик гәһрәманы Фәрһады тез-тез китаб охујан, «һәр елмдән хәбәрдар» кәнч, «һәмишә әлиндә китаб» олан түрк кими тәсвир етмишдир. Сәләфләриндән исә ону ајыран әсас чәһәт будур ки, о, Фәрһады шаһзадә кими гәләмә алмыш, она сөздән һејкәл јонмушдур. Һәрмүз, Фәрһад, Ширин, Мәрјәм, Күлүстан, Хосров, Мәһинбану, ағыллы вәзир вә мүдрик дөвләт хадими Бозорк Үммид вә башгаларынын симасында чәмијјәтин мәнфи вә мүсбәт гүтбләрини гаршылашдыран Ариф Әрдәбили «мүдрик сәнәткар» вә «сөзүн шаһы» адландырдығы Низами кими белә гәнаәтә кәлмишди ки, биликдир дүнјада ән бөјүк устад. Кимин мүталиәси чохдурса, онун күчү дә чохдур. «Елмли адам һәр нә данышса, үрәјә јатан олур»[5].

---

1 *Н. Араслы.* Көстәрилән китаб. с. 26, 27.

2 Орада, с. 29.

3 Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 232.

4 Орада.

5 *Н. Араслы.* Көстәрилән китаб, с. 72.

Бу мәнтигә сөјкәнән бөјүк шаир даһа сонра фикрини беләачыглајыр: мәктәбләр, китаб сарајлары, китаб дүканлары, бир сөзлә, маарифләнмәјә көмәк едән һәр нә варса, гапылары халгын үзүнә ачыг олмалыдыр. «Мә'на илә зәнкин китаблар ағачлар вә чичәкләр» кими көнүл охшајан олмалыдырлар. Биздән әввәлки заманларда олдуғу кими «Бизим зәманәмиздә дә достлар (јә'ни: китаб достлары, охучулар—*И.З.*) ше'рдә рәдиф вә гафијә мүштағы олмајыб, фикир, хәјал истәјирләр»[1]. Охучуларын бу тәләби мүәллифләрин үзәринә бөјүк мәс'улијјәт гојур. Онлар гәләм саһибләриндән даһа чидди әсәрләр көзләјирләр.

Ариф Әрдәбилинин сөзләриндән ајдын олур ки, о мүәллиф ки, охучунун әгидә тарласында күл-чичәк битирәр, ону мәнзил башына даһа тез јетирәр. Әксинә, о мүәллиф ки, мәтләби итирәр, охучуја гүссә кәтирәр. Буну нәзәрә алан шаир охучуја мүрачиәтлә дејир ки,[2] чалыш нә охудуғуну дәрк елә. Әлинә лазымлы бир китаб кечибсә, «Әкәр баша дүшәрәк охусан» көрәрсән ки, охудуғун китабын һәр сәһифәсиндә, һәр бејтиндә сәнин һәјат вә әгидә јолуну нурландыран «бир шәбчыраг парылдајыр».

Әдәбијјатшүнас вә шәргшүнас алим Ә. Рәһимов јазыр ки, шаирин 8 оғлу, 7 гызы (Н. Араслыја көрә, 7 оғлу бир нечә гызы) олмушдур. Оғланларынын һамысы, гызларынын исә дөрдү Ариф Әрдәбилинин өз сағлығында дүнјасыны дәјишмишди. 60 илә гәдәр јашадығы күман едилән шаирин синә дағларыны аз да олса унутдуран, ону овундуран ән е'тибарлы мә'нәви достлары — китаблар олмушдур.

* * *

Бә'зи истисналара, мәсәлән, Һүбејш Тифлиси, Н. Туси, Зүлфүгар Ширвани вә башга гәләм саһибләринин бир нечә дилдә јазыб охумасына бахмајараг, Азәрбајчан мүәллифләри әсәрләрини әрәб, фарс, түрк дилләриндә јазмышлар. Гәтран, Низами, Һәсәноғлудан үзү бәри ана дилиндә дә хејли әсәрләр јазылмышдыр. Белә мүәллифләрдән бири Мустафа Јусиф оғлу Зәрирдир (?-?). Сон илләрә гәдәр онун һәјаты, јарадычылығы, шәхсијјәти һаггында охучулара һеч нә бәлли дејилди. Илк дәфә профессор Ч. Гәһрәманов вә Ш. Хәлилов Азәрбајчан шаиринин Истанбул университетинин китабханасында сахланылан ана дилли «Јусиф вә

[1] *Н. Араслы.* Көстәрилән китаб, с. 105.
[2] Орада, с. 120.

Зүлејха» поемасынын фото-сурәтини әлдә етдикдән сонра тәдгиг[1] вә чап[2] етмишләр. 1367-1368-чи илләрдә јазылмыш һәмин поеманын һәчми 2.120 бејтдир[3]. Дүнја шөһрәтли алим Ч. һеј'әт дә Түркијә алимләри вә архивләри илә әлагә сахлајыб хејли әдәбијјат топламыш вә һәмин әсәри тәдгиг етмишдир[4]. (XIV әср Азәрбајчан шаири Сулу Фәгиһ дә ана дилиндә 4800 бејтдән ибарәт «Јусиф вә Зүлејха» полемасы јазмышдыр. Дилинин ајдынлығы вә сәлислији илә сечилән һәмин китабын ики әлјазма нүсхәси РӘИ-дәдир).

Зәририн Азәрбајчан-түрк дилиндә јаздығы әсәрләрин шөһрәти өз сағлығында Анадолу, Сурија вә Мисрдә даһа чох јајылмышды. Бу өлкәләр васитәсилә башга халглар да онун әдәби шөһрәтиндән вә әсәрләриндән хәбәр тутмушдур. О, шәхси арзусу илә Мисирә кетмиш (1377), беш ил Мисир султаны Мәлик Мәнсур Әлинин јанында галмышдыр. «Бу дөврдә Мисирдә түрк һөкмдарлары Мәмлүкләр һөкумәт едирдиләр». Зәрир бурада Мәлик Мәнсур Әлинин шәхси тапшырығы илә Ибн Исһагын (?-767) «Сирәтүн-Нәби» китабыны әрәб дилиндән түрк дилинә нәзм вә нәсрлә тәрчүмә етмишдир. Мәлик Мәнсурун вәфатындан сонра тамамланмыш (1388) бу тәрчүмә һәр јердә «афәрин!» сәдалары илә гаршыланмышды. Бу әсәр «түркдилли халгларын әдәбијјатында Мәһәммәд пејғәмбирин һәјатындан бәһс едән илк дини дастандыр»[5]. Шәрг китабханаларына сүр'әтлә јол тапмасынын бир әсас сәбәби еlә будур. Онун бир нүсхәси Истанбул Унивеситети китабханасындадыр (№ 2348). Бир сыра өлкәләрдә (мәсәлән, Анадолу вә Балкан түркләри арасында) рәғбәтлә гаршыланан бу китаб Сүлејман Чәләби (XV әср) кими түрк шаиринин дә диггәтини чәлб етмишди. О, бу тәрчүмәјә о гәдәр валеһ олмушдур ки, бә'зи парчалары демәк олар, ејнилә өз китабына дахил етмишди[6].

«Шәрги Анадолу әдәби мәктәбинин гүдрәтли нүмајәндәләриндән» сајылан Мустафа Зәрир 1393-чү илдә Һәләбә кетмиш вә оранын наиби Әмир Чулпанла (мә'насы Дан улдузу демәкдир) јахынлыг етмишдир. Онун шәрәфинә IX әср әрәб тарихчиси Ваһидинин үч чилдлик «Фүтуһуш-Шам» тарих китабыны әрәб дилиндән түрк дилинә чевирмишдир. Бу китаб да рәғбәтлә гаршыланмыш вә

---

[1] *М.Зәрир.* Јусиф вә Зүлејха. Б., Елм, 1991, с. 3-210.

[2] Орада, с. 211-304 (поеманын мәтни).

[3] Коммунист. 1987, 4 јанвар.

[4] *Ч. һеј'әт.* Азәрбајчан әдәбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 27-32.

[5] *М. Зәрир.* Јусиф вә Зүлејха. Б., Елм, 1994, с. 165.

[6] *Ч. һеј'әт.* Көстәрилән китаб, с. 30.

әсрләр боју чохалдылыб Шәргдә кениш јајылмышдыр. 602 сәһифәлик бу әсәрин һәр үч чилди Истанбул университети китабханасынын надир инчиләриндәндир (№ 133, 134, 135). Бу фактлар дүнјанын башга китабханаларында да Зәририн китабларынын олмасына инам һиссини артырыр.

Зәририн орижинал вә тәрчүмә әсәрләри һәм әдәби просесин инкишајына, һәм дә ана дилиндә бир сыра әсәрләрин јазылмасына сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир. Онун поезијасына, «чилд-чилд нәср әсәрләринә, тәрчүмәләринә саһиб дурмаг»[1] вахты чохдан чатмышдыр.

Һомер, Рудәки, Әбүл-Үла Мәәри вә б. дүнја шөһрәтли мүәллифләр кими, Зәрир анадангәлмә көзләринин ишығыны итирсә дә, јаздығы вә тәрчүмә етдији уғурлу китабларла 600 илдән чохдур ки, јүз минләрлә охучунун көзүнә нур пајлајыр.

* * *

Дүнјанын бүтүн ағыллы адамлары елм, билик, сијасәт дәрсини китаблардан, алимләрдән вә мүәллимләрдән алмыш, сонрадан ону мүталиә вә әмәли фәалијјәтин көмәјилә тәкмилләшдирмишләр. Гази Бүрһанәддин (1344-1398) буна ән парлаг нүмунәдир. Онун јашадығы әсрә гәдәр И. Һәсәноғлу вә бә'зи мүасирләри ше'рләри вә Диванлары илә ана дилиндә әсәр јазмаг ән'әнәсини әдәби мәктәб сәвијјәсинә галдырмаг үчүн илк зәмин һазырламышлар. XIV әсрдә Јусиф Мәддаһ, Ариф Әрдәбили, Сулу Фәгиһ, Мустафа Зәрир... Азәрбајчан-түрк дилиндә јаздыглары вә тәрчүмә етдикләри әсәрләрлә ана дилли әдәбијјат сарајынын илк тәмәл дашларыны гојмушлар. Гази Бүрһанәддин бу тәмәлин үзәриндә әзәмәтли сөз сарајы учалтмышдыр. Бир гәдәр сонра көрәчәјик ки, Нәсими бу сарајы әлавә «тикилиләрлә» зәнкинләшдирәрәк дүнјаја пәнчәрә ачмышдыр.

Гази Бүрһанәддинин әсл ады Әһмәддир. Гејсәријјәдә доғулмуш, илк тәһсилини атасындан — Гејсәријјә газиси Шәмсәддин Мәһәммәддән вә охудуғу китаблардан алмышдыр. Бөјүк нүфуз вә зәнкин китабхана саһиби олан «Ата-бабасы нәсилликчә заманәсинин сијаси хадимләри кими танынмышлар». 14 јашында атасы илә харичә кедиб 5 ил Мисир, Шам, Һәләб шәһәрләриндә охумушдур. Дүнјәви вә дини елмләри (мәнтиг, астрономија, чоғрафија, ријазијјат, һәндәсә, тибб, нүчум, тәфсир...) дәриндән өјрәнмишди.

---

[1] *М. Зәрир.* Көстәрилән китаб, с. 4.

Тәһсилини тәкмилләшдириб 19 јашында Гејсәријјәјә гајытмыш вә јеничә вәфат етмиш атасынын јеринә шәһәр газиси сечилмишди. Бир мүддәт дөвләтин сијаси һәјатында иштирак едәндән сонра һакимијјәтә кечиб «горхмаз, узагкөрән, сијасәтчил бир һаким вә елми, сәнәти севән бир шаир кими шөһрәт тапан Гази Бүрһанәддин» Азәрбајчан-түрк, әрәб, фарс, дилләриндә бир сыра әдәби вә елми әсәрләр јазмышдыр. Өз сағлығында көчүрүлмүш (1393) 1500 гәзәл, 20 рүбаи вә 119 тујугдан ибарәт јеканә әлјазма Диваны Британија музејиндә сахланылыр[1]. Әрәб дилиндә јаздығы ше'рләри вә елми китаблары Түркијәнин Ајасофија китабханасындадыр[2].

Түрк алими профессор Јашар Јүчелин санбаллы тәдгигат әсәрләриндән өјрәнирик ки, ушаглыгдан анасыны итирән Г. Бүрһанәддин дөрд јашында тәһсилә башламыш. Тезликлә түрк, әрәб, фарс дилләриндә хејли китаблары «охумағы вә анламағы өјрәнмишди». Әрәб мәнбәләриндә дә онун һаггында јазылмышдыр ки, ушаг олмасына бахмајараг, «Аз мүддәтдә бөјүк биликләрә јијәләнди вә гыса бир заманда чохлу әрәб вә фарс китаблары илә таныш олду...» Билијинин әһатә даирәси илә јашыдларыны үстәләдијинә вә «фарсча бир китабы сәрбәст охујуб» тәһлил етдијинә көрә «о дөврүн шејхләриндән Әли Мисри мүкафат олараг онун белинә кәмәр бағламышды». 12 јашына кирәндә атасынын көмәји илә бир сыра елмләри, әрәб вә фарс дилләриндә мәшһур Диван китабларыны јүксәк сәвијјәдә өјрәнмишди. Күчлү јаддашы, ити зәкасы, дәрин билији вә охудуғу китаблара тәнгиди јанашмаг бачарығы илә һамыны мат гојмушду. «Ондан дәрс алмаг», елмләрин сирләрини өјрәнмәк үчүн «өлкәнин һәр тәрәфиндән јанына ахышыб» дәстә-дәстә адам кәләрди. 20 јашына чатанда о, артыг «камала чатмыш бир инсан» иди[3].

Газилик (1365-1378), вәзирлик (1378-1381) вә һөкмдарлыг (1381-1398) фәалијјәти дөврүндә мәктәб, китабхана, шәфахана, мећманхана, мәсчид вә с. тикилиләрә Бүрһанәддин шәхсән өзү нәзарәт етмишди. Газандығы һәрби, елми, әдәби наилијјәтләр үчүн илк нөвбәдә мүдрик сөз сәркәрдәләринә — бәшәријјәти ирәли апаран китаблара миннәтдар олмушдур. Вәтән вә халг јолунда «варыны-јохуну хәрчләјән», алимләр вә әдибләрлә «сөһбәтдән бөјүк зөвг алан», «чәсур, мәрд, хошхасијјәт» вә «пејғәмбәр тәбиәтли» бир

---

[1] АСЕ. Б., 1978, ч.2, с. 572.

[2] *Ј. Јүчел.* Гази Бүрһанәддин Әһмәд вә дөвләти (1344-1398). Б., Елм, 1994, с. 154, 192.

[3] Орада, с. 16, 17, 18, 162.

инсан олан Гази Бурһанəддин «һəфтəдə үч күн — базар ертəси, чүмə ахшамы вə чүмə күнлəри елми мəчлислəр тəшкил едəрди». Һəмвəтəнлəрини билкли вə хөшбəхт көрмəк арзусу илə «мүхтəлиф чəмиjjəтлəрдə елми сөһбəтлəр кечирəрди». Һакимиjjəтдə олдуғу иллəрдə «əввəллəр һəр күн, сонралар исə шəнбə, базар вə чəршəнбə ахшамы күнлəри» əһалини гəбул едиб өзү динлəр, «дөвлəтли, касыб, јад вə таныш арасында фəрг гојмадан» онларын һəр ишинин нəтичəси илə өзү мəшғул оларды[1]. Билиjини, əмəjини, вахтыны халгдан əсиркəмəзди, адамлары вар-дөвлəтинə көрə jox, вəтəнпəрвəрлиjинə, əмəксеврлиjинə, мə'нəви зəнкинлиjинə, елми дүнjакөрүшүнə көрə гиjмəтлəндирмəjи даһа чох севəрди.

Сивас һөкмдары олдуғу иллəрдə (1381-1398) Г. Бурһанəддин əдəби вə елми jарадычылығыны да мүнтəзəм давам етдирмишдир. Китабчылыг вə китабханачылыг ишини хеjли чанландырмыш, тəһсилин вə елмлəрин инкишафына диггəти күчлəндирмишди. О, өз Диваныны да сараjын баш хəттаты Хəлил бəj Мəһəммəдə көчүртдүрмүш вə өзү охуjуб дүзəлишлəр вермишдир. Узун мүддəт китаб итмиш һесаб едилмишдир. Беш əсрдəн сонра елм алəминə мə'лум олмушдур ки, бу jеканə əлjазманын сығыначаг тапдығы үнван Британиjа музеjидир (№ 4126)[2]. 17 мин мисрадан ибарəт Диванын[3] һəлəлик Истанбул (1944) вə Бакы (1988) нəшрлəри мөвчуддур. Бу чохтиражлы jүксəк полиграфик нəшрлəрдəн сонра Диван Түркиjə вə Азəрбаjчан китабханаларындан башга, дикəр түрк дилли халгларын да китаб хəзинəлəринə jол тапмышдыр.

Дивандан Гази Бурһанəддинин портрет чизкилəри үчүн характерик олан бə'зи сəһифəлəри нəзəрдəн кечирəк.

Јазылан һəр бир əсəрдəн «чаһан мүəттəр оларса» (əтирлəнəрсə, фаjдаланарса), охучунун газанчы билик, jазычынын газанчы тəшəккүр олар (с. 410).

Һəр əсəр jазычынын «беjин» адлы фикир лабораториjасынын вə «үрəк» адлы сирлəр jатығынын jадикарыдыр. «Көнлүмдəки сирр-рими» халга деjəн əсəрлəр охучулара көнүл мəктубларымдыр. «Нə сирр вар исə көнүлдə» вахтында ачмалыjыг ки, халга һəр «сирримиз əjан олсун». Сөзү вə əмəли илə бу истигамəтдə фаjдалы иш көрмəjəнин Вəтəн торпағына аjаг басмаға һaггы jохдур. «Аjах торпағына лаjиг булынмаз» мисрасы бу мəтлəбə ишарəдир (с. 116, 121, 143).

---

[1] *J. Јучел.* Көстəрилəн китаб, с. 18, 145, 146, 154.

[2] Орада, с. 146-147.

[3] *Г. Бурһанəддин.* Диван. Б., Азəрнəшр, 1988, с. 16.

Шаир өјрәдир ки, сабаһ букүнкүндән мә'налы јашамағын сирри јахшы һәјата вә әдәбијјата доғру чан атмагдадыр, јатмыш шүурлары ојатмагдадыр. Еләә јашамалы, ишләмәли, чалышмалы вә охумалајыг ки, лајиг олаг әслимизә, јүк олмајаг нәслимизә. Китабларда јахшы нә варса өјрәнмәлијик ки, «дүнја мүнәввәр ола бизә». «Өмүр гыса» олса да, нәсримизлә, нәзмимизлә, вә'димизлә узада билсәк ону биз, чичәкләнәр әсримиз (с. 146, 149).

Тарих боју јахшы әсәрләр мүәллифин үрәк ганы илә јазылдығына көрә охучулар онлары «гызыл мүрәккәб илә» јазылмыш әсәрләр кими гәбил етмәјә чохдан алышмышлар. Мүәллиф өјрәдир ки, белә әсәрләри мүталиә едәнләр пис јола дүшмәзләр. Јолуну азанлара шаир төвсијә едир ки, «Чәһд гыл әглүн вар исә сән бу јолдан» чәкин, классик вә мүасир ирсә бағлан. «Әгли јолундан азан тоғру јола» дүшмәсә, кәрәк олмаз һеч кәсә (с. 135, 548). Һагг јолун күнәши китабдыр, елмдир. Китабсыз бир өмрүн сону әләмдир.

Шәрг вә дүнја китаб мәдәнијјәтинин наилијјәтләринә јахшы бәләд олан Гази Бүрһанәддин әсәрләриндә Мани, Чәвһәри, Чәфәри, Мәнсур, Фирдовси, Сә'ди, Низами, Руми, вә б. мүәллифләрин адыны һөрмәтлә чәкмиш, гәләм вә фырча саһибләрини ајыг олмаға, охучуларын гәлбинә онлар кими јол тапмаға чағырмышдыр. «Бәсирәт әһлинә» бөјүк үмидләр бәсләјән шаирин фикринчә, «өзкәләри мәдһ» етмәкдәнсә, охучуларын үрәјини фәтһ етмәк јахшыдыр (с. 20, 22, 26, 115, 154, 252, 284 вә с.).

Бир чох мүәллифә, мәсәлән, Низамијә, онун «Хәмсә»синә даһа чох үстүнлүк верән Бүрһанәддин бу дүнја шөһрәтли даһинин гәһрәманларынын да адыны (Искәндәр, Фәрһад, Хосров, Ширин, Лејли, Мәчнун вә б.) китаба, мүталиәјә, тәрәггијә рәғбәт бәсләјән адамлар кими чәкмишдир.

Шәргдә китаб сәнәтинин, китабхана гуручулуғунун, елм, әдәбијјат, инчәсәнәт вә мәдәнијјәтин ән чох инкишаф етдији бир сыра мәркәзләрин дә ады (Мисир, Ираг, Бағдад, Һиндистан, Чин, Гаһирә, Шам, Рум, Сәмәргәнд, Тәбриз...) Г. Бүрһанәддинин Диванында ифтихарла чәкилир (с. 93, 109, 116, 127, 130, 142, 145-148, 154, 162 вә с.).

«Күнәш кечәји һимајәт» едиб (с. 533) дүнјаја ишыг пајладығы кими, Гази Бүрһанәддинин мә'нәви дүнјасынын күнәши олан Диваны вә с. әсәрләри дә өз мүсаһибләринин әгидә јолуна нур чиләмәкдәдир. Нәсими, Нәваи, Хәтаи вә б. дүһалар ону өзләринин устады адландырмышлар. Нәсими өз сәләфинин бир нечә ше'ринә нәзирә вә чаваблар јазмышдыр.

Мәтләбдән бир гәдәр узаг дүшсәк дә, бурада фәрәһ вә кәдәр доғуран бир факты хатырламаг јеринә дүшәр: Гази Бүрһанәддин бир әлиндә китаб, о бири әлиндә силаһ тутмушду. Китабдан ајрыланда билијини, силаһдан ајрыланда Вәтәнини итирә биләрди. Бу кими сәбәбләрә көрә онун рәгиби олан ән күчлү сијасәтчиләр «Газыја гаршы һеч заман бирләшиб ваһид гүввәјә чевриләбилмәмишдиләр». Һеч кәсә баш әјмәјән «Тејмур һәмишә Газыдан чәкинәрди». Һеч бир һөкмдарла мүгајисәјә кәлмәјән бу күчлү шаир, алим, һөкмдарын Султан «Јавуз Сәлимә бөјүк бәнзәјиши вардыр». Тәәссүф ки, Гази Бүрһанәддиндән «сајсыз һөрмәт вә илтифаг көрән» Ағгојунлу һөкмдары Гара Јүлүк Осман бәјин көзләнилмәз хәјанәти нәтичәсиндә «бәдәни дөрд јерә бөлүнәрәк һәр парчасы бир ағачын башындан асылмыш» шаирин мәзары галмамышдыр[1].

«Азәрбајҹан (түрк) поетик мәктәбинин јарадычысы» Гази Бүрһанәддин өз сағлығында әмәлләри илә Вәтәнә хидмәт етмишдир. Бу күн һәмин иши онун Диваны көрүр.

* * *

Јухарыдакы гејдләрдән көрүндүјү кими, XIV әсрдә Азәрбајҹанын вә дикәр түрк дилли халгларын охучу вә зијалыларынын ихтијарында әрәб вә фарс дилли китаблардан башга, ана дилиндә дә хејли китаблар олмушдур. Јазычы, шаир вә алимләрин Азәрбајҹан-түрк дилиндә јаздыглары вә тәрҹүмә етдикләри санбаллы әсәрләрин ишығында Гази Бүрһанәддинин јаратдығы мәктәбин сон тамамлама ишләрини мүдрик вә узагкөрән сөз мүһәндиси Нәсими баша чатдырмышдыр. Онун вә һәмфикир мүасирләринин әлбир сә'јләри сајәсиндә бу дөврдә Азәрбајҹан халгы әввәлки илләрлә мүгајисәдә даһа бир чох саһәдә бөјүк уғурлар газанмышды. Азәрбајҹан дилиндә елми вә әдәби әсәрләрин кетдикҹә чохалмасы, китабханалара вә евләрә јол тапмасы да XIV әсрин мүһүм көстәричиләриндән иди. Бу әсрдә Азәрбајҹан дилинин формалашыб милли дил, халг дили сәвијјәсинә јүксәлмәсиндә бөјүк хидмәти олан Нәсиминин (1369-1417) доғма дилдә јаздығы дәрин мәзмунлу ше'рләрин бир чоху һүруфилик идејаларынын вәсфинә һәср едилмишдир.

Һүруфилик идејасы илк дәфә бөјүк Азәрбајҹан мүтәфәккири, алими вә шаири Шејх Фәзлуллаһ Нәиминин (1340-1394) башчылығы илә 1374-ҹү илдә Тәбриздә јајылмышды. Онун илк програм

[1] *Јашар Јучел.* Көстәрилән китаб, с. 110, 140-143, 145.

сәнәдләриндән олан Нәиминин «Чавиданнамә», «Фусәтнамә» вә с. китабларынын Нәсими фәал охучусу, тәблиғатчысы вә мүәллифинин ән күчлү идеја давамчысы иди. Онун әсәрләри о вахт мисли көрүнмәмиш әкс-сәда доғурмушду. Дүнја китаб мәдәнијјәти хәзинәсинә гијмәтли инчиләр бәхш етмиш бу даһи философ шаирин сөз чәләнки һәгигәт сирләрини ахтаранларын вә өјрәнәнләрин әлиндә узун заман ачар ролу ојнамышдыр.

Нәсими 1386-чы илдә Шимали Азәрбајчана кәлмиш Нәими илә Ширванда көрүшүб әсәрләрини дәриндән мүталиә едәндән сонра суфи мәсләкли ше'рләр јазмагдан әл чәкиб һуруфилик јолуну сечмишдир. Нәимини бизә һагг јолуну «көстәрмиш» фикир «ме'марымыз» адландырмышдыр. Мүхтәлиф илләрдә Хорасанын, Иранын, Ирагын, Азәрбајчанын (1402) һакими олмуш Мираншаһ (1368-1408) Ширванда һуруфи тәшкилатларына рәһбәрлик едән Нәиминин өзүндән вә китабларындан горхдуғуна көрә бу даһи философ шаири Нахчывана кәтирдиб е'дам етдирдикдән сонра «ајагларына ип бағлајыб мејидини күчә вә базарларда сүрүтмүшдү» ки, давамчыларына көрк олсун[1]. Нәиминин гәддарчасына өлдүрүлмәсиндән, китабларынын («Мәһәббәтнамә», «Әршнамә», «Искәндәрнамә», «Чавиданнамә», «Фүрсәтнамә», Диван вә с.) әлә кечән нүсхәләринин јандырылмасындан сарсылан Нәсими онун идејаларына сәдагәт анды ичәрәк вәфатына гәдәр бу анда садиг галмыш вә мәсләк достлары илә бирликдә мүәллиминин китабларыны мәһв олмаг тәһлүкәсиндән горумаға чалышмышдыр. «Әсәрләринин чохуну она һәср етмишдир»[2]. Мәсләк достлары кими о да әсәрләрини кизли јазыр вә кизли јајырды ки, әғјар хәбәр тутмасын.

Ф.Нәиминин Азәрбајчан дилиндә ики ше'рини РӘИ-дәки бир чүнкдән (Б-1496, с. *2а*, *5б*.) тапыб чап етдирән Гуламрза Будагинин јаздығына көрә, Нәиминин гәдим әлјазма китаблары мүхтәлиф өлкәләрдә, о чүмләдән Иран, Түркијә китабханаларында горунуб сахланылыр[3].

Нәсими дә өз устады кими халгы вә башы бәлалар чәкән Вәтәни үчүн һеч бир мәктәбин вә китабхананын көрә билмәдији нәһәнк ишләр көрмүшдүр. Әсәрләри илә Шәрги ләрзәјә кәтирмиш, «бүтүн түрк әдәбијјатына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир» (АСЕ, 7-230). Өз сағлығында көчүрүлмүш азәрбајчанча Диваны Анкара универ-

---

[1] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч. 1, с. 135.

[2] Орада, с. 138.

[3] Әдәбијјат гәзети. 1992, 25 декабр, с.2.

ситетиндә әдәбијјат факүлтәсинин китабханасындадыр[1]. Һәмин дөврдә онун әсәрләри башга Шәрг китабханаларына да јол тапмышды. Лакин тарихдә Нәсиминин вә онун әсәрләринин тә'гиб едилдији һаллар да аз олмамышдыр. Нәсими Азәрбајҹаны тәрк едәрәк Түркијәјә, орадан да башга Шәрг өлкәләринә кедәндән сонра онун гызы Јусиф адлы бир шәхслә һүруфилик идејаларыны вә китабларыны јајдыгларына көрә Тәбриздә 500 нәфәрә јахын һүруфи јандырылмыш вә гәтл едилмишдир[2]. Белә вахтларда Азәрбајҹанда, Орта Асијада, Түркијәдә, Иранда, Ирагда, Суријада... өзүнә чохлу тәрәфдарлар газанмыш[3] даһи шаирин һәр бир әсәрини әлдә едиб охумаг вә јајмаг ону јазмагдан чәтин иди.

М.Мәликованын вә Е. Бајрамовун «Азәрбајҹанын сијаси-һүгуги нәзәријјәләр тарихи (очеркләр)» китабында (Б., 1984, с. 78, 79, 83) дејилдији кими Нәсими Азәрбајҹан, Шәрг вә бир чох дүнја халгларынын әсәрләрини дәриндән өјрәнмишди. Астрономија, ријазијјат, биолокија, ҹоғрафија, фәлсәфә, мәнтиг вә с. елмләр саһәсиндә енсиклопедик биликли адам иди. Султан Мүәјјәдин әмри илә дири-дири дәриси сојуландан сонра әсәрләринин тәрҹүмәчиләри вә ифачылары амансыз тә'гибләрә мә'руз галмыш, идејаларыны ачыг тәблиғ едәнләр әзабла өлдүрүлмүшләр.

Буна бахмајараг, мәхфи јолларла да олса, Нәсиминин әсәрләри дәфәләрлә көчүрүлмүш вә әлдән-әлә кәзмишдир. Шаирин РӘИ-дә сахланылан ики гәдим әлјазма Диванындан бири онун вәфатындан 38 ил сонра (1355), дикәри исә 1700 ҹү илдә көчүрүлмүшдүр. Нәсиминин түркҹә Диваны XIX әсрдә үч дәфә Истанбулда нәшр едилмишдир: 1260 (1844), 1288 (1871), 1298 (1880)[4].

Нәими вә Нәсиминин әсәрләри бир мүддәт дөвләт китабханаларына јол тапа билмәсә дә, онларын әлјазма вә чап нүсхәләри әгидәләрә јол тапыб тәблиғ етдији ишыглы идејалар әтрафына чох адам топлаја билмишди. Заман кечдикдә һәр ики сәнәт корифејинин әсәрләри јенидән китаб дүканларынын вә евләрин ән гијмәтли инҹисинә чеврилмиш, тәдриҹлә бүтүн Шәрг вә гисмән дә Авропа (Братислав, Бодлен вә с.) китабханаларында өзүнә сығынаҹаг тапмышдыр. Онларын әсәрләрини горујан да охуҹу мәһәббәти олуб, нәсилләрә севдирән дә.

[1] Низами адына Азәрбајҹан Әдәбијјаты Музејинин Әсәрләри. 1978, № 4, с.90.
[2] Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч. 1, с. 217.
[3] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1985, ч.5, с. 9-12.
[4] Әлјазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр). 1972, ч. 3, с. 53-57.

Шумер вә Мисир китабханаларында олдуғу кими, XIII-XIV әсрләрдә дә бә'зи китабханаларын гапысынын үзәриндә «Гәлб еви — гәлб дәрманы» сөзләри көрүнмәјә башламышды. Бу ики сөзүн рәмзи мә'наларындан бири бундан ибарәт иди ки, јүзләрлә мүәллифин әсәри дә, гәлби дә бурада — китабханададыр. Онларын әсәрләриндән дәрс аланлар һәм мүәллифләрин гәлбини динләјиб онларла һәмсөһбәт олур, һәм дә зәнкин ағыл мүаличәханасыны хатырладан «Гәлб еви»ндә өзүнә «Гәлб дәрманы» тапыр. Бу исә китабханалары тәкчә китаб еви кими јох, ағылларын шәфа тапдығы ев сајмаг демәк иди.

5. XV әсрин китаб вә китабхана дүнјасы

Нәими вә Нәсими кими дүһаларын әсәрләри Азәрбајҹан, үмумијјәтлә Шәрг әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин сонракы инкишафына күҹлү тәкан вермишди. XV әсрдә онларын китабларындан илһам алыб Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә лајигли әсәрләр јазан Гасым Әнвар (1356-1434) кими исте'дадлы шаирләр јетишмишди[1]. Нәсиминин тә'сирилә јазыб-јарадан бә'зи Азәрбајҹан шаирләри онун идејаларыны јајмаг үчүн Түркијәдә мүнасиб шәраит олдуғуну нәзәрә алыб ора көчмүшдү (мәсәлән, Хәлили)[2]. Нәсими өз сағлығындан сонракы илләрдә дә бурада чох севилир вә чох охунурду. Нәими вә Нәсими тәрәфдарларынын узун müддәт «Түркијә әразисиндә фәалијјәт көстәрмәси вә түрк дилиндә кениш әдәбијјат јаратмасы» да бу һәгигәтин парлаг тәзаһүрләриндәндир (АСЕ, 10-280).

Азәрбајҹан китабынын јајылмасы саһәсиндә бөјүк дөвләт хадимләринин дә мүстәсна ролу олмушдур. XV әсрдә Азәрбајҹанда јахшы әсәрләрә еһтијаҹ һеч дә әввәлкиндән аз дејилди. Бу мә'нәви еһтијаҹы заман өзү доғурурду. Ш.М.Шәбүстәринин «Сирләр күлшәни» (1425), Әссар Тәбризинин «Меһр вә Мүштәри» (1460), Ф. Әттарын «Әсрарнамә» (1478) вә с. дүнја шөһрәтли әсәрләрин уғурлу тәрҹүмәси бир-бириндән даһа јахшы әсәрләрин јаранмасына сәмәрәләи тә'сир көстәрмишдир. «Фәлсәфә, мәнтиг, кәлам елмләриндә өз заманынын даһиси олмуш», «мисли-бәрабәри» олмајан ше'рләр Диваны илә үрәкләри фәтһ етмиш вә узун мүддәт «Көвһәршадбәјим», «Ихласијјә» мәдрәсәләриндә дәрс демиш Мәс'-

[1] АСЕ. Б., 1979, ч. 3, с. 79; Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ч. 3, с. 235-242.

[2] АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с. 75.

уд Кәмаләддин Ширвани (?-1499)[1] һаггында да ејни фикри демәк олар. Бәрдәли шаир Ибраһим Күлшәнинин (1423-1533) «Мәснәвиј-мә'нәви», «Пәнднамә», «Әзһари-күлшән» вә азәрбајҹанҹа дөрд әлјазма Диванынын дөврүмүзә гәдәр саламат галмасы[2] кими фактлар да милли китаб сәрвәтимизин мәнзәрәсини ајдын көстәрир.

Нәсимиләрин, Күлшәниләрин ана дилли јарадыҹылыг јолуну давам етдирән мүәллифләр јетишдикҹә, бу дилдә мүхтәлиф елм саһәләри үзрә дә әсәр јазмаг ән'әнәјә чеврилирди. Мәсәлән, сон вахтлара гәдәр елмә мә'лум олмајан XV әср бөјүк Азәрбајҹан алими Хоҹа Ибн Адили Ибәринин астролокијаја даир китабынын (1459) Республика Әлјазмалар Институтундакы автограф нүсхәси[3] белә бир рә'ј доғурур ки, о һәлә XV әсрдә Шәрг китабханаларында кениш јајылмышды. «XV әср Азәрбајҹан дили вә елми нәсринин көркәмли абидәси кими фөвгәл'адә әһәмијјәтә малик» олан бу әсәр көстәрир ки, «XV әсрин орталарына гәдәр Азәрбајҹан дили узун тарихи инкишаф јолу кечмиш, һәлә узаг гәдимләрдә бу дилин лүғәт тәркибиндә өзүнә мәхсус астрономија, астролокија, ҹоғрафија, фәлсәфи вә етик мәфһумлары ифадә едән тәмиз Азәрбајҹан сөзләри олмушдур» (Ҹ. Гәһрәманов). Бунларын бир гисминә Хәтиб, Хагани, Низами, Туси, Нәсими вә башга классикләрин әсәрләриндә тәсадүф едилир.

Тарихи фактлар көстәрир ки, нечә-нечә мәшһур гәләм саһибләри илә бир дөврдә јашамыш Султан Әһмәд Вејс оғлу (?-1410), Әбдүлгадир Мараги (1353-1435), Бәдр Ширвани (1487-1450), Әшрәф Марағалы (?-1450), Сејид Јәһја Бакуви (1410-1463), Һәгиги (1397-1467), Хәтаи Тәбризи (?-?), Һидајәт (?-?), Һамиди (1407-1486), Хәлили (1407-1485) вә б. мүәллифләрин дә Азәрбајҹан-түрк дилиндә хејли әсәр јазмасы XV әсрин тәгдирәлајиг һадисәсидир. Бу дөврдә Шәбүстәринин «Күлшәни-раз», Әттарын «Әрарнамә» әсәрләрини түрк (Азәрбајҹан) дилиндә сәсләндирән Шејх Әлван Ширази вә Әһмәди кими күҹлү тәрҹүмәчиләр јетишмишди. Узун Һәсәнин тәшәббүсү илә хејли китаб, о ҹүмләдән Гуран түрк дилинә тәрҹүмә едилиб кениш јајылмышды вә с. Белә фактлар үзә чыхдыгҹа ана дилли әдәбијјатын гәдимлијинә шүбһә азалыр, инам артыр.

Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, XV әсрдә дә Азәрбајҹан халгынын доғма ана дилиндә јазан јазычы вә алимләри чох

---

[1] *М. Тәрбијәт,* Көстәрилән китаб, с. 203.

[2] Мәдәнијјәт, 1991, 3 апрел.

[3] Азәрбајҹан ЕА РӘИ, Б-269/4873.

олмушдур. Тәәссүф ки, бә'зи јарадычы зијалыларын вә әсәрләрин талеји һәлә дә намә'лумдур. Профессор М. Гулузадәнин бу мәсәләјә мүнасибәти беләдир: «Азәрбајҹан дилиндә јарадылмыш әсәрләр һаким даирәләр тәрәфиндән дүшмәнчилик һиссилә гаршыландығы үчүн рәваҹ тапмамыш, итиб-батмышдыр»[1].

Бәлкә бу иткинин сәбәбләриндән бири дә будур ки, истәр әввәлки дөврләрдә, истәрсә XV әсрдә тәкҹә Азәрбајҹан торпағына јох, онун әдәбијјат вә мәдәнијјәтинә дә көз дикәнләр аз олмамышдыр. Мәдәнијјәт инҹиләри бә'зән јандырылмыш, ја да әвәзсиз гәнимәт кими талан едилмиш, бә'зән исә Азәрбајҹан китабыны јараданлар сүркүн һәјаты кечирмәјә вадар едиләрәк өз фәалијјәтләрини башга торпагларда давам етдирмәли олмушлар. Мәсәлән, гәдим мәнбәләрдә вә сон тәдгигатларда көстәрилир ки[2], Тејмурун ордусу Тәбризи ишғал (1412) етдикдән сонра онун нәвәси — Һерат һакими Бајсунгур Мирзә бир чох Азәрбајҹан китаб јарадычысыны Һерата апармышдыр. О, 1420-ҹи илдә Тәбриздә мәшһур хәттат Ҹәфәр Тәбризи (?-1480) илә көрүшүб һәмин илдә ону 1410-ҹу илдә јарадылмыш Һерат сарај китабханасына мүдир тә'јин етмишди. О, өмрүнүн сонуна гәдәр (60 ил) Һерат китабханасынын мүдири олмушдур.

Бурада мүкәммәл тәһсил көрмүш 100-дән чох сәнәткар чалышырды[3]. Ҹәфәр Тәбризинин башчылыг етдији сәнәткарлар ордусу — Пир Сејид Әһмәд Тәбризи, онун тәләбәси К. Беһзад (Ҹ. Тәбризидән сонра китабхана мүдири олмушдур), Гәвамәддин Тәбризи, Хоҹа Әли Мүсәввир, Гијасәддин Тәбризи, Хәлил Мирзә, Зәһирәддин Әзһәр вә башга азәрбајҹанлылар Һератда китабчылыг, рәссамлыг-хәттатлыг мәктәби јаратмышдылар. Сонралар онларын бә'зиләри (Беһзад, Мир Мүсәввир вә б.) өз фәалијјәтләрини јенидән Тәбриз китабханасында давам етдирмишләр. Хәттатлыг вә китабхана ишинин мүкәммәл билиҹиси Ҹәфәр Тәбризи исә Һератда сахланылмышды. Вәзифә мөвгејинә бахмајараг, алты нөв хәттдә көзәл китаблар јаздығына көрә «ону икинҹи Јагут адландырмышлар». Онун әлиндән чыхан китаблар «дүнјада шөһрәт газанмышдыр»[4]. Һәмин китабларын бир чоху бу күн дә дүнјанын мәшһур китабханаларынын надир инҹиләриндән сајылыр.

---

[1] *Нәсими.* Сечилмиш ше'рләр, Б., 1963, с.5.

[2] АСЕ. Б., 1983, ч. 7, с. 79; Әдәбијјат вә инҹәсәнәт, 1985, 23 август.

[3] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 201.

[4] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 303.

Хəттлəр вə хəттатлар һаггында əсəр јазмыш Мирзə Сəнкилахын «Тəзкирəтүл-хəттатин», Мирзə Һəбиб Исфаһанинин «Хəтт вə хəттатан» əсəрлəриндə јаздығына көрə, Һерат китабханасында ишлəјəн мəшһур хəттатларын сајы 40 нəфəрдəн чох иди. Онларын һəр биринин зəнкин тəчрүбəси вə шəхси китабханасы варды.

Шəмсəддин Мəшригидəн, тəбризли устад Мирəлидəн вə онун оғлу Абдулладан дəрс алмыш Чəфəр Тəбризи китабчылыг сирлəрини Азəрбајчанда өјрəнмишди. Һерата кедəндə о, артыг хəттатлар хəттаты иди. Һерат китабханасында сурəти чохалдылан хејли китабын үзүнү өзү көчүрмүшдү: Низаминин «Хəмсə»си (1431), Сə'динин «Күлүстан»ы (1427), Фирдовсинин «Шаһнамə»си (1430), Əбүлмəали Нəсрулланын «Кəлилə вə Димнə»си (1431), Һафизин Диваны (1432) вə с. Бу китабларын бə'зилəри һазырда Истанбул, Теһран, СПБ вə с. шəһəрлəрин китабханаларында сахланылыр[1]. Əбдүррəзаг Сəмəргəнди (1413-1482) ону нəстə'лиг, нəсх, сүлс вə с. хəтт нөвлəриндəки һүнəринə көрə «икинчи Хачə Мирəли» (1330-1446) адландырмышды. Һерат китабханасынын даһа бир мəшһур азəрбајчанлы хəттаты Зəһирəддин Əзһəр (?-1475) һаггында исə Сəмəргəнди јазмышдыр ки, о, «Чəфəрин мисилсиз шакирдлəриндəндир». Илк тəһсилини Тəбриздə алмыш, Хорасанда, Һератда, Сəмəргəнддə ишлəмиш, «Султан əл-хəттатин» («хəттатлар султаны») адына лајиг көрүлмүшдүр. Онун хəтти илə јазылмыш китаблар Орта Асија, Иран, Түркијə китабханаларында сахланылыр (АСЕ, 4-151).

Мəтбу вə гејри-мəтбу мəнбəлəрдə Чəфəрин хəттатлығы илə бəрабəр, мүəллимлик (устадлыг) бачарығы, китабхана мүдирлији, мүасирлəри илə үнсијјəти, сајсыз-һесабсыз китабы дүнја сəјаһəтинə чыхармасы вə с. кејфијјəтлəри тəгдир едилир. Дуст Мəһəммəд јазыр ки, белə китаблардан биринин нүмунəви хəтлə јазылмасы Чəфəр Тəбризијə, чилдинин һазырланмасы чилд үзəриндə габарыг тəсвирлəрин ихтирачысы устад Гəвамəддинə, онун иллүстрə едилмəси вə гызыл-күмүш сују илə бəзəдилмəси исə өз дөврүнүн мисилсиз сəнəткары Əмир Хəлилə тапшырылмышды...[2]

Китабханада көрүлəн ишлəр һаггында Чəфəр Тəбризинин Бајсунгур Мирзəјə вахташыры шифаһи мə'лумат вə јазылы һесабат вермəси орта əсрлəрин китабхана тарихиндə əн мараглы сəһифəлəрдəндир. Фарс дилиндə јазылмыш һəмин һесабатлардан бири (ијун, 1427) һазырда Истанбулун Топгапы сарајы музејиндəдир. Бу

[1] АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с. 176, 430.

[2] Азəрбајчан инчəсəнəти. Б., 1992, с. 93-94.

сәнәддә китабхананын әсас фәалијјәт саһәләри илә јанашы, 18 нәфәр рәссам, хәттат, чилдчи, мүзәһһиб, мүтәрчим вә башга сәнәт адамлары һаггында мараглы мә'лумат вардыр. Түрк алими Камал Өзәркин бөјүк хејирхаһлыг көстәриб онун мәтнини «Сәнәт тарихи» мәгаләләр топлусунда чап етдирәндән сонра һесабат Азәрбајчан алимләринин дә диггәтини чәлб етмишдир.

Һерат китабханасы бөјүк бир е'малатхана иди. Бурада китаб үзү көчүрмәк, тәрчүмә етмәк, чилдләмәк вә с. үчүн шәраит варды. Узун мүддәт бу ишләрин әксәријјәтини көрәнләр вә китабханаја мүдирлик едәнләр азәрбајчанлылар олмушлар. XV әсрин биринчи јарысында көркәмли Азәрбајчан ме'марлары вә китаб усталары Орта Шәргдә Һератын ән гүдрәтли мәдәнијјәт вә сәнәт мәркәзинә чеврилмәсиндә фәал иштирак етмишләр. Әсрин икинчи јарысында орада бу иши К. Беһзад, Мирәк Нәггаш, Гасым Әли, Шаһ Мүзәффәр, Молла Јусиф вә башгалары давам етдирмишләр (АСЕ, 10-176).

1484-чү илдә К. Беһзад Һерат китабханасына мүдир тә'јин едиләндә 28 јашы варды. Шаһ Исмајыл Һераты аландан сонра Азәрбајчанын бир чох сәнәт адамы илә бирликдә Беһзад да Тәбризә көчмүш, китаб мәдәнијјәтинин инкишафына чалышмыш вә дөвләт китабханасына башчылыг етмишдир[1]. Һерат тарихчиси Хандәмирин (1475-1536) чохчилдли «Һәбибүс-сијәр» китабында вә саир мәнбәләрдә бу һагда илк мә'лумат верилмишдир (Бу барәдә бир гәдәр сонра).

* * *

Азәрбајчан китабынын гүдрәти јарадычыларындан бири Бәдр Ширванидир (1387-1450). Азәрбајчан вә фарс дилиндә Диванлары өз дөврүндә кениш јајылмышды. 12473 бејтдән ибарәт һәмин Диванлардан бири һазырда Өзбәкистанда Бируни адына Шәргшүнаслыг Институтунун Шәрг Әлјазмалары Китабханасында сахланылыр[2]. Ә.Рәһимов бу јеканә нүсхәјә фарс вә рус дилләриндә мүгәддимә јазараг «Бәдр Ширвани. Диван» ады илә Москвада «Наука» нәшријјатында чап етдирмишдир[3].

Бәдр Ширваншаһлар сарајында бөјүк нүфуз газанмышды. Сарај китабханасында олдуғу кими, онун да шәхси китабханасында

---

[1] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 203.

[2] АСЕ. Б., 1987, ч.2, с. 137.

[3] Китаблар аләминдә. 1986, № 1, с. 11.

Азәрбајҹан вә Шәрг мүәллифләринин әсәрләри әсас јер тутурду. Бура әсл билик мә'бәдкаһы иди. Бәдр Ширванинин мүтәрәгги фикирләрлә силаһланмасында һәр ики мә'бәдкаһын бөјүк ролу олмушдур. Бундан әлавә, о, бә'зи гәләм достларынын да шәхси китаб хәзинәләриндән гаршылыглы шәкилдә истифадә етмәк ишинә мәдәни тәрәггијә ҹан атмағын бир әламәти кими бахмышдыр.

Хагани илә ејни кәнддә — Мәлһәмдә доғулмуш шаир сәнәтдә өзүнү «Заманәсинин Хаганиси», јахуд, «икинҹи Хагани» адландырмышдыр. Мә'хәзләрдән анлашылыр ки, Ширваншаһларын сарај китабханасында Хаганинин Диваны илә јанашы Бәдрин дә Диваны олмушдур[1]. Бәдр Ширваншаһлара (Шејх Ибраһимә (1382-1417) вә оғлу Хәлилуллаһа (1417-1462) гәсидәләр јазмышдыр. М. Тәрбијәт јазыр ки, о, сарајда шаирләрин башчысы олмушдур; Һаҹы Һүсејнаға Мәликин китабханасында бөјүк бир ҹүнкдә Бәдрин беш јүзәдәк гәсидәсини охумушам[2].

Өзүнү Хагани илә мүгајисә етмәсиндән анлашылыр ки, Бәдр Ширвани сарајдакы әдәби гүввәләрин тәкҹә башчысы јох, һәм дә апарыҹы (өнҹүл) симасы олмуш, Диваны вә с. әсәрләринин мәзијјәтләри илә мүасирләриндән сечилмишдир.

Бу кими фактлар көстәрир ки, Бәдр Ширвани ирсинин һәлә ачылмамыш чох сирләри вардыр...

* * *

Азәрбајҹан тарихинә ады гызыл һәрфләрлә јазылмыш Әбдүлгадир Мараги (1353-1435) демишдир ки, Вәтәним вә халгым үчүн бир иш көрә билмишәмсә, кәләҹәк нәсилләр мәни һөрмәтлә јад едәҹәкдир. Онлар «мәни анҹаг әмәјимин мәһсулу олан хәттим вә әсәрләримлә јада салаҹаглар»[3].

О, универсал билијә малик алим иди. Сәккиз јашында Гураны әзбәр билмиш, он јашында ријазијјат вә мусиги елмләринә даир хејли китаб охудугдан сонра бир чох әсәрләри гүсурсуз тәрҹүмә етмишди. «Муғамат һаггында кечмишдә јазылмыш бүтүн китаблары вә рисаләләри өјрәниб өзү (орижинал—*И.З.*) әсәрләр јазмышдыр». Бир мусиги әсәринә көрә «јүз мин динар пешкәш» алса да, хидмәтләринин вә әсәрләринин мүгабилиндә алдығы ән бөјүк

---

[1] Азәрбајҹан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1976, № 3, с. 3-10; 1980, № 3 с. 3-8; Китаблар аләминдә. 1981, № 1, с. 62-67.

[2] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 44.

[3] Мүдрик сөзләр. Б., 1979, с. 20.

мүкафат халг севкиси олмушдур. «Бөјүк һүнәр саһибләрини өз мусиги зәрбләри илә рам едән» алим «бүтүн елмләрдә әсрин ән биликлиси, дөврүн философу» иди. Јахшы хәттат кими хејли әсәрин үзүнү көчүрмүшдү. «Ипә дүзүлмүш мирвари дәнәләриндән гијмәтли» хәтти мүасирләринин чохунда гибтә һисси доғурмушду[1].

Әсас мусигишүнаслыг әсәрләри бунлардыр: «Мәгасидүл-әлһан», «Чаме үл-әлһан», «Кәнзүл-әлһан», «Фәваиди-әшәрә», «Ләһнијјә», «Зүбдәт-үл-әдвар...» вә с[2]. О, Сәфиәддин Урмәвинин «Китаб әл-әдвар» әсәрини тәрчүмә вә шәрһ етмишдир[3]. Азәрбајҹан дилиндә бу әсәрләрин ады мәнбәләрдә белә көстәрилмишдир (сыра илә): «Мелодијаларын мәгсәдләри», «Мелодијалар күллијјаты», «Мелодијалар хәзинәси», «Он фајда», «Маһны һаггында», «... Ән сечилмиш нәғмәләр», «Мусиги дөврләри һаггында китаб» (АСЕ, ч.4, с. 125; ч.8, с. 409; М. Тәрбијәтин көстәрилән китабы, с. 92).

М. Тәрбијәт јазыр ки, мән «бу әсәрләрин чохуну Истанбулда Нури-Османијјә китабханасында көрмүшәм». Онун вердији мә'лумата көрә, Әбдүлгадир Марағинин әсәрләринин гәдим әлјазма нүсхәләри Иранда Имам Рза китабханасында, һачы һүсејнаға китабханасында вә с. китабханаларда да вардыр[4]. Әсәрләринин бир гисми итсә дә, бә'зи әлјазмалары Лејден (һолландија) вә Оксфорд китабханаларындадыр[5].

Түрк алими Рәфиг Өздәк јазыр ки, о заманлар мусиги вә диспут јарышларындакы һүнәри (китаб сәнәти, мүталиә габилијјәти, суал-ҹаваб мәһарәти илә сечиләнләри (галибләри) һөкмдарлар «әзизләјиб сәрвәт ичиндә үздүрәрдиләр». Дәфәләрлә јарышларын галиби олан вә дөврүнүн бир чох һөкмдарларындан (һүсејн хан Ҹәлајири, Тејмур, Мираншаһ, Илдырым Бәјазид, Султан Хәлил Мирзә, Султан Шаһрух, Османлы падшаһы II Мурад) һәртәрәфли гајғы көрән Әбдүлгадир Марағи 1435-ҹи илдә һератда вәбадан өләндә «чох зәнкинди вә шөһрәтин зирвәсинә чатмышды». Сәрвәти дә, шөһрәти дә елми вә әмәји илә газанмышды. Мәсәлән, о дөврүн бөјүк мусигичиләриндән Ризаәддин Ризван шаһын Бағдадда тәшкил етдији бир мусиги јарышында Әбдүлгадир Марағинин алдығы «100 мин динар мүкафат» зәманәмиздә Нобел мүкафатына лајиг көрүлән адамлара «верилән пулдан гат-гат чох иди...». Онун өз хәтти илә

[1] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 88-95.

[2] Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с. 109.

[3] һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 258.

[4] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 90-92.

[5] АСЕ. Б., 1980, ч. 4, с. 125.

јаздығы мусиги нәзәријјәсинә даир «Нәғмәләр топлусу»нун (1405) бир нүсхәси Оксфордда Бодлен китабханасында, дикәр бир нүсхәси Истанбулда Нури-Османијјә китабханасындадыр. «Нәғмәләрин мәгсәди» (1421) әсәри Лејден университети китабханасындадыр. Дәјәрли мугамлар китабы олан «Китабүл-әдвар»ын да бир нүсхәси бу китабханададыр...[1]

Ә. Мараған мусиги нәзәријјәчиси, бәстәкар, ханәндә, хәттат, алим, тәрҹүмәчи олмагдан савајы, Азәрбајҹан дилиндә јахшы ше'рләр јазмышдыр. Бир чох мусиги аләтләриндә (хүсусилә удда) көзәл чалмышдыр. Бу кими кејфијјәт көстәриҹиләри илә Јахын вә Орта Шәргдә мәдәнијјәтин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Чохҹәһәтли јарадыҹылығы Авропа алимләринин дә диггәтини ҹәлб етмишдир. (АСЕ, 4-125.).

* * *

Гасым Әнварын (1356-1434) ады мәнбәләрдә Азәрбајҹан (һәмчинин Шәрг) китабынын мәһсулдар јарадыҹыларындан вә «суфи поезијасынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири» кими чәкилир. Һәјаты боју мәсләкиндән үз дөндәрмәјән мүтәфәккир шаир өмрүнүн чох һиссәсини Орта Асијада Һерат вә Сәмәргәнд шәһәрләриндә кечирмишдир. Јашадығы јерләрдә «гејри-ади нүфуз» саһиби кими танынмышдыр. Јахын вә Орта Шәрг идеолокијасына, елм вә әдәбијјатына мүтәрәгги тә'сир көстәрмишдир[2]. Әсәрләрини Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Әлишир Нәваијә вә башга гәләм саһибләринә көстәрдији сәмәрәли тә'сир јахшы нәтиҹәләр вермишдир. Һератда Тејмурләнкдән, онун оғлу Шаһрухдан, Шаһрухун оғлу Бајсунгур Мирзәдән, Сәмәргәнддә мәшһур дөвләт хадими, алим Улуғ бәјдән, даһа доғрусу, фанатик диндарлардан башга һамыдан «бөјүк һөрмәт» көрмүшдүр. Бир мүддәт Хорасанда Ә. Ҹаминин анадан олдуғу Хәрҹүрд кәндиндә јашамыш вә орада вәфат етмишдир. Әсәрләринә вә өзүнә һөрмәт әламәти олараг Улуғ бәј (1394-1449) онун гәбри үстүндә әзәмәтли түрбә тикдириб шаирин мәгбәрәсини елм, әдәбијјат, мәдәнијјәт адамларынын зијарәткаһына чевирмишди[3].

Г. Әнварын Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә јаздығы ше'рләр Диваны, «Әнисүл-ашигин», «Әнисүл-арифин», «Тәвәҹҹеһнамә», «Рисалеји-вүҹуд», «Суал-ҹаваб», «Рисаләтүл-Әманә» әсәрләри зә-

---

[1] *Р. Өздәк.* Түркин гызыл китабы. 2-ҹи китаб. Б., 1993, с. 211-213.

[2] АСЕ. Б., 1979, ҹ. 3, с. 79; Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 260.

[3] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ҹ. 3, с. 235.

мәнәмизә гәдәр саламат галмышдыр[1]. Низаминин «Сирләр хәзинәси»нин тә'сирилә јазылмыш «Әнисүл-арифин» поемасы Әнварын шаһ әсәрләриндән вә тәригәт әдәбијјатынын классик јазылы абидәләриндән бири сајылыр[2].

Устад шаирин әсәрләринин мүхтәлиф өлкәләрдә јајылмасы вә чох охунмасы онларын садәлији вә халг дилинә јахынлығы илә изаһ едилир. Охучуларын вә зијалыларын бир чоху ајры-ајры ше'рләрини вә поемаларындан парчалары әзбәр билмишдир. Нәваи кими гүдрәтли шаир «Мәчалисүн-нәфаис» тәзкирәсиндә өз китабханасында Азәрбајчан шаиринин китабларына јер вердијини вә илк дәфә Әнварын ше'рләрини әзбәрләдијини јазмышдыр[3].

Гасым Әнварын вәфатындан сонра Улуг бәј, шаирин достлары вә мүридләри онун китабларыны чохалдыб јајмышлар. Ч.М. Нағыјеванын гәнаәтинә көрә, Һиндистанын китаб хәзинәләриндә Гасым Әнварын әсәрләринин әлјазмалары Азәрбајчан вә Орта Асија китабханаларында олдуғундан даһа чохдур[4].

Бурадан белә нәтичә чыхармаг олар ки, Низами, Нәсими, Ч. Руми вә башга сөз устадларына пәрәстиш едән Әнварын өзүнүн дә пәрәстишкарлары чох олмушдур вә инди дә вардыр...

* * *

Әввәлки әсрләрдә олдуғу кими, XV әсрдә дә классикләрин јахшы ән'әнәләрини јашатмаг, давам вә инкишаф етдирмәк саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдү. Һәмин дөврүн надир сималарындан Әшрәф Марағалы (?-1450) мүхтәлиф вахтларда Марағa, Тәбриз, Шираз, Бағдад вә Һератда јашаса да, өмрүнүн сон илләрини Тәбриздә кечирмишдир. Бу шәһәрләрин јазычы вә алимләри, тәһсил очаглары вә китабханалары онун диггәтини даһа чох чәлб етмишди.

Ә.Х. Дәһләвидән сонра Низаминин «Хәмсә»синә икинчи нәзирәни о јазмышдыр (АСЕ, 4-261). Ә. Рәһимов, С.Онуллаһи, Т. Мәһәррәмов вә б. мүәллифләр онун 4 ше'р Диваны вә 5 поемасы олдуғуну јазырлар. Шаирин ардычыл тәдгигатчысы Таһир Мәһәррәмов мүәјјән етмишдир ки, «Хәмсә»си 24 мин бејтә јахындыр.[5] Ә. Рәһимов исә 5 поеманын һәчмини 30 мин бејтә јахын олдуғуну

---

[1] Орада, с. 235-236.

[2] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч. 1, с. 147.

[3] Орада, с. 145.

[4] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1985, № 1, с. 24.

[5] *Низами Кәнчәви*, 1994, № 1-2, с. 63-64.

јазмышдыр[1]. Шаирин бу гәдәр әсәри олдуғу вә дүнја китабханаларында сахландығы һалда, индијә гәдәр «тәзкирә, чүнк, әдәбијјат китабларында һаггында өтәри бәһс» едилмишдир. 20 чилдлик «Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы» вә с. мө'тәбәр нәшрләрдә бирчә ше'ринә дә јер верилмәмишдир. Һалбуки о өз заманәсиндә вә сонракы әсрләрдә охучуларын үрәјини фәтһ едән шаир кими танынмышдыр. Сараја јахын олса да, өмрүнүн чохуну һөкмдар әһатәсиндә кечирсә дә, һеч кәсә «мәдһ јазмамышдыр»[2]. Чүнки «фәтһ»ләрин өмрү «мәдһ»ләрин өмрүндән даһа узун олур. Көрүнүр о, мәддаһлыг јолуна дүшмәк горхусуну габагчадан дујдуғуна көрә әсәрләринин фикир јүкүнү охучу күтләсинә үнванламышдыр.

Филолокија елмләри доктору Т. Мәһәррәмовун арашдырмасына көрә, Әшрәф Марағалынын 1428-1444-чү илләр арасында јазыб тамамладығы «Хәмсә»си, Диваны, ше'рләри, ајры-ајры китаблары (мәсәлән, Низаминин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын сүжет вә вәзниндә јаздығы (1438) вә «Хәмсә»дә үчүнчү мәснәви олан 3338 бејтлик «Ешгнамә» китабы) дөврүмүзә гәдәр саламат галмышдыр. «Хәмсә»нин ики әлјазма нүсхәси Инкилтәрәнин Оксфорд шәһәриндәки Бодлен китабханасында, бири Мисирин Гаһирә шәһәриндәки «Дарүл-күтүб» адлы «Китаб еви»ндә, бири Американын Пристон университетинин китабханасында горунур. Диванларындан исә һәләлик ики әлјазмасы мә'лумдур: бири Бодлен китабханасында (һәчми: 435 вәрәг), дикәри Русија ЕА Шәргшүнаслыг Институтунун СПБ шө'бәси китабханасындадыр (һәчми. 114 вәрәг). Өзбәкистан ЕА Һәмид Сүлејман адына РӘИ-дә, Түркијәнин Ајасофија китабханасында вә с. мәдәнијјәт мәркәзләриндә дә Әшрәф Марағалынын бә'зи әсәрләринин әлјазмалары сахланылмагдадыр. Мәгалә мүәллифинин фикринчә, «орта јүзилликдә јашамыш Азәрбајчан шаирләринин һеч бириндән бу гәдәр ше'р Диваны галмамышдыр»[3]

Доғрудур, Әшрәф Марағалы Азәрбајчан дилиндә хејли ше'рләр јазмышдыр, лакин «Әшрәфин «Хәмсә»си Азәрбајчан дилиндә јазылмышдыр»[4] фикри јанлышдыр, чүнки о, «Хәмсә»сини фарсча јазмышдыр[5].

---

[1] Азәрбајчан, 1988, № 1, с. 170.

[2] АСЕ. Б., 1980, ч. 4, с. 261.

[3] *Низами Кәнчәви.* 1994, № 1-2, с. 64-66.

[4] *С. Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с.192.

[5] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с. 167.

Көрүндүјү кими, Әшрәф Марағалы XV әср Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китаб мәдәнијјәти үфүгләриндә әбәди парлајан улдузлардан бири олдуғу һалда, о, инди-инди өјрәнилир.

* * *

Әбдүррәшид Бакуви (?-?) дә сон илләрә гәдәр аз танынмыш парлаг сималардандыр. О, сәјјаһ, алим, тарихчи, ҹоғрафијашүнас, тәбиб олмушдур[1]. XV әсрин әввәлләриндә әрәб дилиндә јаздығы (1403-1404) «Абидәләрин» хүласәси вә гүдрәтли һөкмдарын мө'ҹүзәләри» китабыны академик Зија Бүнјадов әввәлҹә рус дилиндә (М., 1971), сонра исә Азәрбајҹан дилиндә (Б., 1992) илк дәфә нәшр етдирмишдир. М.Тәрбијәт онун атасы Салеһ ибн Нури һаггында јазмышдыр ки, о, XIV әср Бакы мүһитинин бөјүк алимләриндән бири кими «бүтүн елмләрдә биликли иди»[2]. Бу сөзләрдән көрүнүр ки, алимин ев китабханасында һәр ҹүр лазымлы китаб олмушдур вә Әбдүррәшид дә илк дәрсини атасындан вә онун шәхси китабларындан алмышдыр. Бүна көрә дә Ә. Бакуви атасыны бүтүн инсани «ләјагәтләри өзүндә ҹәмләшдирмиш имам вә алим» кими тәгдим едир вә 77 јашында (1327-1404) вәфат етдијини јазыр[3].

«Абидәләр...» Ә.Бакувијә шөһрәт газандырмышдыр. О, тәкҹә мүсәлман дүнјасыны дејил, «Авропада да мәшһур» олмушдур.[4] «Авропанын мәшһур алимләриндән академик Френ бу әсәрдән бир чох шеј игтибас едәрәк, чап олунмуш «Ибн Фәдлан» адлы әсәриндә дәрҹ етмишдир».[5]

Ә. Бакуви «Абидәләр...»и јазмаг үчүн 40-а гәдәр әдәбијјата истинад етмиш, 400-дән чох алимлә вә дикәр шәхсләрлә сөһбәт апармышдыр[6].

«Абидәләр...» китабынын Бакы нәшриндә мүгәддимәдә (с.7) З. Бүнјадов гејд едир ки, бу әсәр Азәрбајҹан алимини бир чох халглара «һәдсиз билијә малик ләјагәтли алим» кими танытмышдыр. Мәшһур Азәрбајҹан алими Зәкәријјә Гәзвининин (1203-1283) ҹоғрафи енсиклопедија сајылан «Өлкәләрдәки абидәләр вә Аллаһ бәндәләри һаггында хәбәрләр» (1275) китабындан идеја истигамәти алан

1 АСЕ. Б., 1976, ҹ. 1, с. 576.
2 *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 99.
3 *Ә. Бакуви.* Көстәрилән китаб, с. 118.
4 *М.Ә.Рәсулзадә.* Азәрбајҹан шаири Низами. Б., 1991, с.9.
5 *А.Бакыханов.* Күлүстани-Ирәм. Б., 1951, с. 216.
6 Азәрбајҹан мүәллими, 1987, 15 апрел.

Ə.Бакуви өз әсәрләриндә Шәрг вә Гәрб өлкәләринин, о чүмләдән Гафгазын, Азәрбајчанын шәһәрләри, јералты, јерүстү сәрвәтләри, тарихи, чоғрафијасы, мәдәнијјәти вә с. һаггында бир-бириндән мараглы мә'луматлар вермишдир. Китабы илк дәфә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә вә чап едән Зија Бүнјадовун јаздығы мүгәддимәдә дејилир ки, онун јеканә там нүсхәси Парис Милли Китабханасындадыр (№ 585). Әсәрин әлјазмасы китабханаја 1683-чү илдә кәтирилиб. Китабын сонундакы бир гејддән анлашылыр ки, о, 1614-чү илдә Суријанын Лазикијјә шәһәриндә көчүрүлүб. Һәмин нүсхәдән «даһа ики сурәт» чыхарылдығы мә'лум олса да, дүнја китабхана вә музејләриндә изи галмадығына көрә, һәләлик онларын итдијини күман етмәк олар. Парис Милли Китабханасынын нүсхәсиндән Авропа өлкәләри вә халглары һаггындакы мә'луматларын һәмин китабхананын әмәкдашлары Михаил әс-Саббағ вә Еллиос Бохтор тәрәфиндән һазырланмыш иғтибаслары Мүнһен китабханасындакы бир јығын әлјазманын (№ 889) арасында сахланылыр. Бу факт «Мүнһен Дөвләт Китабханасынын әрәб әлјазмалары каталогу»нда да (Мүнһен, 1866, с. 400-402) әксини тапмышдыр[1].

З. Бүнјадов даһа сонра јазыр ки, Гәзвининин «бүтөвлүкдә вә ихтисарла мүхтәлиф дилләрә тәрчүмә» едилмиш дүнја шөһрәтли китабы кими Әбдүррәшид Бакувинин дә китабыны түрк, әрәб, фарс, франсыз, рус... алимләри јүксәк гијмәтләндирмишләр. Әрәб чоғрафијашүнасларынын е'тирафына көрә, Гәзвининин әсәриндән Ә. Бакувинин әсәри «даһа чох мараг доғурур». Бу әсәри франсыз дилинә ихтисарла тәрчүмә вә нәшр едән (Парис, 1789) франсыз шәргшүнасы Ж. де Гин (АСЕ, ч. 1, с. 576-да: Де Кин) ону «о дөврүн охучулары» үчүн чох вачиб бир әсәр адландырмышдыр[2]. Шүбһәсиз, о, бу сөзләрлә Азәрбајчан мүәллифинин китабына башга өлкәләрдә дә бөјүк еһтијач олдуғуну нәзәрә чарпдырмышдыр. Әсәрин франсыз дилинә тәрчүмә вә нәшри дә белә бир зәрурәтдән ирәли кәлмишдир.

АСЕ-дә вә дикәр мө'тәбәр нәшрләрдә Ә. Бакуви индијә гәдәр «јеканә әсәр» («Абидәләр...») мүәллифи кими танынылмышдыр. З. Бүнјадовун ахтарышлары нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, Ә. Бакувинин «Әдвијјә» («Дәрманлар») адлы икинчи бир әсәри дә вар. Бу китаб Истанбулун Сүлејманијјә китабханасында сахланылыр (Һачы Бәшир Аға бөлмәси, № 515). Онун мүгәддимәсиндә Ә.

[1] *Ә. Бакуви.* Көстәрилән китаб, с. 3-4.

[2] Орада, с. 3-6.

Бакувијә белә гијмәт верилир: «Аләмин фазил вә камил имамы, мүасирләрин гајмағы, кечмишләрин ән фәзиләтлиси, дөврүн вә зәманәнин Галени, вахтын Һиппократы...» вә елм сәмасынын парлаг «улдузу»[1].

Белә мә'луматлар көстәрир ки, дүнја китабхана вә музејләриндә, шәхси коллексијаларда Әбдүррәшид Бакувинин башга әсәрләри дә ола биләр.

Бизә белә кәлир ки, Әбдүррәшид Бакувинин атасы Салеһ Бакувинин дә китабларынын олмасы һаггында дүшүнмәјә дәјәр. Оғлунун һәр ики китабында онун «бүтүн елмләрдән» хәбәрдар «имам вә алим» кими тәгдим едилмәси[2] бу мәсәләнин изинә дүшмәјә әсас верән мө'тәбәр дәлилдир.

* * *

Орта әсрләрдә Азәрбајҹан китаб јарадыҹыларынын әксәријјәти бир нечә саһәдә уғурлу фәалијјәт көстәрмишдир. Сејид Јәһја Бакуви (1410-1464) белә сималардандыр. Азәрбајҹан-түрк, әрәб, фарс дилләриндә јазыб охумушдур. Илк тәһсилини доғулдуғу Шамахы шәһәриндә танынмыш алим Сәдрәддин Хәлвәтинин јанында алмышдыр. Кәнҹлијиндә Бакыја көчмүш, Ширваншаһ I Хәлилуллаһын сарајында јашамышдыр. Нүфузлу алим вә философ олан Бакуви өзүнүн вә мүасирләринин шәхси китабларындан әлавә, сарај китабханасынын да китабларындан мүнтәзәм истифадә етмишдир. Өјрәнмиш, өјрәтмиш вә үрәкләрдә үмид чырағы јандырмышдыр. Ф. Көчәрли ону белә тәгдим едир: Сејид Јәһјанын «бир чох мө'тәбәр әсәрләри вардыр». Илин бүтүн фәсилләриндә «Гафгазын һәр тәрәфиндән» адамлар дәстә-дәстә онун көрүшүнә кәләрәк «башына ҹәм олуб, елм, мә'рифәт кәсб» едәрдиләр[3]. Шүбһәсиз, Сејид Јәһјанын евинә топлашан адамлар онун сөһбәтләриндән (ачыг дәрсләриндән) вә шәхси китабханасындакы китаблардан башга, алимин өз китабларындан да чох фајдаланмышлар. Һәмин китаблар бунлардыр: «Шәрһи «Күлшәни-раз» («Сирләр күлшәни»нин шәрһи»), «Әсрар әт-талибин» («Һәгигәт ахтаранларын сирләри»), «Шифа әл-әсрар» («Сирләрин шәфасы»), «Әсрар әл-вәһј» («Вәһјин сирләри»), «Кәшф әл-гүлуб» («Үрәкләрин кәшфи»), «Бәјан әл-илм» («Елмин бәјаны») вә с.[4]

---

[1] Јенә орада, с. 5-6.

[2] *Ә. Бакуви.* Абидәләр..., с. 118; Әдвијјә, с. 5-6.

[3] *Ф. Көчәрли.* Азәрбајҹан әдәбијјаты. Б., Елм, 1978, ч.1, с. 147.

[4] АСЕ. Б., 1976, ч. 1, с. 576; Шамахы. Б., 1994, с. 124.

Суфи мəслəкли алимин хејли мигдарда əсəриндəн 18-и зəманəмизə чатмышдыр. Онларын əксəријјəти XIX əсрдə Түркијəдə нəшр едилмишдир (АСЕ, 1- 576).

Мəшһур əсəрлəриндəн бири əрəб дилиндəн түрк дилинə тəрчүмə вə нəшр едилмиш 24 фəсилдəн ибарəт «һəгигəт ахтаранларын сирлəри» китабыдыр. Бу əсəрдə инсаны тəһсилə, мүталиəјə, мə'нəви тəмизлијə, сафлыға, əгидə инамына чағырыш руһу вə əкс гүтбə тəнгиди мүнасибəт əсас јер тутур[1].

Бөјүк мүтəфəккир əрəб вə фарс диллəриндəн башга түрк (Азəрбајчан) дилиндə дə əсəрлəр јазмышдыр. Тəсəввүфə даир «Сирлəрин шəфасы» трактаты белə əсəрлəрдəндир. Онун китабларынын əксəријјəти Түркијəнин китаб хəзинəлəриндə, хүсусилə Истанбулун Нур Османијјə китабханасында сахланылыр[2].

Азəрбајчан алими өз сағлығында вə сонракы дөврлəрдə Јахын вə Орта Шəрг өлкəлəриндə чох мəшһур олмуш, əсəрлəри севилə-севилə охунмушдур. Əһмəд Ташкөпризадə (1495-1561) јазыр ки, һəјатын, елмин вə əдəбијјатын бир чох сирлəрини өјрəнмəк мəгсəдилə «онун башына он минə гəдəр адам топланмышды, давамчылары əтраф мəмлəкəтлəрə јајылмышды»[3]. Онлар бу бөјүк устадын əсəрлəринин көчүрүлмəсиндə вə јајылмасында да фəал иштирак етмишлəр.

Сејид Јəһја Бакыда Али Илаһијјат-Фəлсəфə Мəктəби вə нəздиндə зəнкин елми китабхана јаратмышды. Мəктəбин вə китабхананын Бəрдə, Тəбриз вə с. Азəрбајчан шəһəрлəриндə ше'бəлəри (филиаллары) варды. Дəдə Өмəр Рөвшəни (1416-1487) кəнчлијиндə Бакыја кəлмиш вə Сејид Јəһја Бакувидəн дəрс алмышдыр. Азəрбајчан əдəбијјаты вə ичтимаи фикринин тə'сирилə пүхтəлəшəрəк чохлу əсəрлəр јазмыш вə Күлшəнинин (1423-1533) устад мүəллими олмушдур[4].

Азəрбајчанын вə Шəргин надир шəхсијјəтлəриндəн олан Сејид Јəһја Бакувини биздəн алты əсрлик заман фəрги ајырыр. Тəəссүф ки, бу бөјүк алимин һəјаты вə јарадычылығы бу күнə гəдəр өз Вəтəниндə лајигинчə өјрəнилмəмишдир. XV əсрдə јүзлəрлə, минлəрлə адама өјрəтдији елми һəгигəт сирлəрини бу күн онун китабларынын əлјазма вə чап нүсхəлəри өјрəдир.

---

[1] Маариф вə мəдəнијјəт. 1923, № 6, с. 30.

[2] Орада, с. 33.

[3] *З. Мəммəдов.* Орта əср Азəрбајчан философлары вə мүтəфəккирлəри. Б., 1986, с. 48.

[4] Азəрбајчан ЕА Хəбəрлəри. ƏДИ серијасы . 1985, № 1, с. 50.

* * *

XV əсp Азəрбајҹан əдəбијјаты вə китабынын бə'зи мараглы сəһифəлəри Һəгигинин (1397-1467) ады илə бағлыдыр. О, Гарагојунлулар дөвлəтинин баниси Гара Јусифин үчүнҹү оғлудур. 1435-ҹи илдə Азəрбајҹанда шаһлыг едəн Мирзə Шаһрух тəрəфиндəн 13 ил Азəрбајҹанда вə әтраф маһалларда һөкмдар олмуш, 22 ил исə ики Ираг, Азəрбајҹан, Фарс, Кирман, Һүрмүз вə Хорасан вилајəтлəриндə мүстəгил шаһ олмушдур[1]. Бу мүддəт əрзиндə хејли мүтəригги ишлəр көрмүшдүр...Сəнəт адамларыны һимајə етмиш, сарајда əдəби мəҹлис јаратмышды (АСЕ, 10-401).

Елмин, əдəбијјатын, китабчылыг вə китабханачылыг ишинин инкишафына чалышмасы да онун фəалијјəт саһəлəриндəн биридир. Һəгигинин өзү дə Азəрбајҹан вə фарс диллəриндə хејли гəзəл, поема, рүбаи јазмыш вə онларын һамысыны бир Дивана топламышдыр. О замандан бəри мүхтəлиф өлкəлəрдə јајылан һəмин китаб дөврүмүзə гəдəр саламат галмышдыр. Шаир əсəрлəринин бир гисмини һүруфилəрин, хүсусилə Нəсиминин тə'сири алтында јазмышдыр[2]. Бир сыра Азəрбајҹан китаблары илə јанашы, өз Диванынын да Шəрг өлкəлəриндə јајылмасына сə'ј көстəрмишдир. Ону сəлигə илə јаздырыб јүксəк зөвглə ҹилдлəтдирəрəк бə'зи мəшһур шаир вə алимлəрə һəдијјə көндəрмишдир. Мəсəлəн, Ҹами илə идеја-јарадыҹылыг əлагəлəри сахламыш вə ше'р мəҹмуəлəрини она көндəрмишдир[3]. Ҹами онун һəдијјəсини (Диваныны) аланда охујуб вəҹдə кəлмиш вə ҹаваб ше'риндə јазмышдыр:

Алдым китабыны, гызыл хəзинəси тəк сəрвəтли,
Долу сандыгдыр о, һəр ҹүр ҹəваһирдəн гијмəтли[4].

Нə үчүн Ҹами Азəрбајҹан шаиринин китабыны «гызыл хəзинəси» вə «һəр ҹүр ҹəваһирдəн гијмəтли» сəрвəт адландырмышдыр? Бу суалын əн доғру ҹавабыны Ҹами өзү вермишдир: һəм көрдүјү ишлəрлə, һəм дə јаздығы əсəрлəрлə «нур сачан күнəш елчиси» кими «Һəгиги вермишдир һəгигəт султанлығындан хəбəр».

Көрүндүјү кими, шаир китабдан мүгəддəс достлуг көрпүсү кими истифадə етмишдир. Бүтүн фəалијјəти боју сөзүн гуруҹу күҹүнү

---

[1] *М. Тəрбијəт.* Көстəрилəн китаб, с. 382-384.

[2] Һикмəт хəзинəси. Б., 1992, с. 271.

[3] *Ҹ. Һеј'əт.* Азəрбајҹан əдəбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 37.

[4] *М. Тəрбијəт.* Көстəрилəн китаб, с. 384.

силаһларын гырычы вә дағыдычы күчүндән үстүн тутмушдур. Бу фикрин мәнтиги нәтичәси олараг Чаһаншаһ һәгиги Тәбриздә тикдирдији (1465) Көј мәсчидин јанында бөјүк бир китабхана, мәдрәсә вә елм адамларына мәхсус завијәләр инша етдирмишди. Бу тикилиләрин һамысы бирликдә «Мүзәффәријјә» адланырды[1]. 300 илдән чох јашамыш мәдрәсә, китабхана вә с. тикилиләр 1780-чы илдә Тәбриздә баш вермиш зәлзәлә заманы дағылмыш, минләрлә китаб торпаг алтында галмышдыр[2]. Шүбһәсиз бу китабларын арасында онун өз Диваны да олмушдур.

АСЕ-дә (ч. 10, с. 401) вә дикәр мәнбәләрдә көстәрилмишдир ки, елм аләминә һәгигинин бир Диваны мә'лумдур. О, әввәлләр Түркијә сарај китабханасына, сонралар Британија музејинә мәхсус олмушдур. Һазырда Матенадарандадыр. Әслиндә исә Һәгигинин Диванынын әлјазмаларындан бири Лондонда Британија музејинин китабханасында, дикәри Матенадаранда сахланылыр[3].

«Һәгиги Диваны нечә тапылды?» мәгаләсиндә Ләтиф Һүсејнзадә јазыр ки, АБШ-да јашајан Һ. Газарјан 1956-чы илдә Јеревана 200-дән артыг түрк — Азәрбајчан, әрәб, фарс дилли надир вә гијмәтли әлјазма көндәрмишди. Дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә 500 ил әлјазма һалында јајылмыш һәгиги Диванынын да онларын арасында олдуғуну биләндән сонра Л. Һүсејнзадә һәмин китабдакы гәзәлләри вә рүбаиләри көчүрүб 1966-чы илдә Јереванда «Ше'рләр» ады илә чап етдирмишдир.

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг ортаја бә'зи суаллар чыхыр: Азәрбајчан китабы Британија музејинә нечә кедиб чыхмышдыр? Газарјанын АБШ-дан Матенадарана көндәрдији нүсхә онун әлинә нечә вә һарадан кечмишдир? Бу Диван һаггында вахтында мә'лумат вермәк, јахуд, ону Азәрбајчана көндәрмәк олмаздымы? Һәгигинин саламат галмыш Диваны анчаг бу ики нүсхәдирми?

Инам һисси илә демәк олар ки, һәгигинин Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јаздығы әсәрләрин Шәрг вә дүнја китабханаларында јени, јахуд тәкрар нүсхәләри ола биләр.

Шәргшүнас алим Әбүлфәз Рәһимов мәшһур Азәрбајчан тарихчиси Һәсән бәј Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» китабынын 11-чи чилдиндә вердији мә'лумата (с. 445) әсасланараг јазыр[4] ки, Чаһан шаһ Һәгигинин устад шаир Чамијә көндәрдији Диван Британија вә

---

[1] *М.Ә. Рәсулзадә.* Азәрбајчан шаири Низами. Б., 1991, с. 10.

[2] *С.Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 199.

[3] Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар. Б., 1989, с. 238.

[4] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1978, № 1, с. 10-19.

Матенадаран нүсхәләриндән фәргли вә үстүндүр. Чүнки һәмин Диванда Чаминин јаздығына көрә мәснәви дә олмушдур. Јухарыда ады чәкилән ики нүсхәдә исә мәснәви јохдур. Ә.Рәһимов бу ики Диванын микрофилми әсасында јаздығы мәгаләсиндә гејд едир ки, Британија музеји нүсхәсиндә фарсча 116 гәзәл, 1 мүстәзад (822 бејт), азәрбајҹанча исә 91 гәзәл (673 бејт) вә 33 рүбаи (66 бејт) вардыр. Матенадаран нүсхәси исә автограф олмаса да, бә'зи фәрг үстүнлүкләринә көрә о «чох әһәмијјәтли әлјазмасыдыр».

Бу кими әлагәдар мәсәләләр һаггында тарих елмләри доктору Ш.Фәрзәлијевин (Шаһин Фазилин) дә мүлаһизәләри мараг доғурур вә фикри ахтарышлара сөвг едир[1].

* * *

Индијә гәдәр һаггында аз јазылмыш вә әсәрләри аз чап олунмуш Азәрбајҹан китабы јарадычыларындан бири Һидајәтдир (?-?). (Әсл ады Әфсәһәддин Һидајәтуллаһдыр). XV әсрин сонларына гәдәр Тәбриздә јашамыш вә јазыб јаратмышдыр. Түрк, әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл билсә дә, әсәрләрини Азәрбајҹан дилиндә јазмышдыр. Јазычыларын, алимләрин, китабчыларын бөјүк һимајәдары вә Ағгојунлуларын дүнја шөһрәтли һөкмдары Узун Һәсәнлә (1423-1478), онун өлүмүндән сонра Султан Хәлил Баһадыр ханла, даһа сонра онун гардашы Султан Јагубла дост олмуш, һәр үч һөкмдарын сарајында хејли әсәрләр јазмышдыр[2].

Һидајәт һаггында илк дәгиг мә'луматы XV әср шаири, алими вә философу Чәлаләддин Дәвани «Әхлаги-Чәлали» адлы китабында вермишдир. XVII әср түрк алими Катиб Чәләби «Кәшфүззүнүн» әсәриндә Һидајәтин Диван китабынын адыны јахшы китаблар сырасында чәкмишдир. Һәмин дөврүн бә'зи тәзкирәләриндә шаирин Диванындан нүмунәләр верилмишдир. Бу кими мә'луматлардан ајдын олур ки, Һидајәтин Диваны орта әсрләрин мәшһур китабларындан олмушдур. Һәләлик онун дөрд нүсхәсинин үнваны мә'лумдур: Дублинин Честер Бетти, Оксфордун Бодлеан китабханалары, Истанбулун Топгапы сарајы музеји вә Лонданда Ф.С. Стивенсенин шәхси китабханасы[3].

---

[1] *Ш. Фәрзәлијев.* Азәрбајҹан XV-XVI әсрләрдә (Һәсән бәј Румлунун «Әһсәнүттәварих» әсәри үзрә) Б., Елм, 1983; Јенә онун: Һәсән бәј Румлу хәтт вә хәттатлар һаггында.-БДУнун Елми әсәрләри. Шәргшүнаслыг серијасы. 1971, № 2.

[2] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ч. 3, с. 266.

[3] Орада.

һәмин Диванлардан бири (Честер Бетти нүсхәси) 1478-чи илдә Узун Һәсәнин оғлу Султан Хәлил Баһадыр хан үчүн јазылмышдыр. Китаб нәстә'лиг хәтти илә «инчә зөвг вә јүксәк сәнәткарлыгла» тәртиб едилмишдир. Бу нәфис әлјазмасына намә'лум рәссамын чәкдији дөрд миниатүр китаба хүсуси көзәллик вермәклә јанашы, рәссамын устад сәнәткар вә бачарыглы китабчы олмасындан хәбәр верир[1].

Бу мүхтәсәр гејдләрдән белә нәтичә чыхыр ки, Һидајәтин Диваны онун гәләминдән гопан гығылчымларын ишығыны јашатмаға гадир олмасајды, о бу күнә гәдәр саламат галмазды.

* * *

Һамиди (1407-1486) XV әсрин узун өмүрлү китаб јарадычыларындандыр. Шаир Азәрбајчан-түрк, әрәб, фарс дилләриндә сәрбәст јазыб охумушдур. Өмрүнүн 30 илини сәјаһәтдә кечирмиш, һәр өлкәдә бир илдән чох галмамышдыр. Кәздији јерләрин алимләри, әдибләри, китабханалары, тәһсил очаглары илә танышлыг онун јарадычылығына да мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. 30 иллик сәјаһәтдән сонра 1456-чы илдә Истанбула кәлмиш, 20 илә гәдәр Султан Мәһәммәд Фатеһин сарајында мәшһур шаир вә мүкәммәл билик саһибләриндән бири кими бөјүк нүфуз газанмышдыр. Фүзули сәнәтинә јахын истигамәтдә Диван китабы јаратмыш, тарихчи кими «Тәварихи-али-Осман» адлы әсәр јазмыш, күтләви охучулар үчүн гәләмә алдығы «Чами-сүхәнгуј» әсәри илә фалнамә биличиси кими танынмышдыр[2]. Бурадан анлашылдығы кими, Һамиди 50 јашына гәдәр Азәрбајчанда вә сәјаһәтдә олдуғу Шәрг өлкәләриндә, јарадычылығынын пүхтәләшдији дөврдә исә Түркијәдә 30 ил әдәбијјатын вә китабчылыг сәнәтинин чичәкләнмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Лакин бәдхаһларын фитвасы илә шаһын гәзәбинә кәләрәк сарајдан узаглашдырылан (1476) шаир јарадычылыг лабораторијасына чевирдији ев китабханасына чәкиләләрк бир мүддәт «кушәнишин һәјат кечирмишдир». Тәсәллиси — охудуғу китаблар, јаздығы әсәрләр, нүсхәләрини чохалтдығы зәриф чилдли әлјазмалар, бир дә сәдагәтли достлары олмушдур.

Нәһајәт, Бурсаја — I Мурад хан түрбәсиндә шејх вәзифәсинә көндәрилән шаир аз сонра кери гајтарылараг јенидән сарај ишинә чәлб едилмиш вә Султан Бәјазид Һакимијјәтинин (1482-1512) илк илләринә гәдәр јазыб јаратмышдыр.

---

[1] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 98.

[2] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 266.

Һәмиди өз тәрҹүмеји-һалы, сарај мә'мурлары вә зијалылары илә бағлы бир чох мәсәләләри «узун бир мәснәвидә» үмумиләшдирмишдир[1].

Сәјјаһ шаир вә алим кими танынан Һәмиди һәм дә бир нечә хәтт нөвүндә инҹиләр дүзән устад хәттат олмушдур. Јаздығы вә үзүнү көчүрдүјү әсәрләр Шәргин әксәр китаб хәзинәләринин дәјәрли сәрвәти сајылмышдыр. Шаирин Азәрбајҹан вә фарс дилләриндәки Диван китабы вә с. әсәрләри онун хәттини бу күнә гәдәр јашатмагдадыр. Бу автограф нүсхәни илк дәфә Түркијәдә 1949-ҹу илдә Исмајыл Һикмәт кениш мүгәддимә илә дүнја ишығына чыхармышдыр (АСЕ, 10-136).

Диванында вә дикәр ше'рләриндә Азәрбајҹан дилинин «сәлислијинә вә мә'наја чох әһәмијјәт» вердијинә көрә Һәмидинин «тәмиз вә гүввәтли бир әдәби дил нүмунәси» олан әсәрләри (Һ. Араслы) охуҹулар арсында һәм рәғбәтлә гаршыланмыш, һәм дә сонракы әсрләрдә ана дилли әдәбијјатын јарадылмасына сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир. Вәҹиһә Фејзуллајеванын «XV әср шаирләриндән Һәмиди вә онун Азәрбајҹан дилиндәки ше'рләри» мәгаләсиндән[2] дә ајдын олур ки, Һәмиди китаб үзү көчүрмәклә вә әдәби мәҹлисләр кечирмәклә јанашы, јаздығы әсәрләрлә дә китаб мәдәнијјәтинин тәрәггиси үчүн аз иш көрмәмишдир. Гәләминдән чыхан әсәрләр ону «охуҹулара дөврүн бөјүк алими, тарихчиси, тәбиәтшүнасы вә үмумијјәтлә, јашадығы әсрин әксәр елмләринә вагиф олан сәнәткар» кими танытмышдыр. Охуҹуларын марағына сәбәб олан јүзләрлә ше'ри (гәзәл, гәсидә, гит'ә, рүбаи, мүәмма вә с. поетик инҹиләри), елми әсәрләри, мәнзум «Нәсиһәтнамә»си, «Вәсијјәтнамә»си, Диван китабы — бүтөвлүкдә, елми вә әдәби ирси түкәнмәз бир хәзинәдир. Ону кениш охуҹу күтләсинин истифадәсинә вермәк вахты чохдан чатмышдыр.

* * *

XV әсрин танынмыш әдәби сималарындан бири дә Хәлилидир (1407-1485). Тәбриздә мүкәммәл мәдрәсә тәһсили алмыш, Мәнсур Һәллаҹ, Фирдовси, Низами, Хагани, Әвһәди, Нәими... китабларынын ишығында хејли ше'рләр јазмышдыр. Нәсимијә устад кими мүраҹиәт етмишдир. Онун әсәрләрини вә идејаларыны јајмаг үчүн хејли иш көрмүшдүр. Јаздығы әсәрләр ону гүдрәтли һүруфи

---

[1] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ч.3, с. 262.

[2] Азәрбајҹан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1985, № 2, с. 33-38.

шаирләриндән бири кими танытмышдыр. Һәм јарадычы зијалы, һәм дә ишыглы идејалар тәблиғатчысы кими бөјүк бир мәктәбдән вә китабханадан чох иш көрмүшдүр. Мүхалиф гүввәләрдән еһтијат етдијинә көрә Султан Мәһәммәд Фатеһин һакимијјәти илләриндә Түркијәјә кедиб фәалијјәтини орада давам етдирмишдир. Өмрүнүн ахырына кими Изниг шәһәриндә (бир ил Истанбулда, 1465) јашамышдыр. Түркијәдә јаздығы мәшһур әсәрләриндән бири «Фәрагнамә» (сон мә'лумата көрә «Фиргәтнамә») поемасыдыр (1471-1472)[1]. Бу әсәрин көзәл вә нәфис нүсхәләриндән бирини 1997-чи илдә һәмјерлимиз Мәһәммәдәли Һүсејни үзә чыхарыб. О, Берлин китабханасында сахланылыр. Китабы 1485-чи илдә Дәрвиш Һәмзә ибн Һачы Мурад нәсх хәтти илә көчүрмүшдүр[2].

Хәлилинин дикәр поемалары, ше'рләри вә Диваны да она бөјүк шөһрәт газандырмышдыр. Мә'налы, садә, охунаглы вә суфијанә дилдә јазылмыш бу әсәрләр ајрыча китаб шәклиндә Азәрбајчанда, Иранда, Түркијәдә, Ирагда, Орта Асијада вә с. өлкәләрдә кениш јајылмышды. Китабларынын әлјазма нүсхәләри Авропа сәрһәдләрини соргусуз-суалсыз кечәрәк өзүнә чохлу мүсаһиб тапмышды. Бу әсәрләр тәкчә мүталиә васитәси кими јајылмамышдыр, онларын « XV әср әдәбијјаты үзәриндәки тә'сири» дә чох олмушдур. О чүмләдән, Түркијә әдәбијјатынын инкишафына Нәсими, Бәсири вә б. Азәрбајчан шаирләри кими «мүһүм тә'сир» көстәрмишдир (Һ.Араслы).

Тәәссүф ки, шаирин «диггәтәлајиг әсәрләри» (АСЕ, 10-75) диггәтдән кәнарда галмышдыр. Өз дөврүндә чох евләрә вә китабханалара јол тапан китабларынын бә'зи нүсхәләри инди харичи өлкә китабханаларындадыр. XV әсрдә Хәлилинин чәкдији Вәтән һәсрәтини бу күн онун әсәрләринин Шәрг вә Авропа китабханаларындакы гәдим әлјазма нүсхәләри чәкмәкдәдир. Онларын нәшринә вә тәдгигинә јол ачыларса, бу, Азәрбајчан әдәбијјаты вә китабынын әламәтдар һадисәләриндән бири олар.

* * *

Азәрбајчан әдәбијјаты вә китабынын XV әсрдәки уғурларынын бир гисми Күлшәнинин ады илә бағлыдыр. Шејх Ибраһим Күлшәни (1423-1533) Бәрдәдә доғулмуш, ики јашында атасыны итирмиш вә әмиси Сејид Әлинин һимајәсиндә бөјүмүшдүр. Илк дәрсини «Атасы Шәһабәддиндән галан китабхана» китабларындан алмышдыр. Һәлә

---

[1] Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы. Б., 1984, ч. 3, с. 260.

[2] Әдәбијјат гәзети. 1997, 10 октјабр, № 40, с.8.

ушаг икән Бәрдә мәктәблиләри арасында дәрин билији илә чох фәргләнмишдир[1]. Кәнҹлијиндә Тәбризә көчмүш вә Сејид Јәһја Бакувидән (1410-1463) Бакыда дәрс алмыш Дәдә Рөвшәнинин (1416-1487) тәләбәси олмушдур. Әсәрләринин әлјазма нүсхәләри дүнјанын чох өлкәләринә јајылмыш Рөвшәни «Хәлвәтијјә» суфи тәригәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән иди вә мүкәммәл тәҹрүбә мәктәби кечәндән сонра бу тәригәтин «Рөвшәнијјә» голуну јаратмышды. Азәрбајҹан вә Шәрг әдәби-елми фикринин тә'сирилә 247 әсәр јазмыш Рөвшәнинин ән биликли шаир вә алим тәләбәләриндән сајылан Ибраһим Күлшәни дә бу тәригәтин фәал үзвләриндән олмушдур. О, һејбәти тәхәллүсүндән әл чәкиб мүәллиминин мәсләһәти илә Күлшәни тәхәллүсүнү гәбул етмишди. Рөвшәнинин вә Күлшәнинин әсасән кизли јаздыглары вә кизли јајдыглары әсәрләр мәсләкдашлары арасында күчлү әкс-сәда доғурса да, онларын нараһатлыг доғурдуғу фыртыналы мәгамлар да аз олмамышдыр. Буна көрә 1499-ҹу илдән сонра Күлшәни өзүнү тә'гибләрдән горумаг мәгсәдилә мүхтәлиф шәһәрләрдә јашамышдыр (Јерусәлим, Гаһирә, Истанбул).

Һәр дәфә өзү илә хејли китаб кәздирән Күлшәнијә мүдриклији вә әсәрләри бөјүк һөрмәт газандырмышды. Јашадығы өлкәләрдә һөкмдарлар да ондан чох шеј өјрәнмишдир. Узун Һәсән, Султан Јагуб, Султан Сәлим, Султан Сүлејман вә б. һөкмдарлар онун китабларынын фәал охуҹулары олмушлар. Ганун китабларынын һазырланмасында, фәрманларын верилмәсиндә бә'зи һөкмдарлар Күлшәнинин мө'тәбәр сөзүнә еһтијаҹ дујмушлар. Бу мүнасибәтлә Нәсрин Әләскәрованын «Шејх Ибраһим Күлшәни вә Күлшәнијјә суфи тәригәти» мәгаләсиндә дејилир ки, адлары китаб мәдәнијјәти тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмыш Узун Һәсәнин (1453-1478) вә оғлу Султан Јагубун (1478-1490) «апардыглары ислаһатларда» Күлшәнинин мүһүм ролу олмушдур (Елм вә һәјат. 1997, №2, с. 43-44).

Даһа башга бир мисал. Султан Сәлим Мисири аланда (1516) Күлшәнијә бөјүк һөрмәт вә гајғы көстәрмишдир... Шаирин идејаларынын вә китабларынын Түркијәни бүрүјән тә'рифи Султан Сүлејманы да валеһ етмишди. Онун дә'вәти илә 105 јашлы Күлшәни 1528-ҹи илдә Гаһирәдән Истанбула кәлиб бурада бир нечә ај елми мәҹлисләр кечирмишдир. Султан Сүлејман өзү дә мүршидинин (Күлшәнинин) мәҹлисләриндә иштирак етмишдир. Әсәрләри илә охуҹулары, ҹанлы сөзү илә динләјиҹиләри тәлатүмә кәтирән

[1] Азәрбајҹан кәнҹләри. 1992, 7 јанвар, с. 4.

Шејхин көз хәстәлијиндән әзијјәт чәкдијини вә чәтин мүталиә етдијини биләндән сонра «онун мүаличәсини өз шәхси һәкиминә тапшырмышды». Бундан башга, ону «бөјүк мәбләғдә» һәдијјәләрлә мүкафатландырмышды[1].

Ш.И.Күлшәни «өз дөврүнүн даһи шәхсијјәтләриндән бири олмушдур». Һәр ики даһи (Рөвшәни илә Күлшәни) Түркијәдә вә Мисирдә әсасыны гојдуглары «Рөвшәнијјә» вә «Күлшәнијјә» тәригәтинин хәтти илә дә хејли китаб һазырлајыб јајмышлар[2]. Рөвшәнинин бир чох өлкәләрдә сахланылан әлјазма китаблары кими, Күлшәнинин дә Азәрбајчан-түрк, әрәб, фарс дилләриндә јаздығы Диванлары, «Разнамә», «Гәдәмнамә», «Симургнамә», «Пәнднамә», «Мәснәвиjи-хәфи», Ибн әл-Фаризин «Таијјә» гәсидәсинә чаваб вә с. әдәби вә елми әсәрләринин әлјазма нүсхәләри Азәрбајчан (РӘИ), Түркијә, Иран, Мисир, Русија... китабханаларында мүһафизә едилир[3]. 440 сәһифәлик Диванларындан бири Мисирин Хидивијјә китабханасында, 40 мин бејтлик «Мәснәвиjи-хәфи» («Кизли мә'нәви мәсәләләр») мәснәвиси Истанбулда Әсәд Паша китабханасында, онун нагис бир нүсхәси Теһранда «Мә'гул-Мәнгул» итституту китабханасында, даһа бир нүсхәси Һачы Һүсејнаға Мәлик китабханасында сахланылыр[4].

Азадә Мусајеванын Рөвшәни вә Күлшәни јарадычылығына һәср етдији бир мәгаләсинин[5] сон сәтирләриндә дејилир ки, Рөвшәни «Күллијјаты»нын елми-тәнгиди мәтнини чапа һазырламышыг. Күлшәнинин дә бүтүн әсәрләрини бир јерә топлајыб нәшр вә тәдгиг етмәк «түрколокија, азәрбајчаншүнаслыг гаршысында дуран вахты чохдан чатмыш проблемләрдән биридир». Тәәссүф ки, бу хејирхаһ вә'д бу күнә гәдәр өз һәллини тапмамышдыр.

Филолокија елмләри доктору Азадә ханым Мусајеванын "Әлјазма китабы вә XV-XVI әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатынын арашдырылмамыш проблемләри" текстоложи-филоложи тәдгигатында[6] да милли китаб тарихимизә даир марагл мүлаһизәләр чохдур...

---

[1] Елм вә һәјат, 1997, № 2, с. 43-44.

[2] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 188-189.

[3] Мәдәнијјәт. 1991, 3 апрел; Азәрбајчан кәнчләри, 1992, 7 јанвар; Китаблар аләминдә, 1967, № 1, с. 78 вә с.

[4] *М.Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 188.

[5] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы, 1985, № 1, с. 50-55.

[6] Азәрбајчан ЕА Әсаслы Китабханасы. Филолокија елмләри доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија. Б., 1996, Д. 1589.

* * *

Кечмиш әсрләрдә Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын инкишафында јазычы вә алимләрлә јанашы, китабчылар да фәал иштирак етмишләр. Бакыда, Шамахыда, Тәбриздә вә с. шәһәрләрдә чалышан китабчыларын һазырладыглары китаблар Азәрбајҹандан узагларда да кениш јајылмышды. Мирәли Тәбризи (1330-1446), Ибраһим Тәбризи (?-?), Хәлвәти Хаҹә Әбдүррәһим (?-1454), Әһмәд Тәбризи (?-?), Шәрәфәддин Султани (?-?), Әбдүлбаги Бакуви (?-?), Әбдүл Рәһим (Әниси, ?-?), Дәрвиш һәмзә ибн һаҹы Мурад (?-?), Шејхи (?-?), Дәрвиш Мәһәммәд (?-?) вә башга китаб сәнәти адамларынын әлиндән чыхан әсәрләрин сорағы бу күн узаг өлкәләрдән ешидилир. Мәсәлән, «нәстә'лиг» хәттинин ихтирачысы Мирәли Тәбризинин хәтти илә көчүрүлмүш бә'зи әсәрләр СПБ-дә Шедрин адына китабханада, Лондонда Британија музејиндә, Теһранда Милли китабханада вә с. мәдәнијјәт хәзинәләриндә сахланылыр (АСЕ, 6-584). Султан Јагубун вә Ш.И. Хәтаинин Тәбриздәки сарај китабханасында ишләмиш Шејхинин вә Дәрвиш Мәһәммәдин хејли китаба, мәсәлән, сарај хәттаты Әбдүл Рәһимин 1481-ҹи илдә көчүрдүјү Низами «Хәмсә»синә чәкдији миниатүрләр Түркијәдә Топгапы музејинин надир инҹиләриндәндир; XV әсрин сонларында «Хәмсә»нин башга бир әлјазмасыны рәсмләрлә бәзәдикләри нүсхә исә Лондонда Британија музејиндәдир (АСЕ, 10-489). Шәрәфәддин Султани Шамахыда (Ширваншаһ Фәррух Јәсарын дөврүндә (1462-1500) вә Тәбриздә (Ағгојунлу һөкмдары Султан Јагубун дөврүндә (1478-1490) сарај китабханасында ишләмишдир. Үзүнү көчүрдүјү Јусиф Әмирин Диваны (XV әср, Истанбул, Ајасофија китабханасы), «Кәлилә вә Димнә» (1447, Теһран, Сипәһсалар мәдрәсәси), «Шамахы антолокијасы» (1468, Лондон, Британија музеји), һафизин вә Камал Хоҹәндинин ше'рләр китабы (1473, Истанбул Топгапы музеји) вә с. инҹиләр онун јахшы ишләриндәндир (АСЕ, 10-513).

К.Кәримов вә Ә. Рәһимовун «XV әсрә аид гијмәтли бир әлјазмасы» мәгаләсиндә[1] көстәрилир ки, Шамахыда, хүсусән, Ширваншаһлар сарајы нәздиндәки китабханада јарадылмыш е'малатханада хәттатлар, ҹилдчиләр, рәссамлар, зәркублар хејли дәјәрли әсәрләр јаратмышдылар. Тәәссүф ки, бизә онларын аз бир гисми чатмышдыр. Бир һиссәси зәлзәлә нәтиҹәсиндә мәһв олмуш,

[1] Азәрбајҹан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1979, № 4, с. 120-129.

бир гисми харичә, хүсусилә, Авропаја дашынмыш,бәзиләри исә XVIII әсрдән башлајараг Гәрбә апарылмышдыр. Инди дә мүхтәлиф өлкә китабханаларында сахланылан һәмин әлјазма китабларындан бири көзәл нәстә'лиг хәтти илә көчүрүлмүш «Шамахы антолокијасы»дыр. 12 шаирин Диванларындан сечилмиш әсәрләр әсасында тәртиб едилмиш вә нәфис миниатүрләрлә бәзәдилмиш бу антолокија ади китаб дејил, надир инчиләр топлусудур. О һазырда Британија музеји китабханасындадыр (шифрә: АДД-16561). Антолокијада ашағыдакы шаирләрин Диванларындан нүмунәләр верилмишдир: Камал (115 бејт), Һафиз (196 бејт), Хосров (295 бејт), Катиби (524 бејт), Әшрәф (254 бејт), Шаһи (205 бејт), Насир (163 бејт), Бусати (151 бејт), Хәјали (215 бејт), Чами (166 бејт), Туси (166 бејт), Талеји (85 бејт).

Ады чәкилән мәгаләдә имзаларын ачымы беләдир: Камал Хочәнди, Һафиз Ширази, Әмир Хосров, Шәмсәддин Мәһәммәд Катиби, Мөвлана Әшрәф Марағалы, Шаһи Сәбзәвари, Насир Бухари, Сирачәддин Бусати Сәмәргәнди, Мөвлана Хәјали Бухари, Әбдүррәһман Чами, Туси Абдулла Хорасани, Талеји Сәмәргәнди.

Милли китаб мәдәнијјәтимизин бу кими көстәричиләри көстәрир ки, бир өлкәдә јазылмасына, көчүрүлмәсинә, рәсмләрлә бәзәдилиб чилдләнмәсинә бахмајараг, орта әсрләрдә Азәрбајчан китабынын дүнјанын һәр јериндә охучулары вә алычылары олмуш вә бу ән'әнә бу күн дә давам етмәкдәдир.

* * *

XV әсрдә Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти тарихинә јени сәһифәләр әлавә етмиш Сејид Јәһја Бакувинин (1410-1464) «Сирләр күлшәнинин шәрһи» («Шәрһи күлшәни-раз»), «Һәгигәт ахтаранларын сирләри» («Әсрар әт-талибин») адлы фәлсәфи трактатлары, астрономија вә тарихә даир әсәрләри, онун тәләбәси Јусиф Зијәддин Ширванинин (?-1485) «Һәгигәт јолуна дүшмәк гајдалары» («Абад үл-иршад») китабы, Мәһәммәд ибн Мусанын (?-?) «Һикмәт әл-ејн» («Фәлсәфәнин көзү»), «Бәһрам вә Бәһруз», «Шам вә пәрванә», Баба Не'мәтулла Маһмуд Нахчыванинин (?-1497) Түркијәдә јаздығы фарс дилинин мүкәммәл лүғәти вә саир әсәрләр кениш јајылмышды. Һәмин мүәллифләрин мүасири Әбдүррәһман Чами (1414-1492) көркәмли шаир вә алим Әссар Тәбризинин јарадычылыг зирвәси сајылан «Меһр вә Мүштәри» поемасыны түрк дилинә тәрчүмә (1460) едилән бир вахтда охујуб демишдир: «Бу шәхс (Әссар Тәбризи—*И.З.*) тәбризлиләрин үзүнү ағартмышдыр. Бу

бәhрдә, бу көзәлликдә әсәр јаратмаг hәр кәсин иши дејилдир»[1]. Бу, Азәрбајҹан мүәллифи вә онун китабы hаггында таҹик-фарс әдәбијјаты классикинин XV әсрдән ешидилән hагг сөсидир.

Бу әсрдә алим вә јазычыларла јанашы, дөвләт хадимләри дә китаб мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Көркәмли сәркәрдә вә дипломат, Ағгојунлу hөкмдары (1453-1478) Узун hәсән (1424-1478) Азәрбајҹан китабынын да үзүнә бағлы гапылар ачмышдыр.

Азәрбајҹанын нүфузлу дипломат гадыны Сара хатунун оғлу Узун hәсән өз hакимијјәти илләриндә өлкәдә бир сыра мәдәни тәдбирләр hәјата кечирмишди. Тәшкил етдији әзәмәтли китабхана бунлардан бири иди. Онун китабханасында 58 алимин чалышдығы тарихи фактдыр. Узун hәсәнин саз ансамблында бирләшән 98 ашыг да бу китабхананын фәал охуҹулары идиләр[2]. О, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндән әлавә бир чох Авропа өлкәләри илә дә сијаси, елми-мәдәни әлагәләр јаратмышды. XV әсрин 70-ҹи илләриндә (1470, 1474) гәбул етдији «Султан hәсән гануннамәси»ндә бу әлагәләри күҹләндирмәк дә дахил иди. Чох әдаләтли ме'јарла hазырланмыш бу «Гануннамә» конститусија типли мүгәддәс бир китаб күҹүндә иди. Буна көрә ону узун мүддәт Сәфәвиләр вә бир мүддәт Османлылар тәтбиг едиб[3] јахшы нәтиҹәләр әлдә етмишдиләр.

Бурадан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, «Гануннамә» тәкҹә әмәли фәалијјәт програмы дејилди, о hәм дә Султан hәсәнин шаh әсәрләриндән бири иди. Онун дөврүндә Азәрбајҹанда (Тәбриздә) дүнјанын бир чох өлкәсинин даими сәфирлији варды. Узун hәсән Вәтәнинин хошбәхт кәләҹәји наминә онларын да имканларындан истифадә едир, хариҹдән китаб кәтирдиб тәрҹүмә етдирирди. Бу ишдә анасы Сара Хатун да она јахындан көмәк етмишдир. О, чох заман сәфәр етдији, јахуд, елчи hеј'әтинин башчысы кими көндәрилдији өлкәләрә әлибош кетмәмиш, өзү илә hәдијјә китаблары да апармышды. Кәздији өлкәләрин китаб вә китабханалары, јазычы вә алимләри илә дә марагланмасы онун тәрҹүмеји-hалынын өјрәнилмәмиш сәhифәләриндән бирини тәшкил едир. Сара Хатун бир чох лазымлы китабларын Азәрбајҹана кәтирилиб тәрҹүмә едилмәсинин дә илк тәшкилатчыларындан бири иди. Сијасәт вә мәдәнијјәт саhәсиндә онун «Ағгојунлу сарајында

---

[1] *Әссар Тәбризи.* Меhр вә Мүштәри. Б., Јазычы, 1988, с. 4.

[2] АСЕ. Б., 1986, ч. 9, с. 425.

[3] *Ҹ. hеј'әт.* Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш. Б., 1993, с. 115, 119.

бөјүк нүфуза малик олдуғуну Авропа өлкәләриндә, о ҹүмләдән Венесијада да јахшы» билирдиләр[1].

Султан Һәсән мүдриклик дәрсини анасынындан вә китаблардан өјрәнмишди. Тәшкил етдији китабханада о, дүнја мүәллифләринин әсәрләринә дә кениш јер вермишди. Бурада 50 нәфәр ишчи чалышырды. Бу, XV әср Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәтинин тәрәгги пилләләрини характеризә едән көстәриҹиләрдән биридир.

Узун Һәсәнин Тәбриздә Нәсријјә вә Мәгсудијјә мәдрәсәләрини тикдирмәкдә (АСЕ, 9-230) дә әсас мәгсәди әһалини, хүсусилә, ушаглары вә кәнҹләри китаба, елмә, маарифә ҹәлб етмәк олмушдур.

Ишинин чохлуғуна бахмајараг, һөкмдар «һәфтәдә бир күн алимләри дәрбарә (сарајын кениш салонуна—*И.З.*) дә'вәт едәр, онлар үчүн мүбаһисә мәҹлиси гурарды». Бурада елми сөһбәтләр вә китаб мүзакирәләри кечирәр, тәрҹүмә проблемләри илә бағлы фикир мүбадиләси едәрди. Түрк (Азәрбајҹан) дилинә тәрҹүмә етдирдији китаблардан бири Гуран иди. О, бу ишә ән баҹарыглы алимләри вә мүтәрҹимләри ҹәлб етмишди. Тез-тез «ону һүзурунда охударды. Онун әгидәсинә көрә мүгәддәс китабы түркҹә охумаг да бир ибадәтдир вә онунла да саваб газанылыр»[2]. Һәмин тәрҹүмәнин бу күнә гәдәр саламат галмасы факты көстәрир ки, досент Һ.Һәсәновун вә б. мүәллифләрин Гуранын Азәрбајҹан дилинә илк тәрҹүмәсини XX әсрин әввәлләринә аид етмәси[3] јанлышдыр.

Ағгојунлу тарихчиси Әбу Бәкр Тиһрани «Китаби Дијарбәкријјә» әсәрини јазаркән китабханалардан вә архив сәнәдләриндән даһа чох Узун Һәсәнин енсиклопедик билијиндән истифадә етмишди. Мәтнин «чох гисмини онун ағзындан ешидиб јазмышдыр»[4]. Бу кими фактлар көстәрир ки, Узун Һәсән өз дөврүнүн мисилсиз һөмкдары олмагла јанашы, һәм дә көркәмли алими вә ҹанлы енсиклопедијасы олмушдур. Анасы Сара Хатуну да Томрисдән сонра Шәргин көркәмли дөвләт хадими вә мүдрик дипломат гадыны сәвијјәсинә тәкҹә һәјат тәҹрүбәси јох, һәм дә китаблардан вә дәрин ағыл саһибләриндән алдығы зәнкин билик тәҹрүбәси јүксәлтмишди.

Танынмыш түрк астроному вә ријазијјатчысы Әли Гушчу (?-16 апрел 1474) Сәмәргәнд рәсәдханасынын мүдири оларкән өлүмүнә

---

[1] *Ј. Маһмудов.* Сәјјаһлар Азәрбајҹана кәлир. Б., 1977, с. 98.

[2] *Ҹ. Һеј'әт.* Көстәрилән китаб, с. 115-116.

[3] Мәдәнијјәт, 1991, 26 декабр, с.4.

[4] *Ҹ. Һеј'әт.* Көстәрилән китаб, с. 115.

фәрман верилмишди. Н. Туси әсәрләринин мүкәммәл биличиси, шәрһчиси вә идеја давамчыларындан бири олан Гушчу Сәмәргәнддән Тәбризә — Узун Һәсәнин јанына гачмыш вә ондан јүксәк гајғы көрмүшдүр[1]. О, бу һөрмәти елмә вә китаб јарадычыларына диггәтин бир нишанәси кими гәбул етмишдир.

С.Онуллаһи, Ј. Маһмудов вә башга тарихчиләр гәдим мәнбәләрә әсасланараг гејд едирләр ки, Узун Һәсән дөврүндә өлкәдә сүнилик кениш јајылса да, шиә мәзһәбиндән оланлар вә мүсәлман олмајан әһали, о чүмләдән, христианлар дини мәнсубијјәтләринә көрә тә'гиб едилмирдиләр. Узун Һәсән өзү христиан (јунан) гызы (Венетсија императору Давид Комненусун Трабзон императору олан гардашы IV Иоһанын (1429-1458) гызы Катерина Деспина (?-1478) илә евләнмишди. Аләмшаһ бәјим ады илә танынан гызы Мартаны исә шиәлик тәблиғатчылары олан Сәфәвиләрин башчысы, Әрдәбил һакими (1460-1488) Шејх Һејдәрә (?-1488) әрә вермишди. (Шаһ Исмајыл бу гадындан доғулмушдур). Бу һадисәләр дилләри, динләри, адәт-ән'әнәләри ајры адамларын мүнасибәтләриндәки сәмимијјәти горујуб сахламаг вә христиан өлкәләри илә әлагәни кенишләндирмәк ишиндә һәллледичи рол ојнамышдыр. Шүбһәсиз, белә мүтәрәгги мүнасибәтин һәм дөвләт ишләринә, һәм дә китабханадан истифадә едәнләрин дини вә дүнјәви бахышларына мүсбәт тә'сири аз олмамышдыр.

Араларындакы бә'зи зиддијјәтләрә бахмараг, Узун Һәсәнин сағлығында вә вәфатындан сонра онун хејирхаһ ишләрини, о чүмләдән мәдәни тәдбирләрини оғланлары[2] – Зејнал Мирзә, Хәлил Мирзә, Магсуд Мирзә, Уғурлу Мәһәммәд, Султан Јагуб, Јусиф Мирзә, Мәсиһ Мирзә давам етдириб хејли тәкмилләшдирмишләр. Ағгојунлу шаһзадәси, сәркәрдә олмуш гардашлардан Уғурлу Мәһәммәд (?-1476), Магсуд Мирзә (?-?), Зејнал Мирзә (?-1473) Узун Һәсәнин сағлығында вәфат етмишдир (АСЕ, 4-305; 9-419). Сағ галанлар исә, мәсәлән, Хәлил Мирзә атасындан сонра Тәбриздә јарым ил, (1478) Мәсиһ Мирзә Ирагда ил јарым (1490-1491) һөкмдарлыг етдији һалда, мүдрик вә узагкөрән сијасәт јеридән Султан Јагуб бу вәзифәдә өзүнү даһа чох доғрултмушдур. Онун фәалијјәт тарихинин бә'зи сәһифәләрини нәзәрдән кечирәк.

---

[1] 100 бөјүк түрк. Б., 1991, с. 36-37.

[2] АСЕ, ч.4, с. 305; ч.9, с. 68, 419; ч. 10, с. 75 вә с.

* * *

Узун Һәсәнин тикдирдији әзәмәтли сарај комплексини онун вәфатындан сонра Ағгојунлу һөкмдары олмуш (1478-1490) оғлу Султан Јагуб јени биналар артырмаг (1478-1483) һесабына хејли кенишләндирмишди. О, сәккизкүнчлү вә һәр бир һиссәси сәккиз отагдан ибарәт олан бу әзәмәтли тикилинин адыны «Һәшт беһишт» («Сәккиз чәннәт») гојмушду. Тикилинин бөјүк китабханасы, мәсчиди, китаб дүканы, 1000 нәфәрлик хәстәханасы, чыдыр мејданы вә паркы варды[1].

Султан Јагуб дөврүнүн танынмыш зијалы шәхсијјәтләриндән бири иди. Азәрбајчан вә фарс дилләриндә чохлу «көзәл ше'рләр» јазмышдыр[2]. Бир чох елм вә мәдәнијјәт хадимләрини һимајә етмәклә китаб хәзинәләрини јени-јени әсәрләрлә зәнкинләшдирмәјә чалышмышдыр. О, шаир вә алимләри ваһид бир јарадычылыг иттифагыны әвәз едән әдәби мәчлис әтрафында бирләшдирмишди. Бурада јени-јени әсәрләр охунур, мүзакирә олунур, сонра китаб шәклиндә охучу вә алычы мүһакимәсинә верилирди. Бу китабларын илк дахил олдуғу мәдәнијјәт очағы Султан Јагубун Тәбриздәки зәнкин китабханасы, илк динләјичиләри вә охучулары әдәби бирлијин үзвләри, илк алычылары јерли әһали иди. Китабхана вә китаб сатылан мағаза ади бина дејилди, китаб мәдәнијјәти адына лајиг «көзәл ме'марлыг абидәси иди» (АСЕ, 9-69).

Китабханада дөврүн бир сыра танынмыш адамлары — шаирләр, алимләр, хәттатлар, рәссамлар, мүзәһһибләр (китабы гызыл сујуна чәкәнләр), мүсәһһиһләр (китаб сәһвләрини дүзәлдәнләр, коррекорлар), сәһһафлар (китаб чилдләјәнләр), китаб сатанлар вә башгалары чалышырды.

О дөврүн китабханалары охучулара (хүсусилә, алимләрә, әдибләрә, дөвләт адамларына, харичи елчиләрә) мәдәни хидмәт көстәрмәклә јанашы, бир-биринин давамы олан сәнәтләри әлагәләндирмә мәркәзи иди.

Мүасирләринин вердији мә'лумата көрә, Султан Јагуб заманында бүтүн бу китаб сәнәти адамларынын «тале улдузу парламышды». Азәрбајчан мәдәнијјәтини чичәкләндирән адамлара кениш мејдан верилмишди. Һүсамәддин Бәдлиси, Әбдүлһеј Астарабади вә башгалары маһир хәттат, һәм дә һөкм вә фәрманлар јазан нүфузлу мүнши идиләр. Баба Фәгани, Баба

---

[1] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч.1, с. 237.

[2] *Ч. Һеј'әт.* Көстәрилән китаб, с. 116.

Нәсиби, Дәрвиш Дәһәки, Мөһји Лари, Мүтии, һәбиби, Гурбани, һидајәт, Әнсари Гуми, һејрани Гуми, Шәһиди Гуми, һүмајун Исфәраини вә башгалары мәшһур ше'р усталарындан идиләр. Онлар Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә јазыб-јарадыр, китаб тәрҹүмә вә тәртиб едирдиләр. Сүрури, һәбиби, Гурбани, һәгиги, һидајәт, Кишвәри ана дилинин бүтүн инҹәликләринә бәләд идиләр. Профессор Ҹ. Гәһрәманов јазыр ки, Султан Јагубун һимајәдарлығы сајәсиндә Не'мәтулла Кишвәринин Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә јаратдығы мүкәммәл Диванларын һәләлик үч әлјазма нүсхәси елм аләминә мә'лумдур. Бири Бакыда — Азәрбајҹан ЕА РӘИ Фондунда (М-27), икинҹиси Дашкәнддә — Өзбәкистан ЕА Бируни адына Шәргшүнаслыг Институтунда, үчүнҹүсү Сәмәргәнд Елми-Тәдгигат Институтунун китабханасында сахланылыр. Өтән әсрләрдә бу Диванлар Азәрбајҹанда, Орта Асијада вә Иранда кениш јајылмышдыр. Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабынын инкишафы саһәсиндә олдуғу кими, ана дилинин тәрәггиси саһәсиндә дә Кишвәринин јаратдығы Диванлар Нәсимидән сонра ирәлијә доғру бөјүк аддым иди[1]. Кишвәри Диванынын Бакы вә Дашкәнд нүсхәләринин мүгајисәси әсасында Роза Ејвазованын јаздығы тәдгигат әсәриндә онун кениш тәһлили верилмишдир[2].

Сарај китабханасы әтрафында топланмыш шаирләрдән Хатәми Тәбризи узун мүддәт Тәбриздә китаб, Мөвлана Сәфаи Тәбризи исә кағыз сатмагла мәшғул олмушдур. Онлар бу иши XVI әсрдә дә давам етдирмишләр. Бир нечә башга шәһәрдә дә китаб, кағыз, рәнк (мүрәккәб), гәләм, фырча сатылан дүканлар варды. Онлары, хүсусилә, китаблары тәкҹә варлылар јох, јохсуллар да алырды. Мәсәлән, тарих елмләри доктору, профессор Сејидаға Онуллаһинин гәдим мәнбәләрдән кәтирдији бир ситатда дејилдир ки, тәләбә 10 динар тапанда китаб алыб ондан фајдаланырды.

Бә'зән пулу китаба хәрҹләмәк јемәјә хәрҹләмәкдән үстүн тутулурду. Бу, халгымызын китаба, мүталиәјә, мә'нәви тәрәггијә олан мүнасибәтинин әсрләрин јаддашында галан силинмәз изләриндән биридир.

Султан Јагубун өлүмүндән сонра феодал мүһарибәләринин кәскинләшмәси мәдәнијјәтин сүр'әтлә инкишафыны 10 ил ләнкитмишдир. Бу вәзијјәтин аҹынаҹаглы нәтиҹәләриндән бири бу олмушдур ки, «Азәрбајҹанда 10 ил әрзиндә 8 һөкмдар» дәјиш-

[1] *Кишвәри.* Әсәрләри.Б., Јазычы, 1984, с. 3-4.

[2] *Р. Ејвазова.* Кишвәри Диванынын дили. Б., 1983.

дирилмишдир[1]. Ш.И.Хәтаинин һакимијјәтә кәлмәси илә 10 иллик дөјүш илләрини дөнүш илләри әвәз етмишдир...

6. XVI әсрдә китаб јарадычылығы вә китабхана гуручулуғу

XVI әср Азәрбајҹан әдәби вә елми фикир тарихинин ән парлаг дөврләриндән биридир. Бу әсрдә ана дилиндә хејли әсәрләр јазылмышды. Классик Шәрг шаирләри вә алимләринин «әсәрләрини бир јерә топламаг, онлара шәрһ јазмаг иши» ҹанландырылмышды. Тәзкирәчилик, хәттатлыг, рәссамлыг, ҹилдчилик сәнәтләри јүксәк сәвијјәјә галдырылмышды. Бә'зи Азәрбајҹан шәһәрләри, хүсусилә Тәбриз «XVI әсрин илк илләриндә инкишаф едиб Шәргин ән габагҹыл мәдәни» мәркәзләриндән биринә чеврилмишди[2]. Мә'нәви мәдәнијјәт саһәсиндәки уғурларына көрә бу әсри мәшһур алим Ҹ.Һеј'әт «түрк классик әдәбијјатынын алтун дөврү» кими гијмәтләндирмишдир. «Сајча ән чох вә бәдии кејфијјәтинә көрә ән гијмәтли шәкилли әлјазма» китабларынын бу дөврдә јарадылмасына[3] даир мүлаһизәләр дә һәмин фикрин тәсдигинә инам һиссини күҹләндирир.

Беләликлә, Азәрбајҹан китабчылығы, китабхана гуручулуғу вә с. саһәләрдәки уғурларына көрә XVI әсри милли мәдәнијјәт тарихимизин гызыл дөвру кими гәбул етсәк, белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, һәмин әсрин тәрҹүмеји-һал китабынын ән парлаг сәһифәләри Ш.И. Хәтаи, М. Фүзули, һәсән бәј Румлу, Беһзад, Султан Мәһәммәд, Әбди бәј Ширази, Садыг бәј Әфшар вә башга мәдәнијјәт хадимләринин әли илә јазылмыш вә дүнјаја таныдылмышдыр.

Китаб мәдәнијјәти тарихиндә Азәрбајҹан Сәфәвиләр дөвләтинин баниси, көркәмли шаир, сәркәрдә вә дөвләт хадими Шаһ Исмајыл Хәтаинин (1487-1524) хидмәтләри даһа бөјүкдүр. С.Онуллаһи вә Н.Мәммәдовун «Хәтаи Әрҹиванда» мәгаләсиндә дејилир ки, мүасирләри вә хариҹи елчиләр, мәсәлән, «Катерино Зено 13 јашлы Исмајылы шаһанә рәфтарлы дүһа саһиби, камаллы бир шәхсијјәт һесаб етмишдир»[4]. Бу бөјүк «дүһа саһиби»нин бүтүн фәалијјәт

---

[1] *С.Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 69.

[2] Мухтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ҹ.1, с. 156-163.

[3] Азәрбајҹан инҹәсәнәти. Б., 1992, с. 138.

[4] Елм вә һәјат. 1988, № 12, с. 14.

еаһәләрини тәнзимләјән онун мүдриклији олмушдур. Бир мүддәт Һератда вә Йрагда јашамыш, 1497-чи илдә Азәрбајчана кәлиб өмрүнүн сонуна гәдәр Шејх Сәфи нәздиндәки мәдрәсәдә дәрс демиш вә түрк, әрәб, фарс дилләриндә «ики минә јахын ше'р, 30 чилддән артыг китаб, рисалә, гејд, әлавә вә һашијә» јазмыш әдәбијјат мәнтиг, фәлсәфә, илаһијјат биличисчи Илаһи Әрдәбили (1475-1543) кими мүәллифләрин Ш.И.Хәтаијә дәјәрли китаблар итһаф етмәси[1] дә һәмин һәгигәтин тәзаһүрләриндән биридир. 24 иллик һакимијјәти дөврүндә о, үч дилдә (Азәрбајчан, фарс, әрәб) јазыб-охуса да, әсәрләринин әксәријјәтини ана дилиндә гәләмә алмышдыр. Елмин, әдәбијјатын, инчәсәнәтин, китаб мәдәнијјәтинин инкишафында мүһүм хидмәтләри олан Азәрбајчан мүәллифләринин (ән чох Нәсиминин) әсәрләрини һәвәслә мүталиә етмиш, онларын нүсхәләринин чохалдылыб јајылмасына ардычыл гајғы көстәрмишдир. О, әдәбијјаты дилә, дили исә әдәбијјата тәкан верән күчлү амилләрдән бири һесаб етмишдир. Шаһ Исмајыл бу мәгсәдлә сарајында јазычылар бирлији — «Әдәби мәчлис» јаратмышды. Мәчлисә о дөврүн күчлү вә рәван гәләм саһибләриндән бири олан Азәрбајчан шаири Һәбиби рәһбәрлик едирди. Классик ирсин ән јахшы наилијјәтләринин, хүсусилә, Нәсиминин тә'сири алтында ана дилиндә даһијанә ше'рләр јазан Һәбиби (1514-чү илдә Түркијәјә апарылмышдыр) Султан Јагубун сарајында газандығы јүксәк нүфузу Ш.И.Хәтаи дөврүндә дә горујуб сахлаја билмиш вә «Мәликүш-шүәра» сәвијјәсинә јүксәлмишди.

Хәтаинин башчылығы вә мәчлис үзвләринин әлбир сә'јләри илә Азәрбајчан дили һаким әдәби дилә чеврилмиш, чилалана-чилалана дөвләт дили сәвијјәсинә јүксәлмиш, ән нәһајәт сарајда, ордуда вә дипломатик јазышмаларда кениш истифадә едилән дилә чеврилмишди[2]. Бу дилдә Азәрбајчан китабынын надир инчиләрини јаратмыш Нәсими, Кишвәри вә башга мүәллифләрин јарадычылығы илә јанашы, Хәтаинин дә јарадычылығы ана дилли әдәбијјатын инкишафында мүһүм мәрһәлә тәшкил едир. Шаирин әсәрләринә М. Аббасовун јаздығы мүгәддимәдә дејилир ки, јүзләрлә көркәмли Азәрбајчан мүәллифи кими онун да әсәрләринә дүнјанын бир сыра музеј вә китабханалары (Әрдәбил, Тәбриз, Бакы, Дашкәнд, СПБ, Парис, Лондон, Ватикан, Британија, Неапол...) өз којнунда сәхавәтлә јер вермишдир...[3]

---

[1] *М.Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 168-169.

[2] Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар. Б., 1989, с. 184-196.

[3] *Ш.И.Хәтаи.* Сечилмиш ше'рләр. Б., 1964, с.5-12.

Тарихдә Азәрбајҹан китабынын бу шөһрәтинә гысганма һаллары да аз олмамышдыр. Бунун нәтиҹәсидир ки, минләрлә гәләм вә фырча устасы өз Вәтәнләрини тәрк етмәјә мәҹбур едилмишләр. Мәсәлән, Османлы шаһы Султан Сәлимханын 1514-ҹү илдә Чалдыран мүһарибәсиндә Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәтинин үч мин ишыглы улдузуну Истанбула апармасы факты бунлардан биридир. Орада күндә 50 гызыл пул мааш алан бу адамлар мәскән салдыглары икинҹи Вәтәндә дә китаб мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсинә хидмәт етмәклә түрк аләминә башыуҹалыг кәтирмишләр.

Хәтаи Азәрбајҹаны тәрк едән китаб сәнәти адамларынын лајигли варисләрини арајыб ахтармағы, бүтүн мүтәрәгги сәнәт адамларына диггәт вә гајғы көстәрмәји тәкҹә өзүнүн јох, Вәтәнин доғма иши һесаб етмишдир. Одур ки, Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәтинин бир чох сәһифәләри онун ады илә бағлыдыр. О, Шәрг вә дүнја китаб мәдәнијјәтинин наилијјәтләриндән хәбәрдар иди. Фәал китаб јарадыҹысы, охуҹусу, тәблиғатчысы кими мүасирләриндән фәргләнирди. Азәрбајҹанын бир чох шаир, алим, хәттат, рәссам вә сәһһафына өз сарајында һимајәдарлыг етмишдир. Онларын бурада јүксәк мөвге газанмаларына чалышмышдыр.

Китабчылыг, китаб сатыҹылығы вә китабхана ишинин маһир тәшкилатчысы олан Шаһ Исмајыл мүхтәлиф дилләрдә китаб топламыш вә зәнкин дөвләт китабханасы јаратмышды. Азәрбајҹан вә Шәрг китабларынын китабханаја топланылмасыны, нүсхәләринин чохалдылмасыны дөвләт сәвијјәли бир ишә чевирмишди. Нүфузлу тарихчиләрин вердији мә'лумата көрә китабханада Азәрбајҹанын бир чох адлы-санлы адамлары, о ҹүмләдән 1 нәфәр сәһһаф, 2 нәфәр мүзәһһиб, 5 нәфәр хәттат, 7 нәфәр нәггаш вә рәссам чалышмышдыр. Хәтаи сонралар китабханаја даһа бир нечә баҹарыглы китаб устасы ҹәлб етмишди. Онлар (Кәмаләддин Беһзад, Султан Мәһәммәд, Шаһ Маһмуд Нишапури вә б.) китабларын вә китабхананын шөһрәтини бүтүн Шәргә јајмышлар.

Шаһ Исмајыл Хәтаинин хүсуси фәрманы илә 1522-ҹи илдә 67 јашлы устад рәссам, «Шәргин Рафаели» Кәмаләддин Беһзад (1455-1535) Тәбриздә ән бөјүк дөвләт (сарај) китабханасынын рәиси тә'јин едилмишди. Бу мә'луматы илк дәфә Һерат тарихчиси Хәндәмир (1475-1536) әдәбијјата кәтирмишдир. Онун «Һәбибүссијәр» («Ән севимли кәзинтиләр») китабынын үчүнҹү ҹилдиндән (Бомбеј, 1855, с. 350) көтүрүлмүш һәмин тарихи фәрманын мүгәддимәси ихтисарла Хәтаи «Әсәрләри»нин биринҹи ҹилдинә (Б., 1975, ҹ.1, с.11) дахил едилмишдир. Орада дејилир: «...Бу өлкәдә заманәнин

надири, рәссамларын устады вә мүзәһһибләрин рәиси устад Кәмаләддин Беһзаддыр.

... Бүтүн падшаһ китабханасынын үзвләри вә катибләри, рәссамлар вә мүзәһһибләр, чәдвәл чәкәнләр, бәзәкчиләр, зәркублар вә башга адлары чәкиләнләрин ишләри мәмләкәт дахилиндә рәислик мәгамы олан она (Беһзада—*И.З.)* бағышланмыш вә әлагәдар едилмишдир... Онун мәсләһәт вә сөзүнә, шаһ (дөвләт—*И.З.)* китабханасы ишләринин сахланылмасы вә бурахылмасына тәчавүз вә һөрмәтсизлик етмәмәли вә бүтүн лазыми ишләр она мәхсус таныдылмалыдыр...»

Бу фәрмандан көрүнүр ки, дөвләт китабханасынын нәздиндә фәалиијәт көстәрмиш китаб е'малатханасына да Беһзад башчылыг етмишдир.

Хәтаи мүһарибә вахты сәнәт адамларынын вә китабларын тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәклә онлары тәһлүкәдән горумушдур. Јухарыда гејд етдик ки, онун сарајында Тәбриздә ән бөјүк вә зәнкин Азәрбајчан китабханасы фәалијјәт көстәрирди. Китабхананын әсасы Узун Һәсән тәрәфиндән гојулмуш вә оғлу Султан Јагуб атасынын вәфатындан сонра ону кенишләндириб әзәмәтли китаб сарајына чевирмишдир. Хәтаи исә өзүнүн һакимијјәти дөврүндә китабханаја вә онун фондуна диггәти даһа да артырмышды. Орада Фирдовси, Низами, Хагани, Әссар Тәбризи, Сә'ди, Нәсими вә башга классикләрин китабларына кениш јер верилмишди. Хәтаинин һимајә етдији елм, әдәбијјат, инчәсәнәт адамлары кими, китабхана вә е'малатхана ишчиләри дә (китабханачылар, хәттатлар, рәссамлар, чилдчиләр...) «Дөвләт вәсаити илә тә'мин едилмишдиләр»[1]. Сәфәвиләрин дөвләт китабханасы бир нөв «инчәсәнәт академијасы»на чеврилмишди (АСЕ, 8-405). Әли Минаји вә Әбүлфәз Рәһимовун «Јахын Шәргин Орта әср китабханалары һаггында» мәгаләсиндә[2] дејилир ки, сарај (дөвләт) китабханасы үч шө'бәдән ибарәт иди. Биринчи шө'бәдә гијмәтли ағачлардан һазырланмыш бир чох отагдан ибарәт кениш китаб рәфләри варды. Икинчи шө'бә рәссамлара вә хәттатлара, үчүнчү шө'бә исә чилдчиләрә мәхсус е'малатхана иди (с.45).

Шаһ Исмајыл Хәтаи Әрдәбил шәһәриндә дә бабаса Шејх Сәфинин (1252-1334) шәрәфинә әзәмәтли мәгбәрә тикдирмишди. Бу комплекс абидәнин бөјүк бир һиссәси китабхана үчүн ајрылмышды. Хәтаи сурәтини чохалтдығы китаблардан башга фәтһ

---

[1] *М. Аббаслы.*Ш.И.Хәтаинин өмүр јолу миниатүрләрдә. Б., 1981, с.3.

[2] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы, 1967, № 2, с. 38-46.

етдији шәһәрләрдән әлдә етдији китаблары да бура топламышды. Әсасы Шејх Сәфи тәрәфиндән гојулмуш бу китабхана беш әсрдән чох — XIV әсрин әввәлләриндән XIX әсрин әввәлләринә гәдәр фәалијјәт көстәрмишдир.

Өзүнә гәдәрки һәмвәтәнләри вә гоһумлары (Н.Туси, Ф. Рәшидәддин, Узун Һәсән, Султан Јагуб вә б.) кими Хәтаи дә чох заман харичи јазычылары, алимләри, сәјјаһлары вә дөвләт хадимләрини китабханада гәбул едиб данышыглар апарыр, һәм дә бурада онлара зијафәт верәрди. Бу ән'әнә Хәтаидән сонра онун оғланларынын дөврүндә дә давам етмишдир. Беш әсрдән сонра Һ.З.Тағыјев бу ән'әнәјә садиг галдығыны әмәли фәалијјәти илә доғрултмушдур. О, бә'зи гонаглары вә бөјүк нүфуз саһибләрини, мәсәлән, Иран шаһы Мүзәффәрәддин шаһы Гызлар Кимназијасынын китабханасында гәбул етмиш, орада онун шәрәфинә зијафәт вермиш вә хатирә шәкли чәкдирмишдир. Әсрләрдән бәри давам едән ән'әнәләрин варислији инди дә әһәмијјәтини итирмәмишдир...

* * *

Шаһ Исмајыл Хәтаинин өвладларына[1] вәсијјәти бу күн дә мүасирлијини сахламагдадыр: Бабалардан бизә үч јадикар галмышдыр: дилимиз, гејрәтимиз, Вәтәнимиз. Јахшы нә башламышамса, көјәрдин! Сәһвләрими тәкрар етмәјин!

Бу тарихи сөзләр Хәтаинин тәкчә өвладларына јох, һәм дә өзүндән сонракы нәсилләрә вәсијјәтидир. Хәтаинин өвладлары бу вәсијјәти әмәли фәалијјәтләри илә доғрулда билмишләрми?

Хәтаидән сонра онун оғланлары, хүсусилә, Тәһмасиб (1513-1576), Сам Мирзә (1517-1567), гызлары — Мәһинбану ханым, Пәрихан ханым, нәвәләри — Пәрихан ханым (Тәһмасибин гызы), Ибраһим Мирзә (Тәһмасибин гардашы Бәһрам Мирзәнин оғлу) вә башгалары Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти уғрунда фәал мүбаризләр

---

[1] XVI әср Азәрбајчан тарихчиси Һәсән бәј Румлунун вә башга алимләрин вердији мә'лумата көрә Ш.И.Хәтаинин 5 оғлу, 5 гызы олмушдур. Оғланлары: Рүстәм Мирзә (атасынын сағлығында өлүб), Шаһ Тәһмасиб, Сам Мирзә, Әлгас (Алхас) Мирзә вә Бәһрам Мирзә. Гызлары: Ханыш ханым, Пәрихан ханым, Мәһинбану ханым, Фирәнкиз ханым, Шаһзејнәб ханым (Елм вә һәјат, 1988, № 12, с.13). 9 оғул атасы Тәһмасиб (Азәрбајчан, 1998, № 3-4, с.158) 8 гызындан үчүнә бачыларынын адыны гојмушдур: Көвһәрсултан бәјим, Пәрихан ханым, Хәдичәсултан бәјим, Зејнәбсултан бәјим, Мәрјәмсултан бәјим, Фатимәсултан ханым, Шәһрбану бәјим, Ханыш бәјим. Онларын һаггында илк дәгиг мә'луматы Искәндәр бәј Мүнши вермишдир (*Ә. Рәһимов.* Әбди бәј Ширази.Б., Елм, 1970, с. 144).

кими танынмышлар. Онлар Беһзад, Султан Мәһәммәд, Шаһ Маһмуд кими бүтүн гүдрәтли сәнәт адамлары илә јахынлыг етмиш, Азәрбајҹан јазычы вә алимләринин, китабчыларынын, китаб вә китабханаларынын шөһрәтини даһа јүксәкләрә галдырмаға сә'ј көстәрмишләр.

Мүхтәсәр дә олса Тәһмасиб, Сам Мирзә, Бәһрам Мирзә вә бир гәдәр сонра Ибраһим Мирзә илә әлагәдар бә'зи тарихи фактлара нәзәр салаг.

Тәһмасиб 53 ил (1524-1576) шаһлыг етмиш вә бу мүддәт әрзиндә Азәрбајҹан китабынын тәрәггиси уғрунда сә'јлә чалышмышдыр. Ушаглыгдан бәдии јарадыҹылыгла, рәссамлыгла вә хәттатлыгла мәшғул олмушдур.Ш.И.Хәтаидән шаирлик вә һөкмдарлыг дәрси алмыш, К.Беһзад, Ағамирәк, Султан Мәһәммәд вә Хаҹә Әбдүләзиздән рәссамлыг вә хәттатлыг сәнәтинин сирләрини өјрәнмишдир. Сүлс, нәсх вә нәстә'лиг хәтләриндә јахшы јаздығы үчүн хејли китаба һәјат вермишдир. Атасынын сағлығында — 10 јашында (1523) өз хәтти илә көчүрдүјү вә көркәмли рәссамларын 19 миниатүрлә бәзәдији Маһмуд Арифинин (?-1449) «Куј вә човкан» мәснәвиси бу күн дә СПБ-дә сахланылмагдадыр[1].

Тәһмасиб хәттатлыгла јанашы рәссамлыгла да чох мәшғул олмуш вә бир сыра фајдалы әсәрләрин мүәллифи кими танынмышдыр. Онун өз шаһлыг дөврүнүн 30 иллик һадисәләри һаггында јаздығы китаб (Санкт-Петербург Дөвләт китабханасында сахланылан «Бәјази-мүкалимеји Шаһ Тәһмасиб ба елчијан» тарихи әсәри) «Мәтлә'үш-шәмс» («Күнәшин чыхан јери») әсәри илә бирликдә Теһранда, Лејпсигдә, Берлиндә чап едилмишдир[2].

«Шаһ Тәһмасибин тәзкирәси» адлы тарихи әсәри илә о, Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин бир сыра гаранлыг сәһифәләринә ишыг салмышдыр. (Фарс дилиндән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә вә «Мүгәддимә» (с.3-13) мүәллифи Әбдүлфәз Рәһимовдур.Б., 1996).

Тәһмасиб үчүн һазырланмыш 1537-ҹи ил тарихли «Шаһнамә» нүсхәләрини хәттатлар, рәссамлар вә б. китаб сәнәти адамлары 30 илдә тамамламышдылар. Тәһмасиб бу ҹүр јүксәк зөвглә һазырланмыш 51 нәфис әлјазма китабыны Султан Сәлимин вәфатындан сонра тахта чыхан оғлу III Султан Мурада һәдијјә көндәрмәклә Түркијә илә Азәрбајҹан арасында достлуг әлагәләрини мөһкәмләндирмәјә чалышмышдыр. «Шаһнамә» дә бу китаблардан бири иди. О, 258 рәсмлә бәзәдилмишди. Һазырланмасына һәлә

---

[1] *М.Аббаслы.* Көстәрилән китаб, с. 42-45.

[2] Орада, с. 45; *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 336.

Ш.И.Хәтаи дөврүндә башланмыш бу монументал әсәр Тәһмасиб дөврүндә тамамланмыш вә тарихә Азәрбајҹан китаб сәнәтинин надир инҹиси кими дахил олмушдур[1]. Танынмыш Азәрбајҹан алими Әбүлфәз Рәһимов тарихи мәнбәләрә әсасланыб «Гијмәтли инҹиләр» мәгаләсиндә јазыр ки, Тәһмасиб Түркијәјә көндәрдији һәдијјә китабларыны дөврүнүнән мәшһур хәттатларына јаздырмышды: Мөвлана Султанәли, Мөвлана Мирәли, Хаҹә Маһмуд, Сәјавуш, Мөвлана Султан Мәһәммәд Хәндан, Султан Мәһәммәд Нур, Гасым Шадишаһ...[2] «Шаһ Тәһмасибин Түркијәјә көндәрдији китаблар» мәгаләсиндә исә мүәллиф һөкмдарын һөкмдара һәдијјәсини кенишлији илә шәрһ етмишдир...[3]

Тәһмасибин сарајда тәшкил етдији хәттатлыг, рәссамлыг вә ҹилдчилик мәктәби китаб мәдәнијјәтинә чох фајдалар вермишдир. О, XVI әсрә мәхсус «орижинал ҹизкиләрини» XVII әсрдә дә горујуб сахлаја билмишдир. Бу мәктәбин дөврүмүзә гәдәр саламат «галан өрнәкләри бу күн дә дүнјанын бир чох бөјүк китабхана вә музејләриндә (сахланылан—*И.З.*) надир сәнәт инҹиләриндәндир» (М.Аббаслы).

Ш.И.Хәтаи «тәрәфиндән әсасы гојулмуш сарај китаб еви Тәһмасибин дөврүндә» хејли зәнкинләшдирилмишди. Бә’зи әсәрләрин јазылмасы, тәрҹүмә едилмәси вә нүсхәләринин чохалдылмасы һаггында онун вердији әмрләрин вә фәрманларын да китаб боллуғуна көмәји чох олмушдур... Мәнбәләрин јаздығына көрә, шаһ сарајларындакы китаб евләриндә сахланылан китабларын мигдары өлкәнин «китаб анбарларында олан китабларын сајындан чох иди»[4]. Тәһмасибин вә ондан сонракы һөкмдарларын (I Исмајылын, I Аббасын, II Аббасын) дөврүндә бу мө’ҹүзәләр сәлтәнәтини көзү илә көрән тарихчиләр, әдибләр, алимләр, хариҹи гонаглар бураны илдән-илә «чичәкләнән китаб еви» адландырмышлар.

«Азәрбајҹан инҹәсәнәти» китабында (Б., 1992, с. 122-123) дејилир ки, Султан Мәһәммәдин силсилә портрет әсәрләринин бириндә мүтәккәјә сөјкәнәрәк китаб охујан кәнҹ бир оғлан образы јарадылмышдыр. Дикәр бир рәсминдә даш-гашла бәзәдилмиш күрсүдә, башга бирисиндә чичәкләнмиш бадам ағаҹынын јанында вә даһа дикәр бир әсәриндә халча вә дөшәкчә үзәриндә дизи

---

[1] Азәрбајҹан инҹәсәнәти.Б., 1992, с.111, 116.
[2] Бакы, 1968, 4 апрел.
[3] Азәрбајҹан ЕА Мә’рузәләри. 1971, № 11-12, с. 17-21.
[4] Азәрбајҹан тарихи.Б., 1994, ч.1, с. 564-565.

үстүндә отурмуш кәнч шаһ һәр јердә китаб охујан вәзијјәтдә тәсвир едилмишдир. Сорағы Парисдән, Санкт-Петербургдан вә с. мәдәнијјәт мәркәзләриндән ешидилән бу әсәрләр елми әдәбијјатда Тәһмасибин портрети кими гәбул олунмушдур. Онларын һәр бириндә мүталиәјә чағырыш вә онун јахшы нәтичәләр верәчәјинә инам һисси һакимдир. Рәссам тәсвирләрин дили илә демәк истәмишдир ки, өлкә башчысы китаба, мүталиәјә гајғы көстәрмәклә өзү дә ән фәал охучу олмалы, мәдәни тәрәггијә даир вә'дләрини әмәли фәалијјәти илә доғрултмалыдыр.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, китабын сүлһә, елмә вә бәшәријјәтә хидмәт етмәси Тәһмасиби дә ән чох дүшүндүрән мәсәләләрдән олмушдур. Буна көрә о, ушагларын тәһсилә вә китабханалара чәлб едилмәсинә дөвләт әһәмијјәтли бир иш кими бахырды. С.Онуллаһи «XVI –XVII әсрләрдә Тәбриздә маариф системинин бә'зи мәсәләләринә даир» мәгаләсиндә[1] јазыр ки, Шаһ Тәһмасиб бир сыра шәһәрләрдә, о чүмләдән Тәбриздә јетим ушаглар үчүн зәнкин китабханасы олан мәктәбләр ачдырмышды. Онлара ән савадлы мүәллимләр вә мүәллимәләр тә'јин етдирмишди. Белә мәктәбләрә «Јетимләр еви» дә дејилирди. Ушаглар евләриндән кәтирдикләри палаз, халча үзәриндә дизи үстүндә отурурдулар. Шакирдләр мүәллимин көстәриши илә тапшырыглары учадан охујурдулар. Синифдә өјрәндикләрини шәхси мүталиәнин көмәјилә тәкмилләшдирирдиләр. Гази Әһмәд Гуми јазыр ки, һәр ил белә мәктәбләр үчүн хәзинәдән күлли мигдарда гызыл сәрф олунурду[2].

Бу вә ја дикәр фактлар көстәрир ки, Шаһ Тәһмасиб Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти илә јанашы, маариф саһәсиндә дә Ш.И. Хәтаи ән'әнәләринин лајигли давамчысы олмушдур.

* * *

Сам Мирзә (1517-1567) Ш.И.Хәтаинин икинчи оғлудур. Шаир, алим, хәттат, тәзкирәчи, рәссам олмушдур. Сарајда һәмин саһәләрин мәшһур мүтәхәссисләриндән дәрс алмышдыр (АСЕ, 8-276). Кәнчлијиндә јазыб-јаратмаға һәвәси олан Сам Мирзә сонралар (1537) Гәндәһар һакими оланда әсрин кениш дүнјакөрүшә малик шаир вә алимләрини сараја топламыш, «һакимликдән чох

---

[1] Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри. Тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы. 1974, №4, с.22-28.

[2] Орада, с.23.

әдәбијјат» боллуғу јаратмаға сә'ј көстәрмишдир[1]. 1550-1561-чи илләрдә јаздығы «Төһфәји-Сами» тәзкирәсиндә XV әсрин сону, XVI әсрин I јарысында јашамыш 664 шаир вә алимин мүхтәсәр тәрчүмеји-һалыны вә әсәрләриндән нүмунәләр вермишдир[2]. Бундан башга о, 6 мин бејтлик Диван мүәллифидир. Бу әсәрләр өз сағлығында дәфәләрлә көчүрүлүб мүхтәлиф өлкәләрә көндәрилмишди. Әдәбијјатшүнас Әкрәм Бағыров «Төһфәји-Сами» тәзкирәси» мәгаләсиндә јазыр ки, кириш, једди фәсил вә сон сөздән ибарәт тәзкирә илә таныш олан кими инкилис шәргшүнасы Едуард Браун демишдир ки, «бу тә'чили нәшр олунмалы әсәрдир». Белә јүксәк гијмәтдән сонра һиндистанын Пәтнә университетинин профессору Мөвләви Игбал һүсејн китабын беш фәслини 1934-чү илдә 193 сәһифәдә фарс вә инкилис дилләриндә јүксәк бәдии тәртибатда чап етдирмишдир. Профессор китаба сәмими мүгәддимә дә јазмышдыр. О, бу нәшр үчүн Пәтнә университетинин Шәрг китабхансында мүһафизә олунан ики гәдим әлјазмасындан истифадә етмишдир. һәр ики нүсхә Сам Мирзәнин сағлығында көчүрүлмүшдүр. Китабын нәшри бир сыра Шәрг өлкәләриндә бөјүк мараға сәбәб олмушдур. Бу экс-сәданын мәнтиги нәтичәси олараг Иран алими Вәһид Дәсткәрди 1936-чы илдә әсәри там шәкилдә «Әрмәған» журналында нәшр етдирмишдир. 1969-чу илдә исә Иран алими Рүкнәддин һумајун Фәррух мүхтәлиф китабханаларда ахтарыш апармыш, онун бир чох әлјазма нүхсәләрини үзә чыхарыб нәзәрдән кечирмиш, ән нәһајәт, «Төһфәји-Сами» китабынын 5 мүкәммәл әлјазмасы әсасында онун тәнгиди мәтнини һазырлајыб нәшр етдирмишдир[3].

Мәгалә мүәллифи даһа сонра јазыр ки, китабын әлјазма вә чап нүсхәләринин шөһрәти јајылдыгча она мараг да, тәләбат да чохалмышдыр. Бунун нәтичәсидир ки, Азәрбајчан мүәллифинин китабы узун мүддәт тачик әдәби вә елми ичтимаијјәтинин диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бу еһтијачы нәзәрә алан тачик алими Абдулла Сәттаров мүхтәлиф китабханаларда тәзкирәнин хејли әлјазма вә чап нүсхәләрини нәзәрдән кечирмиш вә китаб һаггында китаб јазмышдыр. О, бу әсәри 1972-чи илә «Төһфәји-Сами» вә онун хүсусијјәтләри» ады илә чап етдирмишдир.

Мәгалә мүәллифинин гејдләриндән вә дикәр мәнбәләрдән ајдын олур ки, дүнја китабханаларында вә китаб коллексијаларында

---

[1] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с. 160.
[2] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч.1, с. 277.
[3] Бакы, 1987, 8 апрел.

«Тәһфеји-Сами»нин тәгрибән 100-ә гәдәр әлјазмасы мүһафизә едилир. Онлардан икиси Түркијәдәдир: бири университет китабханасында, дикәри Ајасофија китабханасындадыр. Әсәрин әлјазмаларындан Британија музејиндә 3, Иранда 9, Парисдә 4, Берлиндә 2, Лаһорда 2, Бомбејдә 1, Кабилдә 1, Бакыда (РӘИ-дә) 3, СПБ, Бухара, Дашкәнд, Тифлис вә с. шәһәрләрин китаб хәзинәләриндә бир нечә әлјазмасы вардыр. РӘИ-дәки үч нүсхәдән бирини Мустафа Чәруллаһ Бәјани көчүрмүшдүр (1567). Бу дәри чилдли нүсхә гызыл сују, мави вә с. рәнкләрлә бәзәдилмишдир. Сәһифәләр һәм Шәрг нөмрәләмә усулу (паје-сәһифә) илә, һәм дә рәгәмләрлә нөмрәләнмишдир[1].

Сам Мирзә китабынын илк сәһифәләриндә көстәрир ки, Ш.И.Хәтаинин сараја дә'вәт етдији сәнәт адамларындан башга, дикәр шәһәрләрдән дә хејли шаир, алим, хәттат, рәссам, чилдчи вә с. сәнәт адамы Тәбризә кәлиб онун һимајәсинә сығынмыш[2], Азәрбајчан вә Шәрг китабынын инкишафы наминә әлбир сә'јләрини бирләшдирмишдиләр.

О, уғурлу әсәр мүәллифләриндән бир чохуну (Әбди бәј Ширази, Ағамирәк, Фәдаи вә б.) тәгдир едиб онларын өлмәз ирсини нәсилләрә нүмунә көстәрмишдир.

Бу гыса гејдләр белә нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, ады чәкилән тәзкирәнин әлјазма вә чап нүсхәләри әсрдән әсрә сүр'әтлә јајылараг өзүнә кениш охучу вә тәдгигатчы аудиторијасы газанмышдыр. О, бир сыра мәсәләләрә ишыг салан абидә кими бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр.

Сам Мирзәнин Диваны һәләлик тапылмаса да, М.Тәрбијәт ону көрдүјүнү вә охудуғуну јазыр[3]. Бу мә'лумат һәмин Диванын XX әсрә гәдәр саламат галдығыны тәсдигләмәклә јанашы, тәдгигатчылары онун изинә дүшмәјә руһландырмаг бахымындан да әһәмијјәтлидир. Бу мүлаһизә даһа бир Азәрбајчан китабынын тапылачағына инам һиссини артырмагдадыр.

* * *

Ш.И.Хәтаинин оғлу Бәһрам Мирзә (1516-1549) дә атасынын вәсијјәтини доғрултмаға чох чалышмышдыр. О да атасы вә гардашлары кими мәшһур Азәрбајчан зијалыларындан олмушдур. М.Тәрбијәт јазыр ки, Бәһрам Мирзә бир чох елмләрә вә фәнләрә

---

[1] Бакы, 1987, 8 апрел.

[2] *Сам Мирзә*. Тәһфәји-Сами. Теһран, 1936, с. 12-13.

[3] *М. Тәрбијәт*. Көстәрилән китаб, с. 298.

дəриндəн бөлəд иди. Əсəрлəрини Бəhрам вə Бəhрами тəхəллүслəри илə гəлəмə алмышды. Шаир, алим, тəрҹүмəчи, тəзкирəчи, китаб тəртибчиси вə хəттат кими бир сыра фајдалы ишлəр көрмүшдү... Бир нечə дили јахшы билсə дə, əсəрлəринин чохуну ана дилиндə гəлəмə алмыш вə мүкəммəл Диван јаратмышды.

Бəhрам Мирзəнин Мəшhəддə зəнкин китабханасы варды[1]. Орада Азəрбајҹан вə Шəрг мүəллифлəринин əсəрлəриндəн башга, түрк, əрəб, фарс диллəринə тəрҹүмə едилмиш дүнја əдəбијјаты вə китабынын əн јахшы нүмунəлəринə дə јер верилмишди. Дуст Мəhəммəд узун мүддəт онун сарај китабханасына башчылыг етмишдир (АСЕ, 3-552).

О, бир мүддəт hерат hакими олмуш (1529), јазычылары, алимлəри, китабчылары hимајə етмиш, китаб хəзинəлəринин сајыны вə самбалыны артырмаға чалышдығы бир вахтда Рамазан ајынын 19-да (1549, 11 нојабр) кечə 33 јашында дүнјасыны дəјишмишдир. Мүасирлəри вə сонракы јарадыҹы нəсиллəр бу шаhзадə hаггында мə'лумат вермиш, шəрəфинə ше'рлəр, хатирəлəр, китаблар јазмышлар. Мəсəлəн, Бəhрам Мирзəдəн үч ил сонра (1552) вəфат етмиш Азəрбајҹан зијалысы Əбдүллəтифин оғлу Əмир Јəhја Гəзвинининин «Лүббүт-тəварих» («Тарихин мəғзи») əсəри она həср едилмишдир. Бəhрам Мирзəнин вахтсыз вəфатындан кəдəрлəнəн мүəллиф həмин китабдакы бир рүбаисиндə тəəссүфлə јазмышдыр ки, «əҹəл овчулары» бу гоҹа дүнјада «минлəрлə сəн тəк Бəhрам овламышлар». Нəтиҹəдə нечə-нечə аилə башсыз, нечə-нечə əсəр јазылмамыш вə јүзлəрлə китабхана рəфи бош галмышдыр...

* * *

Мə'хəзлəр көстəрир ки, XVI əсрдə китаба мараг тəк-тəк адамларын иши дејилди. Əhалинин мүхтəлиф тəбəгəлəри арасында мүталиəјə мејл күҹлəнмишди. Бу вəзијјəтин ҹанлы шаhиди— Азəрбајҹан китабынын көркəмли мүəллифлəриндəн Əбди бəј Ширази (1515-1580) өзүнə гəдəрки мүəллифлəр кими, истибдадын тəзјиги үзүндəн фикирлəрини бə'зəн үстүөртүлү јазмаға мəҹбур олса да, китабын ҹəмијјəтдə ролуну јүксəк гијмəтлəндирмишдир. О, Азəрбајҹан торпағынын hарасына ајаг басмышса, орада адамлары китаб ахтаран, китаб охујан, мараглы əсəрлəрдəн сөhбəт ачан көрмүшдү. Өзү бу барəдə белə јазмышдыр: «həр үрəк ону

[1] Бакы, 1968, 4 апрел.

(әдәбијјаты, китабы—*И.З.*) ахтарыр, һәр додаг ондан сөһбәт ачыр. Һәр базар башында, [...] һәр дүканда онун көвһәрләри сатылыр»[1].

Әбди бәјин фикринҹә, әһалинин китаба (орижинал вә тәрҹүмә әсәрләринә), маарифләнмәјә бу гәдәр күҹлү мараг көстәрмәси севиндириҹи һалдыр. Лакин мән дә, әсрдашларым да «һәр сирри кизли дејиб јазырыг ки, биканәләр сәсимизи ешитмәсинләр. Әкәр инди бизим ше'римиз хардырса, биздән сонра е'тибарлы олаҹагдыр».

Әбди бәјин мүкәммәл тәдгигатчысы Әбүлфәз Рәһимовун бир мәгаләсиндә дејилир ки, о, күндүзләр Шаһ Тәһмасибин сарај дәфтәрханасында малијјә ишләри үзрә гуллугчу ишләмиш, кечәләр исә әдәби јарадыҹылыгла мәшғул олмушдур. Шаирин һәләлик үч «Хәмсә» (15 мәснәви), «Сәриһүл-мүлк», «Тәкмиләтүл-әхбар» адлы тарихи әсәрләринин әлјазма нүсхәси тапылмышдыр. «Тәрәбнамә», «Дибачәтүл-бәјан», «Сәламан вә Әбсал» әсәрләринин вә 10 мин бејтдән ибарәт үч лирик ше'рләр Диванынын, һәмчинин әрәб дилиндән фарс дилинә тәрҹүмә етдији әсәрләрин әлјазмалары һаггында исә һәләлик дәгиг мә'лумат јохдур[2].1561-ҹи илдә битирдији 7700 бејтдән вә једди фәсилдән ибарәт «ән бөјүк бәдии әсәри» сајылан «Хәзаене мәләкут» поемасынын исә беш әлјазма нүсхәси тапылмышдыр. 969 (1562)-ҹу илдә көчүрүлмүш бириҹи нүсхәси Теһран университетинин мәркәзи китабханасында, 973 (1565)-ҹү илдә шаирин өзү тәрәфиндән көчүрүлдүјү күман едилән икинҹи нүсхәси Лондонда Британија музејиндә, 977 (1570)-ҹи илдә көчүрүлмүш үчүнҹү нүсхәси Теһран университетинин әдәбијјат факүлтәси китабханасында, 981 (1574)-ҹи илдә көчүрүлмүш дөрдүнҹү нүсхәси СПБ университети шәргшүнаслыг факүлтәсинин китабханасында (илк вә сон вәрәгләри јохдур), шаирин өмрүнүн сонларында јазылыб ҹилдләнмиш бешинҹи автограф нүсхәси исә Азәрбајҹан ЕА РӘИ фондунда сахланылыр[3].

Гијмәтли фактлардан бири дә будур ки, Шаһ Тәһмасибин тапшырығы вә фәрманы илә Әбди бәј Гәзвиндән Әрдәбилә көләрәк (1566) дөрд ил бурадакы китабханада тәдгигат апармыш, нәтиҹәдә 1570-ҹи илдә фарс дилиндә «чох дәјәрли» ики тарихи әсәр јазмышдыр: «Тәкмиләтүл-әхбар», «Сәриһүл-мүлк». Бириҹи китабы Әбди бәј XVI әсрин 60-70-ҹи илләриндә дөвләт ишләриндә фәал

[1] Ә. *Рәһимов.* Әбди бәј Ширази. Б., Елм, 1970, с. 93.

[2] Иран филолокијасы мәсәләләри. II бурахылыш. Б., 1973, с.96.

[3] Орада.

иштирак етмиш I Тәһмасибин гызы Пәрихан ханыма (1548-1578) итһаф етмишдир. Онун үч әлјазмасынын үнваны мә'лумдур: бири профессор Б.Н. Заходерә (1898-1960) мәхсус әлјазмалар топлусунун ичиндә олан вә ССРИ-дә јеканә сајылан нүсхәдир. Дикәр ики нүсхә исә Теһранда Мәчлиси-Шураји Милли китабханасында вә Сәлтәнәт Китабханасында сахланылыр[1].

Бир сыра мәтбу вә гејри-мәтбу мәнбәләрдә көстәрилир ки, Сәфәвиләрин Тәбриздә чох зәнкин китабханасы варды. Пајтахт Гәзвинә көчүрүләндән сонра Тәбриз китабханасы әввәлки кими фәалијјәтини давам етдирмиш, јени пајтахтда — Гәзвиндә исә Тәбриз китабханасына бәрабәр сәвијјәдә тәзә сарај китабханасы јарадылмышды. Тәһмасибин фәрманы илә Ағамирәк Исфәһани бу китабханаларын һәр икисиндә узун мүддәт рәис ишләмишдир.

Бундан әлавә, Әрдәбилдә дә чох зәнкин китабханалар варды. Әбди бәј бу китабханалары көзү илә көрмүш вә һәр бириндә хејли китаб охумушду. Онларын фондуну түкәнмәз бир хәзинә кими јүксәк гијмәтләндирән Әбди бәј јазыр ки, бу китабханалардакы китабларын әксәријјәти ән «мәшһур хәттатларын әли илә көчүрүлмүшдүр». Бу әлјазмаларын арасында һәр чүр әдәби, елми, тарихи (орижинал вә тәрчүмә) әсәрләр вардыр. Хүсусилә, «мәнзум әсәрләрин сајынын һәддиндән артыг олдуғуну» көрәндә адамы һејрәт бүрүјүр. Китаб мәдәнијјәтинин инкишафында бир чох әсәрләрин дүнја мигјасына чыхарылмасында мисилсиз хидмәтләри олмуш устад хәттатлардан бир нечәсинин адыны Әбди бәј ифтихарла чәкмишдир: Мирәли, Султанәли, Әзһәр, Әниси, Мәһәммәд Нур, Маһмуд вә б. Онларын әли илә көчүрүлмүш «гијмәтли китабларын бир һиссәси кечән (XIX—*И.З.*) әсрдә Ирандан мүхтәлиф харичи өлкәләрә апарылмыш вә һазырда Лондон, Оксфорд, Парис, Нју-Јорк, Берлин вә с. шәһәрләрин музеј вә китабханаларында сахланылыр»[2].

Бөјүк шаир вә алим тәкчә күндүзләр јох, кечәләр дә бир сыра әдәби вә елми мәчлисләрин фәал апарычысы вә динләјичиси олмушдур. О, китабларынын бириндә әдәби кечәләрин марағлы кечмәсини гәһрәманларынын дили илә белә гејдә алмышдыр: «Сәһәрә гәдәр севинчимиздән јатмадыг. һәр кәс јени бир көвһәр јонурду» (әсәр охујурду, сөз данышырды)[3].

---

[1] Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар.Б., 1989, с. 190-191.

[2] Бакы, 1968, 4 апрел.

[3] Иран филолокијасы мәсәләләри. II бурахылыш. Б., 1973, с. 99.

Әбди бәј бурада адыны чәкмәдијимиз бир сыра башга әсәрләрин дә мүәллифидир. Сам Мирзә онун әсәрләрини охујуб демишдир ки, дүзкүн данышмагда вә «дүзкүн јазмагда бураларда онун тајы-бәрабәри јохдур». Бу фикри Әбди бәј өзү дә тәсдиг едир. Өзүнү дөврүнүн Низамиси адландыран шаир јазыр ки, о бөјүк устад кими «өзүм доғру дејәнәм вә бүнөврәм дә доғрулуг үзәриндә гурулуб»[1].

Әбүлфәз Рәһимов бу доғрулуг мүчәссәмәсинин һәјат вә јарадычылығыны доғру мөвгедән тәдгиг етмиш, илк дәфә «Мәчнун вә Лејли», «Сәһифәтүл-ихлас» вә с. әсәрләринин тәнгиди мәтнини һазырлајыб чап етдирмишдир.[2]

Әбди бәјин китаблары бу күн дә охучу вә тәдгигатчылар үчүн түкәнмәз хәзинәдир.

* * *

Өлкәдә китабларын вә китабханаларын сајы чох, адамларын зијалылыг сәвијјәси јүксәк оларса, фикир кәшфијјатчыларынын да сајы күндән-күнә артар. Јухарыда адларыны чәкдијимиз Беһзад, Султан Мәһәммәд, Шаһ Маһмуд Нишапури вә башга рәссам, хәттат вә чилдчиләр дә китаб мәдәнијјәтинә белә бир үмидлә хидмәт көстәрмишләр.

XVI әсрин ән көркәмли рәссамы вә китаб мәдәнијјәтимиз тарихиндә мисилсиз хидмәтләри олан Султан Мәһәммәд (1470-1555) дә Шаһ Исмајылын китабханасында ишләмиш вә онун оғлу Тәһмасибә рәссамлыг сәнәтини өјрәтмишдир. Сонралар сарај китабханасынын рәиси вә баш рәссамы олмушдур. О, бир чох китаблары көзәл чилдләрлә, сәһифәләрини рәсмләрлә бәзәмишдир. 1537-чи илдә Фирдовсинин «Шаһнамә»синә вә Һафизин Диванына, 1539-1543-чү илләрдә Низами «Хәмсә»синә, Чаминин «Гызыл зәнчир» әсәринә мисилсиз рәсмләр чәкмишдир. Онун бу надир јарадычылыг нүмунәләри Нју-Јорк, Санкт-Петербург, Истанбул, Лондон, Парис, Гаһирә, Вашингтон, Стокһолм... музеј вә китабханаларында сахланылыр. Әсәрләри дүнја китабы вә инчәсәнәтинин гызыл фондуна дахил олмушдур.

1546-чы илдә тамамладығы вә Шаһ Тәһмасибин гардашы Бәһрам Мирзә үчүн һазырладығы «Кечмиш вә һазыркы рәссамлар» китабы илә Султан Мәһәммәд «дүнја рәссамлыг мәктәбинин суалларына јетәрли чаваблар вермишдир». Дүнја шөһрәтли мүәллифин һәлә дә чап үзү көрмәмиш бу мәшһур әсәри бу күн Истанбулун

[1] *Ә.Рәһимов.* Әбди бәј Ширази. Б., Елм, 1970, с. 14, 91, 157.

[2] Азәрбајчан мәтншүнаслығы мәсәләләри. Б., Елм, 1979, с.23.

Топгапы сарајынын китабханасында сахланылыр. Доктор Нурәддин Гәрәвинин (АФР) «Султан Мәһәммәд» мәгаләси[1] бу чәһәтдән бөјүк мараг доғурмушдур.

Султан Мәһәммәдин оғланлары Мөвлана Мирзә Әли, Мәһәммәди, нәвәси вә шакирди Мир Зејналабдин Тәбризи, Мир Јәһја Тәбризи, Мөвлана Гәдими вә башгалары да китаб мәдәнијјәти илә әлагәдар бир нечә саһәдә Бәһзад вә Султан Мәһәммәд мәктәби кечмиш көркәмли мүзәһһиб, хәттат, рәссам идиләр[2].

Мирзә Әли атасынын рәһбәрлик етдији сарај китабханасында чалышмышдыр. Әсәрләри Лондон, Нју-Јорк, СПБ вә с. шәһәрләрин музеј вә китабханаларында сахланылыр[3]. Мәһәммәди (?-1580) Гәзвиндә вә Исфаһанда сарај китабханаларында ишләмишдир. 50 илдән артыг китаблара рәсмләр чәкмишдир. Китаб иллүстрасијалары, портрет вә рәсмләри Истанбулда Топгапы музејиндә, Бостонда Зәриф Сәнәтләр Музејиндә, СПБ-дә Шедрен адына китабханада, Парисдә, «Лувр» музејиндә... сахланылыр. Јарадычылығы Азәрбајчан, Орта Асија, үмумијјәтлә, Јахын вә Орта Шәрг халгларынын китаб инчәсәнәтинә күчлү тәкан вермишдир. Низами, Ә.Чами, Ә.Х.Дәһләви вә б. мүәллифләрин әсәрләринә чәкдији иллүстрасијалар, «Кәнд һәјаты», «Баһарын гаршыланмасы», «Дағда ше'р мәчлиси» кими әсәрләринә көрә ады Бәһзад вә С.Мәһәммәдлә јанашы чәкилир[4]. О, һәм дә «лаклы чилдләр һазырламаг, онлары бәзәмәк ишиндә дә көркәмли бир уста» олмушдур (Елчин Асланов)[5].

Н.Туси нәслинин көркәмли нүмајәндәси, Азәрбајчан тарихчиси И.Мүнши (1560-1634) «Тарихи-аләм арајн-Аббаси» әсәриндә (Теһран, 1896, с. 127) јазмышдыр ки, «Бәһзад вә Султан Мәһәммәд кими мисли-бәрабәри олмајан сәнәт адамлары» өз нәчиб вә мисилсиз хидмәтләри илә һәм гојнунда чалышдыглары китабхананы мәшһурлашдырмыш, һәм дә өзләри «нәчиб сәнәтләринин зирвәләринә јүксәлиб мәшһурлашмышлар».

Хандәмир (1475-1536) илк әсәри «Хүласәтүл-әхбар»да Бәһзадын сајсыз-һесабсыз китаба чәкдији рәсмләри јүксәк гијмәтләндириб

[1] Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1988, 25 нојабр, с.5.

[2] Азәрбајчан тарихи.Б., 1961, ч.1, с.276.

[3] АСЕ. Б, 1982, ч.6, с. 589.

[4] Орада, с. 537; ч.9, с.233; Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 148-150.

[5] Азәрбајчан. 1998, № 3-4, с. 158.

јазмышдыр ки, «о бу сәнәти бәлкә дә сон камал мәрһәләсинә чатдырмышдыр»[1].

Китабда Беһзадла јанашы онун мүасири вә һәмвәтәни Ағамирәк (?-?) һаггында да хош сөзләр вардыр: «Мирәк елә бир нәггашдар ки, тәзһиб, тәсвир вә китабә нәвислик елминдә тајы-бәрабәри јохдур. Бәлкә өзүндән әввәлки китабәнәвисләрин дә хәттини һеч етмишдир. Һөкмранлыг дәрјасы Әмиринин (Султан Һүсејн Бајгаранын) мәрһәмәт вә лүтфкарлығы сајәсиндә өз мәһарәтини әнкин сәмаја чатдырмышдыр»[2]. О, хејли мүддәт Шаһ Тәһмасибин сарај китабханасында ишләмишдир. Сам Мирзә «Тәһфеји-Сами» китабында Ағамирәкин адыны шаһ сарајынын мисилсиз рәссамы кими чәкмишдир. И.Мүншинин мә'луматына көрә, китаб мәдәнијјәтинин инкишафында онун бөјүк хидмәтләри олмушдур. Һазырда Британија музејиндә горунан Низами «Хәмсә»синин 1539-1543-чү илләрә аид мәшһур әлјазма нүсхәсинә миниатүрләрин бир гисмини Мир Мүсәввир, Султан Мәһәммәд, Мирзә Әли, Мүзәффәр Әли, Мир Сејид Әли, бә'зиләрини исә Аамирәк чәкмишдир. «Шаһнамә»нин 1537-чи ил тарихли әлјазмасында да рәссамын бир нечә миниатүрү вардыр[3]. Үмумијјәтлә, јүзләрлә китаб онун әлләринин сығалы илә һәјата вәсигә алмышдыр.

Кәмаләддин Беһзад, Султан Мәһәммәд вә башга бөјүк ад-сан саһибләри кими, Шаһ Маһмуд Нишапури (?-1580) дә Азәрбајчан китабыны дүнјаја танытдырмаг үчүн аз иш көрмәмишдир. О, узун мүддәт Тәбриздә Шаһ Исмајылын вә оғлу Тәһмасибин сарај китабханасында адлы-санлы Азәрбајчан хәттатларындан бири олмушдур. Онун дәст-хәтти илә јазылмыш бир чох китаблар дүнјанын мө'тәбәр китабхана вә музејләриндә мүһафизә едилир. Мәсәлән, Ш.И. Хәтаинин Диваны (1535, Дашкәнд, Өзбәкистан ЕА китабханасы), Һафизин Диваны (1531, Санкт-Петербург, Шедрин китабханасы), Низаминин «Хәмсә»си (1539-1543, Лондон, Британија музеји), Ә.Х.Дәһләвинин «Хәмсә»си (1572, Парис, Милли китабхана) вә с. Шаһ Маһмуд Нишапури һәм дә шаир олмуш, бир сыра гәзәлләр, гәсидәләр, рүбаиләр јазмышдыр[4].

Бу дөврдә Беһзад, Султан Мәһәммәд, Нишапури ән'әнәләринин давамчылары Азәрбајчан китабынын үзүнә јени-јени тәрәгги гапылары ачмышдыр. Султан Мәһәммәд өзү һәм дә јахшы чилдсаз

---

[1] *М.Аббаслы.* Көстәрилән китаб, с.6.

[2] Орада, с.7.

[3] АСЕ. Б., 1976, ч.1, с. 98; ч. 7, с.248.

[4] АСЕ.Б., 1987, ч.10, с. 474-475; Азәрбајчан инчәсәнәти.Б., 1992, с. 119.

иди. О, сәнәт нүмунәси сајылан хејли китаб чилдләри дә һазырламышды.[1] Китаблар тәкчә сарај китабханаларында вә е'малатханаларында һазырланмырды. Бир сыра шәһәр вә кәндләрдә кениш охучу күтләсинин сифаришләрини өдәјән хејли китаб е'малатханалары варды. Онларын бир гисми «ајры-ајры бөјүк феодалларын» тәшәббүсү илә јарадылмышды. Хәттатлар, рәссамлар, чилдчиләр чалышдыглары е'малатханалары «јарадычылыг мәркәзләринә» чевирмишдиләр[2]. Сифаришханалара ән чох тәләбәләр, мүәллимләр, алимләр, әдибләр, китаб сатычылары вә б. мүрачиәт едәрдиләр. Бундан әлавә, евләрдә дә шәхси китабхана саһибләри вә онларын аилә үзвләри өзләринә лазым олан китабларын үзүнү көчүрүб чилдләјәр вә нәсилдән-нәслә өтүрәрдиләр. Демәк олар ки, ев китабханалары кичик е'малатханаја вә чилдханаја чеврилмишди.

Һәр бир китабы көрпә ушаг кими өз гундағына (чилдинә) бәләјән, сонра уғур диләјән чилдчиләр китаб мәдәнијјәтинә лајигли төһфәләр вермишләр. Мәсәлән, XVI әсрин мәшһур рәссамы, хәттаты, шаири Мир Сејидәли (?-1570, дүнја шөһрәтли рәссам Мир Мүсәввирин оғлу) китаб чилдләри һазырламагда да бөјүк мәһарәт газанмышды. О, 1540-чы илдә Нәваинин Диван китабынын чилдини һазырламышды. Лондонда кечирилмиш «Шәрг әлјазмаларынын бәдии чилдләри сәркиси»ндә мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилән бу әсәр хәттинин, миниатүрләринин вә чилдинин сон дәрәчә көзәл олмасына көрә «сәркинин ән дәјәрли експонаты» кими гијмәтләндирилмишди.[3]

Мир Сејидәли 1449-чу иләдәк Тәбриздә Султан Мәһәммәдин башчылыг етдији сарај китабханасында ишләмишдир. 1549-чу илдә Моғол һөкмдары Һумајун Мирзәнин сарајына дә'вәт едилмишдир. 1555-чи иләдәк Кабилдә, сонралар Деһлидә баш рәссам ишләмиш, хәттатлыг вә чилдчилик сәнәтини дә давам етдирмишдир. Һумајун шаһын сифаришилә јаратдығы «Әмир Тејмурун нәсли» монументал композисијасына көрә «Надүрул-мүлк» фәхри адына лајиг көрүлмүш вә сарај китабханасынын рәиси тә'јин едилмишдир. 16 (бә'зи мәнбәләрдә 12) чилдлик «Әмир Һәмзә дастаны» («Һәмзәнамә») китабыны јүксәк бәдии тәртибатла һазырламаг ишинә рәһбәрлик дә она тапшырылмышды. Һәр чилдиндә 200-ә гәдәр миниатүр-иллүстрасија верилмәси нәзәрдә тутулмушду. Бу ишә 30

---

[1] *С.Онуллаһи* . Көстәрилән китаб, с. 115.

[2] Азәрбајчан инчәсәнәти.Б., 1992, с. 137-138.

[3] Орада, с. 135.

рəссам чəлб едилмишди. Лакин вəфат етдијинə көрə, о, 1570-чи илə гəдəр бу əсəрин 4 чилдинин һазырланмасына рəһбəрлик едə билмишдир[1]. Китабларын форматы чох ири (бир аршын) олдуғундан һəр чилди бир сандыға јерлəшдирилмишди[2]. Мүтəхəссислəр онун əсəрлəрини Манинин вə Беһзадын јарадычылыг инчилəринə охшатмышлар. Бу бөјүк Азəрбајчан китаб хадиминин əсəрлəринə дүнјанын (Лондон, Кембрич Парис...) бир сыра китабхана вə музејлəриндə əбəди сығыначаг верилмəси дə бунунла əлагəдардыр (АСЕ, 6-585).

Гасым бəј Тəбризи (?-1591) дə китаблара чилд чəкмəјин əн маһир устасы олмушдур. М. Тəрбијəт јазыр ки, əлиндəн чыхан китаблар «улдуз кими парлаг», «күнəш кими ишыглы иди».

Кəндлəрдə вə шəһəрлəрдə сифариш гəбул едəн китабчылар арасында Азəрбајчан хəттаты вə чилдчиси Əли Фејзи (?-?) дə чох мəшһурлашмышды. 1592-1596-чы иллəрдə Гызылағач кəндиндə Əрдəбил һакими Фəрһад хан Гараманлынын шəхси китабханасы үчүн көчүрдүјү[3] вə көзəл чилд чəкдији Ə. Нəваи (1441-1501) Диванынын мүкəммəл бир əлјазмасы һазырда Санкт-Петербургда Шедрин адына китабханададыр (№ 558)[4]. Бурадан көрүнүр ки, тəкчə шəхси китабханасынын јох, Гызылағачлыларын вə гоншу кəндлəрин бир чох сифаришчилəринин дə китабларыны Əли Фејзи јазмыш вə чилдлəмишдир.

Əбдүллəтиф Ширванинин (?-?) нəстə'лиг хəттилə јаздығы вə көзəл рəсмлəрлə бəзəдији китаблар да чох мəшһур олмушдур. О, 1530-1560-чы иллəрдə Шамахыда, 1560-чы илдəн сонра Истанбулда ишлəмишдир. 1539-чу илдə Шамахыда јаздығы вə үч миниатүрлə бəзəдији Сə'динин «Бустан» əсəри вə «Истанбулда баш вермиш дашгын һаггында һекајə» (1563-1564) Истанбулда Топгапы музејиндə сахланылыр[5].

Кəнчлијиндə Тəбриздə, 1585-чи илдəн сонра Истанбулда китаб иллүстрасијасы, график рəсмлəр вə орнамент композисијалары саһəсиндə фəалијјəт көстəрмиш Камал Тəбризинин (?-?) əсəрлəри Краков, Вјана, Истанбул, Оксфорд... музејлəриндəдир[6].

---

[1] Азəрбајчан инчəсəнəти. Б., 1992, с.131; АСЕ. Б., 1982, ч. 6, с. 585.

[2] *М.Тəрбијəт*. Көстəрилəн китаб, с. 413; *h.Араслы*. Көстəрилин китаб с. 83.

[3] Азəрбајчан тарихи. Б,, 1994, ч.1, с.565.

[4] Əлјазмалар хəзинəсиндə (Əсəрлəр). Б., 1979, ч.5, с.45.

[5] АСЕ.Б., 1980, ч.4, с. 126; Азəрбајчан инчəсəнəти. Б., 1992, с.139.

[6] АСЕ. Б., 1981, ч.5, с. 228.

Əhди Бакуви (?-1557) сəмими шаир вə алим олмагла јанашы, һəм дə бир нечə хəтт нөвүндə, о ҹүмлəдəн нəстə'лиг хəтти илə хејли китаб үзү көчүрмүш устад хəттат иди. Бакыда, Киланда, Кабилдə алимлəр, əдиблəр вə дөвлəт адамлары ону рəғбəтлə гаршыламыш, хəттинин вə сөһбəтлəринин вурғуну олмушлар[1].

Јарадыҹылығынын чичəклəнмə дөврүнү Азəрбајҹанда, камиллик дөврүнү (1587-ҹи илдəн сонра) Истанбулда кечирмиш вə бурада сарај е'малатханасынын баш рəссамы тə'јин едилмиш Вəлиҹан 30 ил əрзиндə 100-ə гəдəр əсəр (портретлəр, китаблара чəкилмиш миниатүрлəр) јаратмышдыр. Онунла бир дөврдə Истанбулда вə дикəр Түркијə шəһəрлəриндə ишлəмиш Азəрбајҹан китабчыларындан Əбдүлгəни, Мəнсур бəј, Əбдүлфəттаһ, Əбдүлхалиг, Камал Тəбризи вə башгалары јахшы əсəрлəр јаратмагла јанашы хејли баҹарыглы тəлəбəлəр дə һазырламышдылар[2]. Бу, Азəрбајҹан китабынын кəлəҹəјини е'тибарлы əллəрə тапшырмағын бир əламəти иди.

* * *

Тəбриз китабханасынын вə Əрдəбилдəки Шејх Сəфи мəгбəрəси китабханасынын гапылары узаг рекионлардан кəлəнлəрин дə үзүнə ачыг иди. Елм өјрəнмəк вə тəдгигатла мəшғул олмаг үчүн бурада һəр ҹүр китаб вар иди. Нечə-нечə гəлəм саһибинин Шејх Сəфи мəгбəрəси китабханасында иллəрлə чалышыб мараглы əсəрлəр јазмасы хариҹи елчилəрин дə диггəтини ҹəлб етмишди. Бу китабханадакы надир əлјазмаларын ишығында китаб јазан мүəллифлəрин əсəрлəрини охујанлар онлары, мəсəлəн, Əбди бəји Азəрбајҹанын тарихи һадисəлəрини дүзкүн ишыгландырмағы баҹаран «јеканə адам» кими тəгдир етмишлəр.

Хəтаи дөврүндə вə ондан сонракы əсрлəрдə Шејх Сəфи мəгбəрəси китабханасыны көзү илə көрəнлəрин хатирə вə əсəрлəриндə бу барəдə мараглы мə'луматлар вардыр. Мəсəлəн, өз Вəтəниндə сарај китабханасына вə музејинə рəһбəрлик едəн, тарихи, ҹоғрафијаны, астрономијаны, ријазијјаты, физиканы, фəлсəфəни мəшғулијјəт саһəси сечəн, алман дилиндəн əлавə Азəрбајҹан, түрк, əрəб, фарс, рус диллəрини билəн бөјүк алман алими вə сəјјаһы Адам Олеари (тəгр. 1599-1671) 1637-ҹи илин апрелиндə Шејх Сəфи китабханасынын бинасыны өз күндəлијиндə белə тəсвир етмишдир: «Чох кениш, таг-таванлы вə гызыл сују илə бəзəк вурулмуш мəсҹидə охшар бир салон». Китабхана Олеаринин һејрəтинə сəбəб олса да

[1] *М.Тəрбијəт.* Көстəрилəн китаб, с.139.
[2] Азəрбајҹан инҹəсəнəти. Б., 1992, с. 153-154.

ону тəəччүблəндирəн бу иди ки, мəhарəтлə дүзəлдилмиш вə јүксəкликдəн «ашағыја доғру салланан пиллə-пиллə чыхынтылары» олан «бу нəhəнк гүббə нечə дүзəлдилмишдир?». Тонларла ағырлығы сахламаг үчүн «бир дəнə дə сүтуну олмадан о нечə дајанырды?» Инсан əли вə əмəли көр нəлəрə гадир имиш!

Алман алими вə сəјјаhынын китабханалара мүнасибəти дə валеhедичидир: «Китаблар бағлы шкафларда иди, дикинə дејил, үст-үстə гојулмуш вəзијјəтдə дүзүлмүшдү». Китабларын бир чоху «пергамент» үзəриндə јазылмышдыр ки, бу да онларын кечмиш əсрлəрин јадикары олдуғуну тəсдиг етмəкдəдир. Олеари китабханада «кағыз үзəриндə чох тəмиз хəтлə јазылмыш» китабларын да чох олдуғуну көстəрир. О, гејд едир ки, «тарихи китаблары шəкиллəр бəзəјирди. Чилдлəри гырмызы дəридəн иди, гызылы рəнкдə күл вə јарпаг тəсвирлəри илə бəзəдилмишди».

Одлар өлкəсиндəн апардығы Азəрбајчан, түрк, əрəб, фарс диллəриндəки китаблар əсасында Олеари хејли əсəр јазмыш вə нəшринə мүвəффəг олмушду. О, «Əрəбчə-фарсча-түркчə лүғəт» тəртиб етмиш, Сə'динин «Күлүстан» китабыны алманчаја чевирмишди[1]. Лакин бу əсəрлəрин əлјазмасы мəтбəə үзү көрмəсə дə, тəдгигатчы əлинин сығалыны чох көрмүшдүр.

Дикəр алим вə сəјјаhларын да Азəрбајчанын шəhəрлəри, əhалиси, тəhсил системи, əдəбијјаты, китаблары, китабханалары, о чүмлəдəн Шејх Сəфи китабханасы hаггында гејдлəри мараглыдыр. 1671-чи илин сентјабр ајында Əрдəбилдə олмуш Һолландија сəјјаhы Јан Стрејс (1630-1694) јазыр ки, китабханада китаблары дүзмəк вə онларын мүhафизəси үчүн шкаф үсулундан башга, рəф үсулундан да истифадə едилирди. Шкафларда олдуғу кими, китабхана рəфлəриндə дə китаблар бир-биринин үстүнə јығылмышды. Онларын «бə'зилəринə гызылы вə күмүшү парчалардан үз чəкилмишди»[2]. Китабларын əјнинə белə либас кејдирмəк онлары həм көзəл көстəрирди, həм дə өмрүнү узадырды.

* * *

Бу гејдлəрдəн көрүндүјү кими, Хəтаинин həјата кечирдији бир чох мəдəни тəдбирлəр тəкчə харичи мүəллифлəрин дејил, Азəрбајчан мүəллифлəринин дə диггəтини чəлб етмишди. Хəтаинин əдəби мүhити, həјата вə əдəбијјата мүнасибəти,китаб вə китабхана ишинə

[1] *Ј.Маhмудов.* Сəјјаhлар, Кəшфлəр, Азəрбајчан. Б., 1985, с. 145-146, 154-155.
[2] Орада. с. 178.

гајғысы, мүасирләри илә идеја әлагәси вә с. һаггында Сам Мирзәнин «Төһфәји-Сами» (1550-1561) тәзкирәси илк е'тибарлы мәнбәләрдән һесаб едилир. Алимләримиз Садыг бәј Әфшарын (1533-1616) «Мәҹмәүл-хәвас» («Сечилмишләрин мәҹмуәси», 1607) тәзкирәсини икинҹи мүһүм мәнбә кими гејдә алмышлар. Әсәр Хәтаидән I Шаһ Аббас (1587-1629) дөврүнә гәдәр 480 шаир, алим вә рәссам һаггында елми-библиографик мә'луматдан ибарәтдир.

Дөврүнүн Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә јазан бөјүк алими, шаири, рәссамы, хәттаты, С. Әфшар тәкҹә Беһзад сәнәтинин јох, һәм дә онун баҹысы оғлу, көркәмли хәттат вә рәссам Мүзәффәрәли фырчасынын вурғуну иди. 1568-1576-ҹы илләрдә Гәзвиндә ондан хәттатлыг вә рәссамлыг сәнәтинин сирләрини өјрәниб билијини тәкмилләшдирмиш вә дүнјанын камил сәнәткарларындан бири кими танынмышдыр. И.Мүншинин «Тарих-е-аләм-арaје Аббаси» әсәриндә (Теһран, 1314 (1935), с. 127) вердији мә'лумата көрә, о, «минләрлә көзәл портрет» јаратмышды. Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәти үчүн дә аз иш көрмәмишдир. «Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә она гәдәр мүхтәлиф елми, әдәби трактат вә китаб јазмышдыр»[1]. О ҹүмләдән «Мәҹмәүл-хәвас», Диван, «Мүншәат» әсәрләрини түрк (Азәрбајҹан) дилиндә, «Аббаснамә» мәснәвисини, хејли ше'рләрини фарсҹа јазмышдыр[2]. Онун китаблары вә рәсм әсәрләри бу күнә гәдәр евләрин, китабханаларын вә музејләрин гијмәтли инҹисидир. Һазырда бир сыра әдәби , елми вә инҹәсәнәт әсәрләри Бостонун Инҹәсәнәт Музејиндә, СПБ-нин Шедрин адына китабханасында, Теһранын Күлүстан Музејиндә, Парисин Милли Китабханасында, Лондонун Британија Музејиндә, Авропанын вә Американын мүхтәлиф музејләриндә, шәхси коллексијаларда вә с. үнванларда Азәрбајҹан мәдәнијјәтини ләјагәтлә тәмсил едирләр (АСЕ, 8-254).

Хәтаи, Беһзад вә башга сәнәт фәдаиләри кими, Әфшарын да гәләм вә фырча сәнәтиндән башга, китаб вә китабханачылыг сәнәти саһәсиндә дә бөјүк тәблиғатчылыг мәһарәти варды. Китаба һөрмәт вә мәһәббәтин нәтиҹәси олараг С.Әфшар II Шаһ Исмајылын (1576-1578) дә'вәтилә сарај китабханасына ишә гәбул едилмиш вә китаб сарајынын нүфузлу ишчиләриндән бири олмушдур. Бу сәнәтә бағлылыг сајәсиндә о, зәнкин тәҹрүбә топламышды. Мәһәммәд Худабәндә һакимијјәтә кәләндә (1578-1587) ону китабханаја мүдир тә'јин етмишди. Сәфәви һөкмдары (1587-1629) I Шаһ Аббас ону

[1] *Ә.Ә.Әминзадә.* Азәрбајҹанда фәлсәфи вә иҹтимаи фикир тарихиндән. Б., Елм, 1972, с. 20.

[2] *Ҹ. Һеј'әт.* Азәрбајҹан әдәбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 62.

јенидән һәмин вәзифәдә сахламышды[1]. Јарадычылыг саһәсиндә олдуғу кими, о, китаб тәблиғи саһәсиндә дә бөјүк ад-сан газанмышды. Дөвләт (сарај) китабханасына ишә гәбул едилдији күндән «өмрүнүн ахырына гәдәр маашыны дөвләт хәзинәсиндән алмышдыр» (И.Мунши). Беләликлә, үч Сәфәви һөкмдарынын јүксәк е'тимадыны газанан С.Әфшар онларын дөврүндә 40 ил китабханада ишләмишдир ки, бунун да 38 или китабхана мүдирлијинә аиддир. О, бу вәзифәјә тә'јин олунанда (1578) 45, вәфат едәндә исә 83 јашы варды.

Һәјат тәчрүбәси әсасында о, бу гәнаәтә кәлмишди ки, хәттатлыг, рәссамлыг, сәһһафлыг (чилдчилик) вә с. сәнәт сирләри кәнчләрә вахтында өјрәдилмәлидир ки, јашлы нәсил вәзифә борчуну сона чатдырандан сонра онларын јери бош көрүнмәсин. Садыг бәј Әфшар үзүнү кәнчләрә тутуб дејирди ки, «габилијјәтин зәиф оларса, өләнә гәдәр шакирдликдә галарсан». Сәни өјрәдә билән «рәһбәр бир адам ахтарыб» тапмасан, «Ганун үс-сүвәр» («Тәсвирләр гануну») әсәрими диггәтлә оху. «Ону јазмышам һәр нөв ишдә көмәк үчүн, о, сәнә муздсуз вә миннәтсиз устаддыр». Тәглид јолу илә кедиб башга мүәллифләрин «үслубуна адәт етмә!». Сән дә бир пара адамлар кими башгасынын «гәләмини јонсан», сәндән халга әсәр јох, гәләм јонгары галар. Тәкрарчылыг јолуна ајаг басма, «давамчылыг јолу илә кет». Мән өзүмә гәдәрки устадларын вә «атамын јолу илә кетдим». Сән дә Фирдовси, Низами, Сә'ди, Ә.Чами, Мани, Беһзад, Ағамирәк вә б. инчиләр, дүрләр јарадан устадларын јолу илә кет ки, «һејрәт дәрјасынын дүрләри» ичиндә сәнин дә өз дүррүн олсун[2].

Садыг бәј Әфшарын «гејри-ади шаирлик исте'дады, «харигүл'адә рәссамлыг мәһарәти», «инчә хәттатлыг» бачарығы, енсиклопедик билијә малик дәгиг «тәзкирәчи алим» сәриштәси, е'чазкар «миниатүрләр вә портретләр» јаратмаг габилијјәти, «нәггашлар ичәрисиндә» устадлыг нүфузу варды. Бу кејфијјәтләри ону «дүнја шөһрәтли мө'чүзә јараданлар сырасына» дахил етмишдир. Мүасирләринин вердији мә'лумата көрә «онун һәр бир график иши үч түмән дәјәриндә иди. Һиндистанда исә даһа баһа сатылырды»[3].

Көрүндүјү кими, С.Әфшар дөврүнүн енсиклопедик зәкасы олмушдур. Рәсм әсәрләри, һәмчинин ше'р, гәзәл, гәсидәләр

---

[1] *Садыг бәј Әфшар.* Ганун-үс-сүвәр. Б., Елм, 1971, с.3.

[2] Орада, с. 5, 6,17,19.

[3] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч.1, с. 561.

Диваны, «Сә'д вә Сәид» мәснәвиси, «Шәрһи-һал», «Зибдәт үлкәлам», «Фәтһнамәје-Аббаси-намдар» (јахуд «Аббаснамә»), «Ганун үс-сүвәр», «Рисалеји-мүәмма» мәнзум әсәрләри, «Мәчмә үл-хәвас» тәзкирәси вә с. әсәрләри (АСЕ, 8-254) она өлмәзлик газандырмышдыр. Ифтихарла демәк олар ки, Әфшарын әдәби, елми, инчәсәнәт әсәрләри гәләм вә фырча сәнәтиндә һадисә олмагла јанашы, һәм дә түкәнмәз билик, зөвг, илһам мәнбәји вә узаг кечмишимизи бизә өјрәдән тарихи сәнәдләрдир.

* * *

Бу дөврдә дөвләт китабханалары илә јанашы, шәхси китабханаларын да тәшкилинә вә онлары ән јахшы китабларла зәнкинләшдирмәјә бөјүк әһәмијјәт верилирди. Индијә гәдәр халга танысылмамыш белә шәхси китабхана саһибләриндән вә сарај китаб евинин тәшкилатчыларындан бири Ш.И.Хәтаинин нәвәси (түркчә вә фарсча көзәл ше'рләр јазмыш шаир Бәһрам Мирзәнин (1516-1549) оғлу) шаһзадә Ибраһим Мирзәдир (1543-1576). Гулам Мәммәдли јазыр ки, Ибраһим Мирзәнин кәнчлијиндә елм, әдәбијјат, инчәсәнәт вә сијасәтдә көзүачыг бир кәнч олдуғуну көрән Шаһ Тәһмасиб өз гызы Көвһәрсултаны (Көвһәршад бануну) она әрә вермиш вә гардашы оғлуну узаг Хорасан әјаләтинә һаким тә'јин етмишди. Мүһарибә мејданларында өзүнү бачарыглы һәрби сәркәрдә кими доғрултдуғуна көрә о, Әбүлфәтһ (гәләбәнин атасы) ләғәбинә лајиг көрүлмүшдү.[1]

О, Азәрбајчан, әрәб, фарс, түрк дилләринә вә мәнбәләринә дәриндән бәләд иди. Азәрбајчан китабынын мәшһур мүәллифләринин тәрчүмеји-һалы вә јарадычылығы һаггында мүфәссәл тәзкирә јазмыш вә ону «Фәрһәнки-Ибраһими» адландырмышды. «Бу шаһзәдә мүхтәлиф һүнәр саһәләриндә маһир олуб вә сәнәткарлары һимајә етмиш, зәнкин бир китабхана гурмушду»[2]. Орада минләрлә китаб топламышды. О, өз китабханасынын гапыларыны бүтүн зијалыларын үзүнә ачмагла мүасирләринә һәм гонагпәрвәрлик көстәрмиш, һәм дә онларла кечә-күндүз китаб мүзакирәләри кечирмәји хошламышдыр. Азәрбајчандан, Ирандан, Һиндистана сәфәр едәркән Хорасандан кечән һәр сөз устасыны күнләрлә гонаг сахламасы да бунунла әлагәдар иди. (Орада 12 ил (1559-1571) һөкмдарлыг етмишдир. М. Тәрбијәт. Көстәрилән китаб, с. 161-164).

---

[1] Бакы, 1959, 17 ијун, № 141.

[2] *Ч. һеј'әт.* Азәрбајчан әдәбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 63.

Әдәбијјат, елм, инчәсәнәт, дин вә с. саһәләрдә енсиклопедик билик саһиби кими танынмыш Ибраһим Мирзәнин китабханасы онун вахтсыз вәфатына гәдәр зијалыларын мө'тәбәр көрүш јери вә дәрс алдығы, билик өјрәндији нүфузлу мәктәб олмушдур. Бир чох мө'тәбәр јазычылар, алимләр, китабчылар, «Мәшһәдә — инчәсәнәт һәвәскары, рәссам, шаир вә бөјүк месенат олан Ибраһим Мирзәнин сарајына» кедиб өз сәнәтләрини орада давам етдирмиш вә бир-бириндән көзәл әсәрләр јаратмышлар.[1] Мир Мүншинин оғлу Гази Әһмәд Гумлу (1546-1606) алты чилдлик «Хүласәтүл-тәварих» вә башга әсәрләриндә онун мүкәммәл тәрчүмеји-һалыны вермиш вә үч мин бејтдән ибарәт Диваныны тәртиб етмишдир. Өз дөврүнүн көркәмли алим, мүнши, хәттаты вә Сәфәвиләр сарајынын вәзири олмуш Гази Әһмәд Гумлунун (Гуминин) һазырладығы бу китабы тәртибчинин алим, шаир, хәттат атасы Мир Мүнши (1506-1582) (бу тәхәллүсү она I Шаһ Тәһмасиб вермишдир, әсл ады Шәрәфәддин Һүсејнидир) көчүрмүш, Ибраһим Мирзәнин арвады Көвһәршад бану исә дибачә (мүгәддимә) јазмышдыр.

Нәсрулла Фәлсәфи гејд едир ки, Сәфәви һөкмдары Ибраһим Мирзә әдәбијјат, тарих, фәлсәфә, сәрф-нәһв, тибб, илаһијјат, һәндәсә, һесаб, нүчум, мәнтиг вә с. елмләри дериндән билирди. О, маһир хәттат, көзәл шаир вә алим иди. Сарајында дөврүнүн јарадычы гүввәләрәрини бирләшдирән елми вә әдәби мәчлис тәшкил етмишди. Бура шаирләр, алимләр, рәссамлар, мүзәһһибләр вә башга сәнәт адамларынын тез-тез топлашыб јарадычылыг мүзакирәләри кечирдикләри јер иди[2]. О, өз әсәрләрини дә мәчлис үзвләринин мүһакимәсинә вермәклә мүзакирә олунан һәр бир әсәрин охучу вә тәдгигатчы әлинә гүсурсуз чатмасына чалышмышдыр. Китаб дүканларыны, дөвләт вә ев китабханаларыны зијнәтләндирән хејли китабын илк охучулары бу мәчлисин үзвләри олмушлар.

Әһмәд Гумлу Азәрбајчанын бу көркәмли јазычы вә алиминин «гијмәтли китабханасында бир чох дәјәрли китаблар вә аз тапылан албомлар» олдуғуну јазыр. Һәмин албомларын бириндә Азәрбајчан китабынын тәрәггиси саһәсиндә мисилсиз хидмәтләр көстәрмиш хәттатларын јазысы, устад Беһзад вә дикәр рәссамларын әсәрләри топланмышдыр. Бу албомун гијмәти бир өлкәнин бириллик дөвләт бүдчәсинә бәрабәрдир[3].

---

[1] Азәрбајчан инчәсәнәти. Б., 1992, с. 145.

[2] *Ш.Мәммәдова.* «Хүласәт әт-тәварих» Азәрбајчан тарихинин мәнбәји кими. Б., Елм, 1991, с. 103-104.

[3] *М. Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 161-162.

Шаһ Тәһмасибин вәфатындан сонра онун јеринә кечән II Шаһ Исмајыл «өз һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә тахт вә тачына шәрик ола биләчәк адамлары» бир-бир арадан көтүрдү. Өлдүрүлмәси планлашдырылмыш 12 шаһзадәдән бири Ибраһим Мирзә иди (Бакы, 1959, 17 ијун, № 141).

Кәнч шаһзадә Ибраһим Мирзәнин арвады (Шаһ Исмајылын бачысы) һагг, әдаләт ашиги олмуш «Әринин һаггында өлүм фәрманы јазылмаздан әввәл онун (II Исмајыл тәрәфиндән—*И.З.)* өлдүрүлмәсиндән (24 феврал 1576—*И.З.*) хәбәр тутмуш, әринин бүтүн китабларыны вә албомларыны суја атмыш, даш-гашларыны сындырыб јандырмышдыр» ки, онлар гарәтчиләрин әлинә кечмәсин. Өзү дә бу дәрдә дөзмәјәрәк бир нечә күндән сонра (әри илә ејни ајда) вәфат етмишдир...[1]

Тәәссүф доғуран һалдыр ки, әсәрләри чилдләрлә китаба сыған бөјүк алим, әдиб вә нүфузлу шаһзадә олан Ибраһим Мирзәнин өлүмүндән бир аз әввәл 48 јашлы Шаһ Исмајылын һакимијјәтдә олдуғу сәкким ај әрзиндә 44 мин күнаһсыз адамы гәтлә јетирмәси һаггында она мәктуб јазыб бәд әмәлләриндән әл чәкмәји төвсијә етмәсинин дә нәтичәси олмамышды[2].

Азәрбајчан китаб тарихинин унудулмагда олан сәһифәләри илә охучулары таныш етмәк бахымындан бу мә'лумат нә гәдәр мараглыдырса, бир о гәдәр дә бөјүк үрәк ағрысы доғуран фактдыр. Бурадан ајдын көрүнүр ки, кечмиш әсрләрдә минләрлә күнаһсыз адам (о чүмләдән хејли шаир, алим, китабчы вә охучу) кими әсәрләр дә һагсызлығын, әдаләтсизлијин гурбаны олмушдур.

* * *

XVI әсри Фүзулисиз тәсәввүр етмәк нәинки чәтиндир, һеч мүмкүн дејил. Үмумијјәтлә, Јахын вә Орта Шәрг мәдәнијјәтинин тәрәггисиндә Мәһәммәд Фүзулинин хидмәтләрини артыг бүтүн дүнја шәргшүнаслығы тәсдиг едир. Азәрбајчан дилиндә ше'рин инкишафында онун ролу хүсусилә бөјүк олмушдур.

Әввәлчә, XVI әсрә гәдәрки ана дилли әдәбијјат вә китаб сәрвәтимизин инкишаф мәнзәрәсинә үмуми бир нәзәр јетириб, сонра Фүзули ирсинә мурачиәт етсәк ајдын олар ки, бу бөјүк даһинин јарадычылығында өз тәдгигачысыны көзләјән мөвзулар да вардыр. Китаб вә муталиә мәсәләләри һәмин мөвзулардан биридир.

[1] Орада, с. 162.

[2] Бакы, 1959, 17 ијун, № 141.

Фүзулинин ше'р дүһасы мөһкəм поетик зəмин үзəриндə гурулмушдур. Өтəри дə олса дејəк ки, Фүзулијə гəдəрки дөврүн ана дилли инчилəри харичи шаир, алим вə сəјјаһларын да диггəтини чəлб етмишдир. Азəрбајчанын һəр јерини кəзиб (1213, 1220) онун əһалиси илə јахындан таныш олмуш əрəб чоғрафијачысы, сəјјаһы вə хəттаты Јагут Һəмəви (1179-1229) јазыр ки, азəрбајчанлылар «азəри дилиндə данышырлар»[1]. Шүбһəсиз, бу халгын ичəрисиндəн чыхан шаирлəр вə алимлəрин Азəрбајчан дилиндə əсəрлəр јазмасы она да таныш иди. Онларын бə'зилəри Јагут Һəмəвинин мүасирлəри идилəр...

Мə'хəзлəр көстəрир ки, XI-XII əср сəнəткарлары олан Мəс'уд ибн Намдарын, Гəтран Тəбризинин, Хəтиб Тəбризинин, Низами Кəнчəвинин Азəрбајчан дилиндə јаздыглары əсəрлəр бизə кəлиб чатмаса да, онларын ардычылларынын əсəрлəри кəлиб чатмышдыр. Шаир Əлинин һеча вəзниндə јаздығы «Гиссеји-Јусиф» (1233)[2] вə намə'лум Азəрбајчан мүəллифинин əруз вəзниндə јаздығы «Дастани-Əһмəд һəрами» поемалары ана дилли əдəбијјатымызын илк нүмунəлəриндəндир. Демəли, Һəсəноғлуја гəдəр ана дилли əдəбијјат мүəјјəн һазырлыг мəрһəлəси кечмишдир. Бу һазырлығын ардынча XIV-XV əсрлəрдə хејли орижинал вə тəрчүмə əсəрлəри охучуларын мүһакимəсинə верилмишди. Бу абидəлəрин мүəллифлəри өзлəринин һəјат тəчрүбəлəри илə Азəрбајчан дилинин əлејһдарларына сүбут етмишлəр ки, бу дилдə дə гијмəтли əсəрлəр јазмаг вə башга диллəрə тəрчүмə едиб дүнјаја јајмаг олар. Бу фикир илк дəфə өзүнүн кениш ифадəсини Гази Бүрһанəддин (1344-1398) јарадычылығында тапмышдыр. Онун Диван китабы Азəрбајчан дилинин дурулуғуну, сафлығыны, зəнкинлијини тəсдиг едəн илк ири һəчмли əсəрдир. Бөјүк шаир, алим вə дөвлəт хадими олан Гази Бүрһанəддин өзүнə гəдəрки əн'əнəлəри давам вə инкишаф етдирəрəк Азəрбајчан дилиндə јазан илк бөјүк вə гүдрəтли сəнəткар сəвијјəсинə јүксəлмишдир. Онун учалтдығы əзəмəтли сөз галансында тамамлама ишлəри апаран Нəсими (1369-1417) дүнјаја сүбут етди ки, бу дилдə мө'тəбəр əсəрлəр јазмаг нəинки мүмкүндүр, һəтта саф Азəрбајчан дилиндə јазылан əн јахшы əсəрлəр бејнəлхалг китаб сəркилəринə, китаб базарларына, əн бөјүк китабхана вə музејлəрə јол тапмаға вə дүнја халгларыны һејрəтлəндирмəјə гадирдир.

Шаир, алим, хəттат, Чəлаирилəр сүлалəсинин дөрдүнчү һөкмдары олмуш Султан Əһмəд Вејс оғлунун (?-1410) фарсча Ди-

---

[1] Азəрбајчан тарихи үзрə гајнаглар. Б., 1989, с. 164-165.

[2] Үч нүсхəси Авропа китабханаларындадыр: Дрезден, Берлин, Упсала.

ванынын үнваны (Истанбул, Ајасофија музеји) мә'лум олса да, Азәрбајҹан дилиндә јаздығы әсәрләри һәләлик тапылмамышдыр. Шаирин өз дөврүндә рәғбәтлә гаршыланмыш ана дилли ше'рләриндән бирини илк дәфә түрк алими Өмәр бин Мәзид 1437-ҹи илдә «Нәзирәләр мәҹмуәси» китабына дахил етмишдир. Һәмин ше'ри профессор Ҹ.Гәһрәманов 1969-ҹу илдә Азәрбајҹан ЕА Мә'рузәләринин дөрдүнҹү нөмрәсиндә дәрҹ етдирмишдир.

XV әср Азәрбајҹан шаири Хәтаи Тәбризинин 80-90-ҹы илләрдә Султан Јагуба һәср етдији «Јусиф вә Зүлејха» поемасы да Азәрбајҹан дилиндә јазылмыш вә Шәргдә кениш јајылмыш илк поемалардандыр. 6 нүсхәси Азәрбајҹан ЕА РӘИ фондундадыр (АСЕ, 10-80).

Исвечрәнин Упсала шәһәриндәки Крал Университетинин Китабханасында сахланылан Асәфинин «Ҹамал вә Ҹәлал һаггында дастан»ынын 1502-1503-чү илдә көчүрүлмүш вә 32 гијмәтли миниатүрлә бәзәдилмиш нүсхәси дә ана дилли Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабынын дәјәрли нүмунәләриндәндир. Ҹ.Ј.Һәсәнзадәнин "XVI әсрин әввәлләринә аид Тәбриз миниатүрүнүн надир нүмунәси" мәгаләсиндә (русҹа)[1] бу барәдә мүфәссәл мә'лумат верилмишдир.

Шејх Әлван Ширази, Әһмәди вә башга шаирләрин ана дилинә етдији уғурлу тәрҹүмәләр дә XV әсрдә «Азәри түркҹәсинин ән ишләк бир һала кәлдијини» тәсдигләјир (Ҹавад Һеј'әт).

Сонракы илләрдә Хәтаи, Кишвәри, Һәбиби, Сүрури, Шаһи, Гурбани вә башга мүәллифләр Азәрбајҹан китабынын ана дилли голуна јени күҹ вә истигамәт вермишләр. Бу дөврдә Шамахыда вә Истанбулда фәалијјәт көстәрмиш Әбдүлләтиф Ширвани кими маһир хәттатлар, 1538-ҹи илдә Шираз шәһәриндә Ҹәмаләддин Һүсејн Ваиз Кашифинин «Рөвзәт-үш-шүһәда» («Шүһәданамә») китабыны вә с. әсәрләри Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едиб өз хәтти илә көчүрмүш Мәһәммәд ибн Һүсејн Нишати кими зијалылар, Фүзули илә бир дөврдә Мосула көчмүш, орада Азәрбајҹан дилинә хејли елми вә бәдии әсәр тәрҹүмә етмиш, орижинал нәср әсәрләри јазмыш, онларҹа јазылы абидәнин үзүнү (сол әли илә) көчүрмүш Хызыр Әбдүлһади оғлу Бәвазиҹи (Бәвазиҹ Мосулда гәсәбә адыдыр) кими китаб јарадыҹылары, Низами мөвзусунда азәрбајҹанҹа илк «Лејли вә Мәҹнун» поемасы (1512), 6 мин бејтлик Диван (әлјазмасы Британија музејиндә, фото-сурәти РӘИ-дәдир) вә с. мәшһур әсәрләр јарадан Һәгири кими устад шаирләр јетишмишди. Онларын

---

[1] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1985, № 1, с. 126—134.

ардынча Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты әтрафындакы һәр ҹүр чохәсрли сөз-сөһбәтә вә гәләм јонгарына гаршы мүбаризәдә Фүзулинин (1494-1556) әсәрләри бир даһинин јох, бир халгын үрәк сөзү кими сәсләнмишдир.

Фүзулијә гәдәрки дөврүн әдәби мәнзәрәсинә даир бу мүхтәсәр гејдләрдән сонра белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, ана дилли Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабы XI әсрә гәдәр көрпәлик дөврүнү, XII әсрдә ушаглыг дөврүнү, XIII әсрдә кәнҹлик дөврүнү, XIV әсрдә тәрәгги дөврүнү, XV әсрдә мүдриклик дөврүнү јашамышдыр. XVI әср исә ана дилли әдәбијјат саһәсиндәки уғурларын зирвә дөврүдүр. Бу дөврүн әдәби наилијјәтләри Фүзулинин ады илә даһа чох бағлыдыр.

Фүзулинин әдәби ирси һәртәрәфли тәдгиг едилиб өјрәнилсә дә, Азәрбајҹан китабынын бир чох јарадыҹылары кими онун да сәнәтиндә елә марағлы мәсәләләр вардыр ки, о барәдә индијәдәк кичик бир мәгалә дә јазылмамышдыр. «Елм хәзинәсинин ачары» мәгаләсиндә[1] дедијимиз кими Фүзулинин мүәллиф-китаб-охуҹу, мүталиә вә заман проблеми барәдә фикирләри јенилији вә мүасирлији илә бу күн дә һејрәт доғурур. Ону биздән 5 әсрлик заман фәрги ајырса да, о, бу күн дә классик мүасиримиз кими охуҹулара өјрәдир ки, китабларын да адамлар кими мәһәббәт вә нифрәт доғураны вар. Бә'зиләри адамы зәһәрләјир, бә'зиләри сеһрләјир. Одур ки, гәләм сөзү ҹана, охуҹуну һәјәҹана кәтирмәсә, јаздығындан үз дөндәрәр бәшәр; әсәр дә, гәләм дә көздән дүшәр.

Устад шаирин гәнаәтинә көрә, «Пәһливан ол декил ки, һәр саәт, јыха бир пәһливаны гүввәт илә». Әсл «пәһливан олдур ки,» јадда гала зәһмәт илә, гејрәт илә. Һәр бир јахшы әсәр дә зәһмәтин вә гејрәтин мәһсулудур. Белә әсәрләри нәзәрдә тутараг ше'рләриндән бириндә Фүзули өз охуҹуларына дејир ки, сәнә е'тибарлы мүсаһиб вә јахын көмәкчи олан «һәр сөзүм бир пәһливандыр». Күҹлү сөз ҹылыз фикирли адамлары да күҹлүләр сырасына чыхармаға гадирдир. Онунла «һәмзәбан» олсан һәгигәт мәнзилинә даһа тез чатарсан. «Әфсанә бәһанәсилә әрз етсәм раз» (раз-сир), сән ону «әфсанә» кими јох, һәгигәт кими баша дүш. Унутма ки, чох охујан јанылмаз, мүталиәсиз исә «раз анылмаз».[2]

Фүзулидән әввәлки вә сонракы классикләрин чоху белә етмишләр. Мәсәлән, Фирдовси «Шаһнамә»нин бир јериндә дејир ки, «Сән мәним ше'рими ујдурма билмә. Рәмзә бүкүлсә дә онда һәр

---

[1] Азәрбајҹан. 1997, 9 нојабр, № 246.

[2] *Фузули.* Әсәрләри. Б., 1958, ч.2, с. 13, 180, 295, 326, 381.

кәлмә», орада сәнә лазым олан гијмәтли фикирләр вардыр. Ч. Руми исә демишдир ки, «Јахшы нәзәр салсан һәр әфсанәјә», көрәрсән ки, «бир хәзинә вардыр һәр әфсанәдә». Онлары «дәрк едә» билсән әкәр сән, әсл «һәгигәтдән» акаһ оларсан[1]. Даһа башга бир мисал. М.Ф.Ахундзадә јазычы досту Мирзә Ағаја мәсләһәт көрмүшдү ки, әсәрләриндә бә'зи һадисәләрин јерини дәјишсин. Һәмин һадисәләрин башга әсрдә вә башга бир дөвләт башчысынын дөврүндә баш вермәсиндән бир «бәһанә» кими истифадә етсин ки, мүәллифин јахасындан јапышыб ону сорғу-суала чәкән олмасын. Ахундзадә өзү дә белә бир «бәһанәдән» мәһарәтлә истифадә етмишдир. Әдиб бу чәһәтдән Ч. Румини јүксәк гијмәтләндирмиш вә онун јарадычылыг сирләриндән өјрәнмәји мүасирләринә мәсләһәт көрмүшдү. О да өзүнә гәдәрки классикләр кими инанырды ки, кәләчәкдә китаб даһа бол олачаг, елмләр вә сәнәтләр сон дәрәчә инкишаф едәчәкдир. О заман тәләбкар охучулар јарадычылыг сирләрини ачмагда мәһарәт көстәрәчәкләр, биләчәкләр ки, нә үчүн елә јох, белә демишик...

Кечмишдән үзү бәри јазычыларын әксәријјәти «бәһанә» вә «рәмз»ләрдән охучулары аздырмаг үчүн дејил, өз фикирләрини ифадә едиб халга даһа јахшы чатдырмаг үчүн әдәби пријом кими истифадә етмишләр. Низами елмдә вә әдәбијјатда «Доғруја бәнзәр јалан, јалана бәнзәр доғрудан јахшыдыр» демишдирсә, Фүзули дә «Дүзлүклә артмышдыр сөзүн гијмәти» дејәрәк, јалан јазанлары вә данышанлары өз бөјүк устады кими дүзлүјә, хејирхаһлыға чағырмышдыр. Бу сөз даһисинә көрә, әсәрдәки һәр сәтир «бир назик сапдыр», сөзләр исә «дәнә-дәнә бу сапа низамла дүзүлмүш» мә'на көвһәрләридир. Биз кедәријик, әсәр галандыр: «Сөзүн өлмәзлијинә сөз јохдур»[2]. Бунунла белә, алим-шаир охучуну акаһ едир ки, һәр һансы бир «нүсхәни» (әсәри, китабы) охујанда дүшүн ки, орадакы сөзләр «сәһиһ, ја гәләтдир». «Кәр вар исә сәһви, ејлә ислаһ»[3] ки, кичик бир «сәһв» кениш јајылыб бөјүк фәсадлар төрәтмәсин.

Фүзулијә көрә, әсәрин хәтти дә, рәсмләри дә, чилди дә көзәл олмалыдыр. Китабын мәтни исрафчы сөзләрлә јүкләнмәмәлидир, чүнки «чох олмагдан галыбдыр чох әзизи хар, сөз». Гәләм саһибләринә бу хәбәрдарлыгла јанашы, охучуну јухуја верән зәрәрли әсәрләрә гаршы Фүзулинин е'тиразы да өз мүасирлијини сахламагдадыр: халгын тәгдирини газанмыш әсәрләрә мөһкәм

---

[1] Низами Кәнчәви-850. Б., 1992, с. 98-99.

[2] *Фузули.* Әсәрләри. Б., 1958, ч. 3, с. 15, 18.

[3] *Фузули.* Әсәрләри. Б., 1958, ч.2, с. 162.

бағлансан, гәфләт јухусуна туш кәлмәзсән. «Едәр һәр саат сәни ол ујғудан бидар, сөз»[1].

Фүзулинин һәр мисрасы ахтарыша дүшүнмәјә сөвг едир. Охучу онун ишығында «Фүзули дағы»нын зирвәсинә галхмаға наил олмаса да, она јахынлашмағы бачармалыдыр. Бунсуз Фүзулини севмәк дә, ондан өјрәнмәк дә мүмкүн дејилдир. Лакин бә'зән классикләрин сәррраст дејимләринин садәләвһ изаһына раст кәлдикдә тәәссүф едирсән.

«Даһиләр нечә ишләјирдиләр» адлы бир јазыда (Кәнчлик, 1988, № 3, с. 45) дејилир: «Әлбәттә, бөјүк јазычыларын дедикләри илә там разылашмаг олмаз. Чүнки һәлә XVI әсрдә бөјүк М. Фүзули дејиб: «Алданма ки, шаир сөзү, әлбәттә јаландыр».

Белә чыхыр ки, «бөјүк јазычылары» шүбһә алтына алыб, онларла «разылашмаг олмаз», ортабаб јазычылара исә инанмаг, онларла «там разылашмаг» да олар, һеч разылашмамаг да. Мүасир охучу белә бир мәнтиглә (даһа доғрусу, мәнтигсизликлә) разылаша билмәз. Фүзули «Алданма!» хәбәрдарлығы илә демәк истәјир ки, әзиз охучу, ајыг ол, башгаларынын «һәрзә-һәдјан» данышмасына гулаг асыб ағлыны итирмә вә онларын дедикләри әсасында бу гәнаәтә кәлмә ки, «шаир сөзү әлбәттә јаландыр». Чох охујуб чох мәтләбләрин сирриндән хәбәрдар олсан, биләрсән ки, шаир һәгигәт чарчысы, сөзләри исә һәгигәт гығылчымларыдыр.

Фүзули гәләминдән гопан гығылчымлара бу ме'јарла јанашсаг, ајдын олар ки, о да сәләфләри вә мүасирләри кими тәзјиг вә тә'гибләрдән, китабларынын тонгалында јанмагдан еһтијат едәрәк бә'зи фикирләрини үстүөртүлү јазмаға мәчбур олмушдур.

Бизә белә кәлир ки, «Башымдан горхараг Мәрјәм тәк мән дә, Дилими ағзымда салмышам бәндә» , јахуд, «Дил бә'зән сыјрылмыш гылынча бәнзәр. Ајыг ол, башыны бәдәндән үзәр» дејән Хагани кими, Фүзули дә һәр сөзүн үстүндә мәс'улијјәт һисс етмәсәјди, Азәрбајчан китабы Нәсимидән сонра даһа бир даһи мүәллифини вахтсыз итирә биләрди. Фүзулини тә'гиб јағышларындан чәтир кими горујан онун шәхси исте'дады, устадлыг мәһарәти вә поетик маневрләри олмушдур.

Охудуғу китаблар да бу саһәдә она аз көмәк етмәмишдир. Мүтаилә вурғуну Фүзулинин ола билмәзди ки, зәнкин шәхси китабханасы, јахуд, дөврүнүн мүһүм китаблары илә әлагәси олмасын. Тәкчә «Мәтлә'әл-е'тигад» («Е'тигадын доғулушу») фәлсәфи әсәриндә дүнјанын бир чох алим вә философунун адыны

---

[1] Азәрбајчан гәзәлләри. Б., 1991, с. 86-87.

чәкмәси вә онларын фикирләринә тез-тез мүрачиәт етмәси дә бу гәнаәтә һагг газандырыр: Платон, Емпедокл, Сократ, Аристотел, Демокрит, Пифагор, Һераклит, Анаксагор, Плутарх, Прокл, Фемисти, Фәраби, Ибн Сина, Нәсирәддин Туси вә башгалары.

Даһи шаирин башга әсәрләриндә дә белә адлар силсиләси чохдур: Әбу Нүвас, Хагани, Низами, Әлишир Нәваи, Чами, Сәлман Савәчи, Нәсими, Чәлаләддин Руми, Камал Хочәнди, Чәлили, Әһмәди, Шејхи, Ш.И. Хәтаи, Хәјали, Јәһја бәј вә башга шаирләрин әсәрләрини дәфәләрлә охујан Фүзули онларын бә'зиләринә нәзирәләр дә јазмышдыр.

Үмумијјәтлә, о, дини вә дүнјәви әдәбијјатла, о чүмләдән јунан фәлсәфәси илә дәриндән таныш олмушду. Билдији дилләрин көмәјилә мәнтиг, тибб, нүчум, ријази вә һуманитар елмләри өјрәнмишди. Классик әрәб, фарс, өзбәк, түрк вә фарс дилли Һинд әдәбијјатына јијәләнмишди. Үч дилдә јаздығы Диванлар өз сағлығында кениш јајылмыш, мүасирләри арасында она бөјүк нүфуз газандырмышды.

Фүзули Шәрг вә дүнја мүәллифләриндән чох фајдаландығы кими, онун өзүнүн дә башга халгларын әдәбијјатына вә Азәрбајчан китабынын мүәллифләринә мүсбәт тә'сири чох олмушдур. Фүзулијә көрә, классикләрин китабларыны бөјүк диггәт вә јүксәк мәсу'лијјәтлә мүталиә етмәк лазымдыр ки, онларын фикирләринин дәрин гатларында кизләнән һәгигәт сирләрини үзә чыхармаг мүмкүн олсун. О, мәсләһәт көрүр ки, әлдә етдијин һәр әсәри сәбр вә тәмкинлә охумаға чалыш. Китабларда сәни гане етмәјән мәтләбләр дә ола биләр. Чүнки «һәр кәс өз әгидәсинә көрә китаб јазыбдыр». Сән бу китаблары охудугча көрәчәксән ки, «һәр кәс бир дил илә өз сиррини сәнә дејир»[1]. Шүбһәсиз ки, бурада дилләрин мүхтәлифлијиндән дејил, фикри охучуја чатдырмаг үчүн бәдии ифадә үсуллары вә услубларын мүхтәлифлијиндән сөһбәт кедир.

Азәрбајчан классикләри тәрчүмә әсәрләринин дә мүталиәсинә јүксәк гијмәт вермишләр. Бу истигамәтдә гәләмини сынајан (Һүсејн Ваиз, Ә. Чами, чох күман, даһа башга мүәллифләрдән әсәр тәрчүмә едән) даһи шаир өзүнә гәдәрки тәчрүбәдән өјрәнмишди ки, дилдән дилә чеврилән әсәрләр әдәбијјаты, китаб хәзинәләрини вә охучулары зәнкинләшдирмәклә јанашы, әдәби-мәдәни әлагәләр тарихинә дә јени сәһифәләр јазыр. Буна көрә Фүзули тәрчүмә әсәрләринин китаб мағазаларына, дөвләт вә ев китабханаларына јол тапмасына мүталиә еһтијачыны тә'мин васитәси кими бахмышдыр.

---

[1] Фүзули.Әсәрләри. Б., 1985, ч.5, с. 18, 24.

Шаир өз һәмвәтәнләрини мүталиәјә тәшвиг едәркән ону да гејд едир ки, «һәр нә гәдәр артыг китаб охусан о гәдәр дә артыг һејрәтдә галачагсан»[1]. Бу мүлаһизәдә дәрин фәлсәфи мә'на олдуғу көз габағындадыр.

Сократ кими, Фүзули дә белә һесаб едир ки, инсан чох охудугча биликләринин һәлә аз олдуғуна, өјрәнилмәси чох һәгигәт галдығына јәгинлик һасил едәчәкдир. «Китаб мүталиәсинин чохлуғу шүбһәни ортадан галдырмаз, бәлкә шүбһәни бир аз да артырар. Буна шүбһә јохдур»[2].

Фүзули демәк истәјир ки, нә гәдәр охусаг да билдикләримиз билмәдикләримизи үстәләјә билмәз. Инсан нә гәдәр чох охуса, бир о гәдәр билмәдијини дәрк едәр. Һәр күн чаваблы вә чавабсыз суалларла гаршылашар. Суал ону, о, суалы мүһаким едәр. Китаб һаггында јаздығы фарсча бир ше'рдә (лүғәздә)[3] белә суаллар чохдур: О нәдир ки, өзү «лал икән чох данышмағы бачарыр?» вә мүсаһибинә чох шеј өјрәдир. О нәдир ки, «дили јохса да, һәр шеји әтрафлы шәрһ едә билир?» вә милјонларын дилини чилалајыр. О нәдир ки, «сөздә маһир олса да, фикирләшмәји бачармаз?», лакин һамыны фикирләшмәјә сөвг едәр вә с. Бу суалларын һамысынын чавабы китабдыр.

Хәттатларын, миниатүрчү рәссамларын, зәрләјичиләрин, чәдвәлчиләрин биркә сә'ји илә китаб һазырламаг иши дә бөјүк шаирин јарадычылығында сәрраст ифадәсини тапмышдыр. Фүзулијә көрә, китабын ики сәһифәси ики нурлу көзү, алт-үст сәтирләр додаглары хатырлатса да, сәһифәләр адамын ики үзүнә даһа чох бәнзәјир. Мүәллифләр әсәрләрини «үзләринин сәһифәләринә» јазыблар. Китаблара «чилдләнмиш адамлар» кими бахылмасы да бу һәгигәтин мәнтиги нәтичәсидир. Мә'чүзәләр јарадан бу «данышан лал»ын бә'зи характерик чизкиләри филолокија елмләри намизәди Фирудин Гурбансојун «Мәһәммәд Фүзули китаб һазырланмасы һаггында» мәгаләсиндә[4] нәзәрдән кечирилмишдир.

Фүзули охучудан сәнәткара һөрмәт вә мәс'улијјәтли мүнасибәт көзләдији кими, сәнәткарын да өз әсәринә диггәт, илһам, мәс'улијјәт вә дәрин фәлсәфи дүшүнчә илә јанашмасыны зәрури сајыр. Мүәллиф елә «зөвг артыран» әсәрләр јазмалыдыр ки, охучу даим онлардан түкәнмәз хәзинә кими истифадә едә билсин. Белә оларса,

---

[1] Орада, с. 25.

[2] Јенә орада.

[3] *М.Гулијева.* Классик Шәрг поетикасы. Б., Јазычы, 1991, с. 83.

[4] *Шәһријар.* 1996, 29 август, № 77, с. 2.

нә мүәллиф «хәчаләт» чәкәр, нә дә охучу. Фүзули о адамлары өзүнүн «дүрлү не'мәт»ләр сүфрәсинә дә'вәт едир ки, онлар өјрәнмәјә вә өјрәтмәјә гадирдирләр.

Мән көзәл бир сүфрә ачдым сөздән әһли-аләмә,
Онда бир зөвг артыран һәр дүрлү не'мәт дүзмүшәм.
Сүфрәмә һәр бир гонаг кәлсә, хәчаләт чәкмәрәм,
Фәрги јох, ја түрк кәлсин, ја әрәб, јахуд әчәм.
Ким кәлир кәлсин, апарсын һәр нә истәр хатири,
Гуртаран не'мәт дејил, сүфрәмдән олмаз һеч нә кәм.[1]

Фүзулијә көрә, мүәллиф өз әсәри илә охучулара үрәјинин сирләрини ачыр. Әслиндә бунлар һәјат сирләридир. Һәјатын сирләринә доғру чан атмајан охучу һәјат адамы ола билмәз. Јазычы охучуну садәчә олараг јола чыхарыр, бәләдчилик едиб она јолун истигамәтини көстәрир. Бу јолу ахыра гәдәр кетмәк үчүн охучуда сәбр, дөзүм, ирадә, дүзкүн мүһакимә габилијјәти вә с. кејфијјәтләр олмалыдыр. Бунсуз «доғру» фикирләрлә «јанлыш һөкмләри» бир-бириндән ајырмаг олмаз[2].

Даһи шаирин тохундуғу инчә мәтләбләрдән бири дә будур ки, өлкә башчысы јазычы вә алимләри һимајә едәрсә, онлар охучулары јени-јени әсәрләрлә даһа чох севиндирәр вә өз Вәтәнләрини һеч вахт тәрк етмәзләр. Бу һәгигәти јалныз бәдхаһлар дәрк етмәзләр. Әдаләтли башчы о адамдыр ки, «олмаја фе'линдә рија», сөзү мө'тәбәр олмајан адама халгы тапшырмаг «нә рәва». Ваj о башчынын һалына ки, «ејләјә һөкмүндә хәта», көзләјә халгындан әта. Фүзулинин Ш.И.Хәтаијә итһаф етдији «Бәнкү Бадә»[3] вә с. мө'тәбәр сәнәт һесабаты сајылан әсәрләриндә белә диггәтәлајиг мүлаһизәләр чохдур.

Профессор Муса Адилов јазыр ки, доғру сөз, доғру фикир, мусиги аһәнкдарлығы, халг руһуна бағлылыг вә с. кејфијјәтләр «Фүзули ирсинин бел сүтунуну тәшкил едир»[4]. Онун әсәрләринин әлјазма нүсхәләринин вә нәшрләринин кениш јајылмасыны шәртләндирән сәбәбләрдән бири, бәлкә дә биринчиси елә будур. Тәкчә бир факты хатырламаг кифајәтдир ки, Фүзулинин «Һәдигәт-үс-сүәда» әсәринин дүнја китабханаларында сахланылан әлјазма нүсхәләринин сајы

---

[1] *Фузули*. Әсәрләри. Б., 1958, ч. 3. с. 427.

[2] Орада, с.15.

[3] *Фузули*. Әсәрләри. Б., 1958, ч.2, с.237-264.

[4] *М.Адилов*. Мәһәммәд Фүзулинин үслубу вә поетик дили. Б., 1996, с. 52.

«300-дән чохдур»[1]. Л.М. Гасымов онун бә'зи үнванларыны белә мүәjjәнләшдирмишдир: Лондон, Парис, Берлин, Ватикан, Истанбул, Анкара, Конjа, Гаjсери, Измир, Вjана, Мүнхен, Дрезден, Леjден, Тәбриз, Санкт-Петербург, Тифлис, Бакы вә с.[2]

Фикир jохлуғу да, jохсуллуғу да әсәри нәзәрдән салан бәладыр. Бу бәлаjа биканәлик көстәрмәк е'тинасызлыг, фәрасәтсизлик әламәтидирсә, она («пуч сөзә») гаршы мүбаризә апармаг һүнәрдир. Фүзули XVI әср Азәрбаjҹан әдәбиjjаты вә китабынын һүнәр, ҹәсарәт, геjрәт символудур.

Јүз илләрлә Фүзулидән өjрәнән халглар бу күн дә шаирин сөз чешмәсиндән доjмаг вә аjрылмаг билмирләр. Онун әсәрләринин сирри, күҹү, мүасирлиjи дә елә бундадыр.

* * *

Фүзулинин оғлу Фәзли (?-?) дә дөврүнүн танынмыш зиjалыларындан олмушдур. Түрк-Азәрбаjҹан, әрәб, фарс дилләриндә көзәл ше'рләр jазмышдыр (АСЕ, 9-530). Илк сәнәт дәрсини вә бир чох гаранлыг мәтләбләрин аjдын ҹавабыны атасындан вә охудуғу китаблардан алмышдыр. Фүзулиjә дини вә дүнjәви елмләрин ҹанлы енсиклопедиjасы, әдәбиjjат аләминин түкәнмәз хәзинәси кими мүраҹиәт етмишдир. Араларындакы өjрәтмә вә өjрәнмә мәгамларынын тә'сири әсәрләринә дә кечмиш вә мүасирләринин дедиjи кими, ону «маһир» сәнәткар сәвиjjәсинә jүксәлтмишди. Шүбһәсиз, атасынын сағлығына гәдәр онун jаздығы әсәрләрин илк охуҹусу, редактору, тәнгидчиси вә илк зәманәтчиси дә Фүзули олмушдур. О, Шәрг вә дүнjа әдәбиjjаты классикләринин әсәрләри илә зәнкин китабханасыны да, билиjини вә бош вахтыны да оғлундан әсиркәмәмишдир. Тәәссүф ки, атасына вә халгына лаjиг jарадыҹылыг jолу кечмиш Фәзлинин Азәрбаjҹан әдәбиjjаты вә китаб мәдәниjjәтинин инкишафы саһәсиндәки хидмәтләри лазымынҹа өjрәнилмәмишдир. «Азәрбаjҹан классик әдәбиjjаты китабханасы»нын үчүнҹү ҹилдиндә (Б., Елм, 1984, с. 511-514) jарадыҹылығына чох аз jер верилмиш вә Диванынын бизә гәдәр кәлиб чатмадығы көстәрилмишдир (с. 511).

Һәмин ҹилд һаггында резенсиjа jазмыш профессор Әкрәм Ҹәфәр бу jанлыш мә'луматы тәкзиб едәрәк jазмышдыр: «һалбуки 1958-ҹи илдә Фүзулинин jубилеjинә кәлмиш әрәб алими Һүсеjн Әли Мәһфуз СПБ-дә оларкән китабханаларда ишләдиjи заман Фәзлинин

---

[1] Әдәбиjjат гәзети, 1993, 30 декабр, с.4.

[2] Әлjазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр). Б., 1979, ҹ.5, с. 74-77.

Диванынı тапдығы барәдә хәбәр вермишди»[1]. Әбүлфәз Рәһимов да бу барәдә јаздығы бир мәгаләдә көстәрир ки, «М.Д.Пәжуһ 1961-чи илдә нәшр етдији «Теһран университети мәркәзи китабханасынын феһристи» адлы каталогун XIII чилдиндә Фәзли Диванынын (№ 4577) чох көзәл чилдли тәсвирини вермишдир»[2]. Ә.Рәһимов «Фәзлинин намә'лум Диваны» мәгаләси илә күтләви мәтбуатда да чыхыш етмишдир[3].

Кечмиш әсрләрдә бүтүн әсәрләрә учдантутма јахшы, бәрбәзәкли чилд чәкилмәзди. Мәзмун вә форма вәһдәти илә сечилән, охучулара естетик зөвг верән, нәсилләрә әрмәған галан узун өмүрлү китаблар исә көзәл орнаментләрлә, гызыл сују илә бәзәдиләрәк ән кејфијјәтли либаса кејдириләндән сонра күтлә арасына чыхарыларды. Белә китабларын көчүрүчүсү дә, сатычысы да, охучусу да, һәдијјә верәни дә чох оларды. Фүзули кими, онун оғлу Фәзлинин дә үч дилдә јаздығы ше'рләр Диваны бу кејфијјәтләрә чаваб вермәсәјди, әрәб алими Һүсејн Әли Мәһфуз ону јүксәк гијмәтләндирәрдими? Јахуд, шаирин Диваны үзүнүн көчүрүлмәсиндән үч-дөрд әср кечәндән сонраја гәдәр тәр-тәзә галардымы? Фәзлинин Диванынı көзү илә көрмүш вә диггәтлә охумуш мүәллиф (М.Д.Пәжуһ) ону «чох көзәл чилдли» китаб кими гејдә алардымы?

Бурадан көрүнүр ки, Фәзли дә өз дөврүнүн мәшһур мүәллифләриндән, мүкәммәл Диван саһибләриндән, Шәрг, о чүмләдән Азәрбајчан әдәбијјаты вә китабынын апарычы схималарындан бири олмушдур. Һ.Араслы јазыр ки, Әһди Бағдади 1564-чү илдә битирдији «Күлшән үш-шүәра» тәзкирәсиндә Фәзлини көзәл тәбә малик јүксәк исте'дад саһиби кими тәгдир етмишдир[4]. Бағдадда јазыб-јаратмыш азәрбајчанлы шаирләр арасында Фәзли Фүзулидән сонра «Азәрбајчан дилли поезијанын көркәмли нүмајәндәси» кими танынмышдыр (АСЕ, 9-530). Өз сағлығында онун Диванынын сорағы китабханалардан вә китаб дуканларындан кәлирдисә, бу күн архивләрдән кәлир. Шаирин Диваны тәдгигатчы әлинин сығалына, нашир әлинин гајғысына, охучу ағлынын мүһакимәсинә мөһтачдыр.

* * *

Китаб чәһаләтә гаршы илк вә сон мубаризә силаһыдыр. Бу идеја Фәдаи (?-?) јарадычылығы үчүн дә чох сәчијјәвидир. Онун һаггында илк мә'лумат верән Сам Мирзә «Тәһфеји-Сами» тәзкирәсиндә

---

[1] Коммунист, 1985, 22 феврал.

[2] Азәрб. ЕА Мә'рузәләри, 1963, № 8, ч. XIX с. 101.

[3] Бакы, 1963, 6 феврал.

[4] Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1943, ч.1, с. 225.

Фәдаинин 1550-чи илләрдә Тәбризин јахшы шаирләриндән бири кими севилдијини гејд етмишдир. Кәнчлијиндә әсасән ше'рләр Диваны илә танынмышдыр. 1588-чи илдән сонра «Бәхтијарнамә» поемасыны јазмышдыр». Мөвзусу тарихдән алынмыш бу әсәрдән (мәнзум романдан) сонра о, чох охунан вә севилән «көркәмли сәнәткарлардан бири» олмушдур. Шаирин Диваны кими бу китабы да әлјазмасы һалында јајылараг Азәрбајчандан узагларда да она бөјүк шөһрәт газандырмышды.

Фүзули, Хәтаи вә башга әдәбијјат вә китаб хадимләринин «ирсини чох мүкәммәл мәнимсәмиш» (һ.Араслы) Фәдаи өз гәһрәманы Сабирин дили илә дејир ки, зүлмү јох етмәкдә, һаггы-әдаләти бәрпа етмәкдә сөз ордусу да дөјүшән орду кими чох иш көрә биләр. О, һаг сөзә гијмәт вермәји бачармајан һөкмдара гаршы гәзәбини билдирәрәк дејир ки, пис әмәл саһибләри тезликлә «өз фе'линә ахыр кирифтар» олачагдыр[1]. Бунунла мүәллиф китаб мүсаһибләрини әмин едир ки, һәјатын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, мәдәнијјәтин бир чох саһәләриндә дә «һаггын гәләбә чалачағы, јер үзүндән зүлмүн вә залымын көтүрүләчәји» күн һеч дә узагда дејилдир[2].

Әсәрләриндә дөврүн «парлаг (?—*И.З.*) мәнзәрәсини (оху: мәнзәрәсини парлаг—*И.З.*) тәсвир едән шаирин»[3] Диваны Тәбриз Милли Китабханасында, ше'рләри Русија Шәргшүнаслыг Институту СПБ- бөлмәсинин әлјазмалар фондунда, СПБ-дә Шедрин адына китабханада, «Бәхтијарнамә» Тәбриздә һачы Мәһәммәд Нахчыванинин китабханасында вә с. үнванларда сахланылыр. Сонунчуну Гулам Мәммәдли 1945-чи илдә Тәбриздә, 1957-чи илдә Бакыда чап етдирмишдир (АСЕ, 9-530). Ә. М. Әһмәдов өз тәдгигатында[4] белә бир һәгигәти вурғуламышдыр ки, Фәдаи јарадычылығы, хүсусилә онун «Бәхтијарнамә» поемасы дәрин мәзмунлу вә ән көзәл чилдли китаблардан бири кими севилә-севилә охунмушдур. Сонракы әсрләрдә дә тәрәгги гапыларыны охучуларын үзүнә кениш ачмагда онун мүһүм ролу олмушдур.

«Бәхтијарнамә» бәхтијар күнләрдән сораг верән әсәрдир. О, Фәдаи јарадычылығында зирвә, Азәрбајчан әдәбијјаты вә китабы тарихиндә исә уғурлу нәтичәләрдән биридир. XVI әсрдә

---

[1] *Фәдаи*. Бәхтијарнамә. Тәбриз, 1945, с.172.

[2] *һ.Араслы*. Көстәрилән китаб, с. 58.

[3] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. 303.

[4] *Е.М. Ахмедов*. Федаи и его «Бахтияр-наме» (автореф. канд. дис). Б., 1972.

јазылмасына бахмајараг охучуларда хошбәхт кәләчәјә инам јарадан мө'тәбәр әсәрләрдән бири кими о бу күн дә өз мүасирлијини вә тә'сир күчүнү сахламагдадыр.

* * *

XVI әсрин јарадычы фикир өндәрләриндән бири дә Мәһәммәд Әманидир (1536-1610). Садыг бәј Әфшарын мүасири олмушдур. Әфшар «Мәчмәул-хәвас» («Адлы-санлы адамлар топлусу») әсәриндә адыны «хошбәхт шаир» кими чәкмишдир. Әмани Јахын вә Орта Шәргин бир чох шәһәрләрини кәзиб дөврүнүн мәшһур зијалыларындан вә китабларындан чох шеј өјрәнмишди. О, Нәваини дөнә-дөнә охујуб бә'зи әсәрләринә нәзирәләр јазса да[1], јарадычылығы Нәсими, Хәтаи вә Фүзули ән'әнәләри үзәриндә көкләнмишдир. Онларын әсәрләри кими Әмани әдәби ирсинин дә «поезијада дүнјәви мејлләрин күчләнмәсинә тә'сири» чох олмушдур. Јүзләрлә гәзәл, гәсидә, мәснәви, рүбаи, бајаты, гошма, кәрајлы јазмыш шаир Азәрбајчан дилиндә илк мәнзум һекајәләр дә јаратмышдыр (АСЕ, 4-191). «Түркчә Диванында беш, фарсча Диванында бир мәнзум һекајәси вардыр»[2]. Һәр ики Диваны Лондонун Британија музејиндәдир. Азәрбајчан нүсхәсинин (№ 2872) фото-сурәти РӘИ-дәдир (№ 3738). Нәстә'лиг хәтти илә јазылмышдыр. Һәчми 180 сәһифәдир[3].

Һ. Араслы, Ч. Һеј'әт, Р. Азадә, Ә. Сәфәрли, Х. Јусифли вә башга алимләр өз китабларында Әманинин јарадычылығына хүсуси сәһифәләр ајырмышлар. Б.Азәроғлу Азәрбајчан дилиндә «Мәһәммәд Әмани» адлы илк монографија јазыб чап етдирмишдир (Бакы, 1977). Ә.Сәфәрли шаирин азәрбајчанча Диваныны чапдан бурахдырмагла (Бакы, 1983) Әмани ирсинин охунулмасына вә өјрәнилмәсинә бөјүк хидмәт көстәрмишдир.

Бу гыса гејдләрдән ајдын олур ки, XVI әсрдән бәри Азәрбајчан вә Шәрг әдәби фикринин вә китаб мәдәнијјәтинин инкишафына сәмәрәли тә'сир көстәрмиш Әманинин Вәтән үчүн гәрибсәјән фарсча Диваныны да әлдә едиб тәрчүмә, нәшр вә тәдгиг етмәјә бөјүк еһтијач вардыр.

---

[1] *Ч. Һеј'әт.* Азәрбајчан әдәбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 70.

[2] Орада, с. 72.

[3] *Р. Азадә.* Азәрбајчан епик ше'ринин инкишаф јоллары (XII-XVII әсрләр). Б., Елм, 1975, с. 225.

7. XVII əсрин китаб вə китабхана тарихинə бир бахыш

Əсрлəр өтдүкчə Азəрбајҹан китабы рөвнəг тапыр вə алимлəрин, о ҹүмлəдəн хариҹи гонагларын диггəтини даһа чох ҹəлб едирди.

1637-ҹи илдə Азəрбајҹанын бир сыра јерлəриндə, о ҹүмлəдəн үч ај (30 декабр 1636-27 март 1637) Шамахыда олмуш мəшһур алман алими Адам Олеари (тəгр. 1599-1671) бир чох тарихи һəгигəтлəри гејдə алмышдыр. Бу гејдлəрин бириндə дејилир ки, 1637-ҹи ил февралын 5-дə «мəн бизим адамлардан бə'зилəри илə бирликдə чох гəшəнк тикилмиш вə базарын јанында јерлəшəн фəлсəфə коллеҹинə охшајан бир бинанын һəјəтинə кирдим. Бу бинанын чохлу киришлəри вə отаглары варды. Бир нечə јердə бөјүклəрин вə ушагларын əллəриндə китаб» көрүб тəəҹҹүблəндикдə өјрəндик ки, «бура мəдрəсəдир. Јə'ни , кимназија вə ја академија илə ејни бир шејдир ки, бунлардан Сəфəвилəр дөвлəтинин ајры-ајры јерлəриндə бир нечəси вар...» вə һəр бириндə зəнкин китабхана фəалијјəт көстəрир. Мүəллимлəрин вə тəлəбəлəрин тəдрис вə муталиə əдəбијјатына олан еһтијаҹыны да илк нөвбəдə һəмин китабханалар өдəјирлəр. Китаб сатан дүканларын да бу ишə көмəји аз дејилдир.

Сəјјаһ даһа сонра гејд едир ки, Азəрбајҹанын бүтүн мəдрəсəлəриндə олдуғу кими , Шамахы мəдрəсəсиндə дə мүəллимлəр, профессорлар дини дəрслəрлə јанашы, дүнјəви əдəбијјаты да кəнҹ нəслə өјрəдирлəр. Бураја Шəргин мүхтəлиф јерлəриндəн күҹлү алимлəр дə'вəт олунмушдур. Мүсəлманларын əн мүгəддəс китабы олан Гураны нүфузлу молла тəдрис едир. 65 јашлы һиҹазлы астроном Хəлил Мүнəҹҹим «Əрəб дилиндə Евклиди өјрəдир». Мəн Евклидин чохдан охудуғум əсəри һаггында Азəрбајҹан дилиндə өз фикрими дедикдə онун «чох хошуна кəлди». Əлимдəки сəма глобусуну көрүб мəдрəсəдə «профессорлар севинҹлə тəəҹҹүблəндилəр ки, биз алманлар да, һəмчинин, астрономијаја даир биликлəрə һөрмəт едирик...»[1]

Профессор Ј. Маһмудовун гејд етдији кими, буна бəнзəр мə'луматлара башга алим-сəјјаһларын да əсəрлəриндə чох раст кəлирик. Азəрбајҹанын бир чох «китаб адамлары илə көрүшмүшəм» дејəн «Түрклəрин Ибн Бəтутəси», 10 ҹилдлик «Сəјаһəтнамə» китабынын мүəллифи Өвлија Чəлəбинин (1611-1682) јаздығына көрə, Азəрбајҹанда олан нахышчылар, рəссамлар, хəттатлар вə с. «ə'ла сəнəткарлар... һеч бир өлкəдə јохдур. Һəр һансы саһəдə

---

[1] *Ј. Маһмудов*, Сəјјаһлар, кəшфлəр, Азəрбајҹан. Б., Кəнҹлик, 1985, с. 146, 151-152.

олурса-олсун, ән маһир сәнәткарлар бурададыр». Онун гејдләриндә «Шамахы 8 мәдрәсәси, 40-а гәдәр мәктәби» олан «чохлу алим вә мүдрик адамлар» шәһәри кими тәгдим едилир. Тәбризи «47-јә гәдәр мәдрәсәси» (университети, јахуд, академијасы), «ушаглар үчүн 600-ә гәдәр мәктәби», «12000-ә гәдәр ган алмағы бачаран чан һәкими, чәрраһы, көз һәкими», «78 нәфәр јазычы вә шаири», «170-ә гәдәр Аристотел зәкалы алими»[1] олан бир шәһәр кими ишыгландыран мәшһур түрк сәјјаһынын әсәри көстәрир ки, XVII әсрдә Азәрбајчанда тәһсилә китаба, мүталиәјә, маарифләнмәјә мараг сон дәрәчә күчлү олмушдур. «Сәјаһәтнамә»синин бүтүн чилдләрини «өз мүшаһидәләринә архаланараг јазмыш» Чәләби әсәринин икинчи чилдиндә Шимали вә Чәнуби Азәрбајчан һаггында белә бир һәгигәти дә гејд едир ки, бу өлкәдә бүтүн «китаб адамлары»нын, о чүмләдән, Диваны олан 78 мүәллифин һамысынын «дили ајдын, үслубу көзәлдир». А.Олеари, Ө. Чәләби, Јан Стрејс, Амброчо Контарини, А. Ченкинсон вә башга сәјјаһлар, алимләр, дөвләт хадимләри бу гүдрәтли дилин түрк-Азәрбајчан дили олдуғуну сөјләмиш вә әсәрләриндә бә'зи Азәрбајчан сөзләрини дә ишләтмишләр[2]. Онлара гәдәр бу дил бөјүк инкишаф јолу кечиб хејли сафлашмыш вә күчләнмишди. Фарс дилинин сарај дили олмасына бахмајараг, XV әсрин әввәлләриндән сонуна гәдәр «Азәри түркчәсинин ән ишләк бир һала» кәлмәси нәтичәсиндә «дөвләт вә јазы дили Азәри түркчәси» илә әвәз едилмиш[3] вә сонракы әсрләр үчүн күчлү зәмин һазырламышды.

Әввәлки әсрләрдәки кими, XVII әсрдә дә чохлу харичи гонаглары олан Азәрбајчан өзүнүн зәнкин дили, нүфузлу мүәллифләри, гијмәтли китаблары, китабханалары, мәдрәсәләри... илә һамыда һејрәт доғурмушдур. Бу әсрдә дә Азәрбајчан китабы јени-јени әсәрләрлә хејли зәнкинләшмишдир. Мүәллифләр кәзә билмәјән шәһәрләри онларын китаблары кәзмишдир. Фүзули јарадычылығынын пәрәстишкары вә онун ән'әнәләринин бөјүк давамчыларындан бири олан XVII әср Азәрбајчан шаири Гөвси Тәбризи (?-?) белә мүәллифләрдәндир. Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јазыб јарадан шаир өз охучусуна дејир ки, «Дүнја долудур лаф илә, амма һүнәр аздыр». Сән «һүнәрвәр» олмаға чалыш. Әсәрләрими охујанда сәни гане етмәјән мәтләбләрә көрә суаллары үстүмә долу кими јағдырма: «Диндирмә мәни, дилсизәм, амма сөзүм анла». Бә'зи

---

[1] Орада, с.163-165, 167 .

[2] Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар. Б., 1989, с. 225, 227, 229, 230, 234.

[3] *Ч. һеј'әт.* Азәрбајчан әдәбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 37.

әсрдашларым кими үстүөртүлү јазсам да, «Бир китаб сөз башыдыр һәр ишарәмиз»[1]. Сөзүн шаһматвари кедишләри илә һәрәкәт едәрәк чалыш нә демәк истәдијими "анла" ки, мүталиәјә сәрф етдијин вахт һәдәр кетмәсин.

Һикмәт өјрән, ујма һәр әфсанәјә, зинһар ким,
һәм јухуну артыг ејләр, һәм гылыр бидар сөз.

Мүәллиф мүдрик мүәллим кими охучуја өјрәдир ки, сөз сәнәтинин јүзләрлә, минләрлә инчисиндән елм өјрән, китаб адына евләрә, китабханалара, китаб мағазаларына јол тапан кәрәксиз әсәрләрин тәблиғ етдији «һәр әфсанәјә ујма». Унутма ки, сәнин ән садиг, мәкрсиз достун, доғру јол көстәрәнин һәгиги сөз усталарынын јаздыглары китаблардыр. Китаб охујаны мүталиә «бидар» едәр, ајыг сахлајар.

Гөвси Тәбризи Азәрбајчан дилиндә јазыб јаратмаға вә охумаға үстүнлүк верән шаирләрдән биридир. О, белә һесаб едир ки, ана дилли әдәбијјат охучуларын билијини вә мә'луматыны артырмагла јанашы, онлары милли көкә даһа мөһкәм бағлајыр. Фүзули дүһасы она өјрәтмишди ки, бу дилдә јазылан вә охунан «әсәр биәсәр олмаз»[2], онун нүфуз даирәси һеч вахт Азәрбајчанла мәһдудлаша билмәз. Дүнја шөһрәтли Азәрбајчан китаблары, о чүмләдән Гөвси Тәбризинин Күрчүстан вә Британија музејләриндә сахланылан әлјазма Диваны буна парлаг сүбутдур[3]. Бу ики ана дилли Дивандан башга, Ф. Көчәрлинин вә М. Тәрбијәтин вердији мә'лумата көрә онларын шәхси китабханасында түрк (Азәрбајчан) вә фарс дилләриндә Гөвсинин 6 мин бејтлик ики Диваны олмушдур. 1997-чи илдә мартын 11-дә Азәрбајчан телевизијасы илә е'лан едилмишдир ки, дүнјада Гөвсинин дөрд Диваны мә'лумдур. Ән мүкәммәли Тәбриз нүсхәсидир ки, XVII әсрин орталарында көчүрүлмүшдүр. Микрофилми РӘИ-јә кәтирилмишдир. Һәчми 4700 бејтдән чохдур.

Бу Диванларын Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Саиб вә башга мүәллифләрин идеја ирсинин ишығында јазылдығыны Гөвсинин өзү дә тәсдиг едир: Әсәри нечә јазмалы?-суалынын доғру чавабыны «Гөвси, Фүзулидән ешит!». Саибин дә гајнар јарадычылыг булағына тез-тез мүрачиәт ет, «Лал да дил ачар Саибин сеһрли дилиндән» вә с.

---

[1] *Гөвси Тәбризи.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1958, с. 57, 60.

[2] Орада, с. 66, 75.

[3] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч. 1, с. 560; АСЕ. Б., 1979, ч.3, с. 223.

Гөвсинин Диваны XVII әсрдән бәри охучулар үчүн билик вә зөвг китабы, јарадычы нәсилләр үчүн исә түкәнмәз илһам вә дүзкүн истигамәт мәнбәји олмушдур. Бу күн дә онун әдәби ирсинә мүрачиәт едәнләрин сајы минләрләдир...

* * *

Китаблары тәкчә Гафгаз вә Шәрг китабханаларынын јох, дүнјанын бир чох китабхана вә музејләринин дә әвәзсиз инчиси олан Азәрбајчан мүәллифләриндән бири Саиб Тәбризидир (1601-1676).

Иран алими Фирузкуһи Теһранда нәшр олунмуш Саиб Күллијјатына мүгәддимәдә јазыр ки, Сәфәвиләр дөврүндә јаранмыш көркәмли алим вә сәнәткарларын сајы минләрчә иди. Һеч бир дөврдә бу гәдәр алим вә мүтәфәккирә, мүхтәлиф саһәләрдә әсәр јаратмыш мүәллифә раст кәлмәк мүмкүн дејил. Бу мүәллифләрин гәләминдән чыхмыш гијмәтли әдәби, елми, фәлсәфи әсәрләри сајыб гуртармаг үчүн ајларла јох, бәлкә дә илләрлә вахт лазымдыр. Башга дилләрдән (мәсәлән, әрәб дилиндән) фарсча вә түркчә тәрчүмә едилән китаб вә рисаләләрин сајына кәлдикдә исә демәк олар ки, «өлкәдә һеч бир дөврдә бу гәдәр елми вә әдәби әсәр олмамышдыр»[1]. Саиб белә бир дөврүн јетирмәсидир.

Саибин әсәрләринә јаздығы мүгәддимәдә Б.Азәроғлу көстәрир ки, о, Гәтран Тәбризи, Хагани, Низами, Сә'ди, Һафиз, Нәсими, Фүзули, Чәлаләддин Руми, Әттар кими классикләрин ән'әнәләри үзәриндә јүксәлиб инкишаф етмиш, Азәрбајчан вә фарс дилләриндә 300 мин бејтә гәдәр әсәр јазыб јаратмышдыр. Саиб узун мүддәт дөврүнүн мүһүм китабханаларынын фондундан истифадә едәрәк 800 шаирин 25 мин бејтдән ибарәт топлусуну һазырламышды. Бу әсәр «Сәфинәје-Саиб» ады илә мәшһурдур.

Саиб Тәбризинин бир чох гијмәтли әсәрләриндән узун мүддәт мәктәбләрдә дәрслик кими истифадә едилмишдир. Онун Азәрбајчан, һинд, әфган вә башга халгларын әдәбијјатына мүсбәт тә'сири олмушдур. Өз сағлығында китаблары Азәрбајчандан чох-чох узагларда да әлдән-әлә кәзмишдир. Бу китаблар «о заман китабханалардан даһа чох елм вә ше'р севәнләрин евинә, һөкмдарларын сарајларына» ајаг ачмышдыр. Бу барәдә мәнбәләрдә дејилир ки, Саиб Бағдад, Мәккә вә Мәдинәни, Кичик Асија, Әфганыстан вә Һиндистаны, Һерат, Кабул вә Кәшмири кәзмиш[2], бу

---

[1] *Азәроғлу.* Саиб Тәбризинин сәнәт дүнјасы. Б., 1981, с.8-9

[2] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961. ч. 1, с. 304

јерләрдә китабларынын хејли охучусу олдуғуну көзү илә көрмүшдү. Мәсәлән, Һератда Шаһ Чаһанын (1627-1658) китабханасында Шәрг вә Авропа дилләриндә 100 миндән чох китаб варды. Бурадакы әлјазмаларын һәр јүз нүсхәсинә бир нәфәр хидмәтчи (китабханачы) тә'јин едилмишди. Китабханада чох охунан әсәрләрдән бири дә Саибин сөз чәләнки иди. О, бир мүддәт Шаһ Чаһанын сарајында јашајыб јаратмышдыр. Онун әдәби шөһрәти јајылдыгча, әсәрләринә мүрачиәт едәнләрин дә сајы илдән-илә артмышды. XVII әсрдә Азәрбајчанда вә бир чох Шәрг өлкәләриндә «елә бир китабхана, әлјазмалары сахланылан музеј» тапмаг олмазды ки, «орада чилдләрлә Саиб Диваны олмасын». Шаирин Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јаздығы әсәрләриндә ән чох «Фүзули дүһасындан гүввәт алдығыны» јазан академик Һ. Араслы даһа сонра гејд едир ки, Саиб өмрү боју охучулары да өзү кими вәтәнпәрвәр, мәрд, мүбариз, биликли, јүксәк әхлаглы, гејрәтли («әһли-гејрәт») олмаға чағырмышдыр. Онун дүнјаны бүрүјән әдәби шөһрәтинә валеһ олан Рум (Түркијә), Һиндистан вә с. өлкәләрин падшаһлары Иран падшаһына мәктуб јазыб Саиб Диваныны һәдијјә көндәрмәји хаһиш етмишдиләр. Иран тәрәфи Саиб Диванларыны јүксәк зөвглә һазырлатдырыб көндәрәндән сонра Азәрбајчанда олдуғу кими, Түркијәдә, Һиндистанда... онларын үзү дәфәләрлә көчүрүлүб китабханалара, китаб дүканларына пајланмыш вә «мәдрәсәләрдә [...] тәдрис олунмушдур»[1].

Саибин јашадығы әсрдән башлајараг һәмин китабларын тәдгиги вә тәрчүмәси әсасында харичи дилләрдә дә хејли әсәр јаранмышдыр. Онларын бә'зиләри бир нечә дәфә нәшр олунмушдур.

Мүәллиф кәрәк елә әсәр јаза ки, «мәшһури-дөвран ола» дејән Фүзули кими Саиб дә мүасирләрини сырф орижинал әсәрләр јазмаға чағырыб дејирди: «Нә гәдәр тәглид илә ејни јолу кетмәк олар?».

Узун мүддәт бу кими чағырышлар онун јаратдығы әдәби мәктәбин зәнк сәси кими сәсләнмишдир.

Мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри олан бир чох мүәллиф Саиби бөјүк «сөз саһиби», «ше'рин дөрдүнчү пејғәмбәри», «Сә'ди вә Һафиздән сонра ше'рин ән бөјүк нүмајәндәси» вә с. тә'рифләрә лајиг көрмүшләр[2]. «Азәрбајчан әдәбијјатына бир бахыш» китабында (Б., 1993, с. 67-68) Ч. Һеј'әтин јаздығы кими, Азәрбајчанда, Түркијәдә, Ирагда, Иранда, Орта Асијада, Һиндистанда... Саибин

---

[1] *Һ. Араслы.* Көстәрилән китаб, с. 143-145.

[2] *Саиб Тәбризи.* Сечилмиш әсәрләри. Б., 1980, с. 8, 11, 12, 15, 29.

әсәрләриндән јарадычылыг тәканы алан хејли шаир она өз сағлығында «нәзирәләр јазмышлар». Вәфатындан сонра да Саиб ирсинә еһтијач азалмамышдыр. 40 мин бејтлик мүнтәхәбаты Һиндистанда вә Иранда, кичик мүнтәхәбатынын түркчә тәрчүмәси Истанбулда вә с. әсәрләри бир нечә дәфә нәшр едилмишдир.

Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти тарихиндә Саиб көзәл алим, тәрчүмәчи, китаб тәртибчиси, хәттат кими дә силинмәз изләр гојуб кетмишдир. О, Шәмс Тәбризинин Күллијјатыны, бир чох мүәллифин Диванларыны көчүрмүш, өз китабларынын да илк хәттаты өзү олмушдур. Нәстә'лиг вә шикәстә хәтләри илә јаздығы ики чилдлик ше'р китаблары Тәбриз Милли Китабханасында сахланылыр[1]. Өзбәк алими Һ. Сүлејманов 1975-чи илдә Һиндистанын (Саиб 1626-1633-чү илләрдә бурада јашамышдыр) Лакнау шәһәриндә хүсуси бир китабханада шаирин әсәрләринин өзү тәрәфиндән көчүрүлмүш 230 мин мисрадан чох олан дүнјада јеканә там Күллијјатыны ашкара чыхармышдыр. 1982-чи илдә Өзбәкистан ЕА онун микрофилмини Азәрбајчан ЕА-на һәдијјә көндәрмишдир (АСЕ, 8-258).

«Хәмсә» мәтнләриндә хәттатларын бурахдығы сәһвләри ислаһ етмәк иши илә «елм аләминдә илк дәфә Саиб Тәбризи» мәшғул олмушдур. О, мүхтәлиф вахтларда үзү көчүрүлмүш вә мө'тәбәр сајылан бир нечә нүсхә әсасында гүсурсуз «Хәмсә» һазырламышдыр[2]. Даһа доғрусу, Низами «Хәмсә»синин мүгајисәли тәсһиһини вермишдир. Бу китаб Иранда вә Һиндистанда бу күнә гәдәр мүһафизә едилмәкдәдир.

Саиб мүталиә етдији вә сурәтини чохалтдығы китаблар үзәриндә ишләркән бу гәнаәтә кәлмишди ки, һәр мүәллифин өмрү онун јаздығы әсәрләрин өмрү гәдәрдир. Дүнја китабханаларында өзүнә шәрәфли јер тутмаға лајиг олмајан әсәр охучуја һеч бир билик верә билмәз. Белә әсәрләрин мүәллифләри сөз «кәмисинин ихтијарыны туфана вермиш» кимидирләр[3].

«Варлыг» дәркисиндә јазылдығы кими, ЈУНЕСКО-нун 1993-чү или дүнја мигјасында «Тәбризли Саиб или» е'лан етмәси Берлиндә «Дүнја мәдәнијјәтләри сарајы»нда Саибин 400 иллији мүнасибәтилә тәнтәнәли мәрасим вә әсәрләринин сәркисинә бахыш кечирилмәси[4] вә саир фәрәһли һадисәләр тәкчә Саибин әдәби шөһрәтиндән јох, Азәрбајчан китабынын дүнја шөһрәтиндән сораг верир.

---

[1] Шәһријар, 1996, 17 октијабр, с.1.

[2] Азәрбајчан мүтншүнаслығы мәсәләләри. I. Б., 1979, с. 124.

[3] Ә.Ә. *Әминзадә*. Көстәрилән китаб, с. 83, 95, 128.

[4] Әдәбијјат гәзети. 1995, 24 март.

* * *

XVII әсрдә Азәрбајҹан китабынын Саиб вә Гөвси кими нүфузлу јарадычылары чох олмушдур. Мәһәммәд Әмин Сәдрәддин Ширвани (?-1626) дә белә мүәллифләрдәндир. Бә'зи мәнбәләрдә ады Ибн Сәдрәддин кими гејд едилмишдир. Султан Әһмәд ханын (1603-1617) «Әһмәдијјә» мәдрәсәсинин ректору олмуш алим «Әһмәдхан һакимијјәтинин ән фајдалы ишләри» адлы китабыны онун адына јазмышдыр. 15 илә (1602-1617) баша кәлмиш һәмин китаб 53 фәсилдән ибарәтдир. М.Тәрбијәт онун бир нүсхәсини Вјана китабханасында, бирини дә һәмидијјә китабханасында көрдүјүнү јазыр. Шәргшүнас алим Закир Мәммәдов бу китабын әксәр мәнбәләрдә «Хаган фајдалары» кими гејдә алындығыны, онун «дүнја китабханаларында бир нечә әлјазма нүсхәси» олдуғуну, мүәллифин бә'зи башга китабларынын исә Гаһирәдә, Лејдендә вә с. јерләрдә сахландығыны јазмышдыр. Кениш мүндәрәҹәли бу әсәрдә бир сыра елмләрин бир-биринә гаршылыглы тә'сири нәзәрдән кечирилмишдир. XVII әсрә гәдәр Јахын вә Орта Шәргдә јајылмыш «53 елмдән ајры-ајрылыгда бәһс едилмишдир» (АСЕ, 10-542). Әсәр мүхтәлиф елмләрә даир диспут мәҹлисләринин тәшкили, кечирилмәси вә фајдалары һаггында мараглы фикирләрлә зәнкиндир. Мүәллиф көстәрир ки, бизим заманәмиздә дә диспут охучуларын вә јарадычы зијалыларын һәјатында мәктәб ролу ојнамалы, бурада өјрәнилән биликләр бүтүн елмләрин вә бәшәријјәтин тәрәггисинә хидмәт етмәлидир.

Көркәмли алим вә мүтәфәккир М.Ә.Ширвани Әбуһамид Гәзалинин «Гәваидүл-әгаид» («Әгидәләрин принсипләри») әсәринә мараглы шәрһ јазмагла онун охунмасынын вә тәһрифсиз баша дүшүлмәсинин јардымчысы олмушдур. Гүтбәддин Разинин «Мәнтиг», Абдулла Бејзавинин «Гуранын тәфсири» китабларына вә с. әсәрләрә дә орижинал шәрһ вә изаһлар јазмышдыр[1]. «Мәбдә вә мәад» («Инсанын әввәли вә сону» трактаты да онун гәләминдән чыхмышдыр.

М.Ә.Ширванинин әрәбҹә јаздығы бир сыра әсәрләр кими, түрк (Азәрбајҹан) дилиндә гәләмә алдығы әсәрләр дә дүнја китаб хәзинәләринин дәјәрли сәрвәтинә чеврилмишдир. О, түркҹә јаздығы «мараглы вә диггәтәлајиг» бир трактатда «73 мүхтәлиф тәригәти сәҹијјәләндирмәјә» чалышмагла, онларын маһијјәтини охуҹуја

---

[1] *З. Мәммәдов.* Орта әср Азәрбајҹан философлары вә мүтәфәккирләри. Б., 1986, с. 54.

чатдырмаг истәмишдир. Әсәрин 1258-чи һиҹри-гәмәри илиндә Әһмәдли кәндиндә Мәһәммәд Тағы адлы бир шәхс тәрәфиндән көчүрүлмүш нүсхәси Азәрбајҹан ЕА РӘИ фондунда сахланылыр. Һәмин әлјазманын әрәбҹә мүгәддимәсиндә дејилир: бу китабы ҹәнаб Мәһәммәд Пашанын әмри илә она көрә түрк дилиндә јаздым ки, о ҹәнабын (Мәһәммәд Пашанын) дедији кими, ана дилли әсәрләрә даһа чох еһтијаҹ олдуғу бир заманда «онун фајдасы үмуми вә чох олсун»[1]. «Дүнја әһлинин данышыгларынын вә халгларын тајфаларында мүхтәлиф мәзһәбләрин ајдынлашдырылмасына даир хүласә» адланан һәмин трактатын 1646-чы (1056) илдә көчүрүлмүш бир әлјазма нүсхәси Гаһирәнин Хидивијјә китабханасында сахланылыр. Әсәр мүгәддимә, 10 фәсил вә нәтиҹәдән ибарәтдир.

Бөјүк сөз устадынын мүхтәлиф өлкәләрдә јајылмыш әлјазма китабларындан охуҹулар вә јарадыҹы нәсилләр чох фајдаланмышлар. Мәсәлән, АСЕ-дә (ҹ.10, с.542) көстәрилир ки, алимин «Хаган фајдалары» китабы, Катиб Чәләбинин (1608-1657) мәшһур «Кәшф әз-зүнун...» әсәринин јаранмасында әсас нүмунә вә гајнаглардан бири олмушдур. Белә фактларын сајы онларҹадыр.

Һәләлик бә'зи китаблары үзә чыхарылмаса да, әлдә олан әсәрләринә әсасән демәк олар ки, М.Ә.Ширвани өз сағлығында һәртәрәфли билијә вә дүнјакөрүшә малик зијалылардан бири кими танынмышдыр. О, бу күн дә Азәрбајҹан-Шәрг елми фикри вә китаб мәдәнијјәти тарихиндә шәрәфли јерләрдән бирини тутур (Гәбри Истанбулун Үскүдар мәһәлләсиндәдир).

* * *

Јусиф Мәһәммәдҹан оғлу Грабағи (?-1645) Азәрбајҹанын мәшһур алим, әдиб вә философларындандыр. Тәһсилини Грабағда алмыш вә Иранда давам етдирмишдир. Сәмәргәнддә дәрс демиш, бир мүддәтдән сонра Бухарада јашамышдыр. Әрәб вә фарс дилләриндә фәлсәфә, мәнтиг вә һүгуга даир бир сыра әсәрләр јазмышдыр. Ријазијјат, астрономија, тибб... елмләрини мүкәммәл өјрәнмишди. Азәрбајҹан, Орта Асија вә башга өлкәләрин мәдрәсәләриндә бә'зи әсәрләриндән узун мүддәт дәрс китабы кими истифадә едилмишдир[2].

---

[1] Ә.Ә. *Әминзадә*. Көстәрилән китаб. с. 18.

[2] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1961, ҹ. 1, с. 306; История народов Узбекистана. Дашкәнд, 1947, ч. 2, с. 94; Ә. *Һәмидов*. Лоғманлар јурду. Б., 1991, с. 19-20.

Јусиф Гарабағинин әсәрләри Орта Асија халгларынын елм вә мәдәнијјәтинин инкишафына сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир[1]. Дикәр Шәрг өлкәләриндә дә онун әсәрләриндән билик вә јарадычылыг тәканы аланлар чох олмушдур.

Хачә Сејид Шәрифин јаздығына көрә Јусиф Гарабағинин әсәрләри ону «фәлсәфә саһәсиндә заманәсинин јеканә көркәмли алими» зирвәсинә галдырмыш вә мүәллифинә бөјүк нүфуз газандырмышдыр. Бир нечә диггәтәлајиг әсәрини Сәмәргәнддә јазмыш Ј.Гарабағи бурадан Бухара шәһәринә көчәркән Бухара әмири Имамгулу Баһадурхан (1611-1642) ону һөрмәтлә гаршыламыш, бу «бөјүк шәхсијјәтлә, дүнја алимләринин ән биликлиси, заманәнин мисилсиз вә јеканә адамы» илә достлуг етмишдир. Һәр икиси јүксәк сәнәткарлыг нүмунәси олан ше'рләр јазмыш вә бир-биринә охујуб саатларла фикир мүбадиләси етмишләр[2].

Бир сыра суаллара дәгиг чаваблар алмаг үчүн јазычылар вә алимләр онун евинә вә тәшкил етдији диспут мәчлисләринә топлашардылар. О, сәрраст чаваблары илә «рәгибләринә тез-тез гәләбә чалмышдыр». Кәнчлијиндән башлајараг «Јахын вә Орта Шәрг халглары вә алимләри арасында бөјүк шөһрәт газанмыш бу орижинал әсәрләр мүәллифи»[3] мүхтәлиф елмләрә даир минләрлә китаба малик шәхси китабхана саһиби кими дә мүасирләринә өрнәк олмушдур.

Фәлсәфә вә мәнтигә даир мәшһур әсәрләриндән бири Сәмәргәнддә јазылмыш (1590-1591) «Ханәкаһ һашијәси»дир. Бу китаб мәшһур Иран философу вә мүтәфәккири Чәлаләддин Мәһәммәд Дәвванинин «Әзүдинин әгидәләри» адлы китабына јаздығы шәрһ вә тәфсирә һашијәдир (АСЕ, 3-48). Бә'зи «руһаниләрин вә ријакар заһидләрин» тәзјиг вә тә'гибләриндән еһтијат етдијинә көрә кәнчлијиндә бу китабы арзу етдији сәвијјәдә ишләмәкдән чәкинән (даһа доғрусу: имтина етмәјә мәчбур един) мүәллиф 32-33 иллик фасиләдән сонра фүрсәт тапыб ону јени әлавәләрлә хејли тәкмилләшдирмишдир[4].

Ә.Ә. Әминзадәнин китабында (с. 39) дејилир ки, Јусиф Гарабағинин Бухара шәһәриндә јаздығы икинчи мүһүм әсәри «Анлашылмајан мәсәләләри бәртәрәф етмәк һаггында тамамлајычы тәфсирләр» адланыр. Алимин биринчи китабынын идеја хәттини

---

[1] *Һ. Араслы.* Көстәрилән китаб, с. 78.

[2] *Ә.Ә.Әминзадә.* Көстәрилән китаб, с. 35-36.

[3] Орада, с. 37.

[4] Јенә орада, с. 38-39.

јанлыш изаһ едән вә елми һәгигәти сахталашдыран Аға Һүсејн Халхали кими мүәллифләрин тәнгидинә тәнгиди мүнасибәт бу әсәрин әсас гајәсини тәшкил едир. Онун бир сыра әлјазма нүсхәләри Русија, Өзбәкистан, Таҹикистан, Һиндистан, Авропа вә с. өлкәләрин китабхана фондларында сахланылыр.

Јусиф Гарабағинин үчүнҹү әсәри сајылан «Ваҹибин сүбуту һаггындакы трактатын шәрһи» 1899-ҹу илдә Газанда чап едилмишдир. Бу китаб Ҹәлаләддин Мәһәммәд Дәвванинин әрәб дилиндә јаздығы ејни адлы әсәринин шәрһидир. Онун әлјазмалары Русија, Өзбәкистан вә с. өлкәләрин китаб хәзинәләринин надир инҹиләри арасындадыр. Ј. Гарабағинин «Нур сарајларынын шәрһи олан һур мәнзәрәләринә һашијә» әсәри исә Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрдинин (1154-1191) мәшһур «Нур һејкәлләри»[1] китабына јазылмыш бир сыра шәрһләрдән биринә — Ҹәлаләддин Дәвванинин јаздығы шәрһә һашијәдир. «Тәнзиб» китабынын шәрһинә һашијә» әсәри 1907-ҹи илдә Бухара шәһәриндәки литографијаларын бириндә чап үзү көрмүшдүр. Алимин дикәр әсәрләри кими, һәмин әсәрин әлјазма нүсхәләри дә Өзбәкистан ЕА Шәргшүнаслыг Институтунун Әлјазмалары Китабханасында мүһафизә едилир[2].

«Варлыг фәлсәфәсинин шәрһинә һашијә», «Елмин тә'рифинә даир мәгалә», «Хәстәликдән горунма» адлы әсәрин шәрһинин һашијәсинә ачарлар», «Ҹәлали әгидәләринин шәрһинә даир Ханәкаһ һашијәси» («Ҹәлали әгидәләри» әсәринин мүәллифи Ҹәлаләддин Дәвванидир. Узун һәсәнә һәср етдији бу әсәр «Әхлаге-Ҹәлали» ады илә мәшһурдур), «Кизли олан һаггында трактат», «Сәма һәгигәти» адлы әсәр һаггында һашијәләр» әсәрләриндән башга Ј. Гарабағинин әрәб дилиндә јаздығы «бир сыра трактат вә мәгаләләри дә вардыр». О, мүкәммәл билдији фарс дилиндә дә һәм фәлсәфи вә елми трактатлар (мәсәлән, «Һәфт беһишт»), һәм дә хејли ше'рләр јазмышдыр. Онун дүнја китаб хәзинәләриндә мүһафизә едилән бә'зи әсәрләринин Бухара мәдрәсәләриндә узун мүддәт өјрәнилмәси Өзбәк мәнбәләриндә дә көстәрилмишдир[3]. Шәрг өлкәләринин бир сыра мәдрәсәләриндә[4] вә Шәрг дилләринин өјрәнилдији дүнјанын бир чох елми мәркәзләриндә вә тәдрис

---

[1] *Ш.Ј.Сүһрәвәрди.* Ишыг һејкәлләри. Б., Елм, 1989. (Әрәб дилиндән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә, өн сөз, тарихи очерк вә гејдләр фәлсәфә елмләри доктору Закир Мәммәдовундур).

[2] *Ә.Ә.Әминзадә.* Көстәрилән китаб, с. 40-41.

[3] Орада, с. 42-43.

[4] *М.Ф. Мәликова, Е.Р. Бајрамов.* Азәрбајҹанын сијаси-һүгуги нәзәријјәләр тарихи (Очеркләр). Б., Маариф, 1984, с. 92.

очагларында бу күн дә Азәрбајҹан алиминин әсәрләринә тез-тез мүраҹиәт едилир. Бу көстәриҹи Азәрбајҹан елминин вә китабынын әламәтдар һадисәләриндән биридир.

Орта әсрләрдә бир сыра Шәрг алимләри мәнтиг елминин наилијјәтләриндән нечә-нечә сирләр хәзинәсинин гапысыны охуҹуларын үзүнә ачан гызыл ачар кими истифадә етмишләр. Буна көрә онлар «мәнтиг елмини һәгигәтин дәрк едилмәси үчүн бир васитә» сајмышлар. Јусиф Гарабағинин дә мәнтигә даир хејли әсәрләр јазмасы, «философ вә мәнтигшүнас» алим[1] кими даһа чох мәшһурлашмасы белә бир һәгигәтлә бағлыдыр. О, өзүнә гәдәр әрәб, фарс дилләриндә јазылмыш вә бу дилләрә тәрҹүмә едилмиш мәнтигә даир китаблардан истифадә едәркән онлара тәглидчи кими јох, тәнгидчи кими јанашмыш вә классик ирсин лајигли давамчысы олмаға чалышмышдыр.

Ј.Гарабағи идрак тә'лиминдә Фәраби, Ибн Сина, Бәһмәнјар вә башга дүһаларын «архасынҹа кедәрәк» онларын ирсиндән дүзкүн истигамәт алмыш вә бир сыра дәјәрли әсәрләр јаратмышдыр. Етика саһәсиндә исә М.Шәбүстәри, Ҹ. Руми, Н. Туси, Ҹ. Дәввани кими сималарын әсәрләриндән јарадыҹылыг дәрси алмыш вә онларын идејалары илә сәсләшән ҹәсарәтли фикирләр сөјләмишдир. Ј. Гарабағинин Мәнсур Һәллаҹ, Нәими, Нәсими вә башга устад мүәллифләрин мүдрик фикирләри илә үст-үстә дүшән дејимләри дә чохдур.[2]

Бә'зи мәнбәләрдә онун ше'рләр Диваны олдуғу хатырланса да, о, һәләлик тапылмамышдыр. Ола билсин ки, мүәллифин һәмин Диваны әрәб, фарс вә Азәрбајҹан дилләриндә јаздығы поезија инҹиләриндән ибарәт олмушдур.

Алимин һәләлик ана дилиндә бир китабы чапдан чыхмышдыр. Мәсиаға Мәһәммәди «Једди бағ» китабыны фарс дилиндән Азәрбајҹан дилинә чевирмиш, китаба өн сөз вә шәрһләр јазмышдыр[3]. Тәрҹүмә үчүн СПБ Дөвләт Китабханасында сахланылан вә Мәһәммәд Шәриф адлы хәттатын автографдан көчүрдүјү нүсхә әсас көтүрүлмүшдүр. Әсәрдә јухујозма, дини, фәлсәфи, психоложи, етик вә тибби мәсәләләрин бир сыра зәрури мәгамлары нәзәрдән кечирилмишдир[4].

Јахын вә Орта Шәрг, хүсусилә Азәрбајҹан, Иран, Орта Асија халгларынын елми, әдәби, фәлсәфи фикир зәмисиндән гидаланан

---

[1] АСЕ. Б., 1979, ҹ.3, с. 48.

[2] *Ә.Ә.Әминзадә.* Көстәрилән китаб, с. 73-75.

[3] *Ј. Гарабаги.* Једди бағ. Б., Иршад, 1997.

[4] Шәһријар. 1997, 22-28 мај, № 20, с. 2.

Јусиф Гарабағи чох ҹәһәтли мә'нәви ирси илә дүнја әдәбијјаты вә китабханаларыны хејли зәнкинләшдирмишдир. Тәәссүф ки, күллијјаты ҹилдләрлә китаба сыған алимин «Једди бағ»дан башга бирҹә әсәри дә Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә вә чап едилмәмишдир. Һалбуки онун түкәнмәз ирсинә дүнја азәрбајҹанлыларынын вә түрк дилли халгларын да бөјүк еһтијаҹы вардыр.

* * *

XVII әсрдә бә'зи Азәрбајҹан мүәллифләринин әсәрләрини әсасән әрәб вә фарс дилләриндә јазмасына бахмајараг, Фүзулидән сонра Азәрбајҹанда вә онун һүдудларындан узагларда ана дилли китаб јарадыҹылығы кениш вүс'әт алмышды. Бир чох Азәрбајҹан вә Шәрг классикләринин әсәрләриндән, хүсусилә Фүзули ирсиндән илһам алан Мәсиһи (Рүкнәддин Мәс'удун тәхәллүсү: 1580-1656) белә мүәллифләрдән биридир. О, Исфаһанда әдәби вә тибби тәһсил алмышдыр[1]. Атасы Сәфәви һөкмдарларындан Шаһ Тәһмасиб вә Шаһ Аббас сарајларында һәкимлик етмишдир. О, һәм дә шаир иди. Оғлу шаирлик вә һәкимлик сирләрини атасы Низамәддин Әлидән өјрәнмишди. Һәр ики саһәдә онун ән чох көмәјинә кәлән ардыҹыл мүталиә олмушдур. XVII әсрин әввәлләриндә Һиндистана кетмиш, бөјүк моғаллардан олан Әкбәр Ҹәлаләддин шаһ вә Ҹаһанкир шаһ сарајларында чалышмыш (АСЕ, 6-528), оранын әдәби, елми, мәдәни мүһити илә јахындан таныш олмушду. Сарај китабханасы, диспут мәҹлисләри, зијалыларла јарадыҹылыг әлагәләри, шәхси мүталиә вә мүшаһидәләри она чох шеј өјрәтмишди. 20 ил Һиндистанда јашадыгдан сонра Вәтәнә гајыдан шаир һәмвәтәнләрини јени-јени әдәби вә елми әсәрләрлә севиндирмишдир. Тиббә даир «Мүаличә гајдалары» әсәри кениш јајылса да, она ән чох шөһрәт газандыран үч поемасы олмушдур: «Вәрга вә Күлша», «Ары вә бал», «Тәлә вә дән». Бу әсәрләрин һәр бири ајрыҹа китаб шәклиндә јајылыб севилмәсәјди, о, «Вәрга вә Күлша»нын сонунда демәзди ки, «мәним бу үч китабым» башымы уҹа етмишдир[2].

Мәсиһи һәр үч әсәрини Азәрбајҹан дилиндә јазмышдыр. «Ары вә бал», «Тәлә вә дән» мәснәвиләри, ше'рләр Диваны һәләлик тапылмамышдыр. 5000 бејтлик «Вәрга вә Күлша» поемасынын бир әлјазмасы Лондонда Британија музејиндә, дикәр бир нүсхәси исә

---

[1] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1994, ч.1, с. 560.

[2] Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијаты тарихи. Б., 1941, ч. 1, с. 268.

Теһранда сахланылыр. Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә 100 мин бејт ше'ри мә'лумдур[1].

Ҹавад һеј'әтин јаздығына көрә, Мәсиһи һәм дә полиглот вә мусигишүнас олмушдур. О, түрк, әрәб, фарс дилләриндән башга «Ирандакы мүхтәлиф дил вә ләһҹәләри дә (Килан, Мазандарани, күрҹү, гумуг, чәркәс вә түркмән) билмишдир».

Бурадан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, бир нечә дилдә јазыб охумағы баҹаран бу универсал билик саһиби һаггында тарихин синәсиндә һәлә чох сирләр јатыр...

* * *

Азәрбајҹанын елм, әдәбијјат, китаб вә китабхана тарихиндә өјрәнилмәмиш сәһифәләр чохдур. Белә сәһифәләрдән бири Муртуза Гулухан Зәфәрлә (?-?) бағлыдыр. Танынмыш Азәрбајҹан шаири, насири, алими, хәттаты вә дөвләт хадими олмасына бахмајараг о, сон илләрә гәдәр халгымыза таныдылмамышдыр.

Шәхси кејфијјәтләри вә дәрин билији сајәсиндә бир сыра дөвләт вәзифәләриндә чалышан М.Г.Зәфәр II Шаһ Аббас (1642-1666) дөврүндә нүфузлу вәзир вә «Азәрбајҹанын бирнҹи дәрәҹәли шаирләриндән» олмушдур. Өлкәнин мәдәни һәјатына, о ҹүмләдән тәһсил вә китабчылыг ишләринә јахындан мүдахилә едән вәзир өзү дә Азәрбајҹан вә Шәрг китаб фондларыны гијмәтли әсәрләрлә зәнкинләшдирмишдир.

М.Г.Зәфәрин түрк (Азәрбајҹан) вә фарс дилләриндә Диван китабларындан башга дикәр мәшһур әсәрәләри дә олуб. Онларын һансы өлкәләрдә кениш јајылдығы, итдији, јахуд саламат галдығы һәләлик өјрәнилмәсә дә, әлдә олан мәнбәләрдән көрүнүр ки, Зәфәрин өз сағлығында китаблары Азәрбајҹанда, Иранда, Түркијәдә вә с. Шәрг өлкәләриндә даһа кениш јајылмышды. Һәмин Диванлардан бири 1965-ҹи илдә Түркијәдә тапылмышдыр. Зәфәрин өз хәтти илә јаздығы түркҹә Диваныны сонрадан Гасым адлы бир азәрбајҹанлы хәттат чох көзәл хәтлә көчүрмүшдү. Фүзулинин Диваны вә «Бәнкү-Бадә»си илә бир ҹилдин ичиндә олан һәмин нүсхә әввәлҹә Истанбулун Улдуз сарајы китабханасына, сонралар исә китабчы Рауфа мәхсус олмушдур. Китаб јахшы ҹилдләнмиш вә гызыл сују илә бәзәдилмишдир. Профессор Исмајыл Һикмәт һәмин әлјазма нүсхәсини мүвәггәти истифадә үчүн китабчы Рауф бәјдән алыб сурәтини чыхармыш вә тәдгиг етмишдир. Әдәбијјат вә китаб

---

[1] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1994, ч. 1, с. 561.

тарихимизин ачылмамыш сәһифәләриндән бири олдуғуну мүәјјән едәндән сонра она кениш мүгәддимә јазмыш вә офсет шәклиндә чап етдирмишдир. Бундан хәбәр тутан Ч. Һеј'әт китабы ағаји-Әзим Тәмчиди васитәсилә Түркијәдән кәтиртмиш вә тәдгиг етмишдир[1].

И.Һикмәт кими Ч.Һеј'әт дә өз тәдгигатында көстәрир ки, Зәфәр дөврүнүн бүтүн елмләриндән хәбәрдар олан мүкәммәл тәһсилли тәәссүбкеш бир зијалы иди. Доғулдуғу вә өлдүјү илләр билинмәсә дә, түркчә Диваныны һазырлајанда 74 јашында олмушдур. Ше'рләри о гәдәр мә'налы, анлашыглы вә ахычыдыр ки, бу да һәр шаирә нәсиб олмајан кејфијјәтдир. Һәмин Диванын мүгәддимәсиндә М.Г. Зәфәр өзү һаггында мә'лумат вериб јазыр ки, фарсча ше'рләри 100 минә чатанда түркчә ше'рләр јазмаға башламышдыр. Классикләрин әсәрләрини дәриндән мүталиә етсә дә, Фүзули вә Хәтаи ирсини өзүнә өрнәк сечмишдир[2].

Зәфәрин әлјазма әсәрләри илә јанашы, түркчә (азәрбајчанча) Диванынын чап нүсхәләри Түркијә һүдудларыны ашараг дүнја азәрбајчанлыларынын јашадығы өлкәләрә дә ајаг ачмышдыр...

Шаирин өз Вәтәниндә дә әдәби ирсинин топланмасы, нәшри вә тәдгигинә гајғы көстәриләрсә, Азәрбајчанын милли китаб сәрвәти даһа бир көркәмли мүәллифин әсәрләри илә зәнкинләшәр.

* * *

Охучулара аз таныш олан, лакин дүнја шөһрәти газанмыш Азәрбајчан китабы мүәллифләриндән бири дә Мәһәммәд Мө'миндир (?-1698). Алим, һәким, фармаколог, хәттат, лүғәт тәртибчиси вә полиглот олмушдур. Онун һаггында мүхтәлиф мәнбәләрдә дејилир ки, атасы Мир Мәһәммәд Заман Һүсејни танынмыш һәким олмуш, Сәфәвиләр сарајында ишләмиш вә өзүнә зәнкин китабхана јаратмышды. М.Мө'мин атасынын китабларындан чох шеј өјрәнмиш, онунла вә мүасирләри илә бир сыра китаблар һаггында фикир мүбадиләси етмишдир. Фәал мүталиә, дәрин билик, охудуғу китаблара тәнгиди јанашмаг бачарығы вә тәдгигатчылыг габилијјәти ону елми мәчлисләрин парлаг симасы кими танытмышды. Бу кестәричиләрин ишығында јаздығы «Төһфеји һәким Мө'мин» китабынын сәһифәләринин сајы 1000-дән чохдур.

---

[1] *Ч.Һеј'әт.* Азәрбајчан әдәбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 80-85.

[2] Орада, с. 80-81.

Һ.Көјүшовун бир мәгаләсиндә[1] дејилдији кими, бу китаб[2] инди дә орта әсрләрин тәбабәт вә фармаколокија елми һаггында ән дәјәрли әсәрләрдән сајылыр. Азәрбајҹан алими фарсҹа јаздығы бу әсәрлә бүтүн Јахын Шәргдә вә дүнјанын бир сыра дикәр өлкәләриндә мәшһурлашмышдыр. Мүтәхәссисләрин фикринҹә, бу әсәрә гәдәр фармаколокијаја даир мүкәммәл әсәр олмамышдыр. Бу көстәриҹи тәкҹә XVII әср Азәрбајҹан мүәлифинин дејил, һәм дә Азәрбајҹан китабынын ән бөјүк наилијјәтләриндән биридир.

Мәгалә мүәллифи даһа сонра гејд едир ки, Мө'мин бу әсәри јазмаг үчүн бир нечә дилдә 100-дән чох мәнбәдән истифадә етмишдир. Һиппократ, Диоскрид, Гале, Зәкәријјә Рази, Бурини, Ибн Сина вә башга дүһаларын китабларындан алынан күчлү јарадыҹылыг тәканы олмасајды, чох күман, Сејид Мәһәммәд Мө'минин китабы һаҹы Зејналабдин Әттарын (1329-1403) «Ихтијарати-бәдии» китабынын шөһрәтини үстәләјә билмәзди. Китаб јарадыҹыларына һөрмәт бәсләјән Шаһ Сүлејман Сәфәвијјә итһаф олунмуш бу шөһрәтли әсәрдән башга М. Мө'мин дикәр әсәрләр дә јазмышдыр. Лакин онларын һеч бири китабхана рәфләринә, китаб дүканларына вә хариҹи өлкәләрә «Төһфеји һәким Мө'мин» гәдәр чох јол тапмамышдыр.

М.Мө'мин һәм дә јахшы полиглот иди. Јунан, һинд, гәдим Сурија, әрәб, фарс, түрк (Азәрбајҹан) вә башга дилләрдә јазыб-охумаг баҹарығы илә мүасирләрини һејран етмишди. Тибб елмләри доктору, професор Дурсун Һүсејновун вә филолог Нәсиб Көјүшовун јаздығы бир мүгәддимәдә дејилир ки, алимин «1400-дән чох битки, һејван вә мә'дән мәншәли дәрман васитәләринин» һәр биринин адыны јухарыда көстәрилән 6 дилдә гејдә алмасы[3] да буна ән парлаг мисалдыр. Онун мүхтәлиф өлкәләрдә кениш јајылмасынын вә минләрлә адамын масаүстү китабына чеврилмәсинин бир әсас сәбәби дә елә будур.

Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә, һаггында сөһбәт кедилән әсәрин әлјазма нүсхәләри дүнја китабхана вә музејләриндә инди дә сахланылмагдадыр. Фәтәли шаһ Гаҹарын нәвәси Бәһмән Мирзәнин (1811-1884) китабханасына мәхсус олдуғу 1829-ҹу илдә мөһүрлә тәсдигләнмиш һәмин китабын бир нүсхәси һазырда Азәрбајҹан ЕА РӘИ-дәдир. Инди онун чап нүсхәләринә дә дүнја китаб хәзинәләри өз гојнуну кениш ачмышдыр. XX әсрин орталарына гәдәр бу әсәр

[1] Елм вә һәјат. 1986, № 6, с. 22-24.

[2] Бә'зи мәнбәләрдә ады "Төһфәтүл-Мө'минин" кими чәкилир.

[3] Халг тәбабәтинин изи илә. Б., 1987, с. 6.

Иран, Һиндистан вә Пакистанда 22 дәфә нәшр олунмуш вә һәр дәфә рәғбәтлә гаршыланмышдыр. Бу һејрәт доғуран әсәрин Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә вә чап едилмәси елм вә китаб тарихимизә јахшы бир һәдијјә олар[1].

* * *

«Тәһфәји Мә'мин» китабынын јајылма мигјасы вә дүнја шөһрәти һансы китабла мүгајисә едилә биләр?—суалы вериләрсә, илк нөвбәдә XVII әср алими Бүрһан Тәбризинин (?-?) адыны чәкмәк олар.

Бүрһан Тәбризи кимдир?

Бу суалын мүхтәсәр ҹавабы илә таныш олаг: XVII әсрдә Шәрг алимләри дилчилик, лүғәтчилик саһәсиндә дә хејли әсәрләр јазмышлар. Дүнјада мәшһур олан белә китаблардан биринин мүәллифи көркәмли Азәрбајҹан алими, филологу, дилчиси Бүрһан Тәбризидир (Әсл ады Мәһәммәд Һүсејн Хәләф оғлу Тәбризидир).

Әсәр јазанлар чох олса да, онлара гајғы кәстәрән «әһли-гејрәт» саһибләри аздыр, буна көрә дә әксәр мүәллифләрин «додаглары мөһүрләнмишдир» дејән Саиб Тәбризи, јахуд «һарај, ким нә дилим вар, нә бир дил анлајаным», чүнки заман «гејрәт саһибләринин ағзына мин гыфыл вурубдур» дејән дикәр һәмәсри Гәвси Тәбризи[2] кими бә'зи мүасирләринин «вәчсизлијиндән» ҹана дојан алим хејли фикирләшәндән сонра Һиндистана көчмәк гәрарына кәлмишдир. О, Тәбриз, Ширван вә с. бөлкәләрдән Һиндистана көчмүш онларча гәләм саһибиндән биридир. Бөјүк алим Һејдәрабад шәһәриндә јашамыш, фарс дилинин изаһлы дилчилик лүғәтини дә орада јазыб Һејдәрабад валиси Султан Абдулла бин Гүтбшаһа итһаф етмишдир. Сүр'әтлә јајылараг дүнјанын бир сыра өлкәләриндә күчлү әкс-сәда вә һәсәд доғуран «Бүрһане гате» китабы әсасында сонралар хејли лүғәтләр јазылмыш, лакин онлар әсасән тәглиди маһијјәт дашыдыгларына вә күчлү шәрһчилик методу (ән'әнәләри) сәвијјәсинә јүксәлә билмәдикләринә көрә Азәрбајҹан алиминин әсәри «мө'тәбәр әсәрләрдән бири» олараг галмышдыр[3]. Дул шәрһләрлә долдурулмуш изаһлы лүғәтләр исә тәдриҹлә дөврријјәдән чыхмышдыр.

---

[1] Елм вә һәјат. 1986, № 6, с. 24.

[2] *Һ. Араслы*. Кәстәрилән китаб. с. 145, 148, 155, 165.

[3] Орада, с. 80.

Бүрhан һәм дә јахшы шаир олмушдур. «Бүрhане гате» китабыны битирмәси (1652) hаггында фикрини ше'рлә демишдир[1]. Тәәссүф ки, онун бу китабындан башга һәләлик һеч бир әсәри мә'лум дејилдир. Мүәллифинә мисилсиз шөһрәт газандырандан сонра бир сыра өлкәләр онун ики чилдлик лүғәтини чап етмәк јарышына кирмишләр: Кәлкүттә, Бомбеј, Лакнау, Теһран, Истанбул вә Булагда (чох күман, бизә мә'лум олмајан бә'зи шәһәрләрдә дә) дәфәләрлә нәшр олунмуш һәмин әсәрин һәләлик 1818, 1822, 1832, 1834, 1836, 1843, 1855, 1861, 1870, 1871, 1882, 1887-чи ил вә даһа сонракы бир чох нәшрләри мә'лумдур[2]. Онун нүсхәләри «бүтүн дүнја китабханаларында вардыр» (АСЕ, 6-537). Мүәјјән едилмишдир ки, «Дүнјанын Шәрг әлјазмалары сахланылан китабханалары арасында бу лүғәтин әлјазмаларына тәсадүф едилмәјән чох аз китабхана тапмаг олар»[3].

Азәрбајчанда да онун әлјазма вә чап нүсхәләри рәғбәтлә гаршыланмышдыр. Бир чох јазычы вә алимләр ондан чох шеј өјрәнмишләр. М.Ф.Ахундзадә онун 1861-чи ил чапыны охујуб мүхтәлиф сәһифәләриндә вә китабын сонундакы ағ вәрәгләрдә Азәрбајчан, фарс вә рус дилләриндә чохлу гејдләр јазмышдыр[4]. Нәдәнсә бир сыра дикәр әсәрләр кими бу китаб да А.Ә.Ибраһимовун Азәрбајчан (1955) вә рус (1962) дилләриндә чапдан чыхмыш «М.Ф.Ахундзадә архивинин тәсвири» әсәринин сонунда верилмиш «М.Ф.Ахундзадәун архивиндә сахланылан китаблар»ын сијаһысына дүшмәмишдир.

Бүрhан Тәбризинин әсәрләринин Азәрбајчанда кениш јајылмасыны тәсдигләјән башга мисаллар да вардыр... «Азәрбајчан китабы» библиографик көстәричисинин биринчи чилдиндә онун 1887 (1305)-чи ил Бомбеј нәшринин библиографик тәсвири верилмишдир. 33х20 см өлчүлү бу китабын биринчи чилди 299, икинчи чилди 295 сәһифәдир[5]. Профессор Һәсрәт Һәсәновун китабында да бу нәшрдән башга онун һеч бир чапы хатырланмамышдыр[6].

«Бүрhане гате» өзүнә гәдәрки лүғәтләрин ән бөјүј вә ән шөһрәтлисидир. Китабда 20 миндән артыг сөзүн вә фразеоложи

---

[1] М.Тәрбијәт. Көстәрилән китаб, с. 55.

[2] *Ч. Садыгова, Т.Әләскәрова.* Көстәрилән китаб. с.111.

[3] Орада.

[4] Азәрбајчан ЕА РӘИ, М.Ф.Ахундзадә архиви № 2, инв. № 731.

[5] Азәрбајчан китабы (Библиографија). Б., 1963. ч. 1, с.18.

[6] *Һ. Һәсәнов.* Лүғәтләр нечә јараныр. Б., Азәрнәшр, 1974, с. 19

бирләшмәнин изаһы верилмишдир. О, өзүндән сонра јаранан китаблара «бөјүк тә'сир» көстәрәрәк һәм јени јаранан «икидилли луғәтләрин истифадә мәнбәји олмуш», һәм дә өзүндән сонра дүнјаја кәлән «бир сыра лексикографик әсәрләр үчүн нүмунә ролуну ојнамышдыр»[1]. Онларча плакиатору («сөз гулдуруну», Низами Кәнчәви) утандырмышдыр.

Түрк алими Сејид Әһмәд Асим Е'тинаби бу әсәри түрк дилинә тәрчүмә вә чап етдирмәклә (Гаһирә, 1855 (1251) онун јајылма һүдудларыны хејли кенишләндирмишдир. Көркәмли Иран алими М.Моинин луғәтин тәнгиди мәтнини һазырлајыб 1951-1956-чы илләрдә Теһранда нәшр етдирдији дөрд чилдлик нүсхә китабын «сон камил нәшри» сајылыр. «Бүрһане гате»дән әввәл вә сонра јаранан мәшһур фарс луғәтләриндән һеч бири бу гәдәр кениш нәшрә малик олмамышдыр. Һәтта «Бүрһане гате»јә гәдәр бөјүк шөһрәт газанмыш Чәмаләддин Һүсејн Инчунун «Фәрһәнке Чаһанкири» луғәти индијә гәдәр чәми бир дәфә — 1876-чы илдә Лакнауда нәшр олунмушдур[2].

XI әсрдә Гәтран Тәбризи фарс дилчилији саһәсиндә «Тәфасир» адлы илк луғәт китабы һазырламагла Азәрбајчан вә Шәрг зијалыларынын бөјүк бир нәслинин фикир өндәри зирвәсинә јүксәлмишди. XVII әсрдә исә бу шәрәф Бүрһан Тәбризијә нәсиб олмушдур. Бу кими мә'луматлары үмумиләшдирән көркәмли Иран алими М.Моин беләбир мараглы факты хатырладыр ки, XVIII әсрә гәдәр гејдә алынмыш «250 луғәтин јалныз гырхы фарсларын әлијлә јазылмышдыр», галан луғәтләрин мүәллифләри «ја Азәрбајчандан, ја азәрбајчанлы олмушдур»[3]. Дүнја китаб хәзинәләринин әдәби сәрвәтинә чеврилмиш әсәрләрдән бири кими «Бүрһане гате» һәмин луғәтләрин арасында һәләлик биринчилик естафетини өзүндә сахламагдадыр. Ачыначаглы һалдыр ки, тә'рифи вә шөһрәти дүнјаны бүрүјән һәмин китаб Азәрбајчанда бирчә дәфә дә олса нәшр едилмәмиш вә мүәллифи һаггында монографија јазылмамышдыр.

* * *

Мәһәммәд Әмани (1536-1615), Рәһмәти (?-1616), Мәлик бәј Овчу (?-?), Мәһәммәд Вәһид (?-?), Искәндәр бәј Мүнши (1560-1634), Иззәддин Гарабағи (?-1635), Әлијусиф Ширвани (?-?), Рәчәбәли

[1] *Ч. Садыгова, Т.Әләскәрова.* Көстәрилән китаб, с. 113-114.

[2] Орада, с. 111.

[3] Јенә орада. с. 118.

Тəбризи (?-1669) вə башга алимлəр вə әдиблəрлə јанашы, Мəһəммəд Рза Тəбризи (?-1627), Ибраһим Гəзвини (?-?), Əли Рза Тəбризи (?-?), Əбдүлбаги Тəбризи (?-1629), Мəһəммəдзаман Тəбризи (?-?) кими танынмыш хəттатлар вə рəссамлар да Азəрбајҹан китабынын јарадылмасында фəал иштирак етмишлəр. Онларын ады илə бағлы олан əсəрлəр дүнјанын бир сыра китаб хəзинəлəриндə сығынаҹаг тапмышдыр. Мəсəлəн, Мəлик бəј Овчунун сəлис Азəрбајҹан дилиндə јаздығы вə Шаһ Сүлејман Сəфəвинин тахта чыхмасына итһаф етдији кичик бир Диваны 603 сəһифəлик «Кəнҹинə» ше'рлəр топлусунун ичəрисиндə Берлин китабханасында сахланылыр. Хəттаты Ибраһим Гəзвинидир. Илк дəфə ону профессор Əһмəд Ҹəфəроғлу үзə чыхарыб, 1933-ҹү илдə Истанбулда «Азəрбајҹан јурд билкиси тəдгиглəри»ндə чап етдирмишдир.[1]

М.Əманинин Азəрбајҹан вə фарс диллəриндə ики Диваны Лондонун Британија музејиндəдир. Ана дилиндəки нүсхəсинин (№ 2872) фото-сурəти Азəрбајҹан ЕА РƏИ хəзинəсиндəдир (№ 3738)[2]. Һ. Араслы онун мүəллифини Нəсими, Хəтаи, Фүзули əдəби мəктəбинин лајигли давамчысы вə «кениш охуҹу күтлəсинин баша дүшəҹəји бир дил илə» јазан сəнəткар кими тəдгиг етмишдир. Б.Азəроғлу шаир һаггында марагл монографија јазмышдыр[3].

И.Мүнши дөвлəт архивинин материаллары əсасында јаздығы ики һиссəдəн ибарəт «Тарихе-аләмараје-Аббаси» китабы илə дүнјанын чох өлкəлəриндə мəшһурдур. Əсəр 1935-ҹи (1314) илдə Теһранда чапдан чыхмышдыр. Чох һиссəлəри Авропа диллəринə тəрҹүмə олунмушдур.[4]

Дикəр бир Азəрбајҹан тарихчисинин — 1645-ҹи илдə II Шаһ Аббасын сарајына мəҹлиснəвис тарихчи тə'јин едилмиш Мирзə Мəһəммəд Таһир Вəһидин «Тарихи-Вəһид» («Аббаснамə») китабы да чох «мəшһурдур». Əлјазмалары Күрҹүстан Дөвлəт Музејиндə, СПБ Дөвлəт Китабханасында вə с. үнванларда сахланылыр.[5]

«Бүтүн өмрүнү мүталиəјə», кəнҹлəрин тəһсилинə вə китаб јазмаға сəрф етмиш мəшһур шаир, алим, философ Рəҹəбəли Тəбризи трактатлары вə дикəр «бир сыра əсəрлəри» илə хариҹи өлкəлəрдə дə танынмышдыр[6].

---

[1] Һикмəт хəзинəси. Б., 1992, с. 422; *Ҹ. Һеј'əт.* Көстəрилəн китаб, с. 77.

[2] *Р. Азадə.* Көстəрилəн китаб, с. 225.

[3] *Б. Азəроғлу.* Мəһəммəд Əмани. Б., 1977

[4] *Һ.Араслы.* Көстəрилəн китаб, с. 78-79.

[5] Орада, с. 79-80.

[6] АСЕ. Б., 1986, ҹ. 9, с. 236; *М.Тəрбијəт.* Көстəрилəн китаб, с. 58.

Ширвандан Һиндистана көчүб Әкбәр шаһын сарајында јашамыш көркәмли Азәрбајчан алими Әли Јусиф Ширванинин «Дорре дәри» адландырдығы фарс дилинин изаһлы лүғәтинин һәләлик дүнјада ики (Дашкәнд, Кәлкүттә) әлјазма нүсхәси мә'лумдур[1] вә с.

Бу дөврдә әдәби, елми әсәрләрин, дәрсликләрин, лүғәтләрин јарадылмасы, тәрчүмә ишинә диггәтин артырылмасы илә јанашы, шифаһи халг јарадычылығыны инкишаф етдирмәк, гәдим ағыз әдәбијјаты инчиләрини топламаг вә с. тәрәгги саһәләринә дә мараг чохалмышды. XVII әсрдә Шаһ Аббасын кәстәриши илә Азәрбајчан аталар сөзләрини, ләтифәләрини вә мәсәлләрини топлајыб китаб һалына салмаг, нүсхәләрини чохалдыб јајмаг бир тәрәфдән халг инчиләрини јашатмаға һөрмәтин бариз нүмунәси идисә, дикәр тәрәфдән китабханаларын фондуну вә охучуларын билијини зәнкинләшдирмәјә «марағын нәтичәси иди»[2].

XVII әсрин әввәлләриндә өлкәдә китаб чапына башламаг күнүн актуал проблеминә чеврилмишди. Лакин о заман манеәләр сәддини ашыб бу проблемин һәллинә доғру инамлы аддымлар атмаг мәдәнијјәт чәбһәсиндә мө'чүзәләр јаратмаг демәк иди. Чохдан бәри үрәкләрдә баш галдыран бу идеја II Аббасын дөврүндә Авропадан Азәрбајчана мәтбәә аванданлығы кәтириб китаб чапына башламаг зәрурәтини доғурмушду. Бу мәгсәдлә һәлә «1641-чи илдә нәччарбашы Јагуб Авропаја кедиб орада мәтбәә ишини өјрәнмишди. О, Ирана гајыдаркән өзү илә бәрабәр Исфаһана бир мәтбәә дәзкаһы вә гәлибләр кәтирмишди. Һәмин мәтбәәдә бир нечә китаб чап» едилсә дә[3], бу иши давам вә инкишаф етдирмәк мүмкүн олмамышдыр. Чүнки тәрәгги дүшмәнләри нашири тә'гиб етмиш, мәтбәәдә чыхан китаблары вә онларын алычыларыны көздән салмышдылар. Нечә дејәрләр, кеч дә олса идеја шамы јандырылмыш, лакин тез сөндүрүлмүшдү. Бу вәзијјәтдән сонра демәк олармы ки, «XVII әсрдә Авропадан фәргли олараг Азәрбајчанда китаб чапы иши зәиф иди»[4]. Мәдәнијјәт тарихиндә аз да олса, өз изини гојмуш вә нәсилләрин гејрәт дамарыны һәрәкәтә кәтирмиш бу әламәтдар һадисә Азәрбајчан китаб чапы үфүгләриндә чахан илк шимшәк адландырылмаға лајиг олдуғу һалда, онун үстүндән там сүкутла кечмәк вә «чап иши Азәрбајчанда XIX әсрин биринчи

---

[1] *Ч. Садыгова, Т. Әләскәрова*. Кәстәрилән китаб, с. 114-115.

[2] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 22.

[3] *С.Онуллаһи*. Кәстәрилән китаб, с. 128.

[4] Азәрбајчан тарихи. Б., 1994, ч.1, с. 565.

рүбүндә јаранмышдыр» (А.З.Зунузи) демәк[1] тарихи һәгигәтин тәһрифинә апарыб чыхармазмы? XVII әсрдә бу ишин әлејһдарларынын бәрк јапышдыглары «фикирләр» әслиндә сәбәб јох, бәһанә иди, чап китабынын үзүнә ачылан јени бир мәдәнијјәт гапысына гулп гојмаг иди. Китаб чапынын баһа баша кәлмәси, бунун үчүн дөвләт бүдчәсиндә кифајәт гәдәр вәсаитин олмамасы, бир гәдәр сонра бу иши јолуна гојмаға мачал тапмамыш II Аббасын вәфат етмәси вә с. сәбәбләр китаб чапы тәрәфдарларынын әлини ишдән сојутмаға, дилини сусдурмаға јөнәлдилмишди. II Аббасын хәләфи Шаһ Сүлејман исә китабсевәр алимләрин тәклифләринә гулаг асмадығына көрә[2] бу хејирхаһ тәшәббүс өзүнүн әмәли һәллини тәгрибән 200 ил көзләмәли олмушдур.

Беләликлә, Авропада 1500-чү илдә 30 мин ада јахын, 1600-чү илдә 285 мин аддан чох, 1700-чү илдә исә 500 минә гәдәр китаб чап олунуб дүнјаја јајылдығы һалда[3], Азәрбајчан китабы һәлә дә хәттатлыға садиглијини давам етдирмәкдә иди. Өлкәдә бөјүк хәттатлар, рәссамлар, чилдчиләр, бәзәкчиләр ордусу јаранмышды. Китабханаларын да сајы әввәлкиндән хејли чохалмышды. Бирчә мәтбәәси, нәшријјаты олмајан «өлкәнин һәр тәрәфиндә [...] китабханалар јарадылмышды»[4]. Орижинал вә тәрчүмә әсәрләрини сәлигә илә көчүрүб әһалинин шәхси вә ичтимаи истифадәсини тә'мин едән китабчылар Азәрбајчанын мәдәни һәјатынын барометрләри идиләр.

II Шаһ Аббасын (1642-1666) вәфатындан сонра Әрдәбил, Тәбриз, Мәрәнд, Нахчыван, Чулфа вә с. шәһәрләрдә олмуш (1671) франсыз сәјјаһы Жан Шарден (1643-1713) Иран вә Азәрбајчанын XVII әср тарихинин өјрәнилмәсиндә мүһүм мәнбәләрдән сајылан вә 1811-чи илдә Парисдә[5], сонралар исә бир сыра дилләрдә дәфәләрлә нәшр едилмиш 10 чилдлик «Сәјаһәтнамә» китабында Азәрбајчанын хејли өјүнмәли һәгигәтләрини ачыгламышдыр[6]. Онлардан бири XVI әсрдә Азәрбајчан Сәфәви дөвләтиндә, XVII әсрдә исә Иранда вә Азәрбајчанда елм, билик, тәһсил, китаб вә

---

[1] Чәнуби Азәрбајчан тарихинин очерки. Б., Елм, 1985, с. 231.

[2] Азәрбајчан тирихи. Б., 1994, ч. 1, с. 565.

[3] *И.В.Гудовщикова, К.В. Лютова.* Обшая иностранная библиография. М., Книга, 1978, с.13.

[4] *һ.Араслы.* Көстәрилән китаб, с. 85.

[5] Һәмјерлимиз М.Мәһәррәмов һәмин китабын үч әлјазмасы әсасында Парисдә 9 чилддә чыхмыш нәшрини (8-чи чилддән башга) Азәрб. ЕА Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты Музејинә һәдијјә көндәрмишдир (Бах: Низами адына АӘМ Әсәрләри. 1978, №4, с. 125).

[6] АСЕ. Б., 1987, ч. 10, с, 466.

китабхана ишинин јүксәк сәвијјәдә инкишафына аиддир... Шарден фикрини давам етдириб јазыр ки, бу јерләрдә сырави адамлардан вәзифә саһибләринә гәдәр—ушаглы-бөјүклү һамы мә'нәви тәрәггијә күчлү мејл көстәрир вә бу саһәдә «һәтта чинлиләрдән дә ирәлидә кедирләр. Онлар алим вә тәләбәләри севирләр. Бүтүн һәјатларыны елм вә билијә сәрф едирләр. Аиләли олмаг, чохушаглылыг, мәгам вә вәзифә, һәтта јохсуллуг онлары елм илә мәшғул олмагдан чәкиндирмир». [1]

8. XVIII әсрдә Азәрбајҹан китабы вә китабханаларынын вәзијјәти

Азәрбајҹан китабы XVIII әсрдә дә бөјүк инкишаф јолу кечмишдир. М.В. Видади (1709-1809), М.П. Вагиф (1717-1797) бу дөврүн ән мәшһур мүәллифләриндәндир. Онларын әсәрләри әдәби дилин вә охуҹуларын зеһни инкишафында мүһүм рол ојнамыш, Азәрбајҹан һүдудларындан узагларда да севилә-севилә охунмушдур. Азәрбајҹан вә үмумијјәтлә Шәрг ше'ри, шифаһи халг јарадыҹылығы һәр ики шаирин әсас гида мәнбәләри иди.

Онлар классик ирслә јанашы, бир чох мүасирләринин дә әсәрләриндән хәбәрдар идиләр. Бә'зиләри илә мәктублашмыш, әсәрләрини бир-биринә көндәрмишләр. Шәки шаирләриндән М.Һ.Мүштаг, Нәби, Халисә ханым, Һаҹы Мәһәммәд (Зари), Сүлејман вә б. Видадинин вә Вагифин ше'рләрини өзләринин масаүстү китабына чевирмишдиләр. Бу шаирләрдән бә'зиләринин, мәсәлән, Сүлејманын «Вагифә бөјүк тә'сири олмушдур». Вагиф онун «ше'рләринә нәзирә јазмышдыр» [2].

Бир гәдәр сонра көрәҹәјик ки, Азәрбајҹанын башга бөлкәләриндә дә һәр ики шаирин әсәрләринин тә'сирилә хејли ше'рләр, поемалар, Диван китаблары јазылмыш вә онлар милли сөз сәрвәтимизин лајигли инҹиләриндән сајылмышдыр. Азәрбајҹанда, Дағыстанда вә с. бөлкәләрдә әсәрләри дилләр әзбәри олмуш XVIII әсрин устад ашыг вә шаирләриндән Үздән Хыналыглы, Әмин Хыналыглы, Гасым Хыналыглы, Сүлејман Хыналыглы [3] кими онларҹа сәнәткарын ирси буна ән јахшы нүмунәдир.

---

[1] *С.Онуллаһи.* Көстәрилән китаб, с. 189-190.

[2] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1994. ч. 1, с. 568.

[3] *М.Јарәһмәдов.* Азәрбајҹан-Дағыстан әдәби әлагәләри тарихиндән. Б., Елм, 1985, с. 98-101.

Видадинин вә Вагифин әсәрләри өзләринин сағлығында Күрҹүстанда да кениш јајылмышды. Азәрбајҹан дилини јахшы билән күрҹүләр (хүсусилә ашыглар, мүғәнниләр) онларын ше'рләрини күрҹү әлифбасы илә дәфәләрлә көчүрүб китаб шәклинә салмышдылар. Һәмин дәфтәрләрдән бир нечәси бу күнә гәдәр Күрҹүстан ЕА РӘИ фондунда сахланылыр. XVIII әсрин 30-40-чы илләринә аид едилән Вагиф ше'рләриндән ибарәт белә дәфтәрләрдән бири Јереванын әдәбијјат музејиндә дә вардыр[1].

Бә'зи мәгалә вә китабларда көстәрилир ки, Видадинин вә Вагифин дилиндә күрҹү сөзләри чохдур... Бизҹә, Азәрбајҹан-күрҹү дилинә гаршылыглы мараг артдыгҹа, һәр ики гоншу вә дост халгын китаб сәрвәтинә дә мараг әсрдән-әсрә чохалмышдыр. Күрҹү дилинин илк изаһлы луғәтинин мүәллифи, көркәмли јазычы, алим вә дөвләт хадими Сулхан-Саба Орбелианинин (1658-1725) күрҹүләрин Азәрбајҹан дилинә еһтијаҹыны нәзәрә алараг үч мин сөздән ибарәт азәрбајҹанҹа (түркҹә)-күрҹүҹә сөзлүк тәртиб етмәси[2] азәрбајҹанлыларын да күрҹү дилини өјрәнмәсинә чох көмәк етмишдир. Күман етмәк олар ки, о заман күрҹүләр вә азәрбајҹанлылар арасында рәғбәтлә гаршыланмыш бу китабдан Видади дә, Вагиф дә хәбәрдар олмушдур. Ола билсин ки, онларын әсәрләринә бә'зи күрҹү сөзләри бу китабын тә'сирилә кечмишди.

Видади бир мүддәт II Ираклинин сарајында јашамыш[3] вә онун китабханасындан истифадә етмишдир. Бурада Азәрбајҹан мүәллифләринин дә китаблары олмушдур. II Иракли вә оғлу XII Кеорки сарајда вә китабханада «күрҹү вә Азәрбајҹан дилләрини мүкәммәл билән мүтәхәссисләр сахлајырдылар». Бурада дини ишләр үзрә дүнјанын елм, әдәбијјат, китаб мәдәнијјәтиндән хәбәрдар олан вә мүтәрәгги сијасәт јеридән азәрбајҹанлылар чалышырдылар. Ахунд Мирзә Танрыверди белә зијалылардан иди[4]. Онунла бир јердә чалышан азәрбајҹанлылар вә күрҹүләр Видадини дә, Вагифи дә «Кағыз, гәләм, дәват, Гуран» адамы вә хејли әсәр мүәллифи кими танымышлар.

Охудуғу китаблар вә јаздығы әсәрләр Видадини «елмли, савадлы вә рәван тәбли»[5] алим-шаир сәвијјәсинә јүксәлтмишди. Ч. Һеј'әтин фикринҹә, «Видади Вагифдән даһа (үстүн—*И.З)* алим » вә

---

[1] *Д. Әлијева.* Үрәк бир, диләк бир. Б., 1981, с. 84, 87.

[2] История Грузии. Тифлис, 1973, с. 130; Г. Ворошил. Көстәрилән китаб, с. 78-79.

[3] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1994, ч. 1 с. 567.

[4] *Ш.П. Һәмидова.* XVIII әсрин икинҹи јарысында Азәрбајҹан-Күрҹүстан мүнасибәтләри тарихиндән. Б., Елм, 1985, с. 88.

[5] *Ф.Көчәрли.* Азәрбајҹан әдәбијјаты. Б., 1978, ч. 1, с. 192.

шаирдир. Әсәрләриндә хејли әрәб-фарс сөзләри «түрк дили аһәнк вә ганунларына табедир, сечдији сөзләр саф, тәмиз вә парлагдыр»[1]. Онун јахын досту Вагиф дә өз сағлығында «чох савадлы алим»[2] кими бөјүк нүфуз газанмышды. Вагифин мә'нәви кејфијјәтләрини халг бирчә зәрб-мәсәллә үмумиләшдирмишдир: һамы чох китаб охуја биләр вә охумалыдыр, лакин «һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз!».

Тәдгигат көстәрир ки, Видадинин, Вагифин вә б. мүасирләринин Азәрбајҹан, Күрҹүстан вә Шәргин бир чох китаблары вә китабханалары һаггында да мә'луматы варды. 1795-ҹи илдә сентјабрын 12-дән 20-дәк Иран гошунлары Тифлиси дармадағын едәркән сүлһ данышыглары апармаға көндәрилмиш М.П. Вагиф Тифлис сарајынын вә китабханасынын јандырылдығыны, китабларын да адамлар кими мәһв едилдијини вә с. дәһшәтли һадисәләри көзү илә көрмүшдү[3]. Шаирә Шикәстә Ширин бу фаҹиә һаггында поема јазмышдыр[4]. Онун дөрд әлјазма нүсхәси Азәрбајҹан ЕА РӘИ фонунда сахланылыр[5].

О дәһшәтли гырғынын нәтиҹәси бу олду ки, хејли мәктәб, китаб, китабхана ... мәһв едилди, минләрлә адам дири-дири Күрә атылды, «20 минә гәдәр» өлән[6] вә минләрлә јараланан адамын күчәләрдән сел кими ахан ганы Тифлиси бүрүјүб тәкҹә торпағы јох, тарихи дә ләкәләди. Бу барәдә XIX әср мәтбуатында[7] гејд олунмушдур ки, «Әскәр аға Адыкөзәлов [...] бөјүк бир тарихи роман јазмышдыр. [...] Ады чәкилән китаб ејни заманда һәм рус, һәм дә Азәрбајҹан дилиндә мејдана чыхаҹагдыр. Әкәр мүәллиф өз китабыны күрҹү дилиндә дә чап етдирсәјди, јахшы бир иш көрмүш оларды.

Китабын кифајәт гәдәр охуҹусу олаҹагдыр»[8].

Тәәссүф ки, бу романын нә әлјазмасы, нә дә чап нүсхәси индијә кими тапылмамышдыр. Мүштағын, Видадинин вә Вагифин бир чох әсәрләринин дә талеји белә олмушдур. Мүштаг кими, Вагиф өлдүрүләндән сонра еви дә, әсәрләри дә талан едилмиш, Диваны

---

[1] *Ҹ. Һеј'әт.* Азәрбајҹан әдәбијјатына бир бахыш. Б., 1993, с. 93.

[2] *М. Адилов.* Ганадлы сөзләр. Б., 1988, с. 379.

[3] *Ш.Һәмидова.* Көстәрилән китаб, с. 84.

[4] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1994, ч.1, с. 567.

[5] *Һ. Араслы.* Көстәрилән китаб, с. 237-238.

[6] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1994, ч.1, с. 398.

[7] Новое обозрение, 1891, 1 ијун, № 2559.

[8] Бу мә'луматы илк дәфә әдәбијјатшүнас алим Әлифаға Бағыров үзә чыхарыб чап етдирмишдир: Азәрбајҹан 1961, № 6, с. 204.

вә әлјазмалары јоха чыхмыш[1], шәхси китаблары јандырылмышдыр[2]. Һәр ил «Күлләр ачылса да, көнлүм ки, ачылмаз» дејән Видади кими мүдрик шаирин кечирдији сарсынты үмумиликдә Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәтинә үз вермиш сарсынты иди. Онун да Диванынын, дикәр әсәрләринин вә шәхси китабханасынын зәманәмизә чатмамасы Азәрбајҹан китабынын ағрылы сәһифәләриндәндир.

Видадинин вә Вагифин әдәби ирсинин «арадан кетмәсинә» (Ҹ, Һеј'әт) бахмајараг онларын саламат галмыш поезија инҹиләринин дәфәләрлә нәшр едилмәси охуҹу зөвгүнү охшамагла јанашы, нечә-нечә әдәби вә елми әсәрләрин јазылмасына да сәмәрәли тә'сир көстәрмиш вә көстәрмәкдәдир.

* * *

XVIII әсрдә Азәрбајҹан мүһарибәләр мејданына чеврилсә дә, китабчылыг иши саһәсиндә аз иш көрүлмәмишди. Бу дөврдә елм, поезија, нәср, дилчилик, лүғәтчилик, тәзкирәчилик, шифаһи халг әдәбијјаты вә с. әлагәдар саһәләрдә хејли әсәрләр јарадылмышды. Дәрбәнд, Губа, Салјан шаир вә алимләрини «һимајәси алтына алмыш, әдәбијјатын инкишафына јардым етмиш» мүәллифләрдән бири олан Губа һакими Фәтәли хан Мүштәринин[3] тәвсијјәләриндән ајдын олур ки, һәр бир јазарын сөз чајы илк нөвбәдә өзүнүн дурулуғу, сафлығы, Шәрг вә дүнја китабы нәһринә говушмасы илә јадда галмалыдыр. О, өзүнүн вә бә'зи мүасирләринин јарадыҹылыг јолуна нәзәр салыб демишдир: Јазычы да, охуҹу да өмрүнү елә баша вурмалыдыр ки, ахырда һәмвәтәнләринин јанында хәҹаләт чәкиб демәсин:

Олду көзәл өмр сәрф, һејф ки, наданлыға,
Һәр нә галыб сәрф олур инди пешиманлыға[4].

Белә тәвсијәләри вә мә'налы јарадыҹылығы илә Азәрбајҹан әдәбијјаты вә китабы тарихиндә фәхри јерләрдән бирини тутан Һејран ханым, Рудәки, Һәсәноғлу, Һафиз, Нәсими, Нәваи, Фүзули, Гөвси Тәбризи вә башга шаирләрә орижинал нәзирәләр јазмышдыр (АСЕ, 10-166). О, Фүзули әдәби мәктәбинә мәнсуб шаирләрдәндир.

---

[1] *Һ.Араслы.* Көстәрилән китаб, с. 281.

[2] *Т. Джафарли.* Страницы великой дружбы. Б., 1972, с. 101.

[3] *Ҹ. Һеј'әт.* Көстәрилән китаб, с. 96.

[4] *Ф. Көчәрли.* Көстәрилән китаб, ч. 1, с. 215.

Бә'зи әсәрләри Тәбриздә, Бакыда нәшр едилмишдир. Китабларынын әлјазмалары Теһран университетинин китабханасында, Күрчүстан вә Азәрбајчан ЕА РӘИ фондунда вә дикәр үнванларда мүһафизә едилир[1]. М.Тәрбијәт онун гоһумларындан ешитдијинә әсасланыб 80 јашында вәфат етдијини, түрк вә фарс дилләриндә гәләмә алдығы 4500-ә јахын ше'рләр Диваны олдуғуну јазыр.

Мәнбәләрдә белә парлаг сималардан бири кими тәгдим едилән Лүтфәли бәј Азәр (1722-1780) мәшһур Азәрбајчан тәзкирәчиси вә шаиридир. 19 илә тамамладығы «Атәшкәдә» (1762) тәзкирәсиндә 842 фарс-тачик вә Азәрбајчан шаиринин гыса тәрчүмеји-һалы вә јарадычылығындан нүмунәләр верилмишдир. Онун дөрд әлјазма нүсхәси Азәрбајчан ЕА РӘИ-дәдир. Шаирин 7000 бејтлик ше'рләр Диваны, «Јусиф вә Зүлејха», «Мәснәвије-Азәр», «Фәрагнамә» поемалары вә с. әсәрләри вардыр (АСЕ, 6-279). О, әдәби ирси кениш јајылан вә гәләм саһибләринә јарадычылыг истигамәти верән мүәллифләрдән бири кими «Иран әдәбијјатында мүһүм мөвге газанмышдыр»[2].

Јахын вә Орта Шәрг халглары әдәбијјатынын инкишаф јолуну изләјән алимләрин әксәријјәти Л. Азәрин «Атәшкәдә» әсәри илә даһа чох марагланмыш вә марагланмагдадырлар. Меһри Мәммәдова бу әсәрә һәср етдији бир мәгаләсиндә[3] көстәрир ки, «Атәшкәдә»нин тә'сирилә фарс вә Азәрбајчан дилләриндә чохлу тәзкирәләр јарадылмышдыр. Онун мәшһур хәттатлар тәрәфиндән көчүрүлмүш нүсхәләри дүнјанын бир сыра музеј вә китабханаларында, о чүмләдән Иранын бүтүн китабханаларында вә әдәбијјатшүнасларын шәхси китабханаларында, Инкилтәрә, Франса, Русија вә башга өлкәләрин китаб хәзинәләриндә, музеј вә әлјазмалары фондларында сахланылыр. Азәрбајчан ЕА РӘИ фондунда мүһафизә едилән әлјазмалардан бири Натәванын оғлу Меһдигулу ханын, дикәри исә М.Ф.Ахундзадәнин шәхси китабханасына мәхсус олмушдур. «Атәшкәдә» үч дәфә Һиндистанда, бир дәфә Инкилтәрәдә, ики дәфә Иранда чапдан чыхандан сонра онун јајылма һүдудлары сүр'әтлә артмышдыр. Бу саһәдә әсәрин даһа мүкәммәл вә дәгиг сајылан Бомбеј чапы (1860) вә дикәр нәшрләрлә јанашы, Теһранда доктор Һәсән Садат Насиринин һазырладығы елми-тәнгиди мәтнин дә әһәмијјәти чох олмушдур.

---

[1] Азәрбајчан гәзәлләри Б., 1991, с. 127.

[2] *Ч. Һеј'әт.* Көстәрилән китаб, с. 87.

[3] Елм вә һәјат 1974, № 12.

Һ. Араслынын XVIII әсрин көркәмли шаири кими гијмәтләндирдији Салеһ Ширвани дә белә мүәллифләрдән бири олмушдур. Әсәрләри өз дөврүндә бөлкә-бөлкә јајылыб охучу рәғбәти газанса да, Видади, Вагиф вә дикәр Азәрбајчан шаирләри кими онун да әдәби ирсинин хејли һиссәси итмишдир. Мүхтәлиф үнванларда, о чүмләдән Азәрбајчан ЕА РӘИ-дә сахланылан чүнкләрдә Салеһ Ширванин ана дилиндә јаздығы чохлу ше'ри мүһафизә едилир. Һәчми 2000 мисраја гәдәрдир. 50-јә гәдәр чүнкдә ше'рләринә јер верилмәси көстәрир ки, о вахтлар Салеһ Ширванинин ирси ел арасында кениш јајылмышдыр[1].

XVIII әсрин биринчи јарысында Фүзули әдәби мәктәбинин давамчылары ичәрисиндә Нишат Ширвани (?-?) даһа чох сечилирди. Мүасирләринин әксәријјәти ону өзләринин устады һесаб етмишләр. Академик Һ. Араслы ону мүкәммәл мәдрәсә тәһсили көрмүш мөтәбәр сөзлү сәнәткар кими тәгдим едир, ше'рләринин Видади, Вагиф ше'рләри кими тез анлашылдығыны вә тез әзбәрләндијини гејд едир, һәр үч шаирин әсәрләриндә бир чох мисраларын аталар сөзү, зәрб-мәсәл кими сәсләндијини јүксәк гијмәтләндирир. Бә'зи шаирләр, мәсәлән, М.Ф.Ахундзадәнин тәгдир етдији, Һ. Араслынын исә Фүзули әдәби мәктәбинин «ән көркәмли» давамчысы адландырдығы Аға Мәсиһ онун ше'рләринә нәзирәләр јазмышдыр. XVIII әсрин сонуна гәдәр јашамыш Аға Мәсиһин исә ше'рләринә «Вагиф дә дахил олмаг үзрә бир сыра шаирләр нәзирәләр јазмышлар»[2].

XVIII әсрин шаир, алим, јазычы, фолклорчу, лүғәтчи вә с. јарадычы зијалылар нәсли ичәрисиндә Ариф Тәбризи, Ариф Ширвани, Мәһчур Ширвани, Мөһсүн Нәсири, Мәһәммәд, Нәби, Һамиди, Мәлали, Шакир Ширвани, Баба Ширвани, Хәстә Гасым, Валеһ Дағыстани, Аббасгулу Марғи, Мирзә Јусиф Ширвани, Мәһәммәд Тағы, Молла Мәһәммәд Мө'мин вә башгалары да хүсуси јер тутур.

Азәрбајчан вә фарс дилләриндә 4 мин бејтлик ше'рләр Диванынын мүәллифи олан Әлигулу Валеһ Дағыстани (1712-1756) Сәфәвиләр сулаләсиндәндир. Низами Мәһәррәмов, Шаһин Фазил вә башга тәдгигатчыларын јаздығы кими, онун мәшһур «Ријаз үшшүәра» тәзкирәсинин бир әлјазма нүсхәси Британија музејиндәдир.

---

[1] Кечмишдән кәлән сәсләр. 2-чи бурахылыш. Б., Елм, 1982, с. 90. (с. 91-104-дә ше'рләриндән нүмунәләр верилмишдир).

[2] *Ф.Кәчәрли.* Көстәрилән китаб, ч.1, с. 233-236; *Һ.Араслы.* Көстәрилән китаб, с. 185-188, 245-254.

һәмин әсәрин һиндистандан көндәрилмиш 4 микрофилми Бакыда Әлјазмалар Институнда вардыр. Тәзкирәнин XVIII әсрин 40-чы илләриндә үзү көчүрүлүб сәлигә илә чидләнмиш башга бир әлјазма нүсхәси Әфганыстан милли аривиндәдир. Ону мүәллифин автограф нүсхәси олдуғуну күман едәнләр дә вардыр. Бу китабдан өјрәнирик ки, XVIII әсрдә дә Азәрбајчан халгынын гадын шаир вә алимләри чох олмушдур. Валеһ Дағыстанинин өз тәзкирәсинә 7 нәфәр гадын мүәллифи дахил етмәси буна парлаг сүбутдур: Чәмилә ханым Фәсиһә, Фатимә Хорасанијә, Камилә Бәјим, Күлрух Бәјим, Күлбәдән Бәјим, Лалә Хатун Кирмани, Мәһзун Ләтифә.

XVIII әсрдә ана дилли Азәрбајчан китабынын нәср саһәсиндә дә уғурлары аз олмамышдыр. Мөһсүн Нәсиринин 50 һекајәдән ибарәт «Тутинамә» әсәри (XVIII әсрдә Нәхшәби дә бу адда ири һәчмли әсәр јазмышдыр, 1991-чи илдә Бакыда чап едилмишдир), јазычы Мәһәммәдин «Шәһријар» дастаны вә с. јазылы абидәләр милли китаб хәзинәмизә «ән көркәмли нәср әсәрләри» кими дахил олмушдур.[1]

Сон илләрә гәдәр Азәрбајчан фолклорунун гәдим дөврдән XVIII әсрәдәк топланылыб китаб һалына салынмасы һаггында һеч бир мә'лумат јох иди. Мүәјјән едилмишдир ки, о заман фолклоршүнас алим Аббасгулу Марағи 1150 аталар сөзү вә халг мәсәлини әһатә едән азәрбајчанча «Әмсали түрканә» адлы чох дәјәрли бир китаб һазырламышдыр. Онун үч әлјазма нүсхәсинин Истанбул китабханаларында, бир нүсхәсинин Азәрбајчан ЕА РӘИ-дә үзә чыхарылыб 250 илдән сонра илк дәфә Бакыда чап үзү көрмәси[2] XVIII әср китабынын тәнтәнәсидир. Шәргшүнас алим Мәммәд Адилов һәмин нәшрә јаздығы мүгәддимәдә бу тапынтыны «Азәрбајчаншүнаслыгда бөјүк һадисә» адландырмышдыр.

Бу әсрдә орижинал әсәрләрлә јанашы, тәрчүмә әсәрләринә дә мараг артмышды. Бунун үчүн елә китаб сечилирди ки, ондан һамы фајдалансын. Бу мәгсәдлә бир нечә самбаллы әсәрин, о чүмләдән, «Кәлилә вә Димнә» китабынын «бу әсрдә Азәрбајчан дилинә илк дәфә тәрчүмә» едилмәси әламәтдар мәдәни һадисә, мүтәрчимин өз сөзү илә десәк, охучу зөвгү үчүн ән «мүнасиб китаб» иди[3].

Мүвәффәгијјәтлә тәрчүмә едилмиш һәр бир белә әсәрин Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти хәзинәсинә јени бир инчи кими дахил

---

[1] Һикмәт хәзинәси. Б., 1992, с. 20-22, 489-528, 529-538.

[2] *А.Марағи.* Әмсали түрканә. Б., Јазычы, 1992.

[3] *Һ. Араслы.* Көстәрилән китаб. с. 298-299

олмасы вә охучу күтләсинин рәғбәтини газанмасы әсрин тәгдирәлајиг көстәричиси иди.

Профессор М.Һ.Тәһмасибин вердији мә'лумата көрә, XVIII әсрин даһа бир әламәтдар көстәричиси «Короғлу» дастанынын Азәрбајҹан һүдудларындан узагларда да — күрҹү, аҹар, күрд, ләзки вә б. халглар арасында кениш јајылмасы вә јени әсәрләрин јаранмасына сәбәб олмасыдыр.

Азәрбајҹаншүнаслыгда јени һадисә кими гаршыланан ана дилли китаблардан бири Мирзә Јусиф Ширванинин ады илә бағлыдыр. О, бир тәсадүф нәтиҹәсиндә Терек галасында әлинә кечән «Тиббнамә» китабыны бир нәфәсә охујуб демишдир: «Бу бир һикмәт китабыдыр». Бу тәәссүратдан сонра әсәри өз хәтти илә көчүрүб һәким вә алим кими она өз әлавәләрини артырмышдыр. Китабын мүәллифи билинмәдијиндән М.Ј.Ширвани шәрти олараг мүәллиф кими гәбул едилмишдир. Онун маһир хәттат кими көчүрдүјү һәмин нүсхә (1712) һазырда Азәрбајҹан ЕА РӘИ архивиндәдир. Китабда 500-дән чох дәрман биткиси вә тәбии мүаличә васитәси барәдә мә'лумат верилир. О, үч әсрдән сонра илк дәфә Бакыда јүксәк бәдии тәртибатда чап едилмишдир[1].

XVIII әсрдә бә'зи Азәрбајҹан мүәллифләри лүғәтчилик саһәсиндә дә бөјүк уғурлар газанмышдылар. Ирагда вә Һиндистанда јашамыш мәшһур шаир вә алим Мәһәммәдтағы Гарагојунлунун 1183 сәһифәдән ибарәт «Фәрһәнки-түрк» (1727) китабы түрк дилләринин мугајисәли лүғәти кими бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр (АСЕ, 6-537). Азәрбајҹан дилинин инкишаф тарихинин өјрәнилмәсиндә онун әһәмијјәти һаггында Сәбирә Бахшәлијева намизәдлик диссертасијасы јазмышдыр (Бакы, 1986).

Молла Мәһәммәд Мө'минин «Мәхзәнүл-хәзаин» («Хәзинәләр хәзинәси») адлы әрәбчә-фарсча лүғәти дә (1784) ејни дәјәрә маликдир. Мүәллифин хәтти илә јазылмыш бу «чох дәјәрли лүғәт» китабынын бир нүсхәси М.Тәрбијәтин шәхси китабханасындадыр[2].

Бунунла белә, Азәрбајҹан китабынын инкишаф јолу һамар дејилди. Мәтбәәсизлик, һаким даирәләрин јарадыҹы гүввәләрлә идеја тоггушмалары вә с. чәтинликләр вә манеәләр варды. Азәрбајҹан китабынын тәрәггисинә арасыкәсилмәз мүһарибәләр, милли вә дини зиддијјәтләр дә аз зијан вурмамышдыр. Ш.И.Хәтаинин бабасы Шејх Сәфи (1252-1334) тәрәфиндән әсасы гојулмуш

---

[1] *М.Ј. Ширвани.* Тиббнамә. Б., 1990.

[2] *М.Тәрбијәт.* Көстәрилән китаб, с. 226.

мәшһур Әрдәбил китабханасынын тарихинә даир бә'зи сәһифәләри вәрәгләсәк чох мәтләбләр ајдын олар.

Сәфәвиләрин позулмаз ән'әнәсинә көрә, һакимијјәт башына кәлән һәр шаһ Вәтәнин гејдинә нечә галырса, китаб јараданларын, китабхананын вә ишчиләринин гајғысына да еләә галмалы вә онлары јүксәк маашла тә'мин етмәли иди. Одур ки, Хәтаи (1501-1524), оғланлары Тәһмасиб (1513-1576), Сам Мирзә (1517-1567) вә башгаларынын дөврүндә Шејх Сәфи китабханасынын фонду вә фәалијјәти хејли кенишләндирилмишди. Шаһ Аббас (1587-1629) бура чохлу дәјәрли китаблар вәгф етмишди; Исфаһандан — сарај китабханасындан исә јүзләрлә әсәр көндәрмишди. XVIII әсрин ахырларына гәдәр китабханаја вәгф олунмуш китабларын сајы минләрчә иди. Орта әсрләрдә Авропадан вә Шәрг өлкәләриндән Азәрбајчана кәлмиш елә бир мәшһур шаир, алим, сәјјаһ, дөвләт вә дин хадими олмамышдыр ки, бу китабхананы көрмәмиш кери гајытсын. Онлардан бир чохунун бу китабханаја даир гејдләриндән бә'зи нүмунәләр «Азәрбајчан тарихи үзрә гајнаглар» (1989) китабына вә башга мәнбәләрә дахил едилмишдир.

Китабхананын шөһрәти вә јахшы ән'әнәләри ахырынчы Сәфәви шаһы Султан Һүсејнин (1694-1722) вәфатына гәдәр давам етмишдир. Бундан сонра китабхана диндарларын әлинә кечмиш, онлар исә дини китаблардан башга галан әсәрләрә демәк олар мараг көстәрмәмишләр. Вахтилә Сә'ди кими нечә-нечә гүдрәтли мүәллифин Шејх Сәфијә автографла бағышладығы јадикар Диванлардан тутмуш мүхтәлиф әсрләрдә јашамыш минләрлә мүәллифин китабларына гәдәр инчиләр хәзинәси әсасән бахымсыз галмышдыр. Бир чох харичи јазычы, алим вә сәјјаһ бу вәзијјәти үрәк ағрысы илә гәләмә алмышдыр. Китабхананын ачыначаглы талеји XVIII әсрин әввәлләриндән сонракы әсрин әввәлләринә гәдәр давам етмишдир. Бир аз да дәгиг десәк, китабхана 1300-чү илдән XVIII әсрин әввәлләринәдәк тәрәгги, һәмин әсрин сонунадәк дурғунлуг, сонракы әсрин үчүнчү онииллијинә гәдәр тәнәззүл дөврү кечирмиш, 1828-чи илдә бир нечә китабхана илә бирликдә рус һәрбчиләринин әлинә кечмишдир.

Бу мәсәлә белә бир суал доғурур: Шејх Сәфи китабханасынын сон талеји нечә олмушдур?

Азәрбајчандан мин киломертләрлә узагда јашајан чар һакимијјәт органлары онун зәнкинлијинә вә шөһрәтинә чохдан гысганса да буну бүрузә верә билмирди. Јаранмыш кәркин вәзијјәтдән истифадә едән Петербург университетинин профессору, тарихә

һәдсиз бәһтанлар атмыш вә шәрәфсиз ишләр[1] көрмүш Бранбеус тәхәллүслү јазычы вә шәргшүнас О.И. Сенковски (1800-1858) «Иран китабханаларында сахланылан надир китабларын вә Шәрг әлјазмаларынын алынмасы һаггында лајиһә» һазырлајыб (1827) баш гәраркаһ рәиси Граф Дибичә тәгдим едир. О, гарәтчилик мәгсәдилә һазырланмыш вә Сенковскинин (үмумиликдә исә рус чаризминин) ән ијрәнч портрет чизкиләрини әкс етдирән һәмин мәхфи лајиһәни Гафгазын баш һакими кенерал фелдмаршал И.Ф.Паскевичә (1782-1856) көндәриб баш тутан һәр һансы јолла онун ичра олунмасыны тапшырыр, бу ишә Грибоједовун да чәлб едилмәсини мәсләһәт көрүр.

Бундан сонра А.С. Грибоједов нијјәтини һеч кәсә билдирмәдән бир чох китабханаларла, о чүмләдән Шејх Сәфи китабханасы илә јахындан таныш олур. Бура башга китабханаларла мүгајисәјә кәлмәз дәрәчәдә надир Шәрг әлјазма китаблары илә зәнкин иди. Бу хәзинәдәки инчиләри нечә мәнимсәмәк суалы мејдана чыханда Гарабағда сахланылан хүсуси гошундан истифадә етмәк гәрара алынды. Һәмин гошун дәсдәсинә башчылыг едән кәнч кенерал П.П.Сухтелен Әрдәбил шәһәрини ишғал етмәк вә китаблары әлә кечирмәк әмри алыб 25 јанвар 1828-чи илдә ора дахил олду.

Күлмәммәд Мәммәдзадә «Таланмыш китабхана» мәгаләсиндә[2] јазыр ки, «Рус һәрб тарихчиси В.Потто (дөрд чилдлик—*И.З.*) «Гафгаз мүһарибәләри» әсәриндә һәмин мәсәләни белә гејдә алмышдыр: «Сухтелен бу иши бөјүк фәндкирлик вә инчә сијасәтлә көрдү. Китабларын апарылмасы әһалинин гәзәбинә сәбәб ола биләрди. Она көрә дә ишә әввәлчә мүсәлманларын мүгәддәс јерләринә һөрмәт вә еһтирам изһар етмәкдән башлады. Мәсчидә бөјүк бир Иран халысы бағышлады. Халчаны елә о дәгигә Шејх Сәфи илә Шејх Исмајылын мәзарлары арасына сәрдиләр... Онда Сухтелен бүтүн Иранда бөјүк нүфуза малик олан дин хадимләрини јанына чағырыб билдирди ки, Русија һөкумәти чохсајлы мүсәлман тәбәәләринин мә'нәви тәрбијәси вә рифаһы үчүн чох сә'ј көстәрир. Бу мәгсәддән өтрү Шәргин мәшһур јазычыларынын әсәрләринә вә китабларына хејли еһтијач вардыр. Она тапшырылыб ки, Шејх Сәфиәддин китабханасынын бүтүнлүклә Петербурга көндәрилмәсини рус һөкумәти адындан дин хадимләриндән хаһиш етсин. Китабларын сурәти чыхарылдыгдан сонра мүтләг кери гајтарылачагдыр. Узун сүрән мүбаһисәләрдән, фикирләрдән вә шәрһ-

[1] *Н.В. Гогол.* Әсәрләри. Б., 1956, ч. 6, с. 98, 100, 101, 257, 261, 380.

[2] Азәрбајчан. 1991, 23 мај.

лəрдəн сонра мөhтəрəм hачы вə моллалар разылыг вердилəр. Сухтелен онларын мүшајиəти илə мəсчидə кедиб Шејх Сəфинин мəзары үстүнə ичиндə сəккиз јүз червон олан кисə гојду вə əтрафындакылара деди ки, бу Русија императору həзрəтлəринин бəхшишидир. hədijјəнин зəнкинлији моллаларын дил-ағзыны бағлады вə китаблар елə орадача Сухтеленə тəслим едилди. Иранлылар əлјазмаларын Русија мүлкијјəтинə чеврилдијини узун мүддəт баша дүшмəмишдилəр. Онлар əминдилəр ки, русларын хəттатлары китабларын үзүнү чыхардыб гуртармајыблар. Она көрə дə сəбрлə əлјазмаларын гајтарылачағыны көзлəјирдилəр» (Бах: В.Потто, Кавкаскаја војна... С.Петербург, 1887, т. 4, выпуск 4, с. 576-577).

Мəгалə мүəллифи даhа сонра хатырладыр ки, Шејх Сəфи мəгбəрəсинин китабларынын илк сəhифəлəриндə јазылмыш «ким бу китаблара тохунарса, оғурлајарса, китабханадан алыб гајтармазса она лə'нəт олсун, имамын гəзəбинə кəлсин» сөзлəри дə руслары бу əсəрлəри апармагдан чəкиндирмəмишдир. Белəликлə бүтүн китаблар 1828-чи ил февралын əввəллəриндə рус гошунларынын ики пијада ротасынын мүhафизəси алтында Тифлисə кəтирилмиш, орадан да Русијаја көндəрилмишдир[1]. Орада (Петербургда) Шəрг əлјазма китаблары əсасында алимлəр бир-биринин ардынча јени-јени əсəрлəр јазмышлар. Мəсəлəн, Ф. Шармуа 1829 илдə јаздығы «Бөјүк Искəндəрин руслара гаршы јүрүшү» адлы үч чилдлик елми əсəри үчүн Əрдəбилдəки Шејх Сəфи китабханасындан сечилиб апарылмыш 166 чилд əлјазма китабындан, о чүмлəдəн, Низами «Хəмсə»синин 9 əлјазма нүсхəсиндəн вə башга китабханалардан дашынмыш əсəрлəрдəн истифадə етмишдир.[2]

Китабханаларын ишғал едилмəсиндə ермəнилəрин дə фəаллыг көстəрмəсинə (даhа доғрусу, ојнадығы иблис ролуна) нəдəнсə индијə гəдəр мүнасибəт билдирилмəмишдир. hалбуки В.Поттонун китабынын 33-чү («Поход 1828 года»),[3] 34-чү («Туркменскиј мир»)[4] вə 35-чи («Посольства и смерт Грибоедова»)[5] параграфларында əлјазма китаблары илə танышлыг, китабханаларын ишғалы, Сухтелен əмəлијјаты, Грибоједовун Шəрг (о чүмлəдəн Азəрбајчан) əлјазма китабларыны əлə кечирмəк чəhдлəри илə јанашы, онунла бир јердə (рус сəфирлијиндə вə мүhафизə дəстəсиндə) азəр-

---

[1] *И.К.Јениколопов.* Грибоједовун həјаты. Б., 1946, с. 65-66.

[2] Əдəбијјат вə инчəсəнəт. 1983, 25 март.

[3] *В. Потто.* Кавказская война... СПБ, 1887, т. 4, выпуск 4. с. 563-578.

[4] Орада, с. 579-602.

[5] Јенə орада, с. 603-632.

бајчанлы ады илә чалышан, ән нәһајәт, сәфирин өлүмүнә баис олан ерменилерин һијләкәрлији һаггында да мә'лумат верилмишдир...

О дөврүн гәзетләринин бириндә Шејх Сәфи мәгбәрәсинә вә китабханасына һәср едилмиш П.С. имзалы мәгаләдә дә китабларын нечә гарәт едилиб Петербурга көндәрилмәси тәфсилаты илә көстәрилмишдир[1]. Һәмин китабларын бир гисми «јоха» чыхмыш, бир чоху исә, һазырда Санкт-Петербург Дөвләт китабханасында, оранын университет китабханасында, Русија ЕА Шәргшүнаслыг Институтунун Санкт-Петербург бөлмәсиндә, Москвада јерләшән кечмиш ССРИ Дөвләт китабханасында, Берлин вә Ватикан Апостол китабханаларында, «Ирани-Баситан» музејиндә вә с. елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндә сахланылыр...

Китаблар рус гошунларынын әлинә кечдикдән сонра А. Бакыханов Шејх Сәфи китабханасында бир мүддәт тәдгигат апармыш, бурадакы Шәрг китабларынын изаһлы сијаһысыны (библиографик көстәричисини) тәртиб етмишди[2]. Профессор Н.Ахундовун[3], досент Ф. Бајрамовун[4], Р. Исмајыловун[5] гејдләриндән дә көрүнүр ки, Бакыхановун һазырладығы көстәричиТифлисдән Петербурга гәдәр бөјүк әск-сәда доғурмушду.

Шејх Сәфи китабханасынын ишғалына даир һәрби пријомлар дикәр шәһәрләрин дә китабханаларына тәтбиг едилмишди. 1828-1829-чу илләрдә Әрдәбил, Ахалсих, Әрзурум, Бәјазид вә башга јерләрдә рус ордусунун әлә кечирдији китаблар вә китабханалар һаггында «Тифлисски ведомости» гәзетинин мүхтәлиф нөмрәләриндә мәгаләләр чап олунмушду (1828, № 14, № 16, № 63; 1829, № 2, № 46 вә с.). Рус гошунларынын топа тутдуғу бә'зи китаб евләринин (мәсәлән, Ахалсих шәһәринин Әһмәд паша мәсчиди нәздиндәки мәдрәсә китабханасынын) галын диварларыны, шкафларыны, рәфләрини вә китабларыны дешиб гаршыдакы дивара дәјдикдән сонра мәгәддәс елм мә'бәдинин дөшәмәсинә дүшмүш топ күлләси һаггында мә'лумат да илк дәфә әксини һәмин гәзетин сәһифәләриндә тапмышды. А.Бакыхановун вә Н.Н. Муравјовун өзләринә көмәкчи кәтүрдүкләри 70 јашлы ахалсихли әфәнди бу

---

[1] Тифлисски ведомости. 1828, 3 октјабр

[2] *Ә.Мирәһмәдов*. Мүгәддимә. – Азәрбајчан китабы. Б., 1963, ч. 1, с. XXIX.

[3] *Н. Ахундов*. Сәнәдләрин дили илә. Б., 1980, с. 17-25.

[4] Китаблар аләминдә. 1985, № 2, с. 13-14.

[5] *Р. Исмаилов*. Азербайджанско-французские литературные связи. Б., 1983, с. 36-37, 43-45.

мәнзәрәни вәһшилијә вә әхлагсызлыға бәрабәр бир иш адландырмышдыр (1829, № 4).

Бу китабханалардан вә дикәр китаб хәзинәләриндән дашынмыш китабларын һамысынын изаһлы библиографик көстәричисини хүсуси тапшырыгла А.Бакыханов тәртиб етмиш вә она мүгәддимә јазмышды. Дүнја китаб мәдәнијјәтинин вә Авропа библиографијасынын наилијјәтләринә јахшы бәләд олан алим, әсәр вә мүәллиф адларынын русча јазылышындан сонра онларын әрәб әлифбасы илә јазылышыны да вермишди. Онун һазырладығы «Шәрг китаб әлјазмаларынын каталогу» о вахтдан бәри Санкт-Петербург Дөвләт китабханасында горунур.

Әрәб, фарс, түрк, Азәрбајчан, рус дилләринин мәкәммәл биличиси олан Бакыхановун тәртиб етдији каталог (јунанча сијаһы демәкдир) Тифлис мәтбуатында чап олунмушду. «Тифлисски ведомости» гәзети Азәрбајчан алиминин хидмәтини чох лазымлы вә фајдалы бир иш кими гијмәтләндирмишди. Лакин бу диггәтәлајиг алимин 1828-чи илин сентјабр-октјабр ајларында һазырладығы вә һәмин гәзетин 25 јанвар 1829-чу ил тарихли 4-чү нөмрәсиндә Н.Муравјовун өн сөзү илә дәрч етдирдији Ахалских шәһәринин Әһмәдијјә мәсчиди нәздиндәки мәдрәсә китабханасына мәхсус минләрлә китабын ичәрисиндән сечилмиш Шәрг әлјазма китабларынын (300 китабын вә 2 надир Гуранын) изаһлы библиографик көстричиси һаггында Петербург мәтбуатында франсыз дилиндә мәгалә чап едән профессор Ф. Шармуа тәртибчини тә'рифләсә дә, бә'зи китаб вә мүәллиф адларынын русча јазылышында тәһрифләрә јол вердијинә көрә ону тәнгид етмишди. Бу тәнгидлә разылашмајан Бакыхановун сәраст вә мәнтигли чавабы 15 нојабр 1829-чу ил тарихли «Тифлисски ведомости» гәзетиндә чап олунмушду. Онун јеничә тәртиб етдији вә мүгәддимә јаздығы Әрзурум вә Бәјазид китабханаларындан сечилмиш Шәрг китабларынын вә әлјазмаларынын сијаһысы да һәмин нөмрәдә чыхмышды.

Бакыхановун бу тарихи хидмәти Азәрбајчан зијалыларынын кәләчәкдә китаб шәкилли каталоглар (әһатәли мүгәддимә јазылмыш библиографик көстәричиләр) тәртиб вә нәшр етмәјә чалышмасы јолунда илк аддым иди. Кениш охучу күтләсинә хидмәт едән белә китабларын әһәмијјәти китабхана каталогларындан һеч дә аз дејилдир.

Профессор Әнвәр Әһмәдов Азәрбајчан алиминин библиографик ишләрини илк мәнбәләрдән үзә чыхарыб Бакыхановун «Әсәрләри, рисаләләри, мәктублары» китабына (рус дилиндә, Б.,

Елм, 1983, с. 270-280) дахил етмәклә сон дәрәчә хеjирхаһ бир иш көрмүшдүр.

Азәрбаjҹан, Иран, Түркиjә китабханаларындан гарәт олунмуш китабларла jанашы,. Бакыхановун һазырладығы көстәричи Петербурга чатдырылан кими орада көркәмли шәргшүнасларын истифадә етдиjи мө'тәбәр мәнбәjә чеврилмиш вә онларда Шәрг китабларынын башга дилләрдә дә изаһлы библиографик көстәричисини һазырламаг фикрини доғурмушду. Бу иш үч мәшһур шәргшүнас алимә тапшырылмышды: Х.Френ, Ф.Шармуа, М.Ҹ.Топчубашов. Онларын тәртиб етдикләри там изаһлы каталог һазырда Салтыков-Шедрин адына Санкт-Петербург Дөвләт Китабханасында горунур. Бурада бир чох Азәрбаjҹан мүәллифинин әсәрләри илә jанашы професор Топчубашовун һәдиjjә етдиjи әсәрләр дә мүһафизә олунур.

Азәрбаjҹан ЕА-нын «Хәбәрләри»ндә (1974, № 2, с.77) чап етдирдиjи бир мәгаләсиндә танынмыш шәргшүнас алим Т.Әләскәрова дәгиг мәнбәләрә әсасланыб jазыр ки, каталог франсыз дилиндә 56, рус дилиндә 69 вәрәгдән ибарәтдир. Бу вәрәгләрдә түрк, әрәб, фарс дилләриндә олан әлjазмалар тәсвир едилмишдир. Бундан әлавә, jенә һәмин алимләрин бирликдә һазырладығы ики ҹилдлик ики зәнкин каталогда Әрдәбил, Ахалсих вә башга шәһәрләрин китабханаларындан апарылмыш китабларын библиографик тәсвири верилмишдир. Һәр ики каталог 1829-ҹу илдә франсыз дилиндә тәртиб олунуб. Бу каталога көрә дикәр ики мүәллифлә jанашы, дүнjа шөһрәтли Азәрбаjҹан алими професор М.Ҹ.Топчубашов да хүсуси мукафата лаjиг көрүлмүшдү.

Беш әср (1300-1828) фәалиjjәт көстәрмиш инҹиләр хәзинәсинин һәлә дә там ачылмамыш сирләри чохдур...

* * *

Азәрбаjҹан китабы вә китаханаларынын XVIII әсрин сонуна гәдәрки инкишаф jолунун чәтинликләри сонракы әсрин зиjалылары үчүн ибрәт дәрси олмушдур. Бу jолда һәр ҹүр манеә вә чәтинликләрә гаршы мүбаризәдә Бакыхановун габагҹыл фикирли мүасирләри вә идеjа ардыҹыллары хеjли иш көрмүшләр.

Әввәлки әсрләрин ән'әнәсинин давамы олараг бу дөврдә дә Азәрбаjҹан китабы әлjазмасы шәклиндә ҹилдләниб jаjылырды. Бәлкә дә охуҹу вә тәгигатчыларын чохуна мә'лум деjил ки, рәгәмләр тәгрибән V әсрдә Һиндистанда дүнjаjа «көз» ачмыш, VIII-IX әсрләрдә әрәб өлкәләринә, X-XIII әсрләрдә исә Авропаjа jаjылмыш, jалныз XVI әсрдә инди ишләтдиjимиз шәклә дүшсә дә, Аразын һәр

ики тајына XIX әсрдә ајаг ачмышдыр. Дурғу ишарәләринин дә талеји белә олмушдур. Гәдим дөврләрдән XVIII әсрә гәдәр Азәрбајҹан китабларында дурғу ишәрәләри, сәһифә нөмрәләри вә с. ишарәләр ишләдилмирди. Китаблар вә әлјазмалар хүсуси ишарәләрлә нөмрәләнирди. Шәргдә буна «паје-сәһифә» дејилирди. Буну дөврүмүзә гәдәр саламат галмыш јүзләрлә әлјазма вә чап китабындан да ајдын көрмәк олар.

Нә үчүн бу проблемин һәлли уғрунда мүбаризә әсрләр боју дүнја әдәби вә елми иҹтимаијјәтинин диггәт мәркәзиндә олмушдур?

Мүхтәсәр дә олса, бу суала белә ҹаваб вермәк олар ки, заһирән кичик көрүнән бу ишарәләрин јохлуғу гәдим заманлардан бәри бөјүк проблемләр јаратмышдыр. Әсрләрин сынағындан чыхмыш јазылы абидәләрдә дә бир чох сөзләрин бу күнә гәдәр дүзкүн охунмамасынын, бир сыра сөзләрин исә охунмамыш галмасынын әсас сәбәбләриндән бири һәмин проблемин гапысына ачар салмаг чәтинликләри илә әлагәдардыр.

Һамыја јахшы мә'лумдур ки, шүтүјән һәр бир гатарын дајанаҹаглары, һәр дајанаҹағын да өз ады вардыр. Бу дајанаҹаглар олмасајды, гатарын бирбаша һәрәкәти јоруҹу тә'сир бағышлајар вә гәза тәһлүкәси јарадарды. Әсрләрин сөз јүкүнү дашыјан идеја гатарынын да өз дајанаҹаглары вә һәр дајанаҹағын да өз ады вардыр: нөгтә, тире, веркүл, суал, нида... Бу дајанаҹаглар олмасајды, фикир нәрдиванынын пилләләри бир-биринә гарышарды. Ҹүмләләр бир-биринин әл-ајағына долашыб фикир гәзасы јарадарды. Нәтиҹәдә фикирләр вә идејалар аләминдә әсрләрдән бәри баш вермиш бөјүк гармагарышыглыг бу күн дә охуҹулары вә тәдгигатчылары чыхылмаз вәзијјәтдә гојарды.

XIX әсрин биринҹи јарысынадәк јазыда дурғу ишарәләрдән вә сәһифә нөмрәләриндән мәһдуд шәкилдә истифадә едилсә дә, бу һәлә проблемин һәлли демәк дејилди. Бу иши күтләвиләшдирмәк сә'јләри әмәли һәллини XIX әсрин икинҹи јарысында тапмыш вә әсрин сонларында «паје-сәһифә» һәјат мејданындан сыхышдырылыб чыхарылмышды.

Титул, форзас, мүндәриҹат вә с. китаб тәртибаты елементләри (үнсүрләри) кими, дурғу ишарәләринин чапчылыг ишиндә тәтбиги һәмин әмәлијјатларын јазыда тәтбигиндән даһа гәдимдир. Нәинки Азәрбајҹанын һәр ики тајында, дүнја мәдәнијјәти тарихинә китаб чапы әсри кими дәрин из бурахмыш XV әсрин орталарындан XVIII әсрин сонуна гәдәр мүхтәлиф өлкәләрдә мәтбәә үсулу илә чап олунмуш китабларда да дурғу ишарәләриндән истифадә едилмәси там шәкилдә тәкмилләшдирилмәмишди. Лакин белә китабларын

Гафгаза јол тапан нүсхәләри өз мүсаһибләринә билик вермәклә јанашы, Азәрбајҹанда әдәбијјат вә мәтбуат нәшринә башламаг, дурғу ишарәләриндән, сәһифә нөмрәләриндән, мө'тәризәләрдән истифадә етмәк вахтынын чатдығындан да хәбәр верирди. Бу саһәдә илк идејаны М.Ф.Ахундзадә ирәли сүрмүш вә әсасландырмышдыр. Онун мәсләк досту һ.Зәрдаби илк Азәрбајҹан гәзети «Әкинчи»дә әли чатан бә'зи ишарәләрдән истифадә етмәклә, мүәллиминин идејасыны јашатмаға вә јајмаға чалышмышдыр[1].

XIX әсрин орталарындан башлајараг Азәрбајҹан китабларында, гәзет вә журналларында, әдәби вә елми јарадыҹылығын бүтүн саһәләриндә Ахундзадә ән'әнләри мөһкәм көк салмаға вә тә'сир даирәсини кенишләндирмәјә башламышдыр. Бу барәдә сонракы фәсилдә.

---

[1] И.Зәкијев. «Әкинчи»ни вәрәгләркән... — М.Ф.Ахундов адына АДК-нын Елми әсәрләри. 1983, № 2, с. 135-155; Онун: Дурғу ишарәләри һаггында нә билирик? – Зәка, 1992, № 1, с. 62-64; Јенә онун: Әсрләрин екс-сәдасы. Б., Азәрнәшр, 1992, с. 110-126.

IV ФӘСИЛ

XIX ӘСР АЗӘРБАЈЧАН КИТАБЫ ВӘ КИТАБХАНАЛАРЫ ТАРИХИНДӘН

Сивилизасијанын үмуми мәнзәрәсиндә һәр бир халгын јери вә мөвгеји онун мәктәб вә китабханаларынын, мәтбәә вә нәшријјатларынын, әлјазма вә чап китабларынын, јазычы вә алимләринин тәкчә сајы вә санбалы илә дејил, шүур, билик, әгидә вә јарадычы гүввәләрә көстәрдији сәмәрәли тә'сирлә өлчүлүр. Бу бахымдан В.Г.Белински XIX әсри «ағыл әсри», М.Ф.Ахундзадә «тәрәгги әсри», бә'зи алман зијалылары исә «даһиләр јетирән бир дөвр» кими характеризә етмишләр.

Бу саһәдә XIX әсрдә Азәрбајчанда вәзијјәт нечә иди? Бу өлкәнин јазычы вә алимләри Шәрг вә дүнја мәдәнијјәти тарихини һансы әсәрләрлә зәнкинләшдирмишләр?

Академик Мирзә Ибраһимовун гәнаәтинә көрә «Азәрбајчан халгынын тарихиндә XIX әср дөнүш әсридир. Бу дөнүшүн маһијјәти бир һәјат вә тәфәккүр тәрзиндән узаглашараг башга, тамамилә јени һәјат вә тәфәккүр тәрзинә јахынлашмагдан ибарәт иди. Бу әсрдә Азәрбајчан халгынын һәјаты вә тарихинин јени сәһифәси ачылмыш олду...»[1]

Һәмин сәһифәләрдән бир нечәсини вәрәгләјәк.

Тәдгигат көстәрир ки, XIX әсрдә елм вә әдәбијјат, мәтбәә вә нәшријјат, китаб вә мәтбуат, китабшүнаслыг, китабханашүнаслыг, библиографија вә с. әлагәдар саһәләрин тәрәггисиндә онларча Азәрбајчан зијалысы иштирак етмишдир. Һ.З. Ширвани (1780-1838), Һ.М.Ширвани (1783-?), А.Бакыханов (1794-1847), М.Ш.Вазеһ (1794-1852), Г.Закир (1784-1857), И.Гутгашынлы (1806-1861), М.Ч.Топчубашов (1790-1869), М.Казым бәј (1802-1870), М.Ф.Ахундзадә (1812-1878), Һ.Зәрдаби (1842-1907), М.Б.Надим (1785-1880), Баһар Ширвани (1834-1883), С.Ә.Ширвани (1835-1888), М.И.Гасир (1805-1897), Һејран ханым (1780-1850), Х.Натәван (1837-1897), Фатма

[1] Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты антолокијасы. Б., Елм, 1981, ч. 1, с. 7.

ханым Кәминә (1841-1898), М.М.Нәвваб (1833-1919), Сәид (1845-1903), Чәлал' (1854-?), Камал (1857-?) Үнсизадә гардашлары... мә'нәви тәрәгги саһәсиндә хејли иш көрмүшләр.

XIX әсрин ахырларындан башлајараг Ч. Мәммәдгулузадә (1866-1932), Н.Вәзиров (1854-1926), Н.Нәриманов (1870-1925), Ф.Кочәрли (1863-1920) С.М.Гәнизадә (1866-1937), М.М.Гасымов (?-?), Әли Һилми (?-?) вә башга зијалылар китаб вә мәтбуат нәшри, китабхана гуручулуғу уғрунда өзләринә гәдәрки сә'јләри ләгајәтлә давам етдирмишләр.

Һәмин әсрдә М.Ф.Ахундзадә вә дикәр Азәрбајчан јазычыларынын «февгәл'адә тә'сири» (С. Нәфиси) илә Чәнуби Азәрбајчанда да бир сыра күчлү гәләм саһибләри јетишмишди. Азәрбајчан алими Һүсејн Үммид бу әсрин мә'нәви мәнзәрәсини беләхарактеризә етмишдир: «Әкәр ахырынчы (XIX—*И.З.*) әср Иран маарифинин тарихи диггәтлә мүталиә едилиб лазыми дәрәчәдә тәдгиг олунса, маарифин јајылмасы вә тәблиғиндә Иранын башга јерләриндәки сакинләриндән чох, азәрбајчанлыларын чалышдығы мә'лум олар. Онлар Азәрбајчан халгы үчүн мүасир, әзәмәтли мaaриф бинасынын әсасынын гојулмасында ән ағыр вә ән чәтин зәһмәтләрә, әзијјәтләрә, хидмәтләрә гатлашмышлар»[1]. Хүсусилә, Мирзә Јусиф хан (?-1895), Чәлаләддин Мирзә (?-?), С.Ә.Нәбати (1800-1851), Мәһәммәдбағыр Халхали (1829-1901), Һачы Меһди Шүкуһи (1829-1897), Мирзә Мүлкүм хан (1833-1908), М.Ә.Талыбов (1834-1911), Мәһәммәдчәфәр Гарачадағи (1835-1883), З.Марағалы (1837-1910), Мирзә Аға Тәбризи (?-1915) кими мүәллифләр Азәрбајчан вә Шәрг китабынын инкишафы саһәсиндә мисилсиз хидмәт нүмунәси көстәрмишләр. Теһранда нәшријјат вә тәрчүмә назири олмуш, шәхси китабханасына 4000-дән чох китаб топламыш 50-дән артыг орижинал вә тәрчүмә әсәринин мүәллифи, танынмыш Азәрбајчан алими Мәһәммәдһәсән хан Марағалы (1843-1896) да бу истигамәтдә аз иш көрмәмишдир. Онун Шәрг вә Аврoпа елми фикринин инкишафына көмәк едән әсәрләринин бә'зиләри — 16 чилд дашбасма китабы вә «Әл-Мәасир вәл-асар» («Һүнәрләр вә әсәрләр») тәзкирәсинин автограф нүсхәсинин фотосурәти Азәрбајчан РӘИ фондунда мүһафизә едилир. Бу бөјүк алимин һәјат вә фәалијјәт тарихчәсинин бә'зи мараглы сәһифәләри Таһирә ханым Һәсәнзадәнин «Марағалы Мәһәммәдһәсән хан» мәгаләсиндә ишыгландырылмышдыр[2].

---

[1] Зәка, 1992, № 2, с. 20.

[2] Орада, с. 20-21.

XIX әсрдә Шимали вә Ҹәнуби Азәрбајҹан мүәллифләри чап сөзүнә доғру бир-бириндән инамлы аддымлар атмышлар. Бу әсрдә Азәрбајҹанын һәр ики тајында милли хүрафат һасарларыны аша билән гүдрәтли јазычылар вә алимләр јетишмишди. Онларын сә'јләри әлјазма вә чап китабларынын топландығы китаб хәзинәләринин тәшкилинә дә тә'сирсиз галмамышды. Бу мәнзәрәнин шаһиди олмуш декабрист Михаил Александрович Назимов (1801-1888) 19 мај 1844-ҹү илдә Шамахыдан достларына көндәрдији бир мәктубда јазмышдыр ки, «мән бурада китабдан корлуг чәкмирәм».[1] XIX әсрин «50-ҹи илләринин сонларында Шамахыда 128 нүсхәјә гәдәр дөври мәтбуат нәшрләри алан күтләви китабхана ачылмышды»[2]. Бу кими әлагәдар саһәләрдә Азәрбајҹанын бир сыра шәһәрләриндә дә бөјүк ҹанланма јаранмышды. Белә фактлар Шәрг вә дүнја халгларынын китаб вә мәтбуатына Азәрбајҹанда көстәрилән марағын јүксәлән хәтт үзрә инкишаф етдијини көстәрән сүбутлардандыр. Бу дөнүшүн идеја верәни дә, тәшкилатчылары да зијалылар иди.

А.Бакыханов, М.Ш.Вазеһ, М.Казым бәј, М.Ф.Ахундзадә, Һ.Зәрдаби, С.Ә.Ширвани, Н.Нәриманов, М.М.Гасымов, С.М. Гәнизадә, Ә. Ағаоғлу, М.М. Нәвваб һаггында тәдгигатларымыз хејли мәгалә вә 4 китабда әксини тапдығына көрә, бурада онлар һаггында мүхтәсәр мә'лумат вермәклә кифајәтләнәҹәјик. XIX әсрдә Азәрбајҹан әлјазма вә чап китабынын кечдији инкишаф јолу, о ҹүмләдән китабшүнаслыг бахымындан тәдгигата илк дәфә ҹәлб едилән бир нечә мәшһур мүәллиф (Һаҹы Зејналабдин Ширвани, Һаҹы Мәһәммәдәли Ширвани, Мирзә Ҹәфәр Топчубашов, Әли Һилми, Зејналабдин Марағалы) һаггында исә бир гәдәр кениш бәһс едәҹәјик.

Дүнјанын бир сыра өлкәләриндә чапчылыг ишинин XV әсрин орталарында тәтбиг едилмәсинә бахмајараг, XIX әсрә гәдәр Азәрбајҹанда китаблар әлјазмасы һалында чохалдылыб јајылмышдыр. Хәттат гәләми илә китаблары күтләвиләшдирмәк кеҹ вә чәтин баша кәлдијинә көрә бә'зи јазычы вә алимләр өз китабларыны чәтинликлә олса да Азәрбајҹандан кәнарда (Истанбул, Тәбриз, Теһран, Петербург, Бомбеј, Кәлкүттә, Варшава, Лондон, Берлин...) мүхтәлиф дилләрдә чап етдирмәли олмушлар. Китабларын узаг шәһәрләрдән «Азәрбајҹана көндәрилмәси јерли зијалылар ичәрисиндә милли мәтбуат јаратмаг, ана дилиндә

---

[1] Улдуз, 1979, № 4, с. 64.

[2] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1964, ҹ.2, с. 360.

китаблар чап етдирмәк идејасынын чүчәриб баш галдырмасына бир тәкан олмушдур...»[1]. Бу саһәдә биринчилик даһи әдибимиз М.Ф. Ахундзадәјә мәхсусур. О, Азәрбајчан китабыны мүтәрәгги әсаслар үзәриндә инкишаф етдирмәјин вә ана дилиндә китаб бурахдырмағын доғру јолуну мәтбәә-нәшријјат јаратмагда көрүрдү. Бир чох өлкәләрдә мәтбәә — нәшријјат тәшәббүсләринин һаким идеолокија тәрәфиндән сыхышдырылмасындан, илк мәтбәәләрин дағыдылмасындан, јандырылмасындан, фанатик диндарларын вә китабчыларын чап дәзкаһына мане олмасындан, мәсәлән, Ибраһим Мүтәфәрригәнин Сәид Әфәнди илә илк түрк мәтбәәсини ишә саланда (1727) Истанбулда 90000 хәттатын өз гәләмләрини табута гојмасындан[2] хәбәрдар иди. Бу кими е'тираз далғаларынын һәр ан баш верә биләчәјинә бахмајараг, әдиб 30-чу илләрдә бир нечә Шәрг мәтбәәсини кәзиб зәнкин тәчрүбә топламыш вә азәрбајчанлылара мәхсус илк милли чапхана јаратмаг гәрарына кәлмишди. Чап едәчәји бә'зи зәрури китабларын ирәличәдән планыны да һазырламышды. Бу мәгсәдлә, о,1841-чи илдә ики дәфә (јанвар вә август ајларында) Тифлисдән Петербурга гәдәр дөвләт адамларына әризә илә мүрачиәт етмиш, М.Ш. Вазеһи өзүнә көмәкчи көтүрдүјүнү билдирмишди.

Әризәдә көстәрилирди ки, азәрбајчанлылара мәхсус чапхананын ачылмасына ичазә верилерсә «бунунла мәмләкәтдәки бүтүн мүсәлманлара бөјүк фајда вермиш оларыг вә онлардан тәшәккүр аларыг». Бу мәтбәәдә «биринчи нөвбәдә мәним өзүм сечдијим китаблар чап олуначагдыр». Лакин бу ишин әлејһдарлары (Әлаһиддә Гафгаз Корпусунун Штаб рәиси кенерал Меид, Гафгаз чанишини Головин, Русија Дахили Ишләр Назири вә б.) Азәрбајчанда китаб нәширинин кениш вүс'әт алачағындан еһтијат едәрәк М.Ф.Ахундзадәнин тәшәббүсүнә һәр васитә илә мане олмушлар.

Ахундзадәнин илк милли мәтбәә-нәшријјат ачмаға чалышмасы һаггында макина јазысы илә 4 сәһифә һәчминдә олан вә индијәдәк әдибин һеч бир китабына дахил едилмәмиш рәсми бир мәктуб Тифлисдә чыхан «Новое обозрение» гәзетинин 14 август 1897-чи ил тарихли 4679-чу нөмрәсиндә дәрч олунмушдур (Илк дәфә бу мәнбәјә диггәтимизи Ә.Мирәһмәдов чәлб етмиш вә онун мәтнини бизә вермишдир). Ахундзадәнин галдырдығы тәшәббүсүн 100 иллији мүнасибәтилә Ә.Ә. Сәидзадә «Мирзә Фәтәли илә Мирзә

---

[1] Кениш мә'лумат үчүн бах: *Ә. Мирәһмәдов*. Мүгәддимә.-Азәрбајчан китабы. Б., 1963, ч.1, с. XIII-XLVIII.

[2] 100 бөјүк түрк. Б., 1991, с. 51.

Шәфинин мәтбәә ачмаг үчүн чалышмалары» адлы мәгалә илә мәтбуатда чыхыш етмишдир[1].

М.Ф. Ахундзадәнин тәшәббүсү уғурсузлугла нәтичәләнсә дә, о, өз Вәтәниндә тезликлә јени-јени мәтбәә вә нәшријјатларын ачылачағына, Азәрбајчанын китаблар дијарына чевриләчәјинә әмин иди. Диггәтлә фикир версәк, көрәрик ки, И.Гутгашынлынын «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» китабынын франсыз нәшринин (1835) сон ағ сәһифәсиндә Азәрбајчан дилиндә јаздығы бир гејдиндә дә әдиб һәмин мәтләбә ишарә етмишдир: «...Мәним шадлығымын сәбәби башладығымыз ишин ахыра чатмасы һаггында мәндә зәррә гәдәр шүбһәнин галмамасыдыр... 15 март, 1846. Мирзә Фәтәли». О, өмрү боју бу инамла јашамыш вә һеч вахт китаб нәшри идејасындан әл чәкмәмишдир: «Инди бизим мүхтәлиф елмләрә аид китабымыз јохдурса, јахын кәләчәкдә биз дә дүнјанын мәдәни өлкәләринин малик олдуғу бир чох китаблары [...] әлдә едәчәјик. Онларын васитәсилә габагчыл халгларын малик олдуғу мүхтәлиф елмләрә вә һүнәрләрә јијәләнәчәјик»[2].

Әдиб гәләм саһибләринә мәсләһәт көрүрдү ки, әсәр јазыланда јалныз бир өлкә, бир халг, бир Вәтән дејил, «дүнја мәнфәәти дә нәзәрдә тутулур». Гәләминизи сәрбәст бурахыб «Әсәри јазмагда тәләсмәјин. Бу әсәрдир, Сиздән әсрләрлә јадикар галачагдыр; кәрәк мүкәммәл, нөгсансыз вә хошакәлән олсун. Әкәр Сизин әсәриниз хошакәлән, шөвгләндирән вә фәрәһләндиричи олса, чап едилдикдән сонра һәр тәрәфдән мин-мин алычысы тапылачагдыр»[3].

Низаминин «Хәмсә»сини, Фирдовсинин «Шаһнамә»сини, Һафизин Диваныны, Вагиф, Закир, Вазеһ, Гутгашынлы, Мирзә Јусиф хан, Чәлаләддин Мирзә, Мирзә Казым бәј вә башга мүәллифләрин әсәрләрини тәгдир едәндән сонра Ахундзадә дүнја әдәбијјатындан өјрәнмәји дә өн плана чәкиб јазырды: һәр бир халгын мәшһур мүәллифләри чохдур. Онларын да әсәрләринә тез-тез мүрачиәт етмәк лазымдыр. «Молјер вә Шекспир бу кими тә'зимәлајиг шәхсләрдәндирләр ки, бир-бир сајмаға еһтијач јохдур»[4].

* * *

Кечмиш әсрләрдә олдуғу кими, XIX әсрдә дә Азәрбајчанын бир чох јазычы вә алиминин ады Шәрг вә дүнја китабы тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмышдыр. Онларын бә'зиләринин китаблары әл-

[1] Әдәбијјат гәзети. 1940, 11 октјабр.

[2] *М.Ф.Ахундов.* Әсәрләри. Б., 1955, ч. 3, с. 109-110.

[3] Орада, 1961, ч.2, с. 236-237.

[4] Јенә орада, с. 240-241.

јазмасы һалында јајылараг Азәрбајҹан һүдудларындан узагларда да өзүнә кениш охуҹу аудиторијасы газанмышды. Мәсәлән, Закирин Ахундзадәјә көндәрдији Күллијјатыны әдиб өз мүгәддимәси илә чапа һазырласа да (1840), бу истәјинә наил ола билмәдијинә көрә һәмин јеканә әлјазманы шәхси архивиндә сахламышдыр[1]. Шаирин һәмвәтәнләри вә Азәрбајҹан дилини билән башга халгларын да нүмајәндәләри онун ше'рләрини шәхси вәсаитләри илә ҹилдләтдириб өз китабханаларында горумуш вә әзбәрләјиб бөлкә-бөлкә јајмышлар. О заман Тифлис мәтбуаты да бу факта ишарә едиб јазмышды ки, Закирин әсәрләри өз сағлығында «әлјазмасы һалында бүтүн Загафгазија әразисиндә вә Азәрбајҹанда мүсәлманларын һамысы тәрәфиндән мәмнунлугла охунмушдур».[2]

А.Бакыханов «Күлүстани-Ирәм» тарих китабы үзәриндә ишләјәркән бу гәнаәтә кәлмишди ки, (Б., 1951, с.222) «мал вә дөвләт һәр һалда пуч олаҹаг, ихтијар вә игтидар әлдән кедәҹәк», биздән халга әбәди «е'тибар едиләҹәк вә архаланаҹаг бир дөвләт» галаҹагдыр; онун ады елмдир, китабдыр.

Бакыхановун дикәр әсәрләри кими «Күлүстани-Ирәм»дә халга хидмәт үчүн јазылмыш мөһтәшәм абидәләрдән биридир. Онун 1841-ҹи илдә фарсҹа чапа һазыр олмасына, һәмин әсәрин русҹа тәрҹүмәсинин нәшри илә алагәдар Бакыхановун тез-тез Тифлисә кедиб-кәлмәсинә вә 1845-ҹи илдә Русија ЕА академикләри М.И.Броссе вә Б.А.Дорнун әсәрә јүксәк рә'ј вермәсинә[3] бахмајараг, о, 85 ил чап едилмәмиш галмышдыр.

Китабынын чапыны көрмәк арзусу илә јашајан Азәрбајҹан мүәллифләриндән бири дә Һејран ханым иди. Әсәрләри әлјазмасы һалында јајылмыш, бә'зиләри Теһран университети китабханасында, Азәрбајҹан РӘИ китабханасында, Күрҹүстан РӘИ фондунда вә с. китаб хәзинәләриндә мүһафизә едилмәкдәдир (АСЕ, 10-166).

«Кәмалүддөвлә мәктублары» елми-фәлсәфи тарктатыны 1864-ҹү илдә тамамлајан кими Ахундзадә дөврүнүн һаким даирәләринә вердији әризәдә Шәрг дилләрини вә әдәбијјатыны мүкәммәл билдијини јазыб онлардан хаһиш етмишди ки, дөвләт башчыларындан вә ән көркәмли алимләрдән ибарәт хүсуси бир елми комиссија јарадыб Шәрг дилләриндән имтаһан гәбул етмәк шәрти илә она профессор ады верилсин... (М.Ф.Ахундзадәнин архивиндән әлдә етдијимиз бу мә'луматла охуҹулары илк дәфә 1975-ҹи илдә таныш

[1] Азәрбајҹан ЕА РӘИ, М.Ф.Ахундзадә. архиви № 2, инв. № 15.

[2] Кавказ, 1854, № 50.

[3] Тарих. 1991, 15 ијун, № 19, с. 4.

етмишик).[1] Әризәсинә мүсбәт ҹаваб алмајандан сонра Ахундзадә әтәк-әтәк пул хәрҹләјиб китабыны Шәрг (илк нөвбәдә азәрбајҹанҹа, фарсҹа) вә Авропа дилләринә чапа һазырласа да, 1924-ҹү иләдәк һәмин әсәри дүнјанын һеч бир өлкәсиндә чап етдирмәк мүмкүн олмамышдыр. Петербург, Парис, Лондон, Теһран, Тәбриз, Бомбеј, Истанбул наширләринә Ахундзадәнин көндәрдији мәктубларда дејилир ки, «Кәмалүддөвлә» дүнјанын һәр тәрәфиндә достларымын әлиндә вардыр. Чох чәкмәз ки, онлардан бири бу китабы чап етдириб јајар, гәләм саһибләрини вә охуҹулары һәрәкәтә кәтирәр. Нечә ки, «Теһранын ариф адамлары ичәрисиндә «Кәмалүддөвлә» тәсәввүрәкәлмәз бир һәјаҹан јаратмышдыр. Теһран арифләринин һамысы онун сурәтини көчүрмүшләр». Онлар бу әсәри инсанлара хошбәхт кәләҹәк вә'д едән әвәзсиз програм сәнәди вә мүбариз руһлу «чох сәлис бир китаб» (С.Нәфиси) кими гијмәтләндирмишләр.

Ахундзадәнин јахындан көмәји илә Һ.Ә.Гајыбовун (1830-1917) 107 шаирин әсәрләри әсасында тәртиб етдији дөрд ҹилдлик «Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмуәдир» китабыны да узун заман нәшр етмәк мүмкүн олмамышдыр (Илк нәшри: Б., Елм, 1986, 1989).

С.Ә.Нәбати әсәрләрини бир Диванда топласа да, шаир өз сағлығында һеч бир китабынын нәшрини көрмәмишдир.

М.Ф. Ахундзадәнин оғлу Рәшид бәјин (1854-1903) Брүсселдә али мүһәндислик тәһсили аларкән франсыз дилиндән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә (1875) вә атасынын редактә етдији Алфред де Бреанын (1823-1866) демократик руһлу «Бир балаҹа парижлинин һәјаты» романы да ајрыҹа китаб һалында илк дәфә 112 илдән сонра чап үзү көрмүшдүр (Бакы, Јазычы, 1987). XIX әсрдә охшар талели белә (тәрҹүмә вә орижинал) әлјазма китабларынын сајы чап олунмуш китабларын сајындан хејли чох олмушдур.

Чох заман китаб нәшр етдирмәк ону јазмагдан, һәмчинин «дағ чапмагдан» (М.Ф.Ахундзадә) гат-гат чәтин баша кәлән просес иди. Буна көрә бә'зи мүәллифләр әсәрләрини вә китабларыны Тифлис мәтбуаты сәһифәләриндә чап етдирмәли олмушлар. Мәсәлән, узун мүддәт М.Ф.Ахундзадә илә бир мүһитдә вә бир идарәдә чалышмыш Азәрбајҹан тарихчиси Искәндәр бәј Һаҹынски (1809-1878) «Губалы Фәтәли ханын һәјаты» «Жизнь Фатали хана Кубинского» китабыны[2] һиссә-һиссә «Кавказ» гәзети сәһифәләриндә чап етдирмишди (1847) М.Ф.Ахундзадәнин өз әсәрләриндән дә охуҹулар илк

[1] *И.Зәкијев.* М.Ф.Ахундзадә китаб, китабхана вә мүталиә һаггында. Б., 1975, с.7-8.

[2] Азәрбајҹан вә рус дилләриндә илк нәшри: Б., 1959.

дәфә бу гәзет васитәсилә хәбәр билмишдиләр... Фәрәһ доғуран бу кими көстәричиләрлә јанашы, мүхтәлиф дилләрдә вә Вәтәндән узагларда олса да, XIX әсрдә Азәрбајчан мүәллифләринин чапдан чыхмыш китаблары да аз олмамышдыр. Онлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

И.Гутгашынлынын «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» китабы франсыз дилиндә Варшавада (1835), Загафгазија вә Русијада фарс дилинин илк грамматикасы сајылан А.Бакыхановун «Гануни-Гүдси» дәрслији фарс (1831) вә рус дилләриндә Тифлисдә (1841) ишыг үзү көрмүшдү. Бакыхановун «Әсрарүл мәләкут» әсәрини әрәб дилиндән түрк дилинә чевирән Һәјатизадә Сејид Шәриф ону әрәбчә мәтни илә бирликдә 1848–чи илдә Истанбулда нәшр етдирмишди[1]. Бакыхановун Азәрбајчан, фарс вә әрәб дилләриндә јаздығы әсәрләриндән ибарәт Диванынын, һабелә бир нечә ше'ринин 1974-чү илдә Тәбриз Милли Китабханасында тапылмасы (АСЕ, 1-573) кими фактлар көстәрир ки, Азәрбајчан алиминин әлјазма әсәрләри онун чап етдирдији китаблардан һеч дә аз јајылмамышдыр.

Ахундзадәнин комедијалары Гафгаз чанишинлијинин Инкилтәрәдән јеничә кәтиртдији ики чап машынында (Кавказ, 1853, № 31) Азәрбајчан (1853) вә рус (1859) дилләриндә Тифлисдә, һәмин әсәрләрин фарсча тәрчүмәси исә «Тәмсилат» ады илә Теһранда Мәһәммәд Һүсејн адлы маарифпәрвәр бир шәхсин мәтбәәсиндә чап олунмушду (1875). Шаһзадә Чәлаләддин Мирзәнин мүншиси Мирзә Чәфәр Гарачадағинин бу тәрчүмәси М.Ф.Ахундзадәнин вә мүасирләринин дә тәгдирини газанмышды. Бу әсәрләрин тә'сирилә Иранда, Чәнуби Азәрбајчанда вә онларын јајылдығы дикәр өлкәләрдә јени јарадычы гүввәләр јетишмишди. Гәрби Авропа шәргшүнаслары М.Ф.Ахундзадәнин әсәрләри илә илк дәфә, әсасән, һәмин тәрчүмәләр васитәсилә таныш олмушлар (АСЕ, 3-69).

М.Ш.Вазеһин Тифлис кимназијасынын Шәрг дилләри мүәллими И.Григорјевлә бирликдә јаздығы вә өлүмүндән сонра Тәбриздә чап олунмуш (1855) 240 сәһифәлик «Китаби-түрки» дәрслији (мүнтәхәбаты) кимназија вә гәза мәктәбләриндә Азәрбајчан дилини өјрәнмәк үчүн узун мүддәт истифадә олунмушдур[2]. Онун «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» китабы 1851-чи илдән 1891-чи иләдәк Алманијада 126 дәфә, XX әсрин әввәләринә гәдәр алман дилиндә 160 дәфә, әсрин орталарына гәдәр 300 дәфәдән артыг[3] дүнјанын

---

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Б., 1960, ч.2, с. 69-70.

[2] А.Абдуллајев. Азәрбајчан дилинин тәдриси тархиндән. Б., 1966, с. 71-72.

[3] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1980, № 1, с. 33.

мүхтәлиф дилләриндә (инкилис, италјан, Норвеч, Исвеч, һолланд, Данимарка, полјак, чех, јәһуди, рус вә с.) охучу мүһакимәсинә верилмишди. (АСЕ, 2-388).

Мирзә Јусиф Нерсесовун «Мәчмуәји-Дивани-Вагиф вә дикәр мүасирин» ше'рләр китабы Тејмурханшурада (индики Бујнакск шәһәриндә, 1856) литографија үсулу илә һәјата вәсигә алмышды. Профессор Мирзә Казым бәјин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатынын өјрәнилмәсинә аид јаздығы 526 сәһифәлик «Түрк-татар дилинин грамматикасы» («Грамматика турецко-татарского языка») китабы Газан (1839) вә СПБ (1846) шәһәрләриндә чап олунмуш вә јүксәк Демидов мүкафатына лајиг көрүлмүшдү. Казым бәјин Петербургда инкилис дилиндә чап етдирдији (1851) вә Демидов мүкафатына лајиг көрүлмүш «Дәрбәнднамә» китабы да она дүнја шөһрәти газандырмышды. Бөјүк Британија краличасы бу әсәрә көрә мүәллифи бөјүк гызыл медалла мүкафатландырмышды[1]. «Дәрбәнднамә»нин Азәрбајчан дилиндә нәшри дә рәғбәтлә гаршыланмышды (СПБ, 1851. Бир нүсхәси РӘИ-дәдир. Шифрә:VI - 212). Алимин мүкафата лајиг көрүлмүш мүһүм әсәрләриндән бири дә «Учебные пособия для временного курса турецкого языка» китабыдыр (СПБ, 1854)[2]. «Гуранын там конкордансы» китабы (СПБ, 1859) да онун «шөһрәтини бүтүн мүсәлман Шәргинә јајмышды» (Вилајәт Гулијев).

XIX әср Азәрбајчан дилчиси вә әдәбијјатчысы Әбдүлкәрим Ирәванинин 1845-чи илдә Тәбриздә чап едилмиш әруз вәзнинә аид «Мүхтәсәри әруз» вә фарс дилинин грамматикасына даир «Рисалеји-фәвајид» китаблары,[3] Азәрбајчанын шәргшүнас алими Мирзә Әбдүлһәсән бәј Вәзировун Русија Император ЕА-нын мәтбәәсиндә (СПБ, 1861, 207+132 сәһифә) Азәрбајчан вә рус дилләриндә чап олунмуш «Учебник татарско-азербайджанского наречия» дәрслији[4] бир сыра китаб хәзинәләриндә, о чүмләдән РӘИ фондунда сахланылыр.

Адолф Берженин тәртиби вә мүгәддимәси илә 1867-чи илдә чапдан чыхмыш «Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуәдир» китабынын һасилә кәлмәсиндә М.Ф.Ахундзадәнин дә әмәји чох олмушдур. «Кавказ» гәзети (1868, № 3) ону

---

[1] В.Гулијев. Мирзә Казым бәј. Б., 1987, с. 159.

[2] Әлјазмалар хәзәнәсиндә (Әсәрләр). Б., 1979, ч.5, с. 121.

[3] Бакы, 1975, 17 феврал.

[4] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1988, № 3, с. 94.

«А.Берженин ән јахын көмәкчиси вә мәсләһәтчиси» кими тәгдир етмишдир.

М.Ф.Ахундзадә, Һ.Зәрдаби, М.Казым бәј вә башга Азәрбајҹан зијалыларынын јахын досту, јазычы вә дөвләт хадими Мирзә Јусиф ханын да китаб мәдәнијјәтинин инкишафына вә охуҹу шүурунун формалашмасына мүстәсна тә'сири олмушдур. Тәәссүф ки, горхмаз јазычынын әсәрләринин нәшринә вә јајылмасына имкан верилмәмишдир. Ахундзадә, Зәрдаби, М.Казым бәј Ч. Мирзә вә б. зијалыларын јүксәк гијмәтләндирдији онун «Јек кәлмә» китабыны (Теһран, 1871) тәрәгги әлејһдарлары Гәзвин зинданында мүәллифин башына дөјүб көзләри кор олана вә өләнә (1895) гәдәр она ишкәнҹә вермишләр... (Фридун Адәмијјәт)[1]. Онун «көзәл һәдијјә, мисилсиз китаб» (М.Ф.Ахундзадә) олдуғуну анламамышлар.

XIX әсрин орталарына гәдәр Азәрбајҹан чап китабы ләнк, әсрин сонуна доғру исә јүксәлән хәтт үзрә инкишаф етмишдир. З.Марағалынын «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» (Истанбул, 1888), Р.Әфәндијевин «Ушаг бағчасы» (Истанбул, 1889), «Кәлилә вә Димнә»нин Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмәси (Тифлис, 1890), ширванлы ҹәрраһ Мирзә һәбиб Мәшәди Садыг оғлунун тәртиб етдији С.Ә.Ширванинин үч бөјүк һиссәдән ибарәт азәрбајҹанҹа Күллијјаты (Тәбриз, 1892), һәмин Күллијјатын үчүнҹү һиссәсинин (Азәрбајҹан вә Шәрг классикләриндән тәрҹүмә вә игтибасларын) шаирин оғлу Сејид Ҹәфәрин сә'ји вә Һ.З.Тағыјевин вәсаити илә икинҹи нәшри (Тәбриз, 1896), шаирин Диваны (нашири: Һ.З.Тағыјев, Тифлис, 1895), Ф.Көчәрлинин рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едиб ајрыҹа китаб һалында бурахдығы «Тә'лимати-Сократ» (Бағчасарај, 1891), «Торчу вә балыг» (А.С.Пушкинин әсәри. Зәрлә чап олунуб. Ирәван, 1892), М.Ј.Лермонтовдан вә А.В.Колтсовдан Көчәрлинин ана дилинә чевирдији «Үч хурма ағачы», «А киши, нијә јатыбсан?» әсәрләри (Шуша, 1896), Һ.З.Ширванинин 674 сәһифәлик «Бустанүс-сәјаһә» (Теһран, 1897) вә с. китаблар чап сөзүнүн ҹоғрафи һүдудлары һаггында мүхтәсәр дә олса, әјани тәсәввүр јарадыр. Буну ашағыдакы сијаһыдан да ајдын көрмәк олар:

1. Ә.Нәбати. Диван. Тәбриз, 1851, 1853, 1860, 1865, 1867, 1868, 1887, 1890.
2. Мүтәрҹим: Ә.А. Јел кәмиси (Лермонтовун әсәри). Тифлис, 1889.
3. Ахунд Молла Әһмәд. Китаби-әгаид. Тәбриз, 1855, 1890.

---

[1] *Т.А.Шаһин (Ибраһимов).* Иранда сијаси ҹәмијјәтләр вә тәшкилатларын јаранмасы вә онларын фәалијјәти. 1858-1906. Б., 1967, с. 61-62.

4. М.Ә.Талыбов. Әлһимар...(«Китаб јүклү ешшәк») Теһран, 1888; 1904.[1]
5. М.Ә.Талыбов. Сәфинеји-Талиби ја китаби-Әһмәди. Истанбул, ч.1, 1894; ч.2, 1895. Тәкрар чапы: 1901.
6. Ә.Корани. Гочалыгда јорғалыг. Тифлис,1892.
7. Н.Вәзиров. Далдан атылан даш топуға дәјәр. Шуша, 1893.
8. Н.Вәзиров. Сонракы пешиманчылыг фајда вермәз. Шуша, 1893.
9. С.М.Гәнизадә. Түлкү вә Чаг-чаг бәј. Бакы, 1893.
10. С.М.Гәнизадә. Аллаһ диваны. (Русчадан тәбдил вә тәрчүмә). Бакы, 1896.
11. С.М.Гәнизадә. Мүәллимләр ифтихары. Бакы, 1898.
12. С.М.Гәнизадә. Кәлинләр һәмајили. Бакы, 1900.
13. Н.Нәриманов. Наданлыг, Бакы, 1894,
14. Н.Нәриманов. Дилин бәласы. Бакы, 1895.
15. Н.Нәриманов. Баһадыр вә Сона. I һ. Бакы, 1896; II һ. [1899].
16. Н.Нәриманов. Надир шаһ. Бакы, 1899.
17. Н.Нәриманов. Кәнчәдә театр барәдә дејилмиш Н.Нәримановун сөзү. Бакы, 1899.
18. Н.Нәриманов. Түрк-Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви. Бакы, 1899.
19. Н.Нәриманов. Мүсәлманлар үчүн мүәллимсиз рус дилини өјрәнмәкдән өтрү асан китабчадыр. Бакы, 1899.
20. Н.Нәриманов. Мүәллимсиз түрк дилини өјрәнмәкдән өтрү руслар үчүн асан китабчадыр. Бакы, 1900.
21. Н.Нәриманов. Һачы Зејналабдин Тағыјевин әлли иллик мәишәти вә чәмаата хидмәтләри. Бакы, 1900.
22. М.М.Нәвваб. Китаби-дивани-фарси. Шуша, 1896.
23. М.М.Нәвваб. Китаби-кәшфүл-һәгајиг. (Фарсча ше'рләр). I һ. Шуша, 1896.
24. М.М.Нәвваб. Дивани-фарси (Азәрбајчан вә фарс дилләриндә). Шуша, 1897.
25. М.М.Нәвваб.Дибачеји-дивани-фарси. [Шуша, 1898]
26. М.М.Нәвваб. Китаби-түрки, әш'ари Нәвваб. Шуша, 1898.
27. М.М.Нәвваб. Китаби-кәшфүл-һәгигеји-мәснәви... [Шуша, 1898, 1899].

---

[1] Таһирә ханым Һәсәнзадә сүбут етмишдир ки, бу китабын һәгиги мүәллифи франсыз јазычысы вә драматургу Пол де Кок, фарс дилинә мүтәрчими мәшһур јазычы, алим, тәрчүмәчи вә нашир Марағалы Мәһәммәдһәсән хандыр (1843—1896). Бах: Азәрб. ЕА Мә'рузәләри. 1989, №4,с. 59-62.

28. М.Б.Халхали. Китаби-сә’ләбијјә. Тәбриз, 1897.
29. С.Вәлибәјов. Хәзинеји-әхбар. Луғәт, ч.1-2, Тифлис, 1891.
30. С.Вәлибәјов. Үсули-чәдид. I h. Бакы, 1897; II h. 1900.
31. Ә.Һагвердијев. Дағылан тифаг. Бакы, 1899.
32. Мәһәммәд Вәли Гәмәрли. Аталар сөзү. Ирәван, 1899.
33. Васаг Нәзми Мәдәтов. Тамаһкарлыг дүшмән газаныр. Үч мәчлисдә комедија. Бакы, 1900.
34. Паша Мәһәррәмов. Әчәм (Азәрбајчан—*И.З.*) дили. Тифлис. 1900.
35. Мирзә Әләскәр Нөврәс. Пәнди-әтфал. Тифлис, 1900.
36. Мирзә Јәһја Һагвердијев. Мүкалимәләр (Азәрбајчан, әрәб, фарс вә рус дилләриндә) СПБ, 1900, 84с.
37. Мирзә Јәһја Һагвердијев. Мүкалимәләр. Әрәби, фарси түрки вә руси дилләриндә. [Луғәт]. СПБ, 1900, 170с. вә с.

XIX әсрдә бә’зи Азәрбајчан классикләринин дә китаблары мүхтәлиф өлкәләрдә түрк-Азәрбајчан, фарс, әрәб, рус, инкилис, франсыз, алман вә с. дилләрдә чап олунмушду. Онларын чоху дүнја китабханаларында, о чүмләдән РӘИ-дә вардыр: Низаминин «Хәмсә»си (Истанбул, 1844), Хаганинин Күллијјаты (Теһран, 1875), Нәсиминин Диваны (Истанбул, 1844), Фүзули, Саиб Диванларынын мүхтәлиф нәшрләри, Лүтфәли бәј Азәрин 842 шаир һаггында мә’лумат верән «Атәшкәдә» тәзкирәси (Бомбеј, 1860) вә с.[1]

Бу әсәрләрин әксәријјәти дәфәләрлә нәшр едилмишдир. Тәбриз университетиндә кечирилмиш елми семинардакы чыхышында филолокија елмләри доктору Һәмид Нитги демишдир ки, Фүзулинин Диваны Тәбриздә 29 илдә 6 дәфә — илк дәфә 1828-чи илдә чап олунмушдур[2].

Мараглыдыр ки, философ шаирин Диваны тәкчә Дашкәнддә дөрд илдә (1893, 1896, 1897, 1900) 20 дәфә мәтбәәдән чыхыб сүр’әтлә јајылмышдыр; бунларын 15-и «Азәрбајчан китабы»нда көстәрилмишдир (ч.1, с.27, 30, 37-38). Һәмин нәшрдә Фүзули китабларынын XIX әсрдә 70-ә гәдәр чапынын 51-и гејдә алынмышдыр (үчү Нәбатинин әсәрләри илә бир чилддәдир).

Ады вә әсәрләри бүтүн дүнјада мәшһур олан XI әср Азәрбајчан алими Бәһмәнјарын бә’зи «фәлсәфи әсәрләри Шәрг вә Гәрбин бир чох дилләриндә», Азәрбајчан философу Шиһабәддин Өмәр Сүһрәвәрдинин (1145-1234) китаблары Мисирдә, Казанда, Һәләбдә, Азәрбајчан алими Иззәддин Зәнчанинин (XIII әср) әсәрләри вә

---

[1] Бакы, 1975, 17 феврал.

[2] Азәрбајчан мүәллими. 1988, 20 апрел.

шәрһләри Һиндистанда, Орта Асијада, Загафгазијада, Дағыстанда вә с. јерләрдә дәфәләрлә чап едилдији һалда, «Азәрбајҹан китабы»на дүшмәмишдир. Н.Тусинин (1201-1274) 1594, 1652, 1657, 1711, 1891 вә с. илләрдә мүхтәлиф өлкәләрдә әрәб, фарс, латын, франсыз, рус... дилләриндә чап олунмуш китабларындан јалныз бири (Әхлаги-Насири, Бомбеј, 1851) һәмин нәшрә дүшмүшдүр. Ш.М. Шәбүстәријә (1287-1320) дүнја шөһрәти газандырмыш «Күлшәни-раз»ын («Сирләр күлшәни»нин) 1837 (Вјана), 1838 (Лејпсиг), 1862 (Тәбриз), 1870 (Истанбул), 1882 (Бомбеј) вә с. нәшрләриндән һеч бири, ҝәнҹлијиндә Тәбриздә, узун мүддәт шимал-гәрби Африкада, Хорасан һакими Шаһрух Мирзә дөврүндә исә јенидән Тәбриздә јашамыш Мәһәммәд Ширин Мәгрибинин (1348-1406) Иранда вә Һиндистанда дәфәләрлә чап едилмиш 2400 бејтлик Диваны[1] «Азәрбајҹан китабы»нда хатырланмамышдыр. Нәсиминин түрк-Азәрбајҹан дилиндә Диванынын Истанбулда чыхмыш үч нәшриндән (1844, 1870, 1880) ики сонунҹусу, Тәһмасибин (1513-1576) «Бәјази-мүкалимеји Шаһ Тәһмасиб ба елчијан» әсәринин «Мәтлә'үш-шәмс» («Күнәшин чыхан јери») әсәри илә бирликдә Теһран, Лејписг, Берлин чаплары, XVI әсрин мәшһур дин хадими Әһмәд Фазил Әрдәбилинин азәрбајҹанҹа јаздығы «Әгаиде Ислам» (илк нәшри: 1855) әсәри, полиглот алим Сејид Мәһәммәд Мө'минин (?-1698) Иран, Һиндистан вә Пакистанда XX әсрин әввәлләринә гәдәр 22 дәфә охуҹу мүһакимәсинә верилмиш 1000 сәһифәдән чох «Төһфеји-һәким Мө'мин» китабы вә с. нәшрләр һаггында да ејни фикри демәк олар.

XVII әср Азәрбајҹан алими Мәһәммәд Һүсејн Бүрһанын ики галын ҹилддән ибарәт дүнја шөһрәтли «Бүрһане-гате» лүғәтинин XVIII әсрдә мүхтәлиф өлкәләрдә бир нечә дәфә, XIX әсрдә исә 20 дәфәдән чох мәтбәә үзү көрмәсинә бахмајараг, ады чәкилән нәшрә јалныз бири дүшмүшдүр (Бомбеј, 1887). Шаир, алим, тәзкирәчи Л.Азәрин (1722-1780) үч дәфә Һиндистанда, бир дәфә Инкилтәрәдә, ики дәфә Иранда мәтбәә үзү көрмүш 842 шаирдән бәһс едән дүнја шөһрәтли тәзкирәсинин исә һеч бир нәшри, З.Марағалынын гоҹа Шәрги ләрзәјә ҝәтирмиш «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» романынын тәгрибән 10 нәшриндән һеч бири, М.Ш.Вазеһин 1851-ҹи илдән XX әсрин әввәлләринә гәдәр Алманијада (алманҹа) 160 дәфә чапдан чыхмыш «Мирзә Шәфинин нәғмәләри» китабынын бири дә библиографијанын биринҹи ҹилдиндә әксини тапмамышдыр.

XIX әсрин ахырларында «Зија» вә «Кәшкүл» мәтбәәләриндә (Шамахыда вә Тифлисдә) чап едилмиш 50-јә гәдәр китабын 31-и «Азәрбајҹан китабы»нда гејд олунмушдур...

---

[1] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1986, № 3. с. 156.

Молла Әбүлгасым Ахундзадәнин 1882-чи илдән XX әсрин әввәлләринәдәк Тифлисдә вә Бакыда Азәрбајчан вә фарс дилләриндә дәфәләрлә чап олунмуш «Рисалеји-иттиһадијјә» китабынын, Азәрбајчан јазычысы вә алими Мәһәммәдһәсән хан Марағалынын (1843-1896) хејли чап китабындан һеч биринин, полиглот шаир вә насир Һачы Сәлим Сәјјаһын (1869-?) 20-дәк чап китабындан биринин дә «Азәрбајчан китабы»нын биринчи чилдиндә изи көрүнмүр.

Бир чох јазылы абидәнин бу нәшрдә адынын чәкилмәсинә һаким идеолокијанын гадаға гојдуғу да шәксиздир. Лакин редаксија һеј'әти (Һәмид Араслы, Әзиз Мирәһмәдов, Мәммәдаға Султанов) бөјүк мәһарәт көстәриб гадаға сәдләрини ашараг бә'зи мәһбус китабларын да бу нәшрә дахил едилмәсинә јол ачмышдыр...

Бу кими мә'луматлар XIX әсрин сонуна гәдәр Азәрбајчан китабынын чапына даир көстәричиләрин фәрәһ доғурдуғуну тәсдигләмәклә јанашы, бу саһәдә биткин рәјин олмадығыны әсасландырмаға да чох көмәк едир.

Тәдгигат көстәрир ки, классик әсәрләрин тәкрар нәшрләри дә дахил олмагла XIX әсрдә мүхтәлиф шәһәрләрдә чапдын чыхмыш Азәрбајчан китабларынын сајы 1000-дән чох олмушдур. Бу о демәкдир ки, бүтүн XIX әср әрзиндә дүнјада чап едилмиш 6,1 милјон[1], бир аз да дәгиг десәк, 6.100526 адда китабын[2] јајылдығы өлкәләрдә Азәрбајчан мүәллифләринин вә китабларынын да ады ифтихарла сәсләнмишдир. Лакин тәртибчи мүәллиф Әлијусиф Әлијевин хејирхаһ нијјәтлә көстәрдији сә'јләрә бахмајараг, милли чап китабларынын һамысыны әлдә етмәк мүмкүн олмадығына көрә онларын јалныз 252-си «Азәрбајчан китабы»нда әксини тапмышдыр (ч.1, с.3-38). Бу вәзијјәт һәмин китабын тәкмилләдирилмиш чапына бөјүк еһтијач олдуғуну вә бу барәдә дүшүнмәјин вахты чатдығыны көстәрир.

XIX әср Азәрбајчан китабынын бу көстәричиләри Шәрг китабынын нәшри илә мүгајисәдә чох кичик көрүнсә дә, јени әсәрләрин јаранмасына вә милли шүурун ојанмасына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Буну ашағыдакы гејдләрдән дә көрмәк олар...

* * *

Дүнја шөһрәтли сәјјаһ, чоғрафијашүнас, тарихчи, етнограф, философ, әдәбијјатшүнас, шаир Һачы Зејналабдин Ширвани (1780-1838) Азәрбајчан елми вә китабы тарихинә јени сәһифәләр

[1] Елм вә һәјат, 1975, № 6, с. 6; Коммунист, 1988, 21 апрел, с. 2.

[2] *Е.Немировкий, Б.Горбочевский.* Рождение книги. М., 1957, с. 83.

јазмышдыр. 40 иллик сәјаһәти әрзиндә 70 мин км јолу пијада көзән сәјјаһ Иран, Ираг, Орта Асија, Әфганыстан, Пакистан, Һиндистан, Сејлон (Шри Ланка), Индонезија, Мисир, Јунаныстан, Түркијә вә с. өлкәләрин шаирләри, алимләри, дөвләт хадимләри, дин адамлары илә, һәмчинин онларын китаблары вә китабханалары илә таныш олмуш, 60-а гәдәр халгын вә тајфанын мәдәнијјәтини өјрәнмишди. Түрк, әрәб, фарс, түркмән, һинду вә с. дилләрдә хејли китаб охумуш, дини әдәбијјат чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәјән мүасирләриндән фәргли олараг өзүнә зәнкин архив вә китабхана јаратмышды. Фирдовси, Низами, Ејнәлгүзат, Хагани, Зүлфүгар Ширвани, Рудәки, Руми, Н.Туси, Сә'ди, Ш.М.Шәбүстәри кими дүнја шөһрәтли шаир вә алимләрин китаблары онун китабханасынын надир инчиләриндән иди. Китабханасына топладығы «әсәрләри мүталиә едәркән [...] чох шеји билмәдијини дәрк едән» сәјјаһ[1] дәрин тәәссүф һисси кечирәрәк бу гәнаәтә кәлмишди ки, чох билмәк үчүн чох охумаг вә халга (үмумијјәтлә, Шәргә вә бәшәријјәтә) дәјәрли әсәрләрлә хидмәт етмәк лазымдыр.

Бу, онун мүгәддәс арзуларындан бири иди.

«Ријазүс-сәјаһә» (I h, 1821-1822, II h. 1826-1827), «һәдајигүс-сәјаһә» (1826-1827), «Бустанүс-сәјаһә» (1832), «Кәшфүл-маариф» (1832), («Сәјаһәт бағчалары», «Сәјаһәт бағлары», «Сәјаһәт бостаны», «Мә'рифәтләрин кәшфи») — бу дөрд ири һәчмли китабдан башга һ.З.Ширванинин ше'рләр Диваны (Теһран университетинин Мәркәзи китабханасындадыр), Ч.Руминин чохчилдли «Мәснәви» (Бомбеј, 1895) әсәринә јаздығы дәрин елми-мүгәддимә, «Рисалә» вә с. әсәрләри дә она бөјүк шөһрәт газандырмышдыр (АСЕ, 10-145).

А.Бакыханов «Ријазүс-сәјаһә»ни охујуб демишди ки, «һәгигәтән бу китаб зәнкин фајдалар хәзинәсидир. Нәзәри вә әмәли чәһәтдән мүәллифинин фәзл вә камалына мөһкәм бир дәлилдир»[2]. Бакыханов бу китабын биринчи чилдини көчүрмәји Губанын танынмыш зијалысы вә хәттаты Мәһәммәдтағы ибн Мәһәммәдгасыма тапшырмышды. О, бу китабы 1842-чи илин октјабр ајында көчүрүб гуртармышды. Сонралар А.Бакыхановун һәјат јолдашы Сәкинә ханым башга әсәрләрлә јанашы бу китабы да СПБ Асија Музејинә һәдијјә вермишди. Илк дәфә һәмин китабла таныш олан профессор Н.В.Ханыковун 1852-чи илдә февралын 6-да академик Б.А.Дорна хош тәәссүратла јаздығы мәктуб дәрһал франсыз дилиндә чап олунмушду. Ханыков 16 сентјабр тарихли икинчи мәктубунда Дорна

[1] *Н. Кәрәмов*. Гырх ил сәјаһәтдә. Б., 1977, с. 12.

[2] *А.Бакыханов*. Күлүстани-Ирәм. Б., 1951, с. 220.

һ.З.Ширвани вә әсәри һаггында әтрафлы мә'лумат верәндән сонра инкилис вә франсыз алимләри дә Азәрбајҹан алими вә онун ирси илә маргланмыш, дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән «әсәрләрини ахтарыб тапмаға вә өз өлкәләринә кәтирмәјә сә'ј көстәрмишләр».[1] Онлар бу истигамәтдәки сә'јләри илә һәм өз өлкәләринин китаб хәзинәләрини Шәрг мүәллифләринин әсәрләри илә зәнкинләшдирмәк, һәм дә ән јахшы китабларын нәшринә, тәдгигинә вә кениш јајылмасына јол ачмаг мәгсәдини изләмишләр.

А.Гулијев һ.З.Ширванинин әлјазма китабларынын бә'зи мә'лум үнванларыны беләә гејдә алмышдыр: Лондонун Британија Музеји Китабханасы, Парис Милли Китабханасы, Теһран Университетинин Мәркәзи Китабханасы, Мисирин Хидивијјә Китабханасы, Русија Шәргшүнаслыг Институтунун СПБ Шө'бәси Китабханасы, Күрҹүстан РӘИ[2] вә с.

Дүнјанын бир чох китабхана вә архив фондларында һ.З.Ширванинин китабларынын чап нүсхәләри дә мүһүм јер тутур. Мәсәлән, Шираз шәһәриндә јаздығы үчүнҹү бөјүк әсәри «Бустанүс-сәјаһә» мүәллифин вәфатындан сонра мүхтәлиф өлкәләрдә бир нечә дәфә нәшр едилмишдир: һиҹри 1315 (1897-1898); 1342 (1923-1924), 1378 (1957-1958)... Илк нәшри (Теһран, 1897) РӘИ-дә вардыр. һәҹми 80 чап вәрәгиндән артыг олан, лакин 140 илдән чох һеч кәсә бәлли олмајан «Ријазүс-сәјаһә»нин икинҹи ҹилдинин јерини танынмыш алим Ағамир Гулијев мүәјјән едәндән сонра Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын тәшәббүсү илә китабын фото-сурәти Британија музејиндән Бакыја кәтириләрәк А.Гулијевин рус дилиндә мүгәддимәси, академик Ә.Әлизадәнин вә профессор Т. Мәһәррәмовун редактәси илә фарс дилиндә үч ҹилддә, 1105 сәһифәдә Москвада нәшр едилмишдир (1974)[3].

Азәрбајҹан, Шәрг вә дүнја елми фикринин инкишафында һаҹы Зејналабдинин әлјазма вә чап әсәрләринин мүһүм ролу олмушдур. Франсыз алими вә шәргшүнасы Анри Массе онун әсәрләри әсасында үч бөјүк китаб јазмышдыр[4]. Едуард Браун Азәрбајҹан алиминин әсәрләрини мүталиә едәркән ону «бөјүк зәка саһиби вә габил мүшаһидәчи» адландырмышдыр. Бу һәмишәјашар китаблар мүәллифи һаггында Рзагулухан һидајәт демишдир ки, көзәл китаблары илә халгыны дүнјаја танытдырмыш һ.З.Ширванинин

---

[1] *Н.Кәрәмов*. Көстәрилән китаб, с. 16-17, 20, 21.

[2] Азәрб. ЕА. Мә'рузәләри. 1976, ҹ.XXXII, с. 65-68.

[3] *Н.Кәрәмов*. Көстәрилән китаб. с. 151-153.

[4] Орада, с. 19-20.

«хатирәси һәмишә гәлбимиздә күнәш кими парлајачагдыр». Профессор Н.Кәрәмов бу кими фикирләрә ајырдығы сәһифәләри китабынын Москва нәшриндә (Жизнь в пути. 1979, с. 135-141) «Дүнја алимләри Зејналабдин Ширвани һаггында» адландырмышдыр.

Китабларынын доғурдуғу күчлү экс-сәданын мәнтиги нәтичәси олараг «Шәрг өлкәләринин чохунда, о чүмләдән Һиндистанда, Индонезијада, Иранда, Әрәбистанда» Һ.З. Ширванинин ады әбәдиләшдирилмишдир. Хејли күчә мәктәб, музеј, чәмијјәт вә с. онун адыны дашыјыр. Индонезијада Һачы Зејналабдин Ширвани адына китабхана-музеј вардыр[1]. Тәәссүф ки, Азәрбајчанда бирчә китабы да ана дилинә тәрчүмә вә нәшр олунмамыш, ады әбәдиләшдирилмәмишдир. Һалбуки алимин елми ирси Азәрбајчан дилиндә ишыг үзү кәрәрсә, онун әсәрләриндән күтләви охучулар да чох фајдаланар.

* * *

Һачы Мәһәммәдәли Ширвани (1783-?) Һ.З.Ширванинин кичик гардашыдыр. 30 иллик сәјаһәти әрзиндә Түркијәни, Ираны, Әфганыстаны, Һиндистаны, әрәб өлкәләринин әксәријјәтини, Орта Асијаны вә с. мәмләкәтләри кәзиб јүзләрлә јазычы, алим, дөвләт хадими вә сырави адамларла көрүшмүшдүр. Өмрүнү јолларда вә китаблар арасында кечирмишдир. Әсәр јазмағы халга хидмәтин бир нүмунәси һесаб етмишдир.

Бөјүк сәјјаһ, алим, тарихчи, мүтәфәккир, маарифчи, шаир, әдиб, хәттат бир чох әсәрләр јазса да һәләлик дөрд китабы мә'лумдур: «Әлбүрһан фишәрәфәтүл-инсан» («Инсан шәрәфи һаггында дәлил», 1829-1830), «Мофтаһүл-һәјат» («Һәјатын башланғычы», 1836-1837), «Һәгигәтүл-һәгајиг» («Һәгигәтләрин-һәгигәти», 1836-1837), «Тәббә кимјуни», («Кимјәви шәфа», 1830-1831).

Биринчи үч китабда кәздији өлкәләрин ичтимаи-сијаси тарихи, мәдәни һәјаты, фәлсәфи фикир, елм, әдәбијјат, тә'лим-тәрбијә мәсәләләри ишыгландырылмышдыр. «Кимјәви шәфа» китабында тәбабәтин вә кимја елминин һәјат үчүн зәрури проблемләринә тохунулмушдур. Адлары чәкилән китабларын әлјазмалары Лондонун Британија Музеји китабханасында, Гәрби Берлинин Мәркәзи китабханасында, Кабил вә Теһранда шәхси китабханаларда (АСЕ, 10-145) вә чох күман, һәләлик бизә бәлли олмјан башга үнванларда мүһафизә олунур.

---

[1] Јенә орада, с. 8, 14; Азәрбајчан мүәллими. 1979, 14 декабр.

Ағамир Гулијевин «Һачы Мәһәммәдәли Ширванинин истифадә етдији әдәби-бәдии әсәрләр» мәгаләсиндә[1] сәјјаһ алимин китаб јазаркән Азәрбајчан вә Шәрг фолклор нүмунәләриндән, гәдим дүнја вә орта әсрләр мүәллифләринин (Ө.Хәјјам, Низами, Шәмс Тәбризи, Ч.Руми, Фәхрәддин Әттар, Сә'ди, Һафиз, Ш.М.Шәбүстәри, Ә.Х.Дәһләви, Ә.Чами вә б.) ирсиндән јарадычылыг тәканы алдығы арашдырылмышдыр.

Һ.М.Ширванинин «Һәгигәтләр-һәгигәти» китабыны А.Гулијев тәнгиди мәтн, кениш мүгәддимә, изаһлы гејдләр вә адлар көстәричиси илә бирликдә Москвада фарс дилиндә ики чилддә чап етдирмәклә дүнја китаб хәзинәләрини даһа бир Азәрбајчан китабы илә зәнкинләшдирмишдир.

Һачы Зејналабдин вә Һачы Мәһәммәдәли Ширвани гардашларынын ата очағыны дини мүнагишә туфаны сөндүрсә дә, онларын галадығы елм (вә поезија) очағы әбәди шө'ләләрини дүнјаја јајмагдадыр.

* * *

XIX әср Азәрбајчан зијалылары ичәрисиндә ады бөјүк һөрмәтлә чәкилән шаир вә алимләрдән бири дә Мирзә Чәфәр Топчубашовдур (1780-1869). Атасы Әлимәрдан бәј Кәнчә мәдрәсәсинин ән нүфузлу мүәллимләриндән вә полиглот китаб коллексионерләриндән бири олмушдур. Мирзә Чәфәр онун јеканә оғлу иди.

Күрчү чары II Ираклинин (1762-1798) сарајына јахын олан гоһумлары Јадикаровларын васитәсилә Әлимәрдан бәј Азәрбајчан-түрк, фарс, әрәб, рус, күрчү дилләри үзрә бачарыглы мүтәрчим кими ишә дә'вәт едиләндә шәхси китабханасыны да Кәнчәдән Тифлисә көчүрмүш вә бурада ону бир сыра китабларын һесабына хејли зәнкинләшдирмишди. Мирзә Чәфәрин тезликлә кәнч полиглот кими танынмасында вә охудуғу китаблары билдији дилләрдә (Азәрбајчан-түрк, әрәб, фарс, рус, күрчү, франсыз, ермәни) тәһлил етмәсиндә бу китабхана илә јанашы, атасынын вә Тифлис әдәби-елми мүһитинин мүһүм ролу олмушдур.

Мирзә Чәфәр XIX әсрин икинчи онилլијиндән башлајараг өмүрлүк Петербургда јашамыш, Русија Харичи Ишләр Назирлијинин Асија Департаменти Јанында Шәрг Дилләри Институтунда 45 ил мүәллим вә тәрчүмәчи ишләмиш,[2] 1819-чу илдән Петербург Баш

[1] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1975, № 1, с. 27-37.

[2] Азәрб. ЕА. Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1974, № 2, с. 70.

Педагожи Институтунда түрк, әрәб, фарс дилләриндән дәрс демиш, 32 јашында (7 март, 1823) Петербург университетинин профессору олмушдур. Сонралар 20 илә јахын Асија Департаменти Јанында Шәрг Дилләри Институтунун профессору вәзифәсиндә чалышмышдыр (АСЕ, 9-316). Университет вә институт китабханаларынын фондуну Шәрг (о чүмләдән Азәрбајчан) мүәллифләринин әлјазмалары, китаблары, шифаһи халг әдәбијјаты инчиләри илә комплектләшдирмәк вә онлары кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг сә'јләри илә бағлы тәвсијәләри Топчубашовун китабшүнаслыг, китабханашүнаслыг вә библиографијашүнаслыг бахышлары илә үзви шәкилдә бағлыдыр. Бир мүддәт Русија Харичи Ишләр Назирлијинин китабханасына рәһбәрлик етмәси дә (1847) онун китабшүнаслыг саһәсиндәки мүһүм көстәричиләриндән бири олдуғу һалда, бу барәдә АСЕ-дә мә'лумат верилмәмишдир.

Мирзә Чәфәр Тифлисдә јашадығы вахтдан достлуг етдији вә Петербургда ејни мәнзилдә галдығы мәшһур күрчү алими Тејмуразла бирликдә елмин вә китаб мәдәнијјәтинин тәрәггиси үчүн бөјүк фәдакарлыг көстәрмишди. Бир чох китабын мүәллифи, мүтәрчими, тәртибчиси олан танынмыш күрчү алими Тејмураз Азәрбајчан дилини вә грамматикасыны мүкәммәл өјрәнмиш, Мирзә Чәфәрин јахындан көмәјилә һазырладығы «Италјан-фарс-түрк сөзләри лүғәти»ндә 380 Азәрбајчан сөзүнә јер ајырмышды.[1] Бизчә, Кәнчәли профессорун хејир-дуасы илә һәјата вәсигә алмыш бу лүғәтдә Азәрбајчан сөзләринин әрәб әлифбасы илә дејил, латын әлифбасы илә гејд олунмасы азәрбајчанлыларын кәләчәкдә милли гәзет, журнал вә китабларыны бу әлифба илә чап етдириб түрк дүнјасында јајмаг зәрурилијинә бир ишарә иди. «Латын әлифбасына кечмәјин лазым олдуғу М.Ф.Ахундзадәдән мирас галан бир просес» олса да[2], Топчубашовла Тејмуразын һәмин мәсәләјә даир ејһамы да өјрәнилмәмиш дәјәрли сәһифәләрдән бири кими диггәти чәлб етмәкдәдир.

Мирзә Чәфәр Адам Митскевичин «Козлов сәһраларындан дағлара нәзәр» сонетини фарсча чевириб «һамыны һејрәтләндирән өн сөз» јазараг ону Петербург литографијаларынын бириндә ајрыча китабча шәклиндә чап етдирмишди (1827). Әсәр Москва, Петербург, Варшава вә с. шәһәрләрдә сүр'әтлә јајылмышды[3]. Полша поезијасынын фарс дилинә илк јахшы нүмунәси олан бу тәрчүмә вә

[1] *А.Рзајев.* Көстәрилән китаб. с. 21.

[2] *Һусејн Бајкара.* Азәрбајчан истиглал мүбаризәси тарихи. Б., 1992, с. 54.

[3] *А.Рзајев.* Көстәрилән китаб. с. 82-83.

«диггәтәлајиг өн сөз»лә (А.Митскевич). Топчубашов Азәрбајҹан-Полша әдәби-мәдәни әлагәләри тарихинә јени сәһифә јазмышдыр. Профессор В.Арзумунлынын «М.Ч.Топчубашов вә А.Митскевич» мәгаләсиндә дә бу барәдә мараглы гејдләр вардыр.[1]

Полиглот алимин јарадыҹылығында јахшы әсәрләрин јазылмасы вә тәгдир едилмәсинин зәрурилији һаггында фикирләрлә јанашы, зәиф китабларын охуҹулара сырынмасына, дөвләт вә ев китабханаларынын рәфләринә јүк олмасына гаршы кәскин е'тираз нотлары да күҹлүдүр. Бир нүмунәјә диггәт едәк.

Топчубашов күрҹү дилини дә мүкәммәл билирди. Тифлис кимназијасынын мүәллими Соломан Дадашвили «Күрҹү дилинин грамматикасы» китабыны рә'ј үчүн Петербурга — Мирзә Ҹәфәрә көндәрмишди. О, һәмин әсәри сәлис күрҹү дилиндә јазылмадығына көрә «чохлу дүзәлишләрә еһтијаҹы» олан китаб кими гаршыламышды (1830, 5 август тарихли рә'ј).

Баш Педагожи Институтда ишләмәк үчүн Франсадан Русијаја дә'вәт олунмуш вә Мирзә Ҹәфәрлә бир јердә ишләјиб ондан фарс дилини инҹәликләринә гәдәр өјрәнмиш Франс Шармуанын франсыз дилиндә јаздығы «Фарс дилинин грамматикасы» һаггында исә Топчубашов јазмышдыр ки, бу китаб һәләлик чап олунмаса да, бир чох мә'зијјәтләринә көрә «бу вахта гәдәр фарс дилинә аид јазылмыш грамматикалардан мүгајисә олунмаз дәрәҹәдә үстүндүр». Москва университетинин ректору (1832-1836) олмуш Алексеј Болдырјевин ики һиссәдән ибарәт «Фарс мүнтәхәбаты» китабыны (Персидская хрестоматия. М., 1833) тәнгид вә тәгдир едәрәк онун икинҹи нәшри һаггында бир ше'р вә бир мәгалә дәрҹ етдирмишди (1834). О, белә китаблары елмә мараг һиссини шө'ләләндирән күҹлү васитә адландырмышды[2]. Һәмин мәгаләдә дејилир ки, «Дилләри өјрәнмәк үчүн зәрури олан лүғәтләр, грамматикалар, мүнтәхәбатлар нәшр етмәк» ишини бундан сонра да давам етдирмәк лазымдыр[3].

Император китабханасында сахланылан Шәрг әлјазмаларынын (Азәрбајҹан вә Иран китабханаларындан гарәт едилиб Петербурга апарылмыш китабларын) франсыз дилиндә ики ҹилдлик изаһлы библиографијасы һаггында Ф.Шармуа мәгаләләринин бириндә јазмышды ки, бу әсәрин илк вариантыны Тифлисдә А.Бакыханов

---

[1] Әдәбијјат вә инҹәсәнәт. 1972, 15 апрел, № 16.

[2] *А.Рзајев.* Көстәрилән китаб, с. 22, 26-27, 33-34; Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1974, № 2, с. 72.

[3] Телескоп. М., 1834, ч. XXI, с. 58.

һазырламыш, онун әсасында исә Петербургда үч профессор (М.Ч.Топчубашов, Х.Френ (1782-1852), Ф.Шармуа (1793-1869) мүкәммәл каталог тәртиб етишдир (1829)[1]. Һәр үч алимин әмәји хүсуси мүкафата лајиг көрүлмүшдү[2].

1834-чү илдә Варшавадан Петербурга кәлиб ики ај (25 мај—20 ијул) орада галмыш А.Бакыханов М.Ч.Топчубашовла көрүшәркән рус гошунларынын Азәрбајчан вә Иран китабханаларындан гарәт етдији Шәрг әлјазма китабларынын Петербурга дашынмасы, бу зоракылығын јерли әһали вә гәләм саһибләри арасында бөјүк наразылыг доғурмасы вә с. мәсәләләр һаггында она данышмамыш олмазды. Бакыхановун Русија шәргшүнаслығынын атасына (М.Ч.Топчубашова) Губа чорабы, «Әсрарүл-мәләкут» әсәрини, Фүзули Диваныны һәдијјә вермәси дә онларын јахын достлуғунун вә әдәби-елми әлагәләринин мөһкәмлијини тәсдигләјир. Һәр ики алимин Шәрг дилләри, әдәбијјаты, мәдәнијјәти, китаб тарихи вә библиографијасы саһәсиндә елми-нәзәри мүлаһизә вә тәшкилатчылыг бачарығы тәкчә зијалылар арасында јох, Русијанын һаким даирләриндә дә гибтә һиссә доғурмушду.

1837-чи илдә Мирзә Казым бәј бөјүк чәтинликлә ичазә алыб Казандан Петербурга кәлмишди ки, 4 ај Император китабханасында ишләјиб «Түрк- татар дилинин грамматикасы», «Дәрбәнднамә» вә с. китабларыны тамамлајыб нәшрә һазырласын. Орада Мирзә Чәфәр Топчубашовла евиндә көрүшән Мирзә Казым бәј дәфәләрлә китабханада бирликдә чалышмышдылар. Сонралар бә'зи китаблар һаггында фикир мубадиләсинә еһтијач дујдугда Топчубашовла мәктублашмышдыр[3].

«Император үмуми китабханасында сахланылан Шәрг әлјазмалары вә ксилографларынын каталогу» мәгаләсиндә («Отечественные записки» журналы, СПБ, 1852, т. 3, с. 1-16) Мирзә Казым бәј јазмышды ки, библиографик көстәричинин тәртибчиләри — Мирзә Чәфәр, Френ, Дорн вә Шармуа каталогун бу нәшри илә јүксәк елми рәшадәт көстәрмиш вә бүтүн мүасир елм очагларыны һејрәтә салмышлар.[4]

Бир сыра мәнбәләрдә көстәрилир ки, Мирзә Чәфәр өзүнә зәнкин архив вә китабхана јаратмышды. Бу хәзинәнин гапыларыны бүтүн

---

[1] *Р.Исмаилов*. Азербайджанско-французские литературные связи. Б., 1983. с. 43-44.

[2] Императорская библиотека за сто лет 1814-1914. СПБ, 1914, с. 104.

[3] Әлјазмалар хәзинәсиндә (Әсәрләр). 1979, ч.5, с. 121.

[4] *В.Гулијев*. Мирзә Казым бәј. Б., 1987, с. 168-169.

гәләм достларынын үзүнә ачмышды. Бурада Авеста, «Китаби Дәдә Горгуд»дан үзү бәри хејли Азәрбајҹан мүәллифинин, о ҹүмләдән Топчубашовун өзүнүн тәрҹүмәләри, елми әсәрләри, ше'рләр Диваны, В.Г.Белинскинин јүксәк гијмәтләндирдији «Галибијјәт тәранәси» поемасы, «Ики ше'р» китабчасы (СПБ, 1835) вә с. әлјазма вә чап китаблары илә јанашы, түрк, әрәб, фарс, рус, франсыз... дилләриндә дә минләрлә китаб олмушдур. О, һәмин әсәрләрин бир чохуну өз сағлығында Император китабханасына, дөвләт адамларына, елм вә әдәбијјат хадимләринә, достларына вә тәләбәләринә бағышламышды. Мәсәлән, 1812-ҹи ил Вәтән мүһарибәсинин 10 иллијинә һәср етдији «Галибијјәт тәранәси» поемасыны өз хәтти илә ајрыҹа китабча шәклиндә јүксәк зөвглә ҹилдләтдириб чара һәдијјә көндәрмишди. Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә чап олунмуш, русҹа тәрҹүмә едилмиш «Түрк одасы» ше'рини өз хәтти вә мүгәддимәси илә ҹилдә тутмуш вә Санкт-Петербургда јарадылмыш Асија Музејинә вермишди. Һафизин Күллијјатыны, Хәндәмирин Иран тарихиндән бәһс едән ики әлјазмасыны Москва Шәрг Дилләри Институтунун китабханасына, Авестаны А.С.Грибоједова бағышламышды... Мүасирләри онун бу хидмәтләрини чох бөјүк тарихи иш кими гијмәтләндирмишләр.

М.Ҹ.Топчубашов һамыја зәнкин китабхана јаратмағы төвсијә едир вә белә адамлары јүксәк гијмәтләндирирди. 1832-ҹи илдә Москва университетини битирмиш, сонралар һәмин университетин профессору олмуш В.Г.Белинскинин јахын досту Павел Петров ондан дөрд ил (1834-1838) Азәрбајҹан-түрк, әрәб, фарс, дилләри илә јанашы, хәттатлыг, ҹилдчилик вә китабханачылыг сирләрини дә өјрәнмишди. Онун ев китабханасында 100 дилдә минләрлә китаб варды[1]. Мизә Ҹәфәрин тез-тез баш чәкдији вә хејли китаб бағышладығы бу китабханада Азәрбајҹан вә Шәрг мүәллифләринин дә әсәрләри хејли јер тутурду. Онун СПБ китабханасына да чохлу Шәрг әлјазмалары һәдијјә вердијини Б.А.Дорн өз каталогунда (СПБ, 1852, с. X) хүсуси гејд етмишдир (Т.Ә. Әләскәрова)[2].

Өмрү боју һәмвәтәнләринин вә дикәр халгларын елм, әдәбијјат, китаб, мәтбуат, мәктәб, китабхана саһиби олмасына чалышан Топчубашов бу јолда тәкҹә әмәјини, билијини, вахтыны јох, пулуну да сәхавәтлә хәрҹләјән алим иди. Вердији әризәјә әсасән, һүгугшүнаслыг саһәсиндә билијини артыран вә јахшы әсәрләр јазан тәләбәләр үчүн шәхси вәсаити һесабына Сенатын гәрары вә

---

[1] *А.Рзајев.* Көстәрилән китаб, с. 66-72.

[2] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1974, № 2. с. 76.

Императорун имзасы илә 100 манат мәбләғиндә «Топчубашов мүкафаты» (1869) тә'сис едилмишди (Азәрбајҹан мүәллими, 1979, 22 ијун, с. 4; АСЕ, 9-317).

Филолокија елмләри доктору Вилајәт Гулијевин «Мирзә Ҹәфәр Топчубашов» очеркиндә[1] дејилир ки, Азәрбајҹан алиминин мүрәккәб бир шәраитдә Шәрг китабларынын сензору ишләмәси, «Константинополда китаб нәшри» мәгаләси (Телескоп, 1832, ч.VII с.616-622) илә мүасирләринин вә һәмвәтәнләринин диггәтини чапчылыг проблемләринин һәллинә ҹәлб етмәси, өмрү боју Низами, Һафиз, Ҹ.Руми кими әдәбијјат хадимләринин әсәрләринин тәблиғинә даһа чох фикир вермәклә гәләм саһибләрини јүксәк сәвијјәли әсәрләр јазмаға руһландырмасы вә с. көстәричиләр дә Топчубашовун тәрҹүмеји-һал китабынын ачылмамыш сәһифәләриндәндир.

Өз сағлығында дүнја шөһрәти газанмыш М.Ҹ.Топчубашовун бир чох ҹилдә сыған зәнкин елми вә бәдии ирси вардыр. Онун топланмасы, тәрҹүмәси, нәшри, тәдгиги вә Топчубушовун адынын әбәдиләшдирилмәси бу күн дә актуаллығыны сахламагдадыр.

* * *

Зејналабдин Марағалы (1837-1910) Азәрбајҹан әдәбијјатынын вә китабынын парлаг сималарындан олса да, китабшүнаслыг тәдгигатларында ады индијә гәдәр хатырланмамышдыр. Моллахана мәктәбиндә дәрсләрин вә китабларын сәвијјәсизлијини көрәндән сонра ону ән чох дүшүндүрән мәсәләләрдән бири бу иди ки, мән нәји охујурам, нијә охујурам? Нәји өјрәнирәм, нијә өјрәнирәм? Нәји билирәм, нәји билмирәм? Нијә билмирәм?

Бу силсилә суалларын һамысынын идеја истигамәти вә маһијјәти бир иди: Билији кимдән, нәдән, нечә, һарада вә нә үчүн өјрәнмәли?

З.Марағалы бу барәдә тәрҹүмеји-һалында белә јазмышдыр: 8 јашымдан сонра 8 ил биһудә јерә мәктәбә кедиб-кәлмәјимә бахмајараг, билик өјрәнә билмәсәм дә, бир һәгигәти дәрк етдим ки, «... бу ҹүр мәктәбләр мөвҹуд олдугҹа мән дә ҹәһаләт вә авамлыг ичәрисиндә галаҹағам. Мән тәк дејиләм. Тајларым чохдур. Елә бу сәбәбдән виҹданым гаршысында хәҹаләт чәкирәм»[2].

Бу гәнаәтдән сонра кәләҹәк јазычы мүдрик гәләм саһибләринә рәғбәт бәсләмиш вә шәхси тәһсил (мүталиә) васитәсилә өзүнү

---

[1] Караван высоких дум. Б., 1989. с. 33-44.

[2] Низами адына Азәрбајҹан Дөвләт Әдәбијјат Музејинин Әсәрләри. 1968, ч. 3, с. 157.

маарифләндирмәјә чалышмышдыр. О, Ибн Сина, Фирдовси, Сәди, Һафиз, Ә.Мәәри, Низами, Нәсими, Хәтаи, Фүзули, М.Ф.Ахундзадә, Руссо, Волтер, Шекспир, Пушкин, Ч.С.Милл, Монтескје, Спенсер, Ә.Талыбов, Әбу Нәср Шејбани, Радишшев, Гогол, Данте вә башга сөз сәнәти «пәһләванларынын» (З.Марағалы) әсәрләрини диггәтлә охумуш вә өзүнә зәнкин китабхана јаратмышды. Гәдим јунан, Шәрг вә Аврополпа мүәллифләринин әсәрләри илә јанашы, Гураны, фолклор әдәбијјатыны вә мүхтәлиф халгларын ганун китабларыны да мүкәммәл өјрәнмишди. Бу гәнаәтә кәлмишди ки, Шәрг вә Авропа дөвләтләри мүтәрәгги «гануннларынын бир чохуну Гурандан алмышлар»[1].

Јазычы дәфәләрлә көрмүшдү ки, бә'зи Шәрг өлкәләриндә ганунлара риајәт олунмајанда зор ағыл күрсүсүнә чыхыб бир-бириндән горхулу фәсадлар јарадыр. Өзүнә гәдәрки мүәллифләр кими, чәмијјәтин мә'нәви ејбәчәрликләринә гаршы мүбаризәдә китабларын күчлү силаһ олдуғуну јүксәк гијмәтләндирән З.Марағалы өзү дә белә бир китаб јазмаг гәрарына кәлмиш, «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» адлы үч чилдлик уғурлу бир романла дүнја шөһрәти газанмышдыр. Алимләрин јекдил рә'јинә көрә, әсәриндә тез-тез Руссоја, Волтерә мүрачиәт етсә дә, ичтимаи-сијаси көрүшләринин формалашмасына, китабшүнаслыг бахышларына вә јарадычылығына М.Ф.Ахундзадә мүстәсна тә'сир көстәрмишдир.

«Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» онун бизә чатан јеканә китабыдыр. 1888-чи илдә Истанбулда «Әхтәр» гәзетинин мәтбәәсиндә биринчи чилд чапдан чыхан кими Азәрбајчан, Иран, Түркијә, Гафгаз, Орта Асија, Һиндистан, Әфганыстан, Мисир вә с. өлкәләрдә сүр'әтлә јајылараг бөјүк шөһрәт газанмышды (АСЕ, 4-305). Бир-ики иллик фасиләдән сонра Кәлкүттәдә вә Гаһирәдә јенидән нәшр едилмишди. Онун Истанбул, Теһран, Кәлкүттә, Гаһирә, Бомбеј, Лаһор, Лејпсиг вә бир нечә харичи дилләрдәки чаплары дүнја китабханаларынын әксәријјәтиндә вардыр.

З.Марағалы өз бөјүк устады М.Ф.Ахундзадә кими белә һесаб едирди ки, индијә гәдәр бә'зи мүәллифләр гәләмләрини биһудә ишләрә сәрф едибләр. Онлар «фајдалы мөвзулары һамынын баша дүшәчәји тәрздә, дөврүн тәләбләри сәвијјәсиндә гәләмә алмамышлар». Нәтичәдә онларын әсәрләри китабхана рәфләринә јүк олмуш, охучулары һөвсәләдән чыхармагдан башга һеч бир фајдалы ишә јарамамышдыр. «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» белә бир вәзијјәтә гаршы кәскин иттиһам акты кими мејдана чыхмышдыр.

---

[1] Ахәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1987, № 3, с 113.

Гулам Мәммәдли јазыр ки, «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси»нин биринчи чилди чапдан чыхандан сонра тезликлә сатылыб гуртармышды. Мүхтәлиф өлкәләрдә дәфәләрлә мүәллифи көстәрилмәдән нәшр едилмишди. Бундан истифадә едән бә'зи мүәллифләр китабы өз адына чыхмышдыр. Әсәрин гануни мүәллифи бу һагсызлыға дөзмәјиб Бакыда чыхан «Иршад» гәзетиндә мүәллифлик һүгугуну мүдафиә едән мәгалә илә чыхыш етмишди. Орада дејилир ки, «Мисирдә чап едилән «Һекмәт» гәзети Һачы Меһди Хуршиди һаггында некрологда ону «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси»нин мүәллифи кими көстәрмишди. Һалбуки Мирзә Меһдинин һәмин китабын јазылмасындан гәти сурәтдә хәбәри јохдур. Мәзкур китабын биринчи чилдини башгалары мүәллифдән хәбәрсиз вә ичазә алмадан Бомбејдә вә Теһранда чап едиб јајмышлар. Һабелә бир нечә харичи дилләрдә дә тәрчүмә вә чап етмишләр. «Хуршиди» мәтбәәси дә чап етмиш вә өз хејри үчүн јарамаз вә ганунсуз бир иш көрмүшдүр. [...] Иншаллаһ, бу тезликлә үчүнчү чилд чап олунар вә мүәллифин ады вә вәзифәси, һабелә индијәдәк бу адын кизли галмасынын сәбәби һаггында изаһат верилиб, мәсәлә һөрмәтли вәтәндашларымыза ајдын олар З.М.»[1].

Романын һәр үч чилдини фарс дилиндән Азәрбајчан дилинә чевириб она әһатәли мүгәддимә[2] јазмыш јазычы, профессор Һәмид Мәммәдзадәнин гәнаәтинә көрә, о заман һеч кәсин хәјалына кәлмәзди ки, бу көзәл романын мүәллифи тез-тез Истанбулдан мал кәтириб Јалтада тичарәтлә мәшғул олан Зејналабдин адлы Марағалы бир тачирдир. О, Истанбулда олдуғу илләрдә романын II вә III чилдләрини тамамламыш, II чилди 1907-чи илдә Кәлкүттәдә, III чилди 1909-чу илдә Истанбулда нәшр етдирмишдир. Мүәллифин ады јалныз бу чилддә (Истанбул, 1909) көстәриләндән сонра бөјүк һәјәчан доғурмуш вә әввәлки ики чилдин дә һәгиги мүәллифлији она аид едилмишдир. Мүәллиф һәмин чилддә (1909, с. 23, 145) јазмышдыр: «Мән чох шадам ки, өз әсәримин сәһифәләриндә бәрабәрлик, азадлыг вә ганун шамыны јандыран илк танынмајан јазычыјам».

Үчүнчү чилдин чапына гәдәр З.Марағалы гүдрәтли јазычы кими танынмаса да, әсәринин әдәби шөһрәти вә ингилаби идејалары дүнјаны бүрүмүшдү. «Сәјаһәтнамә» бә'зи Шәрг өлкәләриндә көһнәпәрәст адамларын башы үзәриндә «бомба кими партламышды» (Үзејир Һачыбәјов). Онун курултусундан диксиниб сарсынты кечи-

---

[1] Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1968, 12 октјабр.

[2] *З.Марағалы.* Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси. Б., Елм, 1982, с. 3-16.

рән сәлаһијјәт саһибләри «Сәјаһәтнамә»нин јаратдығы фыртына нәтичәсиндә вәзифә мәвгеләринин әлдән кедәчәјиндән еһтијатланараг бу надир инчинин јајылма јолларыны бағламаға чалышмышлар. Мәслән, Иранда «сәдр ә'зәм Мирзә Әләскәр хан вә бүтүн сарај хадимләри онун мүәллифини ахтарыр, әсәри охујанлары белә һәбс едирдиләр» (Әфлатун Мәммәдов).[1]

XIX әсрин сонларындан башлајараг Азәрбајчанын вә бир сыра Шәрг өлкәләринин зијалылары «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси»ни өзләринин масаүсту китабына чевирмишдиләр. Ч.Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналында бу әсәрә дәфәләрлә мүрачиәт етмиш, һәмвәтәнләринә «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси»ни «охујун, охујун, охујун!» демишдир[2]. Өзү дә һәмин әсәрин тә'сирилә «Өлүләр» комедијасыны, «Бакы» фелјетонуну вә с. әсәрләрини јазмышдыр[3]. Тачик әдәбијјатынын көркәмли классики С.Ајнинин сәрраст сөзү илә десәк, бу китаб Орта Асија зијалыларынын да дүнјакөрүшүнүн формалашмасына көмәк едән ән күчлү әсәрләрдән бири олмушдур[4]. Ј.Бертелс, К.Чајкин, И.Брагински, Д.Комиссаров вә бир чох башга мүәллифләр бу китабы тәгдир едәрәк ону Азәрбајчан вә фарс әдәбијјатында Аврона типли илк орижинал әсәр (роман) адландырмышлар[5]. Мирзә Ибарһимов З.Марағалыны Чәнуби Азәрбајчан нәсринин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими гијмәтләндирәрәк онун китабынын М.Ф.Ахундзадәнин «Кәмалүддөвлә мәктублары», Монтескјенин «Иран мәктублары», Радишшевин «Петербургдан Москваја сәјаһәт» китаблары кими марагла охундуғуну гејд етмишдир[6]. Мүхтәлиф өлкәләрдә «... чохлары бу китабы охумагла ајылыб өлкәнин абадлығы уғрунда мүбаризәјә һазырлашмыш вә мүбаризләрә гошулмушлар» (С.Ә.Кәсрәви).[7]

Зејналабдин Марғалынын китабы ингилаби фикирләр енсиклопедијасыдыр, М.Ф.Ахундзадәнин «Кәмалүддөвлә мәктублары» кими, мүәллифин Шәргә вәсијјәтидир. Һәр ики «вәсијјәтнамә»нин баш гаһрәманы китаб мүәллифләринин өзләридир.

Бу кими фактлар көстәрир ки, «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси»нин сәјаһәт јолу тәкчә түрк, фарс, әрәб дилли рекионлары әһатә

[1] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1987, № 3, с. 111.
[2] Молла Нәсрәддин. 1906, № 9, 15, 17, 23, 36; 1907, № 3, 8 вә с.
[3] *Ә.Мирәһмәдов.* Азәрбајчан Молла Нәсрәддини. Б., 1980. с. 91-98.
[4] Елм вә һәјат. 1966, № 8, с. 14.
[5] Орада.
[6] Чәнуби Азәрбајчан антолокијасы. Б., Елм, 1981, ч. 1, с. 37-38.
[7] Азәрб. ЕА Хәбәрләри. ӘДИ серијасы. 1987, № 3, с. 114-115.

етмәмишдир, бу сәјаһәт дүнјанын бу башындан о башына гәдәр давам етмишдир.

Ираны вә Ҹәнуби Азәрбајҹаны кәзиб орадкы адамларын һалыны көрәндән сонра Ибраһим бәјин «Өлүдүрләр дири кими, диридирләр өлү кими» гәнаәтинә кәлмәси әслиндә З.Марағалынын өз консепсијасыдыр. Мүәллиф бунунла белә бир һәгигәти ачыглајыр ки, о заманкы иҹтимаи бәлаларын көкүнү өлкәнин рәһбәр нәзарәтиндән чыхмасында, әһалинин китабдан вә мүталидән, мәктәбдән вә китабханадан узаг дүшмәсиндә ахтармаг лазымдыр. Бу идеја китабдан гырмызы хәтт кими кечир.

Әсәрдән ајдын көрүнүр ки, З.Марағылынын ән бөјүк арзуларындан бири Ираны вә Ҹәнуби Азәрбајҹаны дүнјанын мәдәни өлкәләриндән бири кими көрмәк иди. Бу ишдә әлбир сә'јләрлә јанашы, китаб вә мәтбуатын да бөјүк ролу олдуғуну јахшы билирди. Һәмвәтәнләринә шәхси китабхана јаратмағы, орада јалныз ән јахшы нәшрләри вә әлјазмалары топламағы тәвсијә етмәси дә бунунла әлагәдар иди. О, өз гәһрәманы Ибраһим бәјин китабханасындан данышаркән дејир ки, бир күн онун китабханасына бахырдым. Мүхтәлиф хәтләрдә вә чапларда олан алты-једди ҹилд «Тарихи-Надири» (Надир шаһын јахын адамларындан вә нәдимләриндән Мирзә Меһди хан Астрабадинин китабыны—*И.З.)* көрдүм. Өз-өзүмә дүшүндүм: Бир китабханада ејни китабын Теһран, Тәбриз, Бомбеј вә башга јерләрдә чап олунмуш мүхтәлиф нүсхәләрини топламағын нә мә'насы вар?»[1]

Јазычынын килејинин сәбәби ајдындыр. Бунунла о дејир ки, сәвијјәсиз китабларын бәрбәзәкли ҹилдләринә алданмаг зәрәрли јолдур. Ҹылыз идејалы әсәрләрлә ушагларда вә кәнҹләрдә һеч бир милли виҹдан, вәтәнпәрвәрлик, вәтәндашлыг вә с. сағлам һиссләр ашыламаг олмаз. Јахшы адамлардан вә китаблардан өјрәнмәк исә шәрәфли ишдир. М.Ф.Ахундзадә, Һ.Зәрдаби, М.Ә.Талыбов, Ҹ.Мәммәдгулузадә вә башга әдибләр вә алимләр кими дәрс китабларынын јарарсызлығыны писләјән З.Марағалы «белә китаблардан ушаглар нә хејир көрә биләрләр?» суалы (с. 68) илә бу ишә ҹавабдеһ олан мүәллифләри, наширләри вә назирләри тәнгид һәдәфи сечмишдир.

З.Марағалы «Шаһнамә» епопејасыны нүмунә кәстәриб јазыр: Фирдовси «бир милләтин өлмүш дилини дирилтди, милләтин тарихинә дәјәрли» сәһифәләр јазды. Белә әсәрләрә бу күн дә чох

[1] *З.Марағалы.* Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси. Б., Елм, 1982, с. 23. (Бундан сонра сәһифәләр мәтнин ичиндә кәстәриләҹәк).

еһтијаҹ вардыр. Чүнки «Вәтәнә парлаг хидмәтләр» көстәрмәјин вә «мәдәни халглар арасында башыучалыгла јашамаг һүгугуна малик олмағын» доғру јолларындан бири будур (с. 13, 14, 244, 497 вә с.).

Јазычынын даһа бир гәнаәтинә көрә, бизи мәдәни халглар јанында хар едән «бүтүн нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн мәрдликлә ајаға галхмаға» (с.20) сәсләјән ән бөјүк мә'нәви гүввә китаб вә мәтбуатдыр, ардычыл вә шүурлу мүталиәдир. Һәмвәтәнләримизи «јерсиз тә'рифләрә» ујмагдан, она-буна јарынмагдан, «өзләрини јалтаглыгла ләкәләмәкдән», «мәнликләрини» ајаглар алтына атмаг тәһлүкәсиндән, «ифтира сөјләмәкдән», «јалан сөзүн» кирдабындан вә с. бәлалардан анҹаг доғру јазан вә доғру данышан «гәрәзсиз» гәләм саһибләри хилас едә биләрләр. Бир чох фајдалы елмләр вә фәнләр, мәсәлән, кимја кими «шәрәфли елмә» даир китаблар мәктәбләрдә вә китабханаларда охудуларса, милли шүуру инкишаф етдириб «Вәтәни бир пара еһтијаҹлардан хилас» етмәк олар (с. 248).

Әдиб классик мүасиримиз кими бу күн дә үзүнү бизә тутуб мүдрик бир ата вә устад мүәллим нәвазиши илә дејир: бизим сәһвләримиз, ејбләримиз вә еһтијаҹларымыз чохдур. «Тарих һеч бир ејбин үстүнү өртмүр. Јахшы дүшүнүн!» (с.435) вә онун әлачынын далынҹа кедин. «Һөрмәтли охучулар бир гәдәр дүшүнсәләр» (с. 448) бу сөзләрин маһијјәтини һәм өзләри анлар, һәм дә башгаларына анладарлар.

* * *

Әли Һилми Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын бој артымына сәмәрәли тә'сир көстәрмиш алимләрдән бири олдуғу һалда, сон илләрә гәдәр онун шәхсијјәти, јарадычылығы вә фәалијјәт саһәләринә даир бир сыра суаллар ҹавабсыз галмышды: Әли Һилми Мисирә көчәнә гәдәр Азәрбајҹанын һансы рајонунда јашамышдыр? Ону һәрби вә елми ишә, китаб јарадычылығына вә китабхана ишинә һансы телләр бағламышды? О, дүнја шөһрәтли китаб (каталог) һазырлајыб чап етдирмәклә һансы нәчиб мәгсәди изләмишдир? Нијә Губа, Дәвәчи дијаршүнаслыг музејләриндә онун адыны јашадан һеч бир из јохдур? Бу мараглы шәхсијјәтдән онун һәмвәтәнләринин узун мүддәт хәбәр билмәмәси, «Азәрбајҹан тарихи»ндә, Азәрбајҹан—Мисир әдәби-мәдәни әлагәләр тарихинә даир тәдгигатларда, елми конфранс вә симпозиумларда адынын чәкилмәмәси нә илә әлагәдардыр? Бу суалларын мә'лумат гытлығы илә, биканәликлә, унутганлыгла вә с. сәбәбләрлә нә дәрәҹәдә

әлагәси вардыр? Үмумиjјәтлә, Әли Һилми кимдир? Онун һаггында нә билирик?

Һәләлик мә'лум олан будур ки, шәхсиjјәти индиjә гәдәр өjрәнилмәмиш Әли Һилми (Әли Һилми ибн Султан ибн Мәһәммәд ибн Гоча әл-Дағыстаниjә әл-Губавиjјәс-Сумагабади) мәшһур Азәрбаjчан-түрк алими, китабшүнасы, китабханашүнасы вә библиографы олмушдур. О, XIX әсрин орталарында Мисирә көчмүш, орада мүкәммәл тәһсил алдыгдан сонра Аббасиjјәдә jерләшән һәрби мәктәбдә 15 ил мүәллимлик етмишдир. Хидивиjјә китабханасында ишләркән орада сахланылан түрк вә фарс дилләриндәки әлjазмаларынын низама салынмасы вә тәдгиги она тапшырылмышдыр (1880). Әли Һилми буранын зәнкин китаб фондунда Һиндистан, Пакистан, Ираг, Әфганыстан, Тачикистан, Өзбәкистан, Иран, Түркиjә, Суриjа вә с. өлкә мүәллифләринин әсәрләри илә jанашы, XII-XIX әср Азәрбаjчан мүәллифләринин дә әлjазма вә чап китабларыны көрүб вәчдә кәлмишди. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг Гафар Кәндлинин «Азәрбаjчан классикләринин Мисирин Хидивиjјә китабханасында сахланылан әсәрләри» (Низами, Хагани, Әвһәди, Нәсими, Фүзули, Саиб Тәбризи һаггында) мәгаләсиндә[1] деjилир ки, алим самбаллы бир абидә үзәриндә ишләмәк гәрарына кәлмиш вә ону беләә адландырмышды: «Мисирдә Хидивиjјә китабханасында сахланылан түрк вә фарс китабларынын каталогу» («Феһристүлкүтүбү-түркиjјәти вәл фарсиjјәтил-чавиjјәтил мүһафизәти билкүтүбханәтил-Хидивиjјәтил Мисириjјә»).

Бу «бөjүк һәчмли китаб каталогу»[2] сонракы китабшүнаслар үчүн дә бир өрнәк олмушдур.

Азәрбаjчан классикләринин (Хагани, Низами, Н.Туси, Ш.М.Шәбүстәри, Әвһәди, Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Беһзад, Султан Мәһәммәд, Әссар Тәбризи, Шәмс Тәбризи, Ибраһим Күлшәни, Саиб Тәбризи, М.Һ.Бүрһан, Лутфәли бәj Азәр вә б.) әлjазма вә чап әсәрләринин Хидивиjјә китабханасында сахланылмасы һаггында мүхтәлиф вахтларда С.Нәфиси, М.Тәрбиjәт, З.Бүнjадов, Ч.Гәһрәманов, М.Мүдәррис, Б.Аллаһвердиjев, М.Мүсәддиг вә башга алимләр дә мүхтәсәр мә'лумат вермишләр. Лакин Әли Һилминин Азәрбаjчанлы олдуғу, бу күн дә дүнjа китабханаларынын надир инчиләриндән саjылан мәшһур бир китаб (изаһлы библиографик көстәричи) jаздығы тәфсилаты илә өjрәнилмәмишдир. Нәтичәдә

[1] Азәрб ЕА Хәбәрләри. Ичтимаи елмләр сериjасы. 1958, № 3, с. 63-71.

[2] *Ф.Мәммәдов.* Мәһәммәд Фүзули әсәрләринин нәшри. Библиографик кестәричи. Б., Маариф, 1996, с. 6.

бә'зи тәдгигатларда[1] Әли Һилминин китабы Һаггында доғру сөз өзүнү доғрултмамышдыр. Нәдәнсә о, бә'зи мәгаләләрдә әрәб алими (библиографы)[2] кими көстәрилмишдир. АСЕ-дә вә дикәр мө'тәбәр нәшрләрдә исә Һаггында Һеч бир мә'лумат верилмәмишдир.

Әли Һилми әрәб дилиндә јаздығы китабы 1306 (1888)-чи илдә ГаҺирә шәҺәринин «Амирә» мәтбәәсиндә (Шејх Әбдүррәззаг Османын мәтбәәсиндә) чап етдирмишдир. Әсәр мүгәддимәдән, түрк вә фарс дилли китабларын каталогуну әҺатә едән ики бөјүк Һиссәдән вә 560 сәҺифәдән ибарәтдир. Һәр Һиссәнин сонунда адлар көстәричиси верилмишдир. Һәр бөлмә ајры-ајры елм саҺәләри үзрә јарымбөлмәләрә ајрылмышдыр: Әруз, әдәб, тарих, чоғрафија, кимја, сијасәт, ријазијјат, мәнтиг, фәлсәфә, мусиги, Һеј'әт (астрономија) вә с. Бу ән'әнәви бөлкү вә адлар көстәричиси каталогдан баш ачмаг үчүн ачар ролу ојнајыр, истәнилән мүәллифин вә китабын адыны тез тапмаға хидмәт едир.

Әли Һилми Һәр бир китабын вә әлјазманын библиографик тәсвирини верәркән онун јазылдығы или, мүәллифини (тәхәллүсүнү), доғулдуғу вә өлдүјү тарихи, сәҺифәләрин сајыны, сәҺифәсиз китабларын вәрәгләринин мигдарыны, китабларын нәшр јерини, илини, наширини, әлјазмаларын хәттатыны, хәтт нөвүнү, кағыз нөвүнү, чилдләрин рәнкини, сахланма вәзијјәтини вә с. мә'луматлары да гејдә алмышдыр. Һәмин китаб Азәрбајчан ЕА РӘИ фондунда вә М.Ф.Ахундзадә адына Республика Дөвләт Китабханасында да вардыр. Орада (каталогда) бә'зи Азәрбајчан мүәллифләринин Хидвијјә китабханасында ејни әсәрләринин Һәм әлјазма, Һәм дә чап нүсхәләри олдуғу көстәрилир. Мәсәлән, АСЕ кими мө'тәбәр нәшрдә ады чәкилмәјән М.Һ.БүрҺанын «БүрҺане-гате» лүғәт китабынын 1157 (1744-чү ил әлјазмасы илә јанашы, ики чилддән ибарәт Һәмин мәшҺур әсәрин Мүдәррис Сејид ӘҺмәд Асим тәрәфиндән түрк дилинә тәрчүмәсинин 1214 (1799), 1251 (1835), 1268 (1852)-чи илләрдә Мисирдә «Булаг» мәтбәәсиндә чап олунмуш нүсхәләри дә каталогда әксини тапмышдыр.

Әли Һилминин әсәри бу күн дә XII-XIX әср Азәрбајчан китабы нүмунәләринин Хидивијјә китабханасындакы изини јашадан илк мүҺүм мәнбәдир.

Мүгәддимәдә мүәллиф өзү Һаггында да мухтәсәр мә'лумат вермишдир. О, Губа гәзасынын Дәвәчи наҺијјәсиндә Сумагабад (индики Сумагоба) кәндиндә доғулдуғуну јазмышдыр.

---

[1] Китаблар аләминдә 1967, № 1, с. 76-78; № 4, с. 75-78.

[2] Әдәбијјат гәзети, 1997, 2 мај.

Бу әсәр Әли Һилминин һәләлик бизә мә'лум олан јеканә ири һәчмли китабыдыр. Еһтимал етмәк олар ки, китабшүнас алимин башга әсәрләри дә олмушдур.

Әли Һилми бу китабын һасилә кәлмәсинә 8 ил (1880—1888) кәркин әмәк сәрф етмәклә тә'рифә вә тәгдирә лајиг, бир аз да дәгиг десәк, дүнја әһәмијјәтли бир иш көрмүшдүр. Онун һәјат вә јарадычылыг јолу әсаслы шәкилдә өјрәниләрсә, Азәрбајҹан алими һаггында тәсәввүрүмүз даһа јени мә'луматларла долғунлашар.

* * *

XIX әсрдә Азәрбајҹан зијалыларынын китабхана ачмаг, Шәрг вә дүнја халгларынын ән јахшы гәзет, журнал вә китабларыны ора топламаг сә'јләри дә уғурлу нәтиҹәләр вермишдир. Беләкитабханалардан бирини Азәрбајҹан вә Иран тарихинә иҹтимаи хадим, тарихчи вә 1842-ҹи илдән Ҹәнуби Азәрбајҹан һакими кими дахил олмуш Бәһмән Мирзә (1811-1884) тәшкил етмишди. О, баш вәзир Һаҹы Мирзә Ағасынын фитнәси илә гардашы Мәһәммәд шаһ Гаҹарла дүшмән оландан сонра даими јашамаг үчүн Шушаја көчмүш (1851)[1] вә ора 95 дәвә јүкүндән[2] ибарәт әлјазма вә чап китабы дашытдырмышды. Онларын арасында Азәрбајҹан мүәллифләринин дә әсәрләри чох олмушдур...

1866-ҹы илдән М.Ф.Ахундзадәнин күрәкәни (Нисә ханымын әри) олмуш[3] вә "өз евимдә она бир нечә отагдан ибарәт мәнзил ајырмышам" дејән әдибин јүксәк тәгдирини газанмыш Ханбаба хан[4] да дөврүнүн дәрин ағыл, зәнкин билик вә бөјүк китабхана саһибләриндән иди. Шәрг (о ҹүмләдән Азәрбајҹан) китабынын инкишаф јолуну ардыҹыл изләмәк вә нүмунәви китабхана јаратмаг тәҹрүбәсини о, атасы Бәһмән Мирзәдән вә гајынатасы М.Ф.Ахундзадәдән өјрәнмишди...

Милли мәдәнијјәт тарихимизин бу кими өјүнмәли сәһифәләри Азәрбајҹан вә Шәрг китабынын инкишафына даир тәсәввүрләри алт-үст етмәклә јанашы, гәләм саһибләринин XIX әсрдә дә бир-бириндән јүксәк сәвијјәли әсәрләр вә китабханалар јаратмаг баҹарығыны тәсдигләјән дәлилләрдәндир. Хүсусилә, Һ.Зәрдабинин

---

[1] Елм вә һәјат. 1980, № 2, с. 33; Сәһәр. 1989, 13 феврал, № 29, с. 4; Мәдәнијјәт. 1991, 26 декабр, с. 2; АСЕ, 2-153.

[2] *Һ. Тағыјев*. Азәрбајҹанда китабханачылыг иши. Б., Азәрнәшр, 1964, с. 21; Вәтән сәси. 1991, 7 март, № 10.

[3] Азәрб. ЕА РӘИ. М.Ф. Ахундов архиви № 2, Г-2, инв. № 634.

[4] *М.Ф.Ахундов*. Әсәрләри. Б., 1962, ч. 3, с. 395.

чап сөзү вә китабхана ачмаг уғрунда мүбаризәси Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин гызыл сәһифәләриндән бирини тәшкил едир. «Әкинчи» илк нөмрәләринин бириндә јазырды: Бу күн халга елә китаблар, гәзетләр, журналлар, мәктәбләр вә китабханалар лазымдыр ки, «көз ачан, әгл артыран» олсун (1875, № 12).

Гәзет Азәрбајҹанда, Күрҹүстанда, Иранда, Русијада, (Москва, СПБ), Дағыстанда вә с. бөлкәләрдә јајылараг фикирләрдә ҹошғунлуг, әгидәләрдә дөнүш јаратмышды. «Әкинчи» гәзетинин һәр нөмрәси мүдрик бир устадын гәләми илә ҹилаланмыш китаб иди. Бу мә'нада Зәрдаби һәмвәтәнләринә үч илдә (1875-1877) 56 китаб[1] бәхш етмишдир ки, халг охујуб ејибләрини көрсүн вә онун әлаҹынын далынҹа олсун.

Зәрдаби 1870-ҹи илләрдән башлајараг Бакыда хејријјә ҹәмијјәти, китабхана, мәктәб, мәтбәә јаратмаға чалышан јеканә азәрбајҹанлы иди. Онун он илә гәдәр үзвү олдуғу Бакы шәһәр Думасынын протоколларында дејилир ки, «Һ.Б.Мәликов ҹамаат үчүн тезликлә китабхана ачылмасыны тә'кидлә тәләб едир»[2].

1870-ҹи илдә Бакыда ермәниләрә мәхсус (сонралар В.И.Ленинин адыны дашыјан) шәһәр китабханасынын нәздиндә Зәрдаби Азәрбајҹан шө'бәси ачмагла кәләҹәкдә онун базасы һесабына мүстәгил Азәрбајҹан китабханасы јаратмаг сә'јләринин башланғыҹыны гојмушдур. Һ.Зәрдабијә мәхсус бу тарихи һәгигәт јүз илдән чох сахталашдырылараг о заман һәлә ушаг олан вә Бакыда јашамајан кәләҹәк јазычы А.Ширванзадәнин (Мовсесјанын) адына чыхылмышдыр...[3]

Азәрбајҹан мәктәби, мәтбуаты, китабы, китабханалары уғрунда фәал мүбаризләрдән вә бу истигамәтләрин һамысында «Ахундовла там һәмрә'ј, һәмфикир» (Ә.Мирәһмәдов) «Әкинчи»ләрдән бири дә С.Ә.Ширвани иди. Онун әмәкдашлыг етдији «Зија» гәзети јазырды ки, Истанбулда 55 китабхана олдуғу, 110 адда китаб вә гәзет нәшр едилдији[4], күрҹүләрдә вә башга халгларда бу саһәдәки наилијјәтләр әсасән фәрәһ доғурдуғу һалда, Азәрбајҹанда аҹынаҹаглы вәзијјәт һөкм сүрмәкдәдир. Өзүнә гәдәрки Азәрбајҹан зијалылары кими, С.Ә.Ширвани дә беләһесаб едирди ки, мәтбуатсыз вә китабсыз,

---

[1] Әкинчи. 1875—1877. Там мәтни. Б., Азәрнәшр, 1979 (56 нөмрә бир ҹилддә. Транслитерасија вә тәртиб едәни: Туран Һәсәнзадә. Редактору: Әзиз Мирәһмәдов).

[2] *И.Рустәмов.* Һәсән бәј Зәрдаби. Б., 1969. с. 76.

[3] Бах: *И.Зәкијев.* «Әкинчи»ни вәрәгләркән.—М.Ф.Ахундов адына АДК-нын Елми әсәрләри. 1983, № 2, с.135-155; Онун: Әсрләрин әкс-сәдасы. Б., 1992, с. 114-124.

[4] Зија. 1880, 10 јанвар.

мәктәбсиз вә китабханасыз «хејли тәәччүб вә тәәссүф олунасы әһвалатлар» баш верә биләр. О, Азәрбајчанын бүтүн кәнд вә шәһәрләрини нәзәрдә тутуб јазырды: «Көрәсән һәр бир јердә мүкәммәл бир китабхана вә гираәтхана олачагмы?»[1].

М.Ф.Ахундзадә, Һ.Зәрдаби, С.Ә.Ширвани вә башга «Әкинчи»ләрин милли китаб вә мәтбуатын инкишаф јолуну кенишләндирмәк, јени типли үмуми (күтләви) китабханалар ачмаг вә с. саһәләрдәки арзу вә сә'јләрини 90-чы илләрдә Н.Нәриманов, С.М.Гәнизадә, Ә.Ағаоғлу, М.М.Гасымов кими зијалылар давам етдирмишләр[2].

Мөвзумузла әлагәси олдуғуну нәзәрә алараг, бурада унудулмуш бир мәсәләјә тохунмағы да лазым билирик. Х әсрин сону, XI әсрин илк илләриндә Шамахыда Чүмә мәсчиди вә дөрд коллеч өз китабханалары илә бирликдә ермәни гулдурлары тәрәфиндән јандырыландан сонра тикилмиш јени мәсчид вә китабханасы 900 илдән сонра — 1902-чи илдә јанварын 31-дә баш вермиш зәлзәләнин гурбаны олмушдур. «Нива» журналынын (1902, № 8) вердији мә'лумата көрә, бу фачиә заманы 2 мин адам өлмүш, 16 мин адам сығыначагсыз галмыш, 4 мин ев, хејли мәктәб, китабхана вә с. тикилиләр јерлә јексан олмушду. «Бир нечә дәгигә давам едән зәлзәлә нәтичәсиндә Шәргин ән бөјүк игтисади-сијаси (вә мәдәни— *И.З.*) мәркәзләриндән бири јоха чыхмышдыр, онун јериндә бир харабалыг әмәлә кәлмишдир». Күман етмәк олар ки, һәмин тәбии фәлакәт заманы евләрә, мәктәбләрә вә китабханалара мәхсус 100 миндән чох китаб харабалыглар алтында галмышдыр.

«Нива» журналы Чүмә мәсчидинин вә 9 күн учурум алтында сағ галмыш Уму Мүслүм гызынын шәклини дә вермишдир. Журналдакы һәр ики шәкли вә садаладығымыз рәгәмләри Азәрбајчан мәтбуаты да чап етмишдир[3].

Бизчә, белә бир мә'лумат да марагсыз көрүнмәз: Өзүнү үч күнә Санкт-Петербургдан Шамахыја јетирмиш түрк-Азәрбајчан дилини јахшы билән рус шаири, насири вә журналисти Владимир Шуф (Бореј, 1864-1913) «Сәлимә. (Шамахы мүсибәти)» поемасыны китабча шәклиндә бурахдырыб (СПБ, 1902) гонорарыны Шамахы шәһәриндә зәлзәләдән зәрәр чәкәнләрә бағышламышды. Һәмин поема шаир-профессор Гара Намазовун тәрчүмәсиндә Бакыда да китабча шәклиндә нәшр едилмишдир (1971).

---

[1] Зијаји-Гафгазијјә. 1881, 26 нојабр.

[2] Кениш мә'лумат үчүн бах: *И.Зәкијев*. Көстәрилән китаб, с. 128-143.

[3] Әдәбијјат вә инчәсәнәт. 1985, 12 ијул, № 28, с. 6-7.

Шамахы мүсибәти әрәфәсиндә мүһүм ичтимаи-сијаси, мәдәни мәркәз кими танынан Азәрбајҹан шәһәрләриндән бири дә Бакы иди. Бурада елм, әдәбијјат, инҹәсәнәт вә мәдәнијјәт хадимләринин сә'јләри илә гајнар һәјат һөкм сүрүр, китаб вә мәтбуатын тәрәггиси истигамәтиндә ардычыл иш апарылырды.

Н.Нәримановун Бакыда ачдығы (1894-1898), Ә.Ҹәфәрзадәнин (1875-1941) мүдир олдуғу китабхананын фәалијјәти һаггында И.Гаспралы (1851-1914) «Тәрҹүман» гәзетинин 19 феврал 1895-чи ил тарихли нөмрәсиндә јазмышды ки, дүнјанын мухтәлиф дилләриндә хејли китабы, журналы вә 40 гәзети олан китабхана там диггәтәлајигдир. Гәзет бу китабхананын ишини дәфәләрлә ишыгландырыб башгаларына нүмунә көстәрмишдир.

Нәриманов јахын достларынын көмәји вә Һ.З.Тағыјевин малијјә јардымы илә бу мәдәнијјәт очағыны мө'ҹүзәләр сәлтәнәтинә чевирмишди. Бурада тәшкил едилмиш китабхана шурасынын ән кәнҹ үзвү М.Ә.Рәсулзадә мәгаләләринин бириндә онун бағланмасыны «милләт бағчасында јени ачылмыш бир гызыл күл»үн вахтсыз солмасы илә мүгајисә етмишдир[1].

Нәримановун ардынҹа Губада шәһәр мәктәбинин мүәллими Мирзә Мәһәммәдәли Гасымов 1895-чи ил ијунун 14-дә китабхана-гираәтхана ачмышды. Тәнтәнәли ачылышда зијалылар, дин хадимләри, гәза һакимләри, идарә мә'мурлары вә башгалары иштирак етмиш вә нитг сөјләмишләр. Китабхананын мухтәлиф шәһәрләрдән кәтиртдији 21 адда гәзет вә журналын 13-ү түрк вә фарс дилләриндә иди. Сонракы илләрдә китабларын, гәзет вә журналларын сајы хејли чохалдылмышды. 17 феврал 1897-чи ил тарихли нөмрәсиндә «Тәрҹүман» гәзети бу мәдәнијјәт очағынын адынын Нәриман Нәриманов китабханасындан сонра Азәрбајҹанын икинҹи бөјүк китабханасы кими чәкмиш вә онун фәалијјәтини бир нечә дәфә тә'рифләмишди. «Мирзә Мәһәммәдәли Гасымов кимдир?» мәгаләсиндә[2] вә «Әсрләрин әкс-сәдасы» китабында (Б. 1992, с. 137-142) дедијимиз кими, сон илләрә гәдәр бу мараглы симанын нәинки фәалијјәти, һеч ады да мә'лум дејилди. М.М.Хүррәминин шәклини вә шәхси архивинә мәхсус сәнәдләри Азәрбајҹан ЕА РӘИ фондундан илк дәфә үзә чыхарыб сенсасијалы мәгалә илә мәтбуатда чыхыш едән профессор Хејрулла Мәммәдовун фикринҹә, бир әсрдән чох шәхсијјәти өјрәнилмәмиш бу азәрбајҹанлы шаир вә насир М.М.Гасымовун өзүдүр...[3]

---

[1] Иршад. 1906, 14 март, № 67.

[2] Халг гәзети. 1992, 20 мај.

[3] Әдәбијјат гәзети. 1998, 17 ијул.

Көркәмли Азәрбајҹан алими Әһмәд бәј Ағаоғлунун 1896-чы илдә Шушада, јазычы С.М.Гәнизадәнин Бакыда китабхана (1897-1899) вә нәшријјат ширкәти (1898) јаратмасы да XIX әсрин тәрҹүмеји-һалында марағлы сәһифәләрдәндир[1].

Әзиз Мирәһмәдов, Хејрулла Мәммәдов, Ағарәфи Зејналов, Нәриман Зејналов, Вәли Мәммәдов вә башга алимләрин тәдгигатларында[2] дејилдији кими, XIX әсрдә Азәрбајҹан мәтбуатыны ҹәми үч мәтбуат органы («Әкинчи», «Зија» («Зијаји-Гафгазијјә» вә «Кәшкүл») тәмсил етсә дә, чап сөзүнү күтләвиләшдирмәклә әлагәдар саһәләрдә М.Ф.Ахундзадә вә Һ.Зәрдаби ән'әнәләрини инкишаф етдирмәк уғрунда јерли зијалыларын мүбаризәсинә һәр үч нәшрин мүсбәт тә'сир көстәрдији данылмаз фактдыр.

Мәтбу вә гејри-мәтбу мәнбәләрдән ајдын олур ки, XVI-XIX әсрләрдә Азәрбајҹан мүәллифләринин китабларынын чапы илә дүнјанын тәгрибән 200 мәтбәәси мәшғул олмушдур. М.Ф. Ахундзадә әсәрләринин нәшринә гәдәр фасиләләрлә 260 иллик инкишаф јолу кечмәсинә бахмајараг, Азәрбајҹан чап китабы XIX әсрин орталарына гәдәр ләнк инкишаф етмиш, 50-70-ҹи илләрдән е'тибарән тәрәгги јолуна дүшмүш, 80-90-чы илләрдә јүксәлиш дөврүнү јашамыш вә сонракы әсрдә бу истигамәтдәки сә'јләрә ҝүҹлү тәкан вермишдир. Бунунла да XX әсрдә Азәрбајҹан мүәллифләринин китабларыны чап етмәк ишинин әсас ағырлыг мәркәзи милли мәтбәә вә нәшријјатларын өһдәсинә дүшмүшдүр. Бундан әлавә, бир сыра өлкәләрдә нәшријјатлар Азәрбајҹан мүәллифләринин китабларыны мүхтәлиф дилләрдә чап едиб јајмагла дүнја әһәмијјәтинә малик бир иш көрмүш вә фәрәһли нәтиҹәләр әлдә етмишләр.

---

[1] *Х. Мәммәдов.* Султан Мәҹид Ганизадә. Б., 1983, с. 89-93; *И.Зәкијев.* Көстәрилән китаб. с. 132-137, 142-143.

[2] *Ә.Мирәһмәдов.* Азәрбајҹан Молла Нәсрәддини. Б., 1980; *Х.Мәммәдов.* «Әкинчи»дән «Молла Нәсрәддин»ә гәдәр. Б., 1987; *А.Зејналов.* «Кәшкүл»дә бәдии әдәбијјат мәсәләләри. Б., 1978; *Н.Зејналов.* Азәрбајҹан мәтбуаты тарихи. I-II һ.. Б., 1973-1974; *В.Мәммәдов.* «Әкинчи» гәзети. Б., 1976.

НӘТИЧӘ

Монографија кириш, дөрд фәсил вә нәтичәдән ибарәтдир.

Киришдә мөвзунун актуаллығы, гида мәнбәләри, ишләнмә саһәләри вә с. мәсәләләр һаггында мүхтәсәр данышылыр. Бурада дејилир ки, Азәрбајчан китабшүнаслығыны илк дәфә елм шәклинә салыб дар милли чәрчивәдән чыхаран, ону китабшүнасларын Москва конфрансларында тәмсил едән, Азәрбајчан, Русија, Өзбәкистан мәтбуатында очеркләр вә «Книговедение» (М., 1982) енсиклопедијасында мәгаләләр чап етдирән Ә.Мирәһмәдов олмушдур. һ.Тағыјев, А.Хәләфов, Б.Аллаһвердијев, һ.һәсәнов вә б. мүәллифләрин мәгалә вә китабларында Азәрбајчан китабы вә китабханаларынын ајры-ајры истигамәтләри арашдырылыб ишыгландырылса да, бу саһәдә һәлә өјрәнилмәмиш чох мәсәләләрин галдығы һәгигәтдир. Бу әсәрлә һәмин истигамәтдә илк аддым атылмышдыр.

«Азәрбајчан китабынын јаранма тарихиндән» адлы биринчи фәсил ики параграфдан ибарәтдир. Биринчи параграфда Азәрбајчанын, Шәргин вә дүнјанын гәдим јазы материаллары, јазы васитәләри, китаблары, китабханалары вә гаршылыглы әдәби-мәдәни әлагәләри нәзәрдән кечирилмиш, бир чох сәһвләр вә јанлыш мүддәалар ислаһ едилмишдир. Мәсәлән, е.ә. вә сонракы әсрләрдә, Шимали вә Чәнуби Азәрбајчанда кил левһәләрдән, даш левһәләрдән, папирусдан, пергаментдән јазы вә китабчылыг ишиндә истифадә едилмәдијинә даир мүлаһизәләр тутарлы фактларла тәкзиб едилмишдир. Гәдим Азәрбајчанда јазы мәдәнијјәтиндән китаб мәдәнијјәтинә кедән әзаблы јолун башланғычы даш вә кил китаблардан башлајыр. Азәрбајчанда папирус, пергамент, ипәк парча вә грифел тахтасындан (үстү мум тәбәгәси илә өртүлмүш вә диз үстә гојулуб јазылан левһәдән) јазы материалы кими истифадә олунмасына даир һәгигәт дә илк дәфә үзә чыхарылмышдыр.

Азәрбајчанда кағыз истеһсалына XIII-XIV әсрләрдә, сон елми гәнаәтләрә көрә исә XVI әсрдә башланылмасына даир еһтималлара да мүнасибәт билдирилмишдир. Көстәрилмишдир ки, Азәр-

бајчанда илк кағыз фабрики IX әсрин сону, X әсрин әввәлләриндә Хунәч шәһәриндә ишә салынмышдыр.

Гәдим заманларда вә орта әсрләрдә Азәрбајчанда ишләдилмиш мәһдуд вә күтләви јазы аләтләри һаггында да бу тәдгигата гәдәр кениш, биткин рә'ј јох иди. Тәдгигат нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, е.ә. вә ерамызын I-II минилликләриндә Азәрбајчанда ишләдилән јазы аләтләринин һәләлик мә'лум оланлары бунлардыр: даш гәләм, дәмир гәләм, полад гәләм, стил (учу мисмар кими ити сүмүк, чубуг, метал гәләм, ити учлу үчкүнч тахта гәләм), учу перо кими јарылмыш гамыш гәләм, ләләк гәләм, фырча.

Бә'зи мәгалә вә китабларда јазылдығына көрә, орта әсрләрдә јазы материалларыны, рәнки, гәләми Азәрбајчан харичдән алмышдыр. Һалбуки тарихи мәнбәләр бу фикрин јанлыш олдуғуну көстәрир вә белә бир һәгигәти тәсдигләјир ки, IX-X әсрләрдән е'тибарән Азәрбајчанын рәнк, гәләм (гамыш гәләм, фырча), јазы материалы (кағыз, ипәк парча) һазырлајан мүәссисәләри, сатыш базарлары олмуш вә онларын бә'зиләри харичи өлкәләрә ихрач едилмишдир.

Биринчи фәслин икинчи параграфында әрәб хилафәтинә гәдәрки дөврдә Азәрбајчанда китаб јарадычылығы, харичи өлкәләрдән кәтирилмиш китабларын ана дилинә тәрчүмә едилмәси, китабчылыг иши вә китабхана мәсәләләри нәзәрдән кечирилмишдир. Фактлар көстәрир ки, Азәрбајчан китабы чохсајлы чәтинликләрлә гаршылашса да, шәрәфли инкишаф јолу кечмишдир. Һәмин дөврә гәдәр јазылмыш бир сыра китабларымызла јанашы, Иранда Сасаниләр дөврүндә (III-VII әсрләрдә) Сурија вә пәһләви дилләриндә јајылан (ријазијјат, астрономија, тибб, бајтарлыг, кәнд тәсәррүфаты вә с. саһәләрә даир) китаблар Азәрбајчанда да охунуб өјрәнилмишдир. Авеста вә шәрһләри албан (Азәрбајчан) дилинә тәрчүмә едилиб китабханалара пајланмыш вә мәктәбләрдә тәдрис едилмишдир. Мүдрик вә узагкөрән сијасәт јеридән чәсур Вачаганын һакимијјәти (487-510) илләриндә өлкәдә китабчылыг ишинә диггәтин кетдикчә артырылмасы, ушагларын вә кәнчләрин тәһсилә чәлб едилмәси, онларын пулсуз китаб, јемәк, палтар вә тибби мүајинә илә тә'мин олунмасы үчүн дөвләт бүдчәсиндән күлли мигдарда малијјә вәсаити ајрылмасынын гануниләшдирилмәси әһалинин елликлә савадланмасына бөјүк тә'сир көстәрмишдир[1].

---

[1] *З.Бунјадов.* Азәрбајчан VII-IX әсрләрдә. Б., 1989, с. 57; *Г.Ворошил.* Гафгаз Албанијасы. Б., 1993, с. 74-75.

Әдәбиjјат, тарих, һесаб, һәндәсә, тибб, риторика, нүчум, шаһмат, мусиги, идман, вә с. дәрсләрә даир китаблар чохалдылыб мәктәб китабханаларында сахланылырды. Авеста, Зәнд, Инчил вә онун шәрһләринин өјрәнилмәсинә хүсуси гајғы көстәрилирди. Һомерин «Илиада»сы, Веркилинин «Енеида»сы кими дүнја шөһрәтли әсәрләр албан дилинә тәрчүмә едилиб өлкәнин һәр тәрәфинә јајылмышды.[1]

Вачаганын чәтин тәрбијә олунан кәнчләрин бир чохуну өз шәхси Рустак кәндинә топлајыб онлары тәгаүд, пулсуз палтар, јемәк вә китабла, мүәллим вә һәким гајғысы илә тә'мин етмәси дә мәктәб вә китаб тарихимизин ачылмамыш сәһифәләриндәндир. Чәбрајыл гәзасынын Вачаган кәнди онун тарихи хидмәтләринә һөрмәтин бариз нүмунәси олса да, индијә гәдәр бу барәдә кичик бир мәгалә дә јазылмамышдыр. АСЕ-дә, «Азәрбајчан тарихи»ндә, «Чәбрајыл (тарихи очерк)» фото-китабында (Бакы, 1993) вә с. нәшрләрдә бу кәндин һеч ады да чәкилмәмишдир.

Монографијада көстәрилир ки, бизим күнләрә гәдәр јери мүәјјән едилмәмиш Рустак кәнди Губа шәһәринин Рустов кәндидир.

Бүтүн мәгалә вә китабларда Чаваншир јалныз маһир һөкмдар вә күчлү һәрби сәркәрдә кими сәчијјәләндирилир. Һалбуки о, гылынча вә китаба бағлы шәрәфли бир өмүр јашамышдыр. Сәнәт адамларыны (јазычылары, алимләри, китабчылары) һимајә етмәси, тарихчи алим Муса Каланкатлыја илк Азәрбајчан тарихи («Албанија тарихи») китабыны јаздырмасы, зәнкин сарај китабханасы јаратмасы, Шәрг вә дүнја әдәбијјаты инчиләрини ора топламасы вә с. фактлар Чаванширин тәрчүмеји-һал китабынын мараглы сәһифәләриндәндир. Онун дөврүндә Дәрбәнд, Шамахы, Тәбриз, Шәки, Нахчыван, Кәнчә, Гәбәлә вә с. Азәрбајчан шәһәрләри сырасында Бәрдә өзүнүн «мәдәни һәјаты вә зәнкин китаб сәрвәти илә даһа чох сечилирди»[2]. Мүдрик философ, көзәл натиг вә устад шаир Дәвдәкин 124 мисрадан (һәр мисра 16 һечадыр) ибарәт әсәри тәкчә үмумхалг кәдәринин ифадәси олан ағы дејил, Чаванширин өлүмүнә јазылмыш Шәрг поемасыдыр.

Биринчи фәслин икинчи параграфында Азәрбајчан мәдәнијјәтинә, онун јазылы абидәләринә, китаб вә китабханаларына ермәни хәјанәтинин бә'зи изләринә дә тәнгиди мүнасибәт билдирилмишдир. Урнајрын ермәниләр үзәриндә дәфәләрлә гәләбә бајрағы санчмасындан дүзкүн нәтичә чыхармајан V әср ермәни мүәллифи

---

[1] Азәрбајчан тарихи. Б., 1961, ч. 1, с. 117.

[2] Азәрбајчан китабы (Библиографија). Б., 1963, ч.1, с. XVII.

Корјунун Азәрбајҹан түркләрини «Вәһши тәфәккүрлү халг» адландырмасы[1], VII әср ермәни мүәллифи А.Ширакатсинин азәрбајҹанлылары гәсбкарлыгда вә таланчылыгда иттиһам етмәси[2], ермәни каталикосу Илјанын азәрбајҹанлылара гаршы бөһтан долу мәктублар тәшкил едиб хәлифә Әбдүл Маликә (685-705) көндәрмәси[3], әрәбләри вә ермәниләри азәрбајҹанлыларын үзәринә гызышдыран ермәни каталикосу Јелијанын ҹинајәткар әмәлләри[4] милли мүнасибәтләрин идеја чатларыны даһа да кенишләндириб дәринләшдирмиш вә өзләриндән сонракы нәсилләр үчүн учурум вәзијјәти јаратмышдыр.

Икинҹи фәсилдә («VII-X әсрләрдә китаб мәдәнијјәти») көстәрилир ки, VII әсрдән сонракы дөврдә дә Азәрбајҹанын мә'нәви сәрвәтинин јарадылмасында минләрлә шаир, алим, китабчы иштирак етмишдир.

VII-X әсрләрдә Шимали вә Ҹәнуби Азәрбајҹан, Орта Асија, Түркијә вә с. өлкәләрдән башга әрәб шәһәрләриндә дә (Мәккә, Мәдинә, Бағдад...) јүзләрлә азәрбајҹанлы шаир вә алим јазыб јаратмышдыр[5]. Азәрбајҹанда олмуш (1213, 1220) әрәб алими Јагут Һәмәви (1179-1229) онларын бир чоху һаггында мә'лумат вермишдир (АСЕ, 10—194).

М.Тәрбијәтин (1877-1940) «Данишмәндани-Азәрбајҹан», «Мусиги вә мусигишүнасан» әсәрләриндә гејдә алдығы 1000-дән чох мүәллифин дә бә'зиләри VII-X әсрләрдә Азәрбајҹан елми, әдәбијјаты вә китабынын јарадылмасында фәал иштирак етмишләр. VII-X әср мүәллифләри әрәб дилини мүкәммәл өјрәнәнә гәдәр «ана дилиндә јаздыглары» әсәрләрлә[6] әсасән һәмвәтәнләрини севиндирмишләр, әрәб дилиндә гәләмә алдыглары әсәрләрлә исә һәм һәмвәтәнләрини, һәм дә әрәбләрин өзләрини «һејрәтә» салмышлар[7].

VII-X әсрләрдә Азәрбајҹандан әрәб шәһәрләринә вә әрәб шәһәрләриндән (хүсусилә Бағдаддан) Азәрбајҹана вә бүтүн Шәрг

---

[1] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1994, ч.1, с. 217.

[2] *Ш.Гулијев, Т.Аббасов, Ф.Гулијев.* Ҹәбрајыл (Тарихи очерк). Б., 1993, с. 13.

[3] *З.Бунјадов.* Көстәрилән китаб, с. 93.

[4] *И.Әлијев.* Дағлыг Гарабағ. Б., Елм, 1989, с.70.

[5] *Ф.Әлијев.* Азәрбајҹан-әрәб әдәби әлагәләри. Б., 1987, с. 25

[6] Орада, 1987, с. 25, 27, 29.

[7] *М.Маһмудов.* Әрәбҹә јазмыш Азәрбајҹан шаир вә әдибләри. VII-XII әсрләр. Б., 1983, с. 5, 30.

өлкәләринә мин нүсхәләрлә китаб көндәрилмәси[1], Азәрбајҹан мүәллифләринин шәхси китабхана јаратмасы, белә китабханаларын бириндә (Һәмәданда) топланмыш минләрлә китаб, о ҹүмләдән «300 Диван»[2] әсасында әрәб шаири Әбу Тәммамын (796-843) 570 шаирин сечилмиш ше'рләриндән ибарәт «Һәмасә» адлы 5 антолокија һазырламасы вә даһа бир нечә башга китаб јазмасы (АСЕ, 10-194; Мәдәнијјәт, 1993, 5 феврал), XI әсрдә Хәтиб Тәбризинин «Һәмасә»нин автограф нүсхәсини әлдә едиб хәттатлара вә тәләбләринә дәфәләрлә көчүртдүрмәси, тәдгиг вә шәрһ етмәси, бүтүн Шәргдә вә дүнјада јајмаға чалышмасы[3], бу чохҹилдли шәрһләрин XIX әсрә гәдәр мүхтәлиф дилләрдә дәфәләрлә нәшр олунмасы мәдәнијјәтимизин индијә гәдәр мүкәммәл өјрәнилмәмиш мараглы сәһифәләри кими арашдырылмышдыр.

IX-X әсрләрдә Дәрбәнд, Бәрдә, Кәнҹә вә с. Азәрбајҹан шәһәрләриндә китабчылыг ишинин (хәттатлыг, ҹилдчилик вә с.) јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмәсинә дә икинҹи фәсилдә хүсуси сәһифәләр ајрылмышдыр.

Тарихи мәнбәләр әсасында мүәјјән едилмишдир ки, IX-X әсрләрдә «ән чичәкләнмә» дөврүнү јашамыш Бәрдәнин[4] сарај китабханасында 150 миндән аз китаб ола билмәзди. Лакин онлар әрәб, рус вә ермәни груплашмаларынын гәзәбинә кәлдијинә көрә (VII әсрдә олдуғу кими) бә'зиләри гарәт едилмиш, чоху јандырылмыш, галанлары исә сандыглара долдурулуб Тәртәрә атылмышдыр.

Бу иткинин јерини долдурмаг үчүн Азәрбајҹан зијалылары вә китабчылары әлбир сә'јләрини јенидән бирләшдирәрәк зәнкин китаб фондлары јаратмышлар.

X әсрә гәдәрки Азәрбајҹан вә Шәрг китабханаларында китабларын дүзүлүшү, тәсвири, каталоглашдырылмасы, мүһафизәси вә охуҹулара хидмәт үсулу мүхтәсәр дә олса, тәдгигата илк дәфә ҹәлб едилмишдир. Мүәјјән едилмишдир ки, әрәб хилафәтиндән әввәл дә, сонракы әсрләрдә дә китабларын сандыг дүзүлүшү Азәрбајҹанда кениш јајылмышды. Папирус, пергамент, кағыз боллуғу шәраитиндә исә (X-XI әсрләрдә) Орта Асија, Иран, Азәрбајҹан вә с. Шәрг китабханаларында сандыг дүзүлүшүндән истифадә едилмәклә, китаб-

---

[1] *Һ.Мурадханов*, Техника аләминдә. Б., 1982, с. 17; *З.Мәммәдов*. Бәһмәнјарын фәлсәфәси. Б., 1983, с. 20-21; *Ш.Султанов, К. Султанов*. Өмәр Хәјјам. Б., 1991, с. 74.

[2] *А.Хәләфов*. Азәрбајҹанда китабхана ишинин тарихиндән. Б., 1986, с. 10.

[3] *М.Тәрбијәт*. Көстәрилән китаб. с. 368-369.

[4] *Р.Көјушов*. Гарабағын кечмишинә сәјаһәт. Б., 1993, с. 42.

ларын рәфләрдә вә шкафларда үст-үстә јығылмасына үстүнлүк верилмишдир.

Суфимәсләк Азәрбајҹан јазычылары вә кизли ҹәмијјәтләр васитәсилә X әсрдә хејли китаб һазырлајыб јајмаг кими чәтин, лакин шәрәфли бир ишин китабшүнаслыг тәдгигатарындан кәнарда галдығыны нәзәрә алараг монографијада бу барәдә ајрыҹа данышылмышдыр. Һәр ҹүр мә'нәви керилијә гаршы китаб васитәсилә мүбаризә апармағы, бунунла да шүурларда, фикирләрдә, әгидәләрдә дөнүш јаратмағы һәјат гајәси сечмиш 51 елми-фәлсәфи трактатын беш енсиклопедик мүәллифиндән бири олмуш азәрбајҹанлы алим Әбүлһәсән Зәнҹани һаггында мә'тәбәр нәшрләрдә белә һеч бир мә'лумат верилмәмәси тәәссүф вә тәәҹҹүб доғурур.

Икинҹи фәслин сон сәһифәләриндә X әср зијалыларындан Јусиф Тәбризи, Әһмәд Бәрдиҹи, Әбусәид Бәрдәи, Әһмәд Тәбризи, Мәһәммәд Бәрдәи, Мәкки Бәрдәи,Әбу Мәнсур Әзһәри, Баба Бакуви кими 50-дән чох китаб јарадыҹысынын ады чәкилмиш, онлара аид әлјазма китабларынын мүһафизә јерләри һаггында мүхтәсәр сөз дејилмишдир.

Үчүнҹү фәсилдә XI-XVIII әсрләрдә китаб вә китабхана тарихи ишыгландырылмышдыр. Һәмин әсрләрдә јашамыш хејли јазычы, алим вә китабчынын һәјат вә фәалијјәтинә даир бир сыра јени фактларын көмәјилә јанлыш мә'луматларын ислаһына сә'ј көстәрилмишдир. Азәрбајҹан әлјазма вә чап китабларынын мүхтәлиф өлкәләрдә күчлү әкс-сәда доғурмасы, башга дилләрә тәрҹүмәси, мүһафизә јерләри, јајылдығы шәһәрләрдә әдәби-елми фикрә, охуҹу дүнјакөрүшүнә тә'сири вә с. мәсәләләр бу фәслин ана хәттини тәшкил едир.

Үмумијјәтлә, XI-XVIII әсрләрин мә'нәви мәнзәрәсини әһатә едән бу фәсилдә Азәрбајҹан китабынын уғурлары 80-дән чох очеркдә үмумиләшдирилмишдир. XI әсрин Азәрбајҹан китаб мәдәнијјәти тарихинә дирчәлиш әсри кими дахил олмасы, дүнја әдәби, елми, фәлсәфи фикринин вә мүталиә сәвијјәсинин тәрәггисинә тәкан вермәси, бу саһәдәки көстәричиләринә көрә XII әсрин ән јүксәк инкишаф зирвәсинә галхмасы, газанылмыш наилијјәтләрин сонракы әсрләрдә дә јүксәлән хәтт үзрә инкишаф етмәси, Сәфәвиләр дөврүндә өлкәдә һеч бир заман мисли көрүнмәмиш дәрәҹәдә китаб боллуғу јарадылмасы[1] вә ушагдан бөјүјә гәдәр һамынын мә'нәви тәрәггијә ҹан атмасы бахымындан азәрбајҹанлыларын «һәтта

[1] Азәрбајҹан тарихи. Б., 1994, ч. 1, с. 564-565.

чинлилердән дә ирәлидә кетмәси»[1], XVIII әсрә гәдәр гејдә алынмыш 250 луғәт китабындан «јалныз гырхынын фарсларын әлијлә јазылдығы», галанларынын исә мүәллифинин азәрбајҹанлы олдуғу (М.Моин)[2] вә с. фактлар милли китаб сәрвәтимизин орта әсрләрдәки инкишаф мәнзәрәсинә ајдынлыг кәтирән мүһүм көстәричиләр кими нәзәрдән кечирилмишдир.

«XIX әср Азәрбајҹан китабы вә китабханалары тарихиндән» адланан дөрдүнҹү фәсилдә М.Ф.Ахундзадә, М.Ш.Вазеһ, һ.Зәрдаби вә б. Азәрбајҹан зијалыларынын китаб вә мәтбуат нәшри уғрунда мүбаризәси, Азәрбајҹан мүәллифләринин әлјазма вә чап китабларынын кечдији инкишаф јолу, Н.Нәриманов, С.М.Гәнизадә кими хадимләрин зәнкин китабханалар ачмасына даир јени фактлар нәзәрдән кечирилмишдир. Китабшүнаслыг тәдгигатларында ады чәкилмәмиш һ.З.Ширвани, һ.М.Ширвани, М.Ч.Топчубашов, З.Марағалы, Әли һилми кими мәшһур мүәллифләр һаггында илк сөз дејилмиш, онлар барәдә гајнагларда нәзәрә чарпан бә'зи јанлыш елми гәнаәтләрә ајдынлыг кәтирилмишдир.

Тарихи фактларын вә мүгајисәләрин көмәјилә мүәјјән едилмишдир ки, XIX әсрдә дүнја шәһәрләриндә чап олунмуш Азәрбајҹан китабларынын сајы 1000-дән чох олдуғу һалда, Ә.Ј.Әлијевин тәртиб етдији «Азәрбајҹан китабы»нын биринҹи ҹилдиндә (Бакы, 1963) онларын 252-синин библиографик тәсвири верилмишдир. Бу кәсиринә бахмајараг, ады чәкилән нәшр илк ири һәҹмли милли библиографик көстәриҹи кими бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр. Бунунла белә, XVI әсрдән бәри дүнјанын мүхтәлиф шәһәрләриндә Азәрбајҹан мүәллифләринин бир сыра дилләрдә чапдан чыхмыш чохсајлы китаблары һәмин ҹилдин тәкмилләшдирилмиш нәшринә олан еһтијаҹы күндән-күнә артырмагдадыр.

Тәдгиг етдијимиз мөвзу белә нәтиҹәјә кәлмәјә әсас верир ки, Азәрбајҹан китабы вә китабханалары гәдим дөврдән XIX әсрин сонуна гәдәр чохсајлы иткиләрә мә'руз галса да, дурғунлуг, тәрәгги, јүксәлиш пилләләриндән кечәрәк XX әсрдә зирвә дөврүнә гәдәм гојмушдур.

---

[1] *Ж.Шарден.* Сәјаһәтнамә. Теһран, 1935, ч. 1, с. 59; М.Ф.Ахундов адына АДК-нын Әсәрләри. 1980, №1, с. 54.

[2] *Ч.Садыгова, Т.Әләскәрова.* Көстәрилән китаб, с. 118.

МҮНДӘРИЧАТ

К и р и ш ... 5

I ф ә с и л

АЗӘРБАЈЧАН КИТАБЫНЫН ЈАРАНМА ТАРИХИНДӘН

Гәдим јазы материаллары, китаблар вә китабханалар ... 17
Азәрбајчан китабы VII әсрә гәдәрки дөврдә ... 50

II фәсил

VII-X ӘСРЛӘРДӘ КИТАБ МӘДӘНИЈЈӘТИ ... 71

III фәсил

ОРТА ӘСРЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН КИТАБЫ ВӘ КИТАБХАНАЛАРЫ ТАРИХИНДӘН (XI-XVIII әсрләр)

XI әсрин мә'нәви мәнзәрәси ... 99
XII әср Азәрбајчан китабы һаггында һәгигәт ... 130
XIII әсрә сәјаһәт: адамлар, китаблар, китабханалар ... 183
XIV әсрдән кәлән сәсләр ... 209
XV әсрин китаб вә китабхана дүнјасы ... 242
XVI әсрдә китаб јарадычылығы вә китабхана гуручулуғу ... 271
XVII әсрин китаб вә китабхана тарихинә бир бахыш ... 308
XVIII әсрдә Азәрбајчан китабы вә китабханаларынын вәзијјәти ... 329

IV фәсил

XIX ӘСР АЗӘРБАЈЧАН КИТАБЫ ВӘ КИТАБХАНАЛАРЫ ТАРИХИНДӘН... 345

Н ә т и ч ә ... 380

Зәкијев Имамәддин Шаһверди оғлу

З 52 Азәрбајҹан китабынын инкишаф јолу. (Гәдим дөврдән XIX әсрин сонуна гәдәр). "Азәрбајҹан Енсиклопедија-сы" НПБ, Бакы, 2000, 388 сәһ.

Имамәддин Зәкијев «Јазычы вә китаб» (1971), «М.Ф.Ахундов вә китаб мәдәнијјәти» (1974), «М.Ф. Ахундов китаб, китабхана вә мүталиә һаггында» (1975), гонорарынын һамысы чәбһә фондуна көчүрүлмүш «Әсрләрин экс-сәдасы» (1992) әсәрләринин вә 200-дән чох мүхтәлиф сәпкили јазынын (ше'р, очерк, фелјетон, ресензија, елми вә күтләви мәгаләнин) мүәллифидир. Онун бу китабы индијә гәдәр ишләнилмәмиш мүрәккәб бир мөвзуја-елм, әдәбијјат, фәлсәфи фикир, фолклор вә китаб тарихимизин илк јазылы абидәси Авестадан XIX әсрин сонуна гәдәр һарада вә һансы дилдә јазылмасындан асылы олмајараг Азәрбајҹана башыуҹалыг кәтирмиш милли әлјазма вә чап әсәрләримизин кечдији шәрәфли инкишаф јолунун өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир.

Азәрбајҹанда гәдим вә орта әсрләрдә һазырланмыш јазы аләтләринә (даш, метал, чубуг, гамыш, ләләк гәләмләр, фырча) вә јазы материалларына (кил, даш лөвһәләр, грифел тахтасы — үстү мум тәбәгәси илә өртүлмүш лөвһә, папирус, пергамент, ипәк парча, кағыз вә с.) һәср едилмиш ачылмамыш сәһифәләр дә јенилији илә диггәти чәлб едир.

Азәрбајҹан әдәбијјаты, китабы, китабханаларына даир мараглы үмумиләшдирмәләрлә јанашы, нәзәрә чарпан бошлугларын долдурулмасы вә сәһвләрин ислаһы да әсәрдә әсас јер тутур.

Үч мин илдән бәри Азәрбајҹанын зәнкин сөз сәрвәтинә ермәни хәјанәтинин бә'зи изләри вә дикәр дүшмән үнсүрләрин таланчылығы да диггәтдән кәнарда галмамышдыр.

Монографијадан күтләви охуҹулар, о ҹүмләдән Азәрбајҹан әдәбијјаты, Азәрбајҹан тарихи, китаб тарихи, китабханашүнаслыг, библиографија, мәдәнијјәтшүнаслыг фәнләрини өјрәдәнләр, өјрәнәнләр вә мараглананлар да истифадә едә биләрләр.

Чапа имзаланмышдыр 27.03.2000. Форматы 60x84 1/16.
Шәрти ч.в. 16,74. Һесаб н.в. 23,5.
Тиражы 500. Сифариш Гијмәти мүгавилә илә

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији

"Азәрбајҹан Енсиклопедијасы" Нәшријјат-Полиграфија Бирлији
Бакы—370004, Бөјүк Гала күч, 41.